

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา

ปริญญานิพนธ์

ของ

ฉัตรวิญญ์ องค์กรสิงห์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษาดุเชฎฐบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์

พฤษภาคม 2545

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา

บทคัดย่อ
ของ
ฉัตรวิญ องค์กรสิงห์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์

พฤษภาคม 2545

๒148044

✓ จักรวรรพ์ องคสิงห์. (2545). กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา. ปริญญาโท กศ.ด.(พัฒนศึกษา
ศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. คณะกรรมการควบคุม :
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เพ็ญศิริ จีระเดชากุล, รองศาสตราจารย์ ดร.นาภรณ์ หะวานนท์,
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุรวุฒิ ปัดไธสง .

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาวิถีชีวิตและการทำงานของชาวนา เพื่อวิเคราะห์กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของ
ชาวนา และกระบวนการที่เกิดขึ้นเป็นฐานคิดของกระบวนการเรียนรู้ การทำงานของชาวนามีได้เป็นเพียงการปลูก
ข้าว แต่เป็นการเรียนรู้เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ภายใต้บริบทที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างสรรพสิ่ง ซึ่ง
รวมถึงธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติและมนุษย์ ดังนั้นชาวนาจึงไม่อาจแยกตัวเองอย่างโดดเดี่ยว หากต้องนำ
ตัวเองเข้าไปสัมพันธ์กับธรรมชาติ ซึ่งชาวนาสามารถรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัส สัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ
ซึ่งชาวนาสามารถรับรู้ได้ทางจิตใจ และสัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกันเอง ภายใต้ระบบความสัมพันธ์นี้ชาวนาจึง
เป็นผู้สร้างสรรค์ความรู้ขึ้นมาเพื่อใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต ความรู้ที่สร้างขึ้นมานี้จะไม่แยกออกจากวิถีชีวิต
และเป็นความรู้ที่สัมพันธ์กันอย่างเป็นองค์รวม เมื่อสร้างความรู้ขึ้นมาแล้ว ชาวนาก็มีการสะสมความรู้เพื่อ
ถ่ายทอดไปสู่คนรุ่นใหม่ และอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงหรือสร้างสรรค์ขึ้นใหม่เพื่อให้เหมาะสมกับการดำรง
ชีวิต วิธีการที่ชาวนาจะเรียนรู้และถ่ายทอดความรู้มีอยู่อย่างหลากหลาย แต่การเรียนรู้อย่างแท้จริงนั้น เกิด
ขึ้นเมื่อชาวนาสามารถนำความรู้ไปปฏิบัติจริงแล้วเห็นผลจากการปฏิบัติว่าสามารถทำให้ดำรงชีวิตอยู่ได้จริง
ภายใต้บริบทที่มีความเชื่อมโยงกัน กระบวนการเรียนรู้ของชาวนาจึงเป็นกระบวนการเรียนรู้เพื่อชีวิตของชา
วนาและเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นตลอดชีวิตโดยมีพลวัตในตัวของมันเอง กระบวนการเรียนรู้นี้ได้สะท้อนให้
เห็นถึงกระบวนการที่เป็นองค์รวมของชาวนา ซึ่งเป็นการมองโลก มองสรรพสิ่งที่อยู่รอบตัวของชาวนา รวม
ถึงตัวของชาวนาว่ามีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน

LEARNING PROCESS IN PEASANTS' WAY OF LIFE

AN ABSTRACT

BY

CHATWARUN ONGKASING

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Doctor of Education degree in Development Education
at Srinakharinwirot University

May 2002

Chatwarun Ongkasing. (2002). *Learning Process in Peasants' Way of Life*. Dissertation, Ed.D. (Development Education). Bangkok : Graduate School, Srinakharinwirot University . Advisor Committee : Assist. Prof. Dr. Pensiri Jeradechakul, Assoc. Prof. Dr. Napaporn Havanon, Assist. Prof. Dr. Surawut Padthaisong.

This study analyzes the peasants' learning process and its underlining paradigm through the interpretation of their way of life and the farming phenomena. It reveals that peasants not only produce yields of rice, they also learn to live in true harmony with nature , supernature and other human beings. They relate themselves to the nature through physical sensations, to the supernature through their mind, and to human beings through social contacts. Within this system of relation-making, peasants construct the knowledge for their living. The knowledge constructed is not separated from the peasants' way of living and thus, is holistically integrated. Once the knowledge is constructed, accumulated, and transmitted to young generations, it may be modified or re-constructed in order to correspond with the new way of living. The methods of learning and transmitting can be various. Learning therefore occurs when practices are achieved and is beneficial to the living. The peasants' learning process is the process for the peasants' own lives characterized by dynamism and longevity through the life span. This learning process reflects the peasants' holistic paradigm projecting a unique relationship between the peasants and their environment.

ปริญญานิพนธ์

เรื่อง

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา

ของ

นางฉัตรวรรณ องค์กร

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษาดุสิตบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์

ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์ ดร. นภาพร หะวานนท์)

วันที่ 10 เดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2545

คณะกรรมการสอบปริญญานิพนธ์

..... ประธาน

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญศิริ จีระเดชากุล)

..... กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ ดร.นภาพร หะวานนท์)

..... กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรวดี ปัดไธสง)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(ศาสตราจารย์ ดร. วิรุณ ตั้งเจริญ)

..... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(ดร. อมรวิทย์ นาคทรรพ)

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้เริ่มต้นเมื่อ 5 ปีที่ผ่านมาเมื่อการไฟฟ้าส่วนภูมิภาคได้กรุณาอนุมัติให้ผู้วิจัยลาศึกษาต่อ ซึ่งตลอดระยะเวลาของการศึกษา ผู้วิจัยได้รับกำลังใจจากผู้บริหาร พี่ น้องและผองเพื่อนซึ่งหมั่นถามถึงความคืบหน้าในการศึกษาและงานปริญญานิพนธ์อย่างอบอุ่นยิ่ง

บนเส้นทางของการศึกษา ผู้วิจัยได้รับความกรุณาจากคณาจารย์ทุกท่านที่ได้แลกเปลี่ยนและเรียนรู้ร่วมกันในการศึกษาลึกสูตรพัฒนศึกษาศาสตร์ รายวิชาต่างๆ ล้วนเป็นพื้นฐานความสนใจในการเรียนรู้โดยเฉพาะงานด้านชุมชนในระดับฐานรากของสังคมไทย ซึ่งต้องขอขอบพระคุณนักคิดและนักวิชาการตลอดจนปราชญ์และผู้รู้ทุกคนที่ผู้วิจัยได้อ้างอิงผลงานทางวิชาการทั้งที่ปรากฏอยู่ในปริญญานิพนธ์นี้ และงานอื่นๆ ที่ผู้วิจัยได้ใช้ศึกษาในตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา

ผู้วิจัยได้รับความอนุเคราะห์อย่างยิ่งจากบรรณารักษ์และเจ้าหน้าที่สำนักบรรณสารมหาวิทยาลัยต่างๆ ที่ผู้วิจัยไปขอรับบริการทางวิชาการ และขอบคุณเพื่อนพัฒนศึกษาศาสตร์รุ่น 12 ทุกคนที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันตลอดมา ขอขอบคุณคุณอุษณีย์ ธโนศวรรย์, พ.อ.จิรศักดิ์ สุขวัฒนาและกัลยาณมิตรอีกท่านคือคุณศรีชัย พรประชาธรรม ที่ไปช่วยเก็บข้อมูลในการออกภาคสนามอันก่อให้เกิดความทรงจำดีๆ ไว้เพื่อระลึกถึง

ขอบคุณพี่น้องจากครอบครัวศิริโชติและครอบครัวตะกวดแก้ว ที่ได้ให้ความอนุเคราะห์ในทุกๆ ด้านในช่วงเวลาที่ผู้วิจัยต้องการความช่วยเหลือ ขอขอบคุณพี่ป้อมและหนึ่ง พี่สาวและน้องชายที่ได้เอาใจช่วยตลอดมา และขอกราบขอบพระคุณ “แม่” ผู้ซึ่งเป็นแบบอย่างของความอดทน มีมานะ พากเพียรและเป็นกำลังใจสำคัญที่ทำให้ผู้วิจัยฝ่าฟันอุปสรรคมาได้จนถึงวันนี้

ขอกราบขอบพระคุณ “ผู้รู้” ทุกคนจากชุมชนต้นกล้าที่ได้สละเวลาให้สัมภาษณ์พูดคุยด้วยความจริงใจและเอื้อเฟื้ออย่างยิ่ง การได้พบกับทุกท่านทำให้ผู้วิจัยรู้สึกเสมือนได้พบชุมชนทรัพย์ที่สมควรได้รับการเปิดเผยซึ่งเป็นชุมชนทรัพย์แห่งความรู้ในมิติที่แตกต่างไปจากที่เคยพบ ความรู้ท่านเหล่านี้ถ่ายทอดออกมาให้ศึกษาได้อย่างหลากหลายมากมายและลึกซึ้งไม่รู้จบ พร้อมกันนี้ต้องขอกราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ นักวิชาการผู้ให้ความสนใจในงานด้านชุมชนด้วยใจที่เปิดกว้าง และอาจารย์ ดร.อมรวิทย์ นาคกรทรรพ นักวิชาการที่ทำงานสรรค์สร้างความรู้เพื่อการศึกษาชุมชน ซึ่งได้กรุณามาเป็นกรรมการสอบวิทยานิพนธ์นี้

และท้ายสุด ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เพ็ญสิริ จีระเดชากุล ประธานคณะกรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ ดร.นภาพรณ์ หะวานนท์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุรวุฒิ ปัดโรสง กรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ ท่านทั้งสามมีส่วนสำคัญยิ่งในการเปิดโลกทัศน์ และเพิ่มความเชื่อมั่นให้กับผู้วิจัยในการเดินบนเส้นทางนี้ กับทั้งทำให้สามารถสัมผัสได้ถึงความรัก ความทุ่มเท และความเมตตาเอื้อเฟื้อ อันเป็นแบบอย่างที่ทำให้ผู้วิจัยตระหนักได้ว่า นี่คือนุคลิกที่คนในชุมชนวิชาการจะพึงถ่ายทอดให้แก่กันและกัน.

ฉัตรวรัญ องค์กรสิงห์

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ.....	1
ความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์.....	4
คำถามการวิจัย	4
ขอบเขตการวิจัย	4
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย.....	5
2 แนวคิด เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และกรอบความคิดในการวิจัย.....	6
กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม : ฐานคิดของการจัดการศึกษาในโรงเรียน.....	8
ความหมายและขอบข่ายของกระบวนทัศน์	8
กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม.....	10
ทฤษฎีการเรียนรู้กับการแสวงหาความรู้ในระบบโรงเรียน.....	12
การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย.....	14
ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยกับอิทธิพลที่มีต่อการศึกษา ในระบบโรงเรียน.....	15
ข้อวิพากษ์การศึกษาในระบบโรงเรียนเชิงกระบวนทัศน์.....	19
กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต.....	24
กรอบความคิดในการวิจัย.....	29
3 วิธีดำเนินการวิจัย.....	32
สนาม.....	32
การเข้าสู่สนาม.....	34
การเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก.....	35
การเก็บและการวิเคราะห์ข้อมูล.....	40
4 วิถีชีวิตและบริบทของชุมชนชาวนา.....	41
ความเป็นมาและลักษณะพื้นที่ของชุมชน.....	41
วิถีชีวิตที่ชาวนาผูกพันอยู่กับป่า.....	43

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
4 (ต่อ) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่า.....	43
ป่ากับระบบความคิดความเชื่อ	45
วิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับแหล่งน้ำ	49
วิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับผืนนา	50
บ้านสองหลังในวิถีชีวิตของชาวนา.....	52
การทำงานในวิถีชีวิตของครอบครัวชาวนา.....	53
วิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับมนุษย์	58
การผูกสัมพันธ์ด้วยผืนดินและต้นไม้	58
ระบบความสัมพันธ์ในครอบครัวของชาวนา	59
ระบบความสัมพันธ์ด้วยแรง	60
พลวัตการเรียนรู้ในวิถีชีวิตจากแนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย	61
การเปลี่ยนแปลงจากการสร้างเขื่อนและระบบชลประทาน.....	61
การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวและการเร่งรอบระยะเวลาในการทำนา	63
การขยายตัวของสาธารณูปโภค ถนน ไฟฟ้า และเครื่องจักรเทคโนโลยี	63
ผลกระทบที่เกิดกับวิถีชีวิตชุมชน	65
เขื่อน : แบบอย่างของการตัดไม้แบบสมัยใหม่	65
ความอุดมสมบูรณ์ของป่าที่ชุมชนสูญเสีย	66
การเปลี่ยนแปลงวิถีการทำมาหากินของชุมชน	67
การเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงของชุมชน.....	67
การเปลี่ยนแปลงค่านิยมทางการศึกษา	71
การเปลี่ยนแปลงความรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพ.....	74
การเปลี่ยนแปลงระบบค่านิยมในสังคมด้วยอิทธิพลเงินตรา	75
5 กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนา.....	77
การเรียนรู้ในการเลือกผืนนาและการเตรียมดิน	80
ผืนดินกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ	80
ความรู้ในการเลือกผืนดิน	81

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
5 (ต่อ) ความรู้ในการเตรียมดินด้วยการไถนา	82
การเรียนรู้ในการตกกล้า	84
ความรู้ในการเตรียมพันธุ์ข้าว.....	84
ความรู้ในการเตรียมต้นกล้า.....	87
การเรียนรู้ในการเพาะปลูก	91
การปักดำกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ.....	91
ความรู้ในการปักดำ	92
ความรู้ในการหว่าน	97
การเรียนรู้ในการดูแลรักษาข้าว	101
ความรู้ในการรักษาระดับน้ำ	101
ความรู้ในการดูแลรักษาข้าวให้ปลอดจากสิ่งรบกวน	102
ความรู้ในการบำรุงดิน	106
การเรียนรู้ในการเก็บเกี่ยว	107
ความรู้ในการจัดการข้าวที่ออกรวง	108
ความรู้ในการเกี่ยวข้าว	109
ความรู้ในการนวดข้าว	110
ความรู้ในการสาธิต	112
การเก็บเกี่ยวข้าวขึ้นกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ	112
การเรียนรู้ในการประดิษฐ์เครื่องมือทำนา	114
วัว ควายคือเพื่อนในผืนนา	115
ความรู้ในการทำแอก ไถ มาเปลี่ยนเป็นการซื้อเครื่องจักร	120
การเรียนรู้ในการจัดการน้ำ	126
แหล่งน้ำกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ	126
ความรู้ในการสร้างทำนบ	127
ความรู้ในการดูแลทำนบ	129
6 กระบวนทัศน์ของชาวนา	134

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
6 (ต่อ) ความจริงที่เป็นองค์รวมในโลกของชาวนา	134
ความจริงในโลกของชาวนาสามารถสัมผัสได้ด้วยกายและจิตใจ	134
ชาวนาเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ	135
ไม่มีกฎที่ตายตัวในโลกแห่งความเป็นจริง	135
สรรพสิ่งไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศและมีความหมายในตัวเอง	136
ชาวนาผู้สัมพันธ์กับสรรพสิ่ง	137
ชาวนาผู้สัมพันธ์กับธรรมชาติ	137
ชาวนาผู้สัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ	139
ชาวนาผู้สัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกัน	139
ชาวนาผู้สรรค์สร้างความรู้จากการมีสัมพันธ์กับสรรพสิ่ง	141
การทำมาหากิน : ปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ	142
พิธีกรรม : ปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับสิ่งเหนือธรรมชาติ	144
ระบบความสัมพันธ์ : ปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์	145
กระบวนการทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงกับพลวัตในการเรียนรู้ของชาวนา	148
 7 ข้อสรุปเชิงทฤษฎี และข้อเสนอแนะ.....	 152
 บรรณานุกรม.....	 158
 ภาคผนวก.....	 168
 ประวัติย่อผู้วิจัย.....	 179

บทที่ 1

บทนำ

✓ ความสำคัญของปัญหา

"ความรู้" (knowledge) เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้มนุษย์ดำรงอยู่ได้ ในตลอดช่วงชีวิตมนุษย์จึงต้องมีการแสวงหาความรู้อย่างต่อเนื่องไม่มีวันจบสิ้น ทั้งนี้เพื่อการดำรงชีวิตอันประกอบด้วยวิถีความเป็นอยู่และการทำมาหากินท่ามกลางการประสานสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์ สังคม และ ธรรมชาติ และสิ่งที่ผูกพันกับความรู้หรือระบบความรู้ก็คือ "การศึกษา" ซึ่งเป็นกระบวนการในการสร้างสรรค์และปรับเปลี่ยนความรู้เพื่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ การศึกษาเช่นนี้จึงมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้เรียน และความรู้จากกระบวนการเหล่านี้ได้รับการสั่งสม ขณะเดียวกันก็ถูกถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นต่อไปอย่างต่อเนื่อง "กระบวนการเรียนรู้" ของมนุษย์จึงมิได้เกิดขึ้นบนความว่างเปล่า หากแต่มีฐานที่มาจากระบบความคิด ความเชื่อ และโลกทัศน์ที่มนุษย์ใช้มองธรรมชาติและสิ่งต่างๆ ในโลกอันส่งผลถึงการประพฤติปฏิบัติตนของมนุษย์ต่อสิ่งเหล่านั้น ทักษะพื้นฐานในการมองโลกและชีวิตกับทั้งวิถีคิดของมนุษย์นี้รวมเรียกว่า "กระบวนทัศน์" (paradigm)

แต่ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นคือ การศึกษาที่เคยอยู่ในชุมชนโดยชุมชนเป็นผู้จัดและเป็นการศึกษาที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิต ทั้งยังให้ความสำคัญกับอุดมการณ์ที่ผู้เรียนสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ในการดำรงชีวิต ได้ถูกแย่งไปจากชุมชน กระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ได้ถูกมองข้ามและปิดกั้นด้วยระบบการศึกษาสมัยใหม่ในรูปแบบของ การศึกษาในระบบโรงเรียน (schooling) ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาที่รัฐบาลกลางต้องการฝึกคนเพื่อมาเป็นเครื่องมือทางการเมืองและทางเศรษฐกิจของรัฐ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 : 25-27 ; ภาสกร เชนะศิริ, 2537) ด้วยการถ่ายทอดวิชาการแต่ละด้านเพื่อเตรียมมนุษย์ให้ออกไปประกอบอาชีพเฉพาะอย่าง การจัดการศึกษาในลักษณะนี้มีกระบวนทัศน์ที่แตกต่างออกไปจากการเรียนรู้ที่อยู่ในวิถีชีวิต เนื่องจากเป็นการศึกษาที่ได้แยกความรู้ออกเป็นส่วนๆ ในรูปของศาสตร์ (sciences) ซึ่งการแยกส่วนความรู้เช่นนี้เป็นทัศนะของวิทยาศาสตร์แบบกลไก (ฟริตจ็อฟ คาปรา, 2539ก : 61)

ทัศนะของวิทยาศาสตร์แบบกลไกเกิดขึ้นจากการที่มนุษย์ประสงค์จะเข้าใจปรากฏการณ์ธรรมชาติทุกประเภทในโลก แต่ไม่อาจกระทำได้หมดเพราะโลกเกิดจากการประสานเชื่อมโยงของสิ่งมีชีวิตในธรรมชาติซึ่งมีความหลากหลายและซับซ้อน ดังนั้นในการแสวงหาความรู้จึงต้องใช้ลักษณะการ "ประมาณการ" หรือการสร้าง "แบบจำลอง" ที่ใกล้เคียงกับธรรมชาติเดิมของความเป็นจริง ด้วยการ "แยกส่วน" หรือ "ลดทอน"

ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติเหล่านั้นให้เป็นองค์ประกอบที่เล็กที่สุด แล้วนำสิ่งที่แยกส่วนหรือลดทอนลงแล้วนี้ มาศึกษากลไกการทำงานเพื่อให้ได้ข้อสรุปและทฤษฎีที่สามารถนำไปอธิบายปรากฏการณ์หรือสภาวะการณ์ ของสิ่งที่กว้างขวางกว่า ทัศนะหรือกระบวนทัศน์ที่มีลักษณะการแสวงหาความรู้ด้วยการแยกส่วนหรือลดทอน ทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างมีลักษณะเป็นกลไกเพื่อจะได้จัดการควบคุมและใช้ประโยชน์ได้ และกระทำต่อสิ่งที่ถูก ศึกษาเป็นเพียงวัตถุ (objects) เช่นนี้จัดอยู่ใน “กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม” (positivism)

1. อิทธิพลของแนวคิดการแยกส่วนและลดทอนของกระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมได้ทำให้วิชาความรู้ แตกออกเป็นเสี่ยงๆ ในรูปของ “ศาสตร์” เช่น วิทยาศาสตร์ นิติศาสตร์ เวชศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ จิตวิทยา สำหรับความรู้ด้านการศึกษาและกระบวนกรเรียนรู้ของมนุษย์จัดอยู่ใน “ศึกษาศาสตร์” ซึ่งยังได้ แยกย่อยความรู้ออกเป็นสาขาต่างๆ อีกหลายสาขา โดยสาขาวิชาที่ให้ความสำคัญกับการแสวงหาความรู้และ การถ่ายทอดทฤษฎีและความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้ของมนุษย์นั้นได้แก่ สาขาจิตวิทยาการศึกษา ที่มุ่ง ศึกษาการทำงานของสมองและระบบประสาทเพื่อนำไปอธิบายการเรียนรู้ของมนุษย์ และแม้ภายในสาขานี้ จะได้มีการแยกย่อยลงไปอีกโดยเน้นการศึกษาทดลองในด้านพฤติกรรม จิตใจ หรือด้านอารมณ์ แต่ทฤษฎีที่ มีบทบาทอย่างสูงต่อการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนคือ ทฤษฎีการเรียนรู้ของนักจิตวิทยาการศึกษาสำนัก พฤติกรรมนิยม (psychological behaviorism) ที่ได้รับอิทธิพลจากทัศนะวิทยาศาสตร์แบบกลไกและ กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมจึงมองมนุษย์เป็นเครื่องจักรกล ทุกสิ่งในโลกสามารถนำไปแยกส่วนและลด ทอนเพื่อศึกษาได้กับทั้งยังสามารถอธิบายปรากฏการณ์ด้วยแบบแผนของพฤติกรรม ด้วยทัศนะเช่นนี้สำนัก จิตวิทยาพฤติกรรมนิยมจึงได้พัฒนาทฤษฎีเกี่ยวกับการเรียนรู้โดยศึกษาทดลองการให้สิ่งเร้า (stimulus) เพื่อ การตอบสนอง (response) โดยเบื้องต้นการทดลองกระทำในสัตว์เนื่องจากเห็นว่ามันแตกต่างไปจาก สัตว์อื่นๆ ก็เพียงรูปแบบทางพฤติกรรมที่แสดงออกมาเท่านั้น จึงได้ทำการศึกษาทดลองภายใต้การแสวงหา ความรู้ด้วยวิธีการเชิงประจักษ์เพื่ออธิบายการเรียนรู้ของมนุษย์ ในขั้นตอนการทดลองได้พยายามควบคุม เงื่อนไข ซึ่งต่อมาแม้จะได้พัฒนาทดลองกับมนุษย์แต่แนวคิดก็ยังเป็นเช่นเดิม นั่นคือทั้งสัตว์และมนุษย์ก็ยังคง ถูกกระทำให้เป็นเสมือนวัตถุ โดยผลการศึกษาค้นคว้าได้ถูกนำมาเป็นข้อสรุปทั่วไปในรูปของทฤษฎี และนำมา อธิบายการเรียนรู้ของมนุษย์ในชุดของ “ทฤษฎีการเรียนรู้” (learning theory) เพื่ออธิบายว่า มนุษย์เรียนรู้ ได้อย่างไร ?

ในการตอบคำถามว่ามนุษย์เรียนรู้ได้อย่างไรนั้น หากจะสรุปจากการทดลองที่ให้เงื่อนไขและเฝ้าดู แบบแผนทางพฤติกรรมซึ่งเน้นในมิติของ เทคนิควิธีการ ดังเช่นกระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมนั้น จะเห็นว่า เป็นการสร้างข้อสรุปจากการแสวงหาความรู้ที่คับแคบเฉพาะส่วนและลดทอนเรื่องของการเรียนรู้ให้เป็นเรื่อง ง่ายๆ เกินไป ทั้งที่การเรียนรู้ของมนุษย์นั้นมีความเชื่อมโยงและเป็นกระบวนกร นับตั้งแต่การตั้งคำถามว่า

๖ เหตุใดมนุษย์จึงต้องเรียนรู้ ? นั่นคือมนุษย์จำต้องมี เป้าหมายในการเรียนรู้ และเมื่อมนุษย์มีเป้าหมายที่ชัดเจนแล้ว มนุษย์รู้ว่าตนเองต้องการจะ เรียนรู้อะไร ? อันนำไปสู่ สาระของการเรียนรู้ สาระนั้นจะเป็นประโยชน์หรือเกื้อกูลต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ได้อย่างไร และเมื่อตระหนักถึงเป้าหมายและสาระแล้ว มนุษย์ย่อมต้องตั้งคำถามต่อไปว่าตนเอง เรียนรู้ได้ด้วย วิธีการ อย่างไร ? ซึ่งเมื่อมนุษย์ได้ใช้ภูมิปัญญาความสามารถ หรือช่องทางวิธีการใดๆ ก็ตามเพื่อเข้าถึงซึ่งความรู้นั้น สุดท้ายมนุษย์ก็สามารถตระหนักได้ว่าตนเองได้ เรียนรู้แล้วหรือไม่ ? โดยสามารถประเมิน ผลสำเร็จ ที่เกิดขึ้น และทั้งหมดนี้คือกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ที่มีความเชื่อมโยง ต่อเนื่องและประสานสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ไม่อาจแยกศึกษาและแยกอธิบายต่างหากออกจากบริบทที่แวดล้อมตัวมนุษย์ได้

ในสังคมสมัยใหม่ที่มีการจำแนกแจกแจงหน้าที่ออกเป็นส่วนๆ นั้น กระบวนการเรียนรู้ที่เคยอยู่ในวิถีชีวิต และการศึกษาที่เคยอยู่ในการควบคุมดูแลของชุมชน จัดการโดยชุมชนก็ได้ถูกแยกออกไปให้ระบบโรงเรียนทำหน้าที่แทนเป็นการเฉพาะ ทั้งนี้ด้วยเหตุผลทางด้านการเมืองคือต้องการสร้างอำนาจผ่านการควบคุมและบริการของรัฐให้เหนือประชาชนเพื่อให้เกิดผลทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองโดยรวมที่ตอบสนองต่ออุดมการณ์ของรัฐ และเมื่อรัฐไทยมีแนวนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ระบบโรงเรียนจึงเป็นเครื่องมือในการหล่อหลอมบุคคลให้มีบุคลิกลักษณะท่าทีตามแบบคนทันสมัย (modern man) ซึ่งเชื่อว่าจะเป็นผู้กำกับสังคมให้มีทิศทางไปสู่ความทันสมัยได้ "ทฤษฎีการเรียนรู้" ที่ศาสตร์ทางการศึกษสมัยใหม่ได้ศึกษาและอธิบายไว้จึงมีบทบาทสำคัญในการกำหนดเทคนิควิธีการและเงื่อนไขที่จะทำให้ผู้รับการศึกษาและเกิด "การเรียนรู้" ตามเป้าหมายที่ถูกกำหนดโดยแนวนโยบายของความทันสมัย ซึ่งเป็นเป้าหมายที่ผู้รับการศึกษาเองไม่ได้เป็นผู้กำหนด ยิ่งไปกว่านั้นอิทธิพลของการแสวงหาความรู้ภายใต้กระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยมและการนำทฤษฎีการเรียนรู้มาเป็นพื้นฐานในการจัดการศึกษา ทำให้การศึกษาในระบบโรงเรียนมองว่าสิ่งที่ผู้เรียนเรียนรู้นั้นดำรงอยู่แล้วอย่างตายตัวในรูปของความรู้ในศาสตร์ต่างๆ โดยมีการบริหารจัดการในระบบการศึกษาทำให้องค์ความรู้ต่างๆ เหล่านั้นง่ายขึ้น (simplify) และมีความเหมาะสมต่อการจัดการในชั้นเรียนในรูปหลักสูตรการเรียนการสอน และเมื่อต้องการวัดผลว่าผู้เรียนมีความรู้หรือไม่ หรือมีในระดับใดก็มีกระบวนการทดสอบ (testing) และจัดประเมินระดับสติปัญญาของผู้เรียน ซึ่งผลการประเมินนี้มีอิทธิพลต่อการจัดคนเข้าในตำแหน่งงานตามแนวทางของความทันสมัย ดังนั้นการศึกษาในระบบโรงเรียน (schooling) จึงเป็นเครื่องมือในการผลิตคนให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ความทันสมัย และมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงในทุกมิติไม่ว่าจะเป็นการเมือง เศรษฐกิจหรือสังคม

เมื่อระบบโรงเรียนได้รับการสถาปนาให้เป็นระบบการศึกษาที่สำคัญและจำเป็นของประชาชน อุดมการณ์ของทุนนิยมได้ทำให้ความรู้มีสภาพเหมือนสินค้าที่ซื้อขายได้ การยอมรับในคุณค่าของคนขึ้นอยู่กับระดับของการศึกษา ผู้มีการศึกษาสูงจะได้รับการยอมรับในสถานภาพและบทบาทรวมถึงได้รับโอกาสจาก

สังคมมากกว่าผู้ที่มีการศึกษาน้อยกว่า โดยเฉพาะโอกาสในการได้ตำแหน่งงานและค่าตอบแทนสูงในเมืองซึ่ง
 พรังพร้อมไปด้วยสาธารณูปโภคและข้อมูลข่าวสารที่ทันสมัย คนที่มีการศึกษาสูงสามารถใช้ชีวิตได้อย่าง
 สะดวกสบาย ซึ่งแตกต่างจากผู้คนในชนบทซึ่งได้รับการศึกษาน้อย ดังนั้นนอกจากระบบการศึกษาจะเป็น
 เครื่องแบ่งแยกชนชั้นแล้วยังทำให้คนในชนบทมีความทุกข์ เนื่องจากไม่สามารถส่งบุตรหลานเรียนในระดับสูง
 ได้เพราะขาดแคลนปัจจัยด้านการเงิน สถานภาพระหว่างคนเมืองและคนชนบทหรือผู้ที่มีการศึกษาสูงกับผู้ที่มี
 การศึกษาน้อยทำให้เกิดช่องว่าง แม้ว่าผู้ที่อยู่ในชนบทพยายามจะก้าวข้ามช่องว่างนี้ด้วยการละทิ้งชนบทซึ่งเป็น
 บ้านเกิดเข้ามาศึกษาต่อในเมือง ทั้งๆที่วิถีชีวิตในชนบทเคยเป็นฐานการเรียนรู้ที่สำคัญ แต่เมื่อความ
 พยายามนั้นขาดวุฒิทางการศึกษาเป็นเครื่องรองรับ ช่องว่างนั้นจึงยังห่างไกลต่อไปอีก ด้วยเหตุนี้ยิ่งระบบการ
 ศึกษาในโรงเรียนอยู่ห่างไกลจากชุมชนทั้งในแง่ของภูมิศาสตร์ วิถีชีวิตและระบบค่านิยมเท่าใด ก็ยิ่งห่างเหิน
 จากวิถีชีวิตของผู้เรียนในชุมชนมากขึ้นเท่านั้น และยังเป็นเครื่องปิดกั้นและบดบังกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น
 ในการดำรงชีพและการทำมาหากิน ซึ่งดำเนินไปตามกลไกของระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ
 และมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันให้จางหายไปจากสังคมไทย งานวิจัยนี้จึงเป็นการศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้ใน
 วิถีชีวิตของคนในชุมชนโดยจะศึกษาผ่านกระบวนการเรียนรู้ในการปลูกข้าวของชาวนา

๔. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

งานวิจัยนี้ต้องการนำเสนอกระบวนการเรียนรู้ที่อยู่ในวิถีชีวิตของชาวนา ซึ่งเกิดขึ้นภายใต้ระบบ
 ความสัมพันธ์ที่ชาวนามีต่อมนุษย์ด้วยกันเอง ต่อธรรมชาติ และต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ และในการที่จะทำ
 ความเข้าใจกับปรากฏการณ์กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นนี้ได้อย่างลึกซึ้ง ผู้วิจัยจึงศึกษาโดยสืบย้อนไปถึง
 กระบวนทัศน์อันเป็นทัศนะหรือฐานคิดของกระบวนการเรียนรู้ที่อยู่ในวิถีชีวิตของชาวนาอันประกอบด้วยการ
 ดำรงชีวิตและการทำมาหากิน

คำถามการวิจัย

งานวิจัย “กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา” นี้มีคำถามการวิจัยในประเด็นดังนี้
 ชาวนาสรางกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตขึ้นมาอย่างไร และกระบวนการเรียนรู้นั้นเป็นอย่างไร ทั้ง
 นี้โดยมีฐานคิดหรือกระบวนทัศน์แบบใดที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา

ขอบเขตของการวิจัย

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของมนุษย์นั้นมิได้อยู่อย่างแตกต่างหลากหลายไปตามบริบทที่แปรผันไป
 ตามสภาพแวดล้อม และสามารถศึกษาผ่านได้จากหลายกิจกรรม อาทิเช่น การทำหัตถกรรมพื้นบ้าน การ
 เลี้ยงสัตว์ การปลูกและใช้สมุนไพรในการรักษาโรค หรือการดำรงชีวิตและการทำมาหากินอื่นๆ แต่ในงาน

วิจัยนี้เลือกศึกษาจากการปลูกข้าวของชาวนา เนื่องจาก “ข้าว” เป็นสิ่งสำคัญสำหรับการดำรงชีวิต และ การทำนาปลูกข้าวเป็นวิถีชีวิต (way of life) ของคนไทยมาช้านาน การปลูกข้าวจึงไม่ได้มีความหมายต่อ ชาวนาในเชิงเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่เป็นวิถีการดำเนินชีวิตของชาวนาที่ประกอบไปด้วยการทำ มาหากิน ความคิด ความเชื่อ การรับรู้ ค่านิยมและแบบแผนประเพณีทางวัฒนธรรมโดยมีพื้นฐานจากการ ทำนาปลูกข้าว ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้รับการสั่งสมและถ่ายทอด คัดสรร และปรับเปลี่ยนประกอบกันขึ้นเป็นระบบ ความรู้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงเลือกปรากฏการณ์ “การปลูกข้าวของชาวนา” ในการศึกษา ซึ่งสามารถสะท้อนให้ เห็นถึงกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต ภายใต้กระบวนการทัศน์อันเป็นแบบอย่างเฉพาะของชาวนาซึ่งมีความแตก ต่างไปจากกระบวนการทัศน์ที่จัดการศึกษาในระบบโรงเรียน

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

งานวิจัยนี้มุ่งนำเสนอถึงกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา ซึ่งอยู่ภายใต้กระบวนการทัศน์ที่แตก ต่างไปจากกระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยมที่ครอบงำการศึกษาในระบบโรงเรียน เพราะการมีกระบวนการทัศน์ที่ แตกต่างย่อมหมายถึงการมีวิถีคิดในเรื่องกระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่างกันด้วย ดังนั้นการนำเสนอกระบวนการ การเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนานี้จะนำไปสู่มุมมองของการศึกษาที่แตกต่างออกไปจากที่มีอยู่ในปัจจุบัน ขณะเดียวกันก็จะเป็นการพลิกพื้นให้เห็นถึงการศึกษาที่ตอบสนองและสัมพันธ์ต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชน ซึ่ง ได้ถูกปิดกั้นและบดบังจากการจัดการศึกษาสมัยใหม่ จนปัจจุบันกระบวนการเรียนรู้อันเป็นวิถีชีวิตนี้ได้จาง หายไปจากสังคมไทย.

๖ ๗ ๘

บทที่ 2

แนวคิด เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้องและกรอบความคิดในการวิจัย

ตั้งแต่อดีต มนุษย์มีการศึกษาอยู่แล้วโดยธรรมชาติ โดยผูกพันและประสานไปกับการดำรงชีวิตและการทำมาหากิน ดังนั้นมนุษย์จึงสามารถเรียนรู้ได้ตามความสนใจอย่างไม่มีกฎเกณฑ์ระบบระเบียบตายตัว หากแต่ปรับเปลี่ยนไปตามความสนใจของบุคคล การประพฤติปฏิบัติที่อยู่ในวิถีชีวิตและความเป็นอยู่เช่นนี้ สะท้อนถึงวิถีคิดแบบของครุวมของมนุษย์ที่มีความผูกพันต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ต่อระบบนิเวศแวดล้อมและต่อมนุษย์ด้วยกันบนระบบความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันและกัน อันนำไปสู่การแสวงหาความรู้และเข้าถึงความรู้ที่เชื่อมโยงเป็นระบบเดียวกับวิถีคิด แต่ต่อมาเมื่อมีวิถีคิดอีกแบบหนึ่งที่แตกต่างออกไป อันเป็นวิถีคิดที่พยายามแยกส่วนหรือลดทอนธรรมชาติออกเป็นส่วนย่อย โดยเชื่อว่าจะสามารถแสวงหาความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติได้อย่างแม่นยำมากยิ่งขึ้น วิถีคิดเช่นนี้จัดอยู่ใน กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม ซึ่งใช้วิธีการแยกและลดทอนความรู้ออกเป็นส่วนๆ ให้อยู่ในรูปของ "ศาสตร์" และนำความรู้ภายใต้ศาสตร์หรือวิทยาการเหล่านี้ไปจัดกระทำกับชีวิตมนุษย์ โดยแต่ละศาสตร์มีการแบ่งแยกพรมแดนความรู้ชัดเจน และในบรรดาศาสตร์ต่างๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นมามีภายใต้วิถีคิดแบบนี้ "ศึกษาศาสตร์" ก็เป็นศาสตร์หนึ่งในหลายๆ ศาสตร์ที่ถูกสร้างขึ้น โดยจัดให้เป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยการศึกษาและการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับการเรียนรู้ของมนุษย์ นอกจากนี้ภายในศึกษาศาสตร์เองก็ได้แบ่งแยกออกเป็นสาขาต่างๆ เช่นการบริหารการศึกษา การวัดและประเมินผลการศึกษา หลักสูตรและการสอน เทคโนโลยีการศึกษา ฯลฯ โดยสาขาวิชาที่ให้ความสำคัญกับการแสวงหาและถ่ายทอดความรู้ในรูปของทฤษฎีการเรียนรู้ได้แก่ สาขาจิตวิทยาการศึกษา

ในคริสต์ศตวรรษที่ 18-19 เป็นต้นมา กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม ได้เข้ามามีอิทธิพลต่อระบบความรู้ของมนุษย์ ขณะเดียวกันสังคมมนุษย์ก็มี การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อชีวิตมนุษย์ทั้งทางด้านระบบเศรษฐกิจ การเมือง การปกครองและสังคมวัฒนธรรม และส่งผลกระทบต่อการเรียนรู้ที่เคยอยู่ในวิถีชีวิตมนุษย์และสอดคล้องไปกับการดำรงชีวิตและการทำมาหากิน โดยได้ถูกปรับเปลี่ยนและแยกส่วนออกเป็น การศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งได้เข้ามาครอบงำและบดบังการเรียนรู้ในวิถีชีวิต ที่เคยดำรงอยู่ในสังคมมนุษย์ เนื่องจากงานวิจัยนี้ต้องการจะศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิต จึงจำเป็นต้องคลี่คลายให้เห็นถึงทัศนะพื้นฐานและเงื่อนไขปัจจัยที่ครอบงำและมีอิทธิพลอยู่เหนือการศึกษาในระบบโรงเรียนขณะนี้ ดังนั้นในการทบทวนวรรณกรรมและเอกสารที่เกี่ยวข้องสำหรับสองส่วนแรก จะเป็นการนำเสนอกระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมและแนวทางกวพัฒนาไปสู่ความทันสมัยที่มีอิทธิพลสำคัญต่อการศึกษาในระบบโรงเรียน จากนั้นในส่วนที่สามจึงจะนำเสนอ กระบวนการเรียนรู้

ในวิถีชีวิต ซึ่งมีความแตกต่างจากการศึกษาในระบบโรงเรียนทั้งในแง่ของการแสวงหาความรู้และสาระสำคัญของการเรียนรู้

ส่วนที่หนึ่ง กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมในการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียน เนื่องจาก ความรู้ มิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นจากความว่างเปล่าหรือมีความหมายในตัวเอง หากทว่ามีที่มาอย่างเป็นกระบวนการ และเป็นขั้นตอน นับตั้งแต่ระบบความคิดและความเชื่อในการมองความจริงในโลก (ontology) ทำที่และความสัมพันธ์ของผู้ศึกษากับความจริงหรือสิ่งที่ศึกษา (epistemology) และวิธีวิทยา (methodology) ในการเข้าถึงความจริงนั้น ในส่วนนี้แบ่งการนำเสนอออกเป็นสามส่วนย่อย โดย ส่วนแรกนำเสนอ ความหมายและขอบข่ายของกระบวนทัศน์ อันจะเป็นการกล่าวถึงความสำคัญของกระบวนทัศน์ที่มีต่อชีวิตมนุษย์ตลอดจนกรอบโครงและความหมายของกระบวนทัศน์ที่งานวิจัยนี้เลือกนำมาใช้ ในส่วนย่อยที่สองได้นำเสนอให้เห็นถึง กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม ซึ่งเป็นกระบวนทัศน์หลักที่ครอบงำระบบความคิดและความเชื่อของมนุษยมานานนับศตวรรษ โดยมีวิธีคิดแบบแยกส่วนและลดทอนเป็นหลักที่สำคัญและส่งผลให้แยกความรู้ออกเป็น ส่วนๆ ในรูปของศาสตร์ และแยกการศึกษาและการเรียนรู้ที่เคยอยู่ความรับผิดชอบของชุมชนซึ่งรวมถึงครอบครัว วัด สถาบันผู้รู้และผู้อาวุโสในชุมชน ให้เป็นหน้าที่ของสถาบันทางสังคมซึ่งสร้างขึ้นใหม่คือการศึกษาในระบบโรงเรียน ดังนั้นในส่วนย่อยที่สาม จึงนำเสนอทฤษฎีการเรียนรู้ที่ได้รับอิทธิพลจากกระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม โดยวิเคราะห์ ทฤษฎีการเรียนรู้ภายใต้การแสวงหาความรู้ในระบบโรงเรียน ซึ่งได้นำทฤษฎีการเรียนรู้ที่มีการแสวงหาความรู้ภายใต้กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมมาใช้ในการจัดการเรียนการสอน

ส่วนที่สอง อธิบายถึง การเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมทันสมัย ใน 2 แนวคิดคือ การจำแนกแ่งแ่ง โครงสร้างทางสังคม ซึ่งเป็นแนวคิดที่อธิบายการจำแนกการจัดการระบบต่างๆ ในสังคมให้ทำหน้าที่แตกต่างกัน ในด้านการเรียนรู้ของมนุษย์ การศึกษาในระบบโรงเรียน ได้ถูกจัดให้มีหน้าที่ผลิตผู้เรียนให้มีคุณลักษณะ และมีความรู้ตามที่สังคมทันสมัยต้องการ เป้าหมายของการเรียนรู้มุ่งไปที่อุดมการณ์คือการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยโดยมีปัจจัยทางเศรษฐกิจเป็นตัวตั้ง ซึ่งสอดคล้องกับสาระในการเรียนรู้ที่อยู่ในรูปของหลักสูตร การเรียนการสอนที่จำกัดให้อยู่ในชั้นเรียน โดยเชื่อว่าสังคมจะก้าวขึ้นสู่ความทันสมัยได้หากสามารถจัดการในระดับปัจเจกได้ นั่นคือการหล่อหลอม คนทันสมัย ให้มีบุคลิกและทำที่ที่สอดคล้องกับอุตสาหกรรมเพื่อพัฒนาสังคมและประเทศให้เป็นไปตามอุดมการณ์ สำหรับในสังคมไทยที่ได้รับเอาแนวทางการพัฒนานี้เข้ามาได้ก่อให้เกิดอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตมนุษย์ในทุกมิติ โดยเฉพาะในส่วนของการเรียนรู้ในวิถีชีวิต ซึ่งได้แสดงเป็นข้อวิพากษ์ไว้ในส่วนนี้ด้วย

สำหรับในส่วนสุดท้าย ส่วนที่สาม เป็นการนำเสนอถึง กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต ซึ่งเคยดำรงอยู่ในสังคมไทยมาช้านานภายใต้กระบวนทัศน์อย่างเป็นองค์รวมและเป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการ

ดำรงชีวิต โดยในการนำเสนอได้ใช้กรอบการมองในเชิงกระบวนการทัศน์ อันแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างกับการเรียนรู้ที่ใช้ทฤษฎีการเรียนรู้ภายใต้กระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยม

ส่วนที่หนึ่ง กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม : ฐานคิดของการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียน

1.1 ความหมายและขอบข่ายของกระบวนทัศน์

โทมัส เอส. คูห์น (Thomas S. Kuhn) เป็นผู้พัฒนาแนวคิดพาราไดม์ (paradigm) ในการอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงในทฤษฎีวิทยาศาสตร์ โดยได้เสนอว่าการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญๆ ในระดับการปฏิบัติทางวิทยาศาสตร์ไม่ใช่การเปลี่ยนไปสู่ความจริง หากแต่เป็นการเปลี่ยนโลกทัศน์และวิธีมองโลก ฟรีดริช จีออฟ คาปรา (Fritjof Capra) ได้ให้ความหมายคำว่า "พาราไดม์" คือความเชื่อ ความคิด การรับรู้โลกและระบบคุณค่าต่างๆ ภายใต้ "ทัศนะแม่บท" (paradigm) ซึ่งมีความหมายเดียวกับ "กระบวนทัศน์" (ฟรีดริช จีออฟ คาปรา, 2539 ก : (22)) อันเป็นระบบความเชื่อเบื้องต้นและเป็นหลักการหรือฐานรากลำดับแรกที่จะใช้มองสิ่งต่างๆ ในโลก และมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์เนื่องจากเป็น "ฐานคิด" อันเป็นตัวกำกับการกระทำและกระแสดการเปลี่ยนแปลงทั้งหลายในชีวิตสังคมมนุษย์ (เสนห์ จามริก, 2541 : 37) ซึ่งดำรงอยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมและผูกพันกับระบบคุณค่าต่างๆ ในโลก ขณะเดียวกันระบบคุณค่านี้ก็มีส่วนในการกำหนดความรู้ สึกและพฤติกรรมมนุษย์ ทั้งนี้มนุษย์มีมุมมองหรือมองเห็นความจริงที่มีอยู่ในโลกอย่างไร ความรู้สึกและการรับรู้ในระบบคุณค่าต่างๆ ของมนุษย์ก็แสดงออกด้วยท่าทีและแบบแผนการประพฤติปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ตามความคิด ความเชื่อหรือทัศนะในการมองโลกเช่นนั้น

การกระทำของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งต่างๆ ในโลกจึงมิได้เกิดขึ้นบนความว่างเปล่า หากแต่ผูกพันอยู่กับความคิด ความเชื่อ ค่านิยม รวมถึงเทคนิควิธีการต่างๆ ที่ประมวลขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของมนุษย์มาเป็นความรู้ ดังนั้นการตั้งคำถามกับความรู้จึงเป็นสิ่งสำคัญ เนื่องจากจะทำให้สามารถเห็นถึงความคิด ความเชื่อ และการแสวงหาความรู้ที่อยู่เบื้องหลังความรู้นั้น ซึ่งงานวิจัยนี้เลือกใช้การตั้งคำถามในเชิงกระบวนทัศน์ของ กูบา และ ลินคอล์น (Guba & Lincoln) ในการตั้งคำถาม โดยกำหนดกรอบโครงคำถามเบื้องต้น 3 ประการอันมีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันคือ (Guba & Lincoln, 1994 : 109-110)

1. ภววิทยา (ontology) เป็นการตั้งคำถามถึงรูปแบบและธรรมชาติหรือลักษณะของความจริง (nature of reality) อันเป็นสิ่งที่ถูกศึกษาหรือสิ่งที่มนุษย์ต้องการรู้ คำถามในระดับนี้จึงเกี่ยวเนื่องกับ "ความจริง" ซึ่งผู้ที่ยึดถือกระบวนทัศน์นั้นยอมรับและยึดถือ

2. ญาณวิทยา (epistemology) เป็นการตั้งคำถามถึงธรรมชาติหรือลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้รู้" กับ สิ่งที่ถูกศึกษาหรือถูกรู้ ความสามารถของผู้รู้ในการรู้ในสิ่งนั้นเป็นอย่างไร

3. วิธีวิทยา (methodology) เป็นการตั้งคำถามถึงวิธีการ,หนทาง หรือปัจจัยประกอบอื่นๆ ที่ทำให้ผู้รู้สามารถรู้ในสิ่งที่ต้องการรู้

ด้วยลักษณะของการตั้งคำถามใน 3 ระดับดังกล่าวจะทำให้เห็นได้ถึงความเชื่อมโยงในระบบความคิด ความเชื่อ อันนำไปสู่การแสวงหาความรู้และวิธีวิทยาในการเข้าถึงความรู้นั้น ซึ่งผู้วิจัยเลือกนำมาใช้ด้วยความเชื่อว่าจะเป็นกรอบโครงที่มีประสิทธิภาพในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมโดยเฉพาะเรื่องของความรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตมนุษย์

ความสำคัญของกระบวนการทัศน์ในฐานะที่เป็นทัศนะในการมองโลกหรือเป็นฐานคิดแล้ว ยังสามารถนำมาใช้จำแนกแยกแยะให้เห็นชั้นความแตกต่างในพัฒนาการของศาสตร์ต่างๆ เช่นกระบวนการทัศน์ที่ครอบงำฟิลิกส์ในศตวรรษที่ 19 อันเป็นฟิลิกส์แบบดั้งเดิมที่ผนวกทัศนะวิทยาศาสตร์แบบกลไกไว้ในการแสวงหาความรู้ ย่อมแตกต่างจากกระบวนการทัศน์ที่เกิดขึ้นในต้นศตวรรษที่ 20 ที่เริ่มปฏิเสธว่าไม่มีสิ่งอันสมบูรณ์ในวิทยาศาสตร์ ทฤษฎีทั้งหลายมีขอบเขตจำกัดและเป็นเพียงกะประมาณ (Ritzer. 996 : 636-637 ; ฟรีดริช คอปรา. 2539 : 56) ทั้งนี้กระบวนการทัศน์ประกอบด้วยระบบความคิดและระบบคุณค่าชุดหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นท่ามกลางวัฒนธรรมในส่วนต่างๆ ของโลก เมื่ออิทธิพลของกระบวนการทัศน์แบบหนึ่งได้แผ่อิทธิพลและครอบงำกระบวนการทัศน์แบบอื่นๆ ที่มีอยู่ในโลก กระบวนการทัศน์นั้นก็สามารถครอบครองชีวิตจิตใจของคนในสังคม เพราะทัศนะเป็นเครื่องกำหนดความรู้สึกและพฤติกรรมของคน เช่นทัศนะที่เชื่อว่าวิธีการทางวิทยาศาสตร์เป็นวิธีการเดียวที่จะได้มาซึ่งความรู้ที่แท้จริง ทัศนะในการมองจักรวาลว่าเป็นระบบเครื่องยนต์กลไกที่เกิดขึ้นมาจากองค์ประกอบพื้นฐานทางวัตถุที่แยกจากกันเป็นส่วนๆ ทัศนะต่อชีวิตในสังคมที่ต้องต่อสู้เพื่อความอยู่รอดและทัศนะความศรัทธาที่มีต่อความเจริญก้าวหน้าทางวัตถุ จากการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยี (ฟรีดริช คอปรา. 2539 : 17-18) ดังนั้น ในการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงโลกและสังคมจำเป็นต้องวิเคราะห์ให้ลึกถึงกระบวนการทัศน์ เนื่องจากมนุษย์เป็น "ผู้สร้าง" และ "ผู้ให้ความหมาย" ต่อสิ่งต่างๆ ในโลกรวมทั้งการกำหนดกฎเกณฑ์ว่าสิ่งใดเป็นความรู้ และสิ่งใดไม่ใช่ความรู้ โดยมนุษย์กำหนดเกณฑ์เหล่านี้ขึ้นจากความคิด ความเชื่อ และการรับรู้ต่อสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในโลกซึ่งรวมถึงวิธีการที่เข้าถึงความรู้นั้นๆ ทำที่และปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ในการศึกษาและการประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งที่ถูกศึกษา จึงบ่งบอกถึงกระบวนการทัศน์ที่มนุษย์ยึดถือ ผู้ที่สนับสนุนกระบวนการทัศน์โดยอมเชื่อสิ่งที่ตนเองสร้างและได้รับผลประโยชน์จากการสร้างภายใต้กระบวนการทัศน์นั้น

ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 16 โลกทัศน์หลักโดยรวมของมนุษย์คือการมองโลกเป็นหน่วยชีวิต รับรู้ว่ามีมนุษย์กับธรรมชาติมีความสัมพันธ์อย่างหนึ่งอันหนึ่งอันเดียวกัน และมีการประสานสัมพันธ์กันระหว่างปรากฏการณ์ทางจิตวิญญาณและทางวัตถุ แต่เมื่อถึงสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 16 และ 17 ที่เป็นยุคของการปฏิวัติทาง

วิทยาศาสตร์ ทักษะในการมองเอกภพในฐานะที่เป็นหน่วยชีวิตและมีจิตวิญญาณนี้ได้เปลี่ยนไปเป็นทักษะที่มองว่า โลกคือเครื่องจักรและเป็นกลไกชนิดหนึ่ง จึงสามารถใช้วิธีการเชิงประจักษ์ (empirical approach) กับสูตรคณิตศาสตร์ในการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับปรากฏการณ์ในโลก* และถือเป็นหลักเกณฑ์มาตรฐานสำหรับทฤษฎีวิทยาศาสตร์ โดยยึดถือว่าความรู้ที่ได้มาจากวิธีการทางวิทยาศาสตร์สามารถตอบคำถามเกี่ยวกับโลกธรรมชาติได้อย่างสมบูรณ์ ความรู้ที่ได้รับการพิสูจน์อย่างแจ่มชัดจากวิธีการเชิงประจักษ์เท่านั้นที่ถือเป็นความรู้ที่มีหลักฐานและเชื่อถือได้ ดังนั้นทักษะวิทยาศาสตร์แบบกลไกจึงปฏิเสธความรู้อื่นๆ ที่ไม่เข้าข่ายของการพิสูจน์ได้ตามวิธีการทางวิทยาศาสตร์ โดยทักษะในการแสวงหาความรู้เช่นนี้มนุษย์ได้ใช้เป็นพื้นฐานของศาสตร์ต่างๆ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน (พริตจ็อฟ คาปรา : 2539ก : 49-56) ทักษะที่มองโลกในฐานะที่เป็นเครื่องจักรกลไก การวิเคราะห์จำแนกแจกแจง แยกแยะสิ่งต่างๆ ออกเป็นชิ้นเป็นส่วนในการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับความจริงในธรรมชาติเช่นนี้ จัดอยู่ใน กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม

1.2 กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม (positivism)

กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม มีหลักการสำคัญคือการ “แยกส่วน” และ “ลดทอน” สิ่งต่างๆ ในโลก ซึ่งในการจะอธิบายว่าความรู้ชุดใดจริงหรือเท็จ หรือความรู้ชุดใดมีเหตุผลหรือไม่มีเหตุผล กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมได้ใช้ กระบวนการทางวิทยาศาสตร์ (scientific method) พิสูจน์เพื่อหาคำอธิบายด้วยการใช้หลักการคำนวณเพื่อให้สามารถระบุได้ว่าความสัมพันธ์ของวัตถุที่ถูกศึกษานั้นมีความแม่นยำ (validity) และเชื่อถือได้ (reliability) เพียงไร เพื่อให้ได้ ข้อสรุปโดยทั่วไป (generalizations) ที่มีพลังในการอธิบายและการคาดการณ์ (prediction) ปรากฏการณ์ต่างๆ ของธรรมชาติในโลก ซึ่งเมื่อพิจารณากระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมภายใต้การวิเคราะห์กรอบโครงในเชิงกระบวนทัศน์อันมีความเชื่อมโยงกันใน 3 ระดับ จะสามารถพิจารณาได้ดังนี้

ในระดับ ภาววิทยา กระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม เชื่อว่าความจริงนั้นดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศและทุกสิ่งมีกฎเกณฑ์ของความจริงดำรงอยู่ในตัวเองและรอให้มีผู้ไปแสวงหาหรือค้นพบความจริงนั้น เมื่อมนุษย์เห็นว่าความจริงเป็นสิ่งดำรงอยู่อย่างตายตัว ในระดับ ญาณวิทยา ความสัมพันธ์ระหว่างผู้รู้ (knower) กับสิ่งที่ไปแสวงหา (to be known) จึงอยู่ในลักษณะที่ไม่เกี่ยวข้องกัน ผู้ศึกษาซึ่งเป็นผู้รู้จึงต้องไม่มีอคติความลำเอียงและต้องปลอดจากค่านิยม (value – free) และเชื่อว่าการที่ผู้ศึกษาจะทำเช่นนั้นได้จำเป็นต้องใช้กลยุทธ์ที่ลดทอนหรือตัดสิ่งที่ยังเป็นข้อสงสัยหรือไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นจริงด้วยกระบวนการทางเหตุผลออกไป ความเชื่อในความจริงที่ดำรงอยู่และมั่นใจว่าสามารถจัดการให้สามารถตรวจสอบได้โดยปราศจากอคติได้เช่นนี้ จึงส่งผลในระดับ วิธีวิทยา จึงมุ่งเน้นวิธีการทดลองเชิงประจักษ์ (empirical test) เพราะผู้รู้จะเชื่อในสิ่งที่จับต้องได้ในข้อสมมติฐานที่วางไว้ด้วยรูปแบบที่เฉพาะเจาะจงเพื่อยืนยันสมมติฐานนั้น โดยอาศัยการวางแผนและดำเนินการควบคุมอย่างระมัดระวังเพื่อป้องกันและหลีกเลี่ยงผลอันอาจเกิดขึ้นจากปัจจัยอื่นๆ

นอกเหนือจากที่วางเงื่อนไขไว้ การทดลองต้องกำหนดให้อยู่ภายใต้สภาพการณ์ที่บังคับและกำหนดได้เพราะต้องการความแม่นยำในการนำไปอธิบายความจริงเพื่อสรุปทฤษฎี (theory) และใช้เป็นข้อสรุปทั่วไปเพื่อนำไปใช้พิสูจน์ทดสอบ (verify) และอธิบายปรากฏการณ์อื่นๆ โดยจัดชุดเป็นความเหมือนหรือความแตกต่างจากทฤษฎี

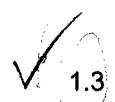
ระบบความคิดความเชื่อและการแสวงหาความรู้ก็นำไปสู่วิถีวิทยาในการเข้าถึงความรู้ตามกระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยมสะท้อนถึงทัศนะการมองโลกอย่างแยกส่วน โดยแยกความรู้ในวิถีชีวิตมนุษย์ออกเป็นส่วนๆ และจัดให้อยู่ในรูปของศาสตร์ต่างๆ โดยมีพรมแดนความรู้ระหว่างศาสตร์ชัดเจน เช่นความรู้ที่เกี่ยวกับวัตถุต่างๆ ในธรรมชาตินั้นเรียกว่าฟิสิกส์ ความรู้เกี่ยวกับจิตใจมนุษย์คือจิตวิทยา ความรู้เกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันเป็นมนุษย์ก็จัดรวมเป็นสังคมศาสตร์ (วิระ สมบูรณ์. 2542 : 67 - 68) โดยความรู้ที่ผู้ยึดถือกระบวนการทัศน์ปฏิฐานนิยมยอมรับคือระบบความรู้ที่มีเหตุผลตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ (สุนัย เศรษฐบุญสร้าง. :2540 : 62-65) ดังนั้นทัศนะเช่นนี้จึงปฏิเสธ "ความรู้ชุดอื่น" ที่กระบวนการทางวิทยาศาสตร์ไม่สามารถอธิบายได้ เช่นระบบความรู้ในสังคมไทยซึ่งมีปรากฏการณ์หลายอย่างที่เป็นระบบความคิด ความเชื่อ บางกรณีเป็นความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่นความเชื่อเรื่อง "ผี" หรือ "แกน" ซึ่งมีอิทธิพลต่อวิถีการดำเนินชีวิตในการดำรงอยู่และการทำมาหากินในสังคมแบบประเพณี (traditional society) หากแต่ความเชื่อเช่นนี้ถูกปฏิเสธ และกล่าวหาว่าเป็นความเชื่อที่มลายเพราะไม่สามารถหาหลักเหตุผลเชิงวิทยาศาสตร์มาอธิบายได้ (เสนห์ จามริก. 2541 : 194) และถือว่า "ความรู้" ที่อธิบายไม่ได้ด้วยหลักเหตุผลนี้ กลายเป็น "ความไม่รู้" หรือ "ความเขลา" นั่นคือการพยายามใช้หลักสาเหตุ-ผล (cause - effect law) ภายใต้อัตลักษณ์แบบปฏิฐานนิยมแยกชีวิตมนุษย์ออกจากสิ่งเหนือธรรมชาติอันเป็นระบบความคิดความเชื่อที่เป็นรากฐานสำคัญในการเรียนรู้ หลักการ "แยกส่วน" นี้ได้ถูกนำมาใช้กับอีกหลายๆ กรณีในสังคมซึ่งไม่ได้หมายความว่าให้นำหลักการนี้มาใช้จะก่อให้เกิดผลสำเร็จเสมอไป เช่นการพัฒนาแบบแยกส่วนที่มีจุดเน้นสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเพียงมิติเดียวโดยไม่คำนึงถึงผลกระทบต่อมิติอื่นๆ การพัฒนาและระบบการศึกษาแผนใหม่ที่มุ่งผลิตผู้ชำนาญการพิเศษเฉพาะด้าน เพื่อตอบสนองระบบเศรษฐกิจภาคทันสมัยจนขาดความสมดุลกับการพัฒนาทางด้านอื่นๆ ของมนุษย์ สังคม และธรรมชาติแวดล้อม (เพ็ญสิริ จีระเดชากุล. 2539 : 38-39) ด้วยลักษณะของข้อจำกัดเช่นนี้ จึงมีผู้กล่าวไว้ว่าแต่ละทฤษฎีใช้ได้กับช่วงปรากฏการณ์หนึ่งที่จำกัดแน่นอนเท่านั้น แต่ ไม่มีทฤษฎีใด เลยที่สามารถแสดงให้เห็นถึงปรากฏการณ์ธรรมชาติอันสุดท้ายและสมบูรณ์ (พริตจ็อฟ คาปรา. 2539ข : 3-5)

ด้วยทัศนะที่มองเห็นโลกเป็นเครื่องจักรและเป็นกลไกที่สามารถแบ่งแยกสิ่งต่างๆ ออกเป็นส่วนย่อย และสามารถลดทอนปรากฏการณ์ที่ซับซ้อนทุกด้านให้สามารถเข้าใจได้โดยการย่อส่วนองค์ประกอบย่อยๆ มาศึกษา แล้วขยายทัศนะเช่นนี้มาใช้กับหน่วยที่มีชีวิตคือพืชและสัตว์ที่ถูกรับมองว่าเป็นเพียงเครื่องจักรที่สามารถ

แยกส่วนศึกษาได้เช่นเดียวกัน โดยนำระบบกลไกของเครื่องจักรมาเทียบเคียงกับมนุษย์ว่า มนุษย์นั้นนอกจากจะมีกระบวนการทางสมองที่ทำหน้าที่ควบคุมการเคลื่อนไหวและการทำงานต่างๆแล้ว ทางร่างกายก็ไม่มีอะไรแตกต่างไปจากระบบจักรกลของสัตว์ ทักษะเช่นนี้นำไปสู่การศึกษาทดลองการทำงานของร่างกายมนุษย์โดยผ่านศูนย์กลางจากสมอง หรือสามารถลดทอนการเคลื่อนไหวและการทำงานที่ต่างๆ ในร่างกายมนุษย์มาอยู่ที่การศึกษาเฉพาะพฤติกรรม อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงการแสวงหาความรู้ภายใต้ทัศนะวิทยาศาสตร์แบบกลไกเข้ามาศึกษาการเรียนรู้ของมนุษย์

ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา วิทยาศาสตร์สาขาจิตวิทยา ก็เป็นภาพสะท้อนของการรับเอาความคิดในการแบ่งแยกกันอย่างเด็ดขาดระหว่างจิตใจกับวัตถุจากอิทธิพลของทัศนะแบบแยกส่วนและลดทอน และได้พัฒนาความรู้ภายใต้ทัศนะวิทยาศาสตร์แบบกลไกที่ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับระบบการทำงานของจิตใจกับโครงสร้างของสมอง ตลอดจนหน้าที่ของระบบประสาทต่างๆ ที่มีผลต่อการเคลื่อนไหวของกล้ามเนื้อ การรับรู้ความรู้สึก และขยายขึ้นไปสู่การรับรู้ความเข้าใจในระดับของการเรียนรู้และความจำ (พริตจ็อฟ คาปรา.2539ข : 118-120) ผลของการศึกษาที่ยึดอยู่บนทัศนะเช่นนี้ได้นำไปสู่การค้นคว้าใน ทฤษฎีสั่งรับและการตอบสนอง (stimulus - response / S - R theory) และได้ข้อสรุปว่า พฤติกรรมของมนุษย์จะสามารถเข้าใจได้ในรูปของกลไกการโต้ตอบที่มีต่อสิ่งเร้าภายใต้การจัดวางเงื่อนไข ซึ่งหลักเกณฑ์นี้มีอิทธิพลต่อการแสวงหาความรู้จนกระทั่งถึงนำไปใช้เป็นพื้นฐานในการเรียนรู้ของมนุษย์ในสมัยต่อมา

นอกจากนั้นทัศนะในการแยกส่วนและลดทอนได้ส่งอิทธิพลในทางสังคมอีกด้วย ด้วยการอธิบายการจำแนกแจกแจงโครงสร้างทางสังคม (structural differentiation) แยกส่วนบทบาทหน้าที่ของสถาบันทางสังคมออกอย่างชัดเจน โดยลดทอนหน้าที่การถ่ายทอดความรู้และฝึกอาชีพ ตลอดจนการหล่อหลอมสมาชิกในสังคมซึ่งสถาบันต่างๆ ในสังคมได้ทำหน้าที่นี้ทำอยู่แต่เดิม ไปให้โรงเรียนทำหน้าที่แทน

1.3 ทฤษฎีการเรียนรู้กับการแสวงหาความรู้ในระบบโรงเรียน

ทฤษฎีการเรียนรู้ที่มีบทบาทต่อการเรียนการสอนและการถ่ายทอดความรู้ กับทั้งมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการศึกษาระบบโรงเรียน ได้แก่ทฤษฎีการเรียนรู้ของนักจิตวิทยาสำนักพฤติกรรมนิยม (psychological behaviorism) ซึ่งใช้วิธีการแสวงหาความรู้ภายใต้ทัศนะวิทยาศาสตร์แบบกลไก นักจิตวิทยาสำนักนี้ได้ยึดการวางเงื่อนไขแบบคลาสสิกและการมีปฏิสัมพันธ์การตอบสนองต่อสิ่งเร้าเป็นทฤษฎีหลักพื้นฐานในการนำไปสร้างทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้ของมนุษย์ โดยเชื่อว่าการเรียนรู้เกิดจากการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งเร้ากับปฏิกิริยาการสะท้อน (Davitz & Ball.1970 : 10) เชื่อว่ามนุษย์มิได้เป็นผู้สร้างการเรียนรู้ หากแต่การเรียนรู้เป็นเสมือน “วัตถุ” ที่ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศ จับต้องได้และสามารถวัดได้ในเชิงปริมาณ

และด้วยทัศนะที่เห็นมนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่มีกลไกไม่แตกต่างอะไรจากสัตว์ การเรียนรู้ของสัตว์สามารถนำมาสรุปผลเป็นการเรียนรู้ของมนุษย์ได้ จึงนำไปสู่ การแสวงหาความรู้ ตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ด้วยการทดลองการเรียนรู้ของสัตว์เช่นสุนัขและแมวในห้องปฏิบัติการ. โดยนำมาซึ่งกรง ควบคุมให้พ้นจากสภาพแวดล้อมอื่นๆ เพื่อให้สามารถวัดอาการตอบสนองในเชิงปริมาณได้อย่างชัดเจน เช่นวัดความอยากอาหารของสุนัขจากการคำนวณปริมาณหยดของน้ำลาย หรือการจดบันทึกขั้นตอนการเรียนรู้ของแมวในการหาทางออกมาหาอาหารกินนอกกรง หรือแม้จะใช้ "คน" เป็นวัตถุที่ถูกรู้จักศึกษา (objects) ก็ไม่ได้มีการแสวงหาความรู้ที่แตกต่างกัน มีการนำทฤษฎีปฏิบัติมาสู่การปฏิบัติจริง - ตอบสนองนี้มาใช้ในการทดลองกับความกลัวของเด็กด้วยการให้เงื่อนไขคือหนูสีขาวและการตีเหล็กด้วยค้อนให้เกิดเสียงดังเพื่อทำให้เด็กเกิดความกลัว และทำซ้ำจนกระทั่งทุกครั้งที่เด็กเห็นหนูขาวหรือสิ่งใดก็ตามที่มีลักษณะใกล้เคียงกับหนูขาวจะเกิดความกลัวและร้องไห้ (Klein. 1996 : 28-29,24-25 ; Bourne and Ekstrand.1973 : 87) X

ผลจากการทดลองเหล่านี้นำไปสู่ข้อสรุปทั่วไป ของนักจิตวิทยาสำนักพฤติกรรมนิยมในแง่การเรียนรู้ของมนุษย์ โดยมีคำอธิบายว่าเป็นการทำงานอย่างประสานสัมพันธ์ระหว่างระบบประสาทและอินทรีย์ที่เชื่อมโยงระหว่างสิ่งเร้าและการตอบสนอง และเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรมที่เกิดจากการปรับตัวเองเพื่อตอบสนองต่อสิ่งเร้าโดยครอบคลุมถึงระบบการทำงานต่างๆ ของร่างกาย (Davitz & Ball :1970. 11-12) ในทัศนะของนักจิตวิทยาสำนักนี้การเรียนรู้จึงได้รับการพิจารณาในฐานะที่เป็นเทคนิคกลไกและมองในเชิงสาเหตุและผลโดยมนุษย์จะสามารถเรียนรู้ได้โดยตรงเมื่อมีสิ่งเร้า (stimulus) และการตอบสนอง (response) อย่างเพียงพอ หรือได้รับแรงขับ (drive) ให้พร้อมที่จะสร้างปฏิสัมพันธ์และนิสัยในการเรียนรู้ และเมื่อนำกฎเกณฑ์เช่นนี้มาเป็นพื้นฐานในการจัดการเรียนการสอนในระบบโรงเรียน ผู้จัดการศึกษาจึงต้องให้สิ่งเร้าเพื่อให้เกิดการตอบสนองในทิศทางที่พึงประสงค์และต้องมีการเสริมแรง (reinforce) ในการเรียนรู้ทางบวกด้วยการให้รางวัล การจัดระดับด้วยคะแนนในการวัดผลการเรียน และการเสริมแรงในทางลบคือลดการตอบสนองที่ไม่เป็นไปตามกรอบเกณฑ์ด้วยการใช้วินัยและการลงโทษหรือใช้หลักกระทำซ้ำเพื่อให้การเรียนรู้เพิ่มความแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นเช่นหลังจากการเรียนในชั้นเรียน (classroom) แล้วผู้เรียนจะต้องนำแบบฝึกหัดกลับไปทำที่บ้าน (homework)

การพิจารณาในเชิงเหตุและผลเป็นการมองการเรียนรู้แบบตายตัว เพราะมองว่าการเรียนรู้เกิดขึ้นในขณะที่มีผู้ทดลองควบคุมอยู่ภายนอกและจัดการเกี่ยวกับเงื่อนไขบริบทที่แวดล้อม นักจิตวิทยาสำนักนี้ปฏิบัติต่อผู้ถูกศึกษาในฐานะที่เป็นวัตถุ โดยไม่ให้ความสำคัญหรือค้นหาความหมายของการเรียนรู้จากตัวผู้ถูกศึกษา การเรียนรู้ที่เป็นข้อสรุปจากวิธีการทดลองเช่นนี้จึงมาจากการจัดกระทำด้วยเทคนิควิธีการเท่านั้น ด้วยเหตุนี้เมื่อนำหลักการการเรียนรู้แบบตายตัวและการควบคุมมาใช้กับการจัดการเรียนการสอนในระบบโรงเรียน ผู้

สอนหรือครูจึงปฏิบัติต่อผู้เรียนในฐานะเป็น "ผู้รับผล" (passive) (Page.1990 : 56) หรือผู้รอคอยรับการถ่ายทอดให้เท่านั้น นอกจากนั้น การอธิบายกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์โดยผูกพันเข้ากับระบบประสาทที่ถูกให้คุณค่าในฐานะที่เป็นตัวจักรกลสำคัญให้เกิดพฤติกรรมในการเรียนรู้ แม้จะมีการอธิบายถึงแรงขับที่ทำให้เกิดการเรียนรู้ แต่ก็เป็นแรงขับที่เกิดจากสถานการณ์การควบคุมเงื่อนไขของผู้ทดลองซึ่งมีเป้าหมายชัดเจน เช่นการให้สัตว์หาทางแก้ปัญหาเพื่อให้ได้มาซึ่งอาหาร การเรียนรู้ที่เกิดจากความกลัวและการปกป้องตนเองของเด็ก สถานการณ์เช่นนี้เป็นอย่างเดียวกับบรรยากาศในชั้นเรียนที่ผู้สอนกระทำบทบาทเดียวกับผู้ทดลอง คือควบคุมและชี้ทิศทางอันเป็นเป้าหมายในการเรียนรู้

✓ อย่างไรก็ตามทฤษฎีการเรียนรู้ของจิตวิทยาการศึกษาสาขาพฤติกรรมนิยมภายใต้กระบวนการทัศนแบบปฏิฐานนิยมที่มองโลกในฐานะที่เป็นแบบกลไก ก็ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายโดยเฉพาะ การศึกษาในระบบโรงเรียน ที่ได้นำทฤษฎีการเรียนรู้นี้เป็นพื้นฐานในการจัดการเรียนการสอน ทั้งนี้เนื่องจากได้มี "กระบวนการเฉพาะอย่าง" ทำให้การเรียนรู้ในโรงเรียนกลายเป็นการศึกษาที่มีเจตจำนงเฉพาะอย่าง เช่นการศึกษาที่เอื้ออำนวยต่อความสามารถฝึกแรงงาน แปรเปลี่ยนกำลังแรงงานจากภาคเกษตรให้เข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการต่างๆ (เสนห์ จามริก.2537 : 21 ; Davitz & Ball.1970 : 38 ; citing Myers and Sussangkarn. n.d.) ซึ่งกระบวนการเฉพาะอย่างนี้คือ การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย (modernization) x

✓ ส่วนที่สอง การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย -

การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมซึ่งประเทศไทยรับเอาแนวทางจากประเทศในสังคมตะวันตก (westernization) มาเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติ โดยได้เข้ามามีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ในระบบความคิด ความเชื่อ ค่านิยมและวัฒนธรรมของสังคมให้แตกต่างไปจากเดิมอย่างครอบคลุมทุกระบบของสังคมไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมีผลกระทบต่องานปัจเจกและระดับสังคม ในงานวิจัยนี้ได้เลือก 2 แนวคิดของทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยมาเป็นหลักในการวิเคราะห์ สำหรับการเปลี่ยนแปลงที่มีผลต่อโครงสร้างสังคม ได้แก่แนวคิด การจำแนกแยกแยะโครงสร้างทางสังคม (structural differentiation) และแนวคิด คนทันสมัย (modern man) อันเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีผลต่อระดับปัจเจกโดยตรง ซึ่งทัศนะที่มองโลกเป็นเครื่องจักรกลไกที่สามารถแยกส่วนและลดทอนเป็นหน่วยย่อย ส่งอิทธิพลต่อการแยกหน่วยสังคมเดิมให้ออกเป็นหลายๆ หน่วยและลดบทบาทหน้าที่ของหน่วยเดิมลงโดยให้แต่ละหน่วยทำหน้าที่เฉพาะอย่างมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลต่อการเรียนรู้ของมนุษย์อย่างยิ่งเมื่อสถาบันต่างๆ ถูกแบ่งแยกบทบาทให้ทำหน้าที่เฉพาะอย่าง เช่นสถาบันทางครอบครัวที่เคยทำหน้าที่ในการถ่ายทอดความรู้และการประกอบอาชีพ ได้ถูกแยกบทบาทให้เหลือเพียงดูแลสมาชิกที่ยังช่วยเหลือตัวเองไม่ได้ โดยหน้าที่นี้ไปอยู่กับ การศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งมี

เป้าหมายของการศึกษา และสาระหลักสูตรการเรียนการสอนสอดคล้องกับแนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย การศึกษาในระบบโรงเรียนจึงกลายเป็นเครื่องมือที่หล่อหลอมคนให้มีอุดมการณ์ตามแบบ คนทันสมัย ดังนั้นการนำเสนอในส่วนนี้จะแยกเป็น 2 ประเด็น โดยประเด็นแรกคือ อิทธิพลของแนวคิดหลักในทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ซึ่งแยกเป็น (1) แนวคิดการจำแนกแจกแจงโครงสร้างทางสังคม และ (2) แนวคิดคนทันสมัย โดยในการนำเสนอจะเป็นการวิเคราะห์ให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยมีอิทธิพลต่อการศึกษาในระบบโรงเรียนอย่างไร และเนื่องจากงานวิจัยนี้ใช้กรอบโครงของกระบวนการทัศน์ในการวิเคราะห์ ซึ่งจะแสดงให้เห็นว่าการศึกษาในระบบโรงเรียน มีฐานคิดในระดับความคิด ความเชื่อ ท่าทีในการแสวงหาความรู้ของผู้รู้ และวิถีวิทยาในการเข้าถึงความรู้อย่างไร อันเป็นส่วนที่นำเสนอในประเด็นที่สองคือ ข้อวิพากษ์ระบบโรงเรียนในเชิงกระบวนการทัศน์

✓ (2.1) ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยกับอิทธิพลที่มีต่อการศึกษาในระบบโรงเรียน

2.1.1 แนวคิดการจำแนกแจกแจงโครงสร้างทางสังคม (structural differentiation)

การจำแนกแจกแจงโครงสร้างทางสังคม ได้รับอิทธิพลมาจากทัศนะในการมองโลกอย่างแยกส่วนและลดทอน ที่เห็นว่าการจำแนกแจกแจงโครงสร้างทางสังคมโดยให้หน่วยสังคมเดิมซึ่งเคยทำหน้าที่ต่างๆ หลายหน้าที่ได้แยกตัวออกเป็นหน่วยสังคมหลายๆ หน่วยในสังคมสมัยใหม่ โดยลดบทบาทหน้าที่ของครอบครัวและชุมชนที่มีบทบาทหน้าที่ซับซ้อนให้ทำหน้าที่น้อยลง และให้หน่วยอื่นๆ ที่มีหน้าที่เฉพาะอย่างมาทำหน้าที่แทน โดยผู้เสนอแนวคิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเชื่อว่าจะมีผลทำให้การพัฒนาไปสู่ความทันสมัยมีประสิทธิภาพสูงขึ้นและบรรลุเป้าหมายตามอุดมการณ์อันได้แก่ การสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยวิธีการเพิ่มผลผลิตต่อหัวของประชากรให้สูงขึ้น และสนับสนุนอุตสาหกรรม (industrialization) ตลอดจนการลงทุนด้วยการดึงเอาส่วนเกินของภาคเกษตรมาใช้ในการพัฒนาอุตสาหกรรม (นพากรณ์ หะวานนท์. 2540 : 33-35) การเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นในทุกๆ ด้านของวิถีชีวิตมนุษย์ นับตั้งแต่กิจกรรม ด้านเศรษฐกิจที่แต่เดิมในสังคมแบบประเพณี (traditional society) การผลิต การบริโภคและการแลกเปลี่ยนจะอยู่ในครอบครัวและชุมชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2540 : 123 ; ภัคพัฒน์ ทิพย์ประไพ. 2540 : 91-94) แต่แนวคิดการจำแนกแจกแจงโครงสร้างทางสังคม ได้ย้ายฐานการผลิตไปอยู่ที่โรงงานอุตสาหกรรม ดึงแรงงานจากภาคเกษตรเข้าไปทำงานในภาคอุตสาหกรรม ระบบการแลกเปลี่ยนที่อยู่ในครอบครัวและหมู่บ้านจำแนกไปสู่ตัวกลางคือ ระบบตลาด (marketing) กิจกรรมการเรียนรู้ ที่อยู่ในครอบครัวและชุมชนโดยสอดประสานไปกับการฝึกการทำมาหากินถูกจำแนกไปอยู่ใน การศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งเพิ่มความเฉพาะทางด้วยการฝึกอาชีพที่สอดคล้องกับการพัฒนาทางอุตสาหกรรมด้วยโรงเรียนที่ฝึกทางด้านเทคนิคและอาชีพ แนวคิดนี้จึงทำให้มีการแบ่งแยกหน้าที่กันอย่างเด็ดขาดระหว่างครอบครัวและชุมชนกับโรงเรียน โดยครอบครัวมีหน้าที่การเลี้ยงดูสมาชิก ในขณะที่โรงเรียนทำหน้าที่ให้ความรู้ตามแบบสังคมสมัยใหม่

✗ ใน ด้านการปกครอง แต่เดิมกิจกรรมต่างๆ ภายในชุมชนไม่ว่าจะเป็นการป้องกันทรัพย์สิน การกำจัดโจรผู้ร้ายตลอดจนการรักษาความสงบ ได้รับการจัดการโดยความร่วมมือของชุมชนภายใต้การนำของกลุ่มผู้นำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติอันได้รับการยอมรับจากชุมชนในด้านคุณธรรม ความเสียสละ ความอดทนและซื่อสัตย์ (อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทย์พงศ์. 2540 : 30-31) แต่ด้วยลักษณะการจำแนกแจกแจงทางสังคมได้ลดบทบาทของชุมชนลงโดยมอบหน้าที่เหล่านี้ให้สถาบันเฉพาะ เช่นตำรวจเป็นผู้จับคนผิดมาลงโทษ ศาลทำหน้าที่พิพากษาคดีความ โดยใช้การ รวมศูนย์อำนาจ ในการวางแผนและกำหนดแนวทางการดำเนินงาน สำหรับด้านการศึกษา นอกจากรัฐจะได้อำนาจแหล่งการเรียนรู้จากครอบครัวและชุมชนเข้าไปอยู่ในสถาบันการศึกษาเช่นโรงเรียนแล้ว ยังได้ใช้แนวทางของการบริหารงานใน ระบบราชการ (bureaucracy) ในการจัดการบริหารกิจกรรมการเรียนการสอน ดังนั้นอำนาจในการให้ "ความรู้" จึงเคลื่อนย้ายจาก "ผู้รู้" ซึ่งเป็นพ่อแม่ ญาติพี่น้องและผู้อาวุโสในชุมชนมาอยู่กับข้าราชการฝ่ายบ้านเมือง และด้วยการจัดการบริหารการศึกษาในระบบโรงเรียนตามรูปแบบของการจัดการสมัยใหม่ จึงทำให้ "ผู้รู้" ในชุมชนที่เคยเป็นพ่อแม่ ปู่ย่าตายายหรือผู้อาวุโสที่มีความรู้และเคยทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้กลายเป็นอื่น หรือเป็นผู้ "ไม่มีความรู้" ตามมาตรฐานเกณฑ์วัดตามแบบการศึกษาสมัยใหม่

✓/ ด้านสังคมและวัฒนธรรม แนวคิดการแจกแจงโครงสร้างทางสังคมที่ทำให้การศึกษาในระบบโรงเรียนกลายเป็นแหล่งในการเรียนรู้ของคนในสังคม ส่งผลทำให้ ระบบความสัมพันธ์และค่านิยมในสังคมเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะการจำแนกแจกแจงช่วงชั้นทางสังคม (social stratification) ที่ได้สร้างค่านิยมใหม่ว่าการศึกษาสามารถจะพาคนไปสู่สิ่งที่เป็นจุดหมายปลายทางของความสำเริงในสังคมสมัยใหม่ โดยใช้เกณฑ์วัดความสำเร็จจากการได้งานที่มีรายได้มั่นคง สวัสดิการดี (นภาพรณี ะวานนท์. 2539ก : 19-20 ; บัณฑิต อ่อนดำ และ วิภา น้อยวงศ์. 2533 : 71 - 112) ดังนั้นการศึกษาในระบบโรงเรียนนอกจากจะไม่เชื่อมต่อวิถีความเป็นอยู่และการทำมาหากินของคนในภาคเกษตรกรรมที่ยังมีชีวิตรอดส่วนใหญ่อยู่ในสังคมประเพณีแล้ว ยังเป็นการศึกษาที่ดึงแรงงานจากชนบทเข้าสู่เมืองทำให้สังคมไทยต้องเผชิญกับปัญหาความเหลื่อมล้ำทางสังคมและเศรษฐกิจระหว่างภาคเมืองกับชนบทและเกิดปัญหาความแตกต่างทางชนชั้นเพิ่มมากขึ้น (สำนั กกาญจน์พันธุ์. 2537: 153)

อิทธิพลของแนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่มีต่อการเรียนรู้ นอกจากจะแบ่งแยกฐานการเรียนรู้จากครอบครัวและชุมชน ซึ่งมีอยู่อย่างหลากหลายไม่ว่าจะเป็นในธรรมชาติแวดล้อม จากบรรดา "ผู้รู้" ทั้งหลายในชุมชน หรือจากงานฝีมืออย่างหลากหลายทั้งด้านเกษตรกรรมและหัตถกรรมให้ไปอยู่ในสถาบันการศึกษาในระบบโรงเรียนอันเป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมแล้ว ในระดับปัจเจก กระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ยังได้ใช้การศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นแหล่งหล่อหลอมคนให้มีโลกทัศน์

บุคลิกลักษณะตลอดจนท่าทีที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ของคนทันสมัย อันเนื่องมาจากฐานคิดว่า สังคมใดจะเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยได้ต้องมีแหล่งที่จะทำให้คนมีการศึกษาและมีคุณภาพสูง และแหล่งการเรียนรู้นั้นก็ต้องเป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นใน ระบบโรงเรียน เท่านั้น (Inkeles and Smith.1976 : 140, 19-25 ; Fagerlind & Saha. 1989 : 40)

✓ 2.1.2 แนวคิดคนทันสมัย

ด้วยแนวคิดดังกล่าวข้างต้น การศึกษาในระบบโรงเรียนจึงเป็นแหล่งที่หล่อหลอมให้คนมีโลกทัศน์แบบอุตสาหกรรม โดยในระบบการเรียนการสอนจะต้องมุ่งให้คนมีการรับรู้ การแสดงออก ความรู้สึก ทศนคติ และค่านิยมรวมทั้งพฤติกรรมที่บ่งบอกถึงความสามารถทางด้านเทคนิค บนพื้นฐานของความเข้าใจในเรื่องระบบการผลิตและปัจจัยการผลิตที่มุ่งเน้นประสิทธิภาพเป็นสำคัญ กับทั้งจะต้องเรียนรู้เทคนิควิธีการต่างๆที่สามารถเร่งปริมาณผลผลิตให้เพียงพอต่อการขายในระบบตลาด ดังนั้น ความรู้พื้นฐาน ที่การศึกษาในระบบโรงเรียนจะต้องถ่ายทอดให้คนทันสมัยก็คือทักษะการอ่าน การเขียนและการเรียนเลขคณิต และที่สำคัญจะต้องเรียนรู้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีซึ่งถือเป็นทางออกในการแก้ปัญหาในการควบคุมและเปลี่ยนแปลงธรรมชาติ การศึกษาในระบบโรงเรียนจึงต้องเน้น การใช้เทคโนโลยีและวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ในการแสวงหาความรู้

ภายใต้โลกทัศน์แบบอุตสาหกรรมกับความรู้พื้นฐานที่จัดอยู่ในรูปของการเรียนการสอนซึ่งได้ปลูกฝังผ่านกลไกของการศึกษาในระบบโรงเรียน ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในระบบค่านิยมและแนวคิด ตลอดจนลักษณะท่าทีของคนที่เคยมีวิถีชีวิตแบบสังคมดั้งเดิม ให้เปลี่ยนมาเป็นวิถีชีวิตในแบบของสังคมสมัยใหม่ กล่าวคือใน ระบบค่านิยมและแนวคิด การศึกษาในระบบโรงเรียนจำต้องปลูกฝังคนทันสมัยให้ ยึดหลักเหตุผล (rationale) ในการตัดสินใจหรือดำเนินกิจกรรมต่างๆในชีวิต คนที่ถือว่ามีการศึกษา (educated man) จะต้องมีการค้นคว้าสืบสาวอย่างมีเหตุผล (Pring.1976 : 27) ดังนั้นจึงเชื่อว่าผู้มีการศึกษาจะเป็นผู้มีความสามารถใน การคิดคำนวณและการตัดสินใจ โดยมุ่งเกณฑ์ ประสิทธิภาพและประสิทธิผล เป็นสำคัญ โดยสามารถใช้เกณฑ์นี้ในการบริหารจัดการควบคุมธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นการเปิดรับเทคโนโลยีใหม่ๆ การใช้เมล็ดพันธุ์ใหม่ๆ ที่ให้ประสิทธิผลสูง และด้วยพื้นฐานแนวคิดเช่นนี้จะทำให้คนทันสมัยเป็นผู้ เปิดกว้างต่อประสบการณ์ใหม่ เช่นการรู้จักผู้คนใหม่ๆ การศึกษาในระบบโรงเรียนจะทำให้คนทันสมัยมี คุณลักษณะ เป็นผู้มีระเบียบวินัย ใน การบริหารจัดการเวลา และ การวางแผน ในทุกๆ ขั้นตอนของกิจกรรมการดำเนินชีวิตและการทำงาน

แนวคิดการแจกแจงโครงสร้างทางสังคม และแนวคิดคนทันสมัยซึ่งเป็นแนวคิดหลักของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยได้มีอิทธิพลต่อการศึกษาในระบบโรงเรียนในระดับโครงสร้างและระดับปัจเจก โดยมุ่งผลิตคนให้เป็นไปตามอุดมการณ์ของความทันสมัย คือการสร้าง ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยเน้นภาค

อุตสาหกรรมเป็นหลัก/สำหรับในสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้รับเอาแนวทางการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกเข้ามาด้วยเหตุผลด้านความมั่นคงของประเทศและการผลิตกำลังคน ซึ่งแนวทางหนึ่งก็คือการรวมอำนาจการจัดการไว้ที่ศูนย์กลาง โดยในสมัยนั้นได้มีการเปลี่ยนโครงสร้างของรัฐแบบอาณาจักรมาเป็นรัฐชาติ (nation - state) มีการยกเลิกฐานะหัวเมืองประเทศราชและตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครให้หมดไปโดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือ เช่นในการสร้างความเป็นเอกภาพแห่งชาติระหว่างอาณาจักรล้านนาให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยไม่แบ่งแยกเป็นลาวเป็นไทยได้ให้การปฏิรูปการศึกษาโดยให้ชาวล้านนาเรียนภาษาไทยกลางที่กำหนดเป็นภาษาราชการ ซึ่งเมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วชาวล้านนาจะได้รับราชการในท้องถิ่น (สร้อยดี อ่องสกุล. 2539 : 66 - 72) หรือการจัดการศึกษาเพื่อผลิตคนทันสมัยเข้ารับราชการและการบริหารประเทศ โดยจัดตั้งโรงเรียนให้มีการสอนความรู้ พื้นฐานในการอ่าน การเขียน และเรียนเลขคณิต (วุฒิชัย มูลศิลป์. 2526 : 57-58)

ต่อมาในช่วงที่ประเทศไทยเริ่มใช้นโยบายพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504) ได้ใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนา “ทรัพยากรมนุษย์” โดยถือเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรมและการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การศึกษาในระบบโรงเรียนได้ถูกปรับเปลี่ยนและพัฒนาให้ทำหน้าที่ถ่ายทอดความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ความรู้และทักษะที่เป็นที่ต้องการของสังคมสมัยใหม่ให้เข้มข้นยิ่งขึ้น ด้วยการวางนโยบายด้านการศึกษา กำหนดหลักสูตรและวิธีการจัดการศึกษา (สุรวุฒิ บัดโธสง. 2542 : 4) จัดตั้งโรงเรียนประชาบาล โรงเรียนเทคนิคเพื่อผลิตอาชีพตอบสนองอุตสาหกรรม ตลอดจนมหาวิทยาลัยในเมืองและส่วนภูมิภาค เพื่อมุ่งประสิทธิผลในการผลิตกำลังคนเข้าสู่ตลาดแรงงานที่ต้องตอบสนองนโยบายการพัฒนา (คณะอนุกรรมการวางแผนพัฒนาคนและสังคม. 2540 : 2) โดยจัดการศึกษาให้อยู่ในลักษณะของ “ในระบบ” หรือที่เรียกว่า “ระบบการศึกษาแบบนำเข้า” (เสนห์ จามริก. 2541 : 121) การศึกษาในระบบโรงเรียนจึงเป็นการผลิตกำลังคนตามความต้องการของอุตสาหกรรมและธุรกิจ ลักษณะเช่นนี้มีการวิจารณ์ว่า ความสัมพันธ์ในระบบโรงเรียนก็คือผลิตผลของทุนนิยม (Bowles & Gintis. 1976 : 5) และการศึกษาในระบบดังกล่าวเป็นการสร้างความไม่เป็นธรรมแก่สังคมเพราะกลุ่มที่มีบทบาทสูงและได้รับผลประโยชน์จากการกำหนด ทิศทางการพัฒนาและการศึกษาได้แก่กลุ่มธุรกิจ อุตสาหกรรมและกลุ่มอื่นๆ ผู้สนับสนุนซึ่งเป็นกลุ่มที่มีอำนาจในสังคม ทั้งนี้เพราะหลักสูตรและเนื้อหาที่เรียนในโรงเรียน เน้นวิชาการ ความรู้ ทักษะ ทศนคติ ตลอดจนเทคโนโลยีที่จำเป็นต่อระบบอุตสาหกรรม สำหรับกระบวนการสอนก็มุ่งถ่ายทอดความรู้ที่ได้ยืมมาจากสังคมตะวันตก (เพ็ญสิริ จีระเดชากุล. 2539 : 36-37 ; อุดม เกล. 2538 : 5) ผลที่ติดตามมาของแนวนโยบายที่เน้นการผลิตคนเพื่อระบบอุตสาหกรรมก็คือ ยิ่งคนได้รับการศึกษาสูงมากขึ้นเท่าไรก็ยิ่งหนีห่างออกจากชุมชนหรือภาคเกษตรกรรมเพื่อเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมหรือภาคบริการในเมืองมากขึ้น

✓ 2.2 ข้อวิพากษ์การศึกษาในระบบโรงเรียนเชิงกระบวนการทัศน์

การศึกษาในระบบโรงเรียนที่มีการแสวงหาความรู้ภายใต้กระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยม ซึ่งนอกจากจะแยกศาสตร์ต่างๆ ที่แสวงหาสาระความรู้ออกจากกันแล้ว ยังได้มีการจัดการเรียนการสอนโดยใช้ “ทฤษฎีการเรียนรู้” ซึ่งเป็นการอธิบายการเรียนรู้ของมนุษย์ในเชิงกลไกนอกจากนั้นยังได้กำหนดเป้าหมายของการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ความทันสมัย เช่นเดียวกับกำหนดสาระในการเรียนรู้ให้ตอบสนองต่อสังคมเศรษฐกิจและอุตสาหกรรม ด้วยเหตุนี้การศึกษาในระบบโรงเรียนจึงได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างกว้างขวางทั้งในแง่ของเป้าหมาย หลักสูตร วิธีการเรียนการสอน และการวัดเพื่อประเมินความสำเร็จของการศึกษา

✓ อิทธิพลแนวคิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาในระบบโรงเรียนในฐานะที่เป็นสถาบันการศึกษา และเป็นแหล่งการเรียนรู้ขั้นแรกที่ย้ายทอดวิทยาการอันสำคัญให้กับสมาชิกในสังคม โดยมองว่า เป้าหมายในการเรียนรู้ ก็คือเพื่อการกล่อมเกลางานทางสังคมและเตรียมการด้านการฝึกวิชาชีพให้กับระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ซึ่งอุดมการณ์ของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไปสู่ความทันสมัยได้มาเป็นตัวกำกับเป้าหมายในการจัดการศึกษา คือมุ่งความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การวัดความก้าวหน้ากระโดดจากรายได้ต่อหัวประชากร และมุ่งพัฒนาภาคอุตสาหกรรมให้เป็นภาคนำในทางเศรษฐกิจ การศึกษาในระบบโรงเรียนจึงได้รับความสำคัญให้เป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานและทำหน้าที่กล่อมเกลานักเรียนให้มีคุณลักษณะอย่างคนทันสมัย ทั้งด้านวิทยาการ ด้านสังคมและการฝึกวิชาชีพ สังคมจึงถือว่าหากผู้ใดไม่ได้รับการศึกษาในโรงเรียนจะทำให้ขาดโอกาสที่จะได้รับความรู้ ทักษะ สิ่งที่น่าสนใจ และหนทางหรือวิธีการในการประพฤติปฏิบัติตนในการที่จะเป็นที่ยอมรับในสังคม ผู้ที่ได้รับการศึกษา จะเป็นผู้ที่เข้าใจอะไรได้กว้างขวางสามารถสนองเจตนารมณ์ในอุดมการณ์ของสังคม ซึ่งเป็นสังคมทันสมัย นอกจากนั้นยังเป็นผู้รู้จักการวางแผนสามารถถกเถียงอภิปราย มีสุขภาพภาวะอารมณ์ที่ดี และเป็นผู้มีความฉลาดเฉลียวและมีความคิดในเชิงวิพากษ์ (critical thinker) การศึกษาในระบบโรงเรียนจึงเป็นแหล่งที่ช่วยพัฒนาความรู้ให้ค่อยๆ เพิ่มขึ้นไป (Barrow.1981 : 32-33,38,43 ; Kaplan. 1992 : 92-94) ด้วยเหตุนี้ โรงเรียนจึงมีหน้าที่พิพากษาว่าสิ่งใดเป็นสิ่งที่ควรจะต้องทำและไม่ต้องทำ และสามารถจัดประเภทคน (classify) ในทางสังคมว่าใครเป็นคนดีหรือคนเลว จัดประเภททางวิชาชีพให้ผู้ที่ได้รับการศึกษาเป็นนักเทคโนโลยี นักกีฬา แพทย์และยังสามารถแบ่งได้ว่าแต่ละประเภทที่จัดนั้นใครอยู่ในระดับดีหรืออยู่ในระดับศูนย์ (Barrow. 1981 : 52) เป้าหมายที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ความทันสมัยจึงส่งผลกระทบต่อการเรียนรู้ในวิถีชีวิต เพราะเมื่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจได้จัดโครงสร้างของภาคเกษตรกรรมใหม่ด้วยการส่งเสริมการปลูกพืชที่มุ่งเพื่อการขาย (cash crops) ให้ระบบการผลิตสมัยใหม่เช่นปุยเคมี ยาฆ่าแมลง รถแทรกเตอร์ มอเตอร์สูบน้ำ เครื่องตัดหญ้า รถไถและรถสี่ล้อ เป้าหมายการเรียนรู้จึงเป็นไปเพื่อให้ผู้เรียนเรียนรู้งานเชิงเศรษฐกิจอุตสาหกรรมกับความสามารถในการสร้างธุรกิจใหม่ๆ (วิชัย วงษ์ใหญ่. 2542 : 27-28)

เมื่อเป้าหมายของการศึกษาถูกกำหนดไปเรียบร้อยแล้ว ผู้เรียนจึงมิได้กำหนด สาระการเรียนรู้ ด้วยตัวเอง หรือไม่ได้มีความหลากหลายแตกต่างกันตามกลุ่มความสนใจ ตรงกันข้าม สาระที่อยู่ในรูปของ หลักสูตร ที่นำมาจัดให้ผู้เรียนมีความเหมือนและเป็นแบบอย่างเดียวกันเนื่องจากถูกกำหนดจากศูนย์กลางอำนาจในการจัดการศึกษา สาระที่มอบให้ผู้เรียนในฐานะเป็น “ผู้รับ” จึงไม่ใช่สิ่งที่มีความหมายกับผู้เรียน หากแต่มุ่งหล่อหลอมกล่อมเกล่าผู้เรียนให้สอดคล้องกับ เป้าหมาย ที่เน้นการแข่งขันและเพิ่มความสามารถเพื่อความมั่นคงในเชิงเศรษฐกิจ โดยเฉพาะทักษะที่มุ่งดูดซับทรัพยากรจากภาคอื่นๆ ของประเทศเพื่อสนับสนุนและส่งเสริมภาคอุตสาหกรรม การแข่งขันทางการศึกษาจึงเป็นไปเพื่ออุดมการณ์ของความทันสมัย หลักสูตรการเรียนการสอนจึงเน้นในวิชาที่เป็นพื้นฐานสำหรับการพัฒนาเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมของประเทศซึ่งได้แก่วิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์ อันยังอยู่ในกระแสที่ตามอย่างประเทศตะวันตก (รุ่ง แก้วแดง, 2541 : 39-48 ; กมล สุดประเสริฐ, 2540 : 74-76) เนื้อหาวิชาที่การศึกษาในระบบโรงเรียนถ่ายทอดให้นั้นเป็นความรู้ที่เหมาะสมกับการนำไปใช้ในสังคมเมือง การเรียนอยู่ในระดับที่ไม่สามารถนำมาปฏิบัติกับกิจการงานประจำวันได้จริง “วิชาที่เรียนเป็นวิชาที่เอาเปรียบคน วิชาที่หาแต่เงิน ไม่มีวิชาหาความสงบสุข” (สุทธิพันธ์ ประญพทธี, 2541 : 101) ข้อวิพากษ์นี้สอดคล้องกับอิทธิพลของทุนนิยมตามแบบความทันสมัยที่ให้ความสำคัญกับการแลกเปลี่ยนด้วยระบบเงินตรา ซึ่งนอกจากจะทำให้การศึกษาในระบบโรงเรียนมุ่งสอนแต่วิชาที่หาเงินแล้ว ยังทำให้ “ความรู้” อยู่ในฐานะที่เป็นสินค้าหรือทรัพย์สินและกลายเป็นอุปกรณ์ชิ้นหนึ่งที่มีราคาสามารถซื้อขายได้ มีการเพิ่มค่าให้ความรู้กลายเป็นของหายากและขาดแคลน การจะใช้ประโยชน์จากความรู้ก็ต้องทุ่มเทซื้อ ดังนั้น “คุณค่าของความรู้” จึงขึ้นอยู่กับ การเสนอประโยชน์ที่จะได้รับจากความรู้ (Stehr, 1994:109- 110)

เมื่อเป้าหมายของการศึกษาได้ถูกจัดรูปไว้ชัดเจน และสาระที่อยู่ในรูปของหลักสูตรและนำมาจัดให้ผู้เรียนเรียนรู้นั้นเป็น “ความรู้” ที่หยุดนิ่งและตายตัวในรูปของหนังสือ ตำรา วิชาการและศาสตร์สาขาต่างๆ ที่จัดเป็นชุดสำเร็จรูป (ready-made) จึงทำให้ลักษณะของการเรียนอยู่ภายใต้บริบทแวดล้อมของห้องเรียนซึ่งเป็นลักษณะที่หยุดนิ่งและตายตัวอีกเช่นกัน ที่มีผู้วิจารณ์ว่าการศึกษาในระบบโรงเรียนทำให้ครูมี 3 บทบาท คือ บทบาทแรกเป็น กรรมการ เป็นผู้ให้คำตอบกับนักเรียนว่าอะไรผิดอะไรถูก และให้คะแนนตัดสินในการเลื่อนชั้นหรือซ้ำชั้น บทบาทที่สองคือเป็น ผู้พิพากษา เพราะครูเป็นผู้ชี้ว่าใครทำผิด ใครควรจะได้รับโทษอะไร และบทบาทสุดท้ายคือ การให้คำปรึกษา โดยครูจะเป็นคนแนะนำในการเลือกให้กับนักเรียน เป็นผู้ให้คำอธิบายทางวิชาการ (เอเวอร์เรตต์ โรห์เมอร์, 2517 : 33 ; Marlowe & Page, 1998 :13) สำหรับบทบาทแรกในการให้คำตอบกับนักเรียนว่าอะไรผิดอะไรถูก “ครู” เป็น “ผู้รู้” ที่มีได้แสวงหาความรู้ด้วยตัวเอง แต่อาศัยตำราหรือ “คู่มือ” การสอนที่ได้จัดวางไว้เป็นมาตรฐานหรืออย่างตายตัว เพราะครูใช้ความรู้จากศาสตร์อื่นมาจัดระบบระเบียบใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพและวัยของผู้เรียน ครูจึงเป็นเพียงตัวกลาง (agent) ที่คอยแพร่

กระจายความรู้จากตำราสำเร็จรูปให้กับนักเรียน และเป็นเสมือนผู้ขนถ่าย (delivery) ปรุง (dispense) แจกจ่ายข้อมูลหรือความรู้ให้กับนักเรียนซึ่งตกอยู่ในฐานะเป็น "ผู้รับ" (Page. 1990 : 27-29)

สำหรับบทบาทของผู้พิพากษา ก็สอดคล้องกับความมุ่งมาดของสถาบันโรงเรียนที่ต้องการให้โรงเรียนเป็นสถาบันที่ตัดสินใจว่าใครควรจะได้เรียนรู้อะไร ซึ่งในฐานะที่ครูเป็นผู้พิพากษา ครูจะยึดหลักการพื้นฐานในด้านการเสริมแรง การจูงใจภายใต้เงื่อนไข การลงโทษ การให้รางวัลในรูปของวินัย กฎระเบียบเพื่อให้เกิดวินัยในตัวเอง (self- discipline) (Pring.1976 : 25) และกระทำซ้ำๆ เพื่อให้เกิดความแน่นแฟ้นตามหลักทฤษฎีการเรียนรู้ในรูปแบบของการอบรม เช่นการอบรมหน้าเสาธงชาติทุกวัน หรือก่อนที่จะมีการเรียนการสอนในชั้น ครูจะสร้างวินัยของช่วงเวลาการเรียนรู้โดยให้เป็นไปตาม ตารางเวลา เพื่อกำกับสมาชิกในการศึกษาระบบโรงเรียนให้กระทำกิจกรรมตามกฎเกณฑ์เวลาอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะการใช้คาบเวลาเป็นเครื่องกำหนดช่วงที่ครูจะให้ความรู้กับนักเรียน ผู้เรียนจะเคยชินกับสัญญาณการหยุดชะงักในสิ่งที่กำลังเรียนรู้จากครูด้วยเสียงกริ่งดัง ซึ่งมีผู้วิจารณ์ว่าเป็นสัญลักษณ์เดียวกับเสียงกริ่งหยุดเวลาของการผลิตในระบบอุตสาหกรรม (Reid. 1992 : 61-67) และด้วยบทบาทของการเป็นผู้พิพากษา ครูจึงทำให้โรงเรียนกลายเป็นแหล่งจำกัดเสรีภาพของผู้เรียน คือแทนที่จะให้นักเรียนแสวงหาความรู้ด้วยตัวเองกลับสอนให้ผู้เรียนปรับตัวเข้ากับกรอบกฎเกณฑ์ซึ่งเป็นมาตรการควบคุมทางสังคม

ในบทบาทสุดท้าย เนื่องจากครูจะต้องเตรียมนักเรียนให้เป็นสมาชิกของสังคมศิวิไลซ์ (civilized society) และในกระบวนการนี้ครูต้องใช้ทฤษฎีหลักๆ คือทฤษฎีการเรียนรู้ ทฤษฎีการสอน และทฤษฎีการสร้างหลักสูตร (Kaplan.1992 : 97) ครูจึงต้องมีบทบาทในการเป็นผู้ให้คำอธิบายทางวิชาการแก่นักเรียน ดังนั้น หนทางในการเข้าถึงความรู้ ซึ่งการศึกษาในระบบโรงเรียนยึดถือคือระบบการถ่ายทอดความรู้ด้วยการสอน และถือว่าการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากการอบรมสั่งสอนของครูทั้งสิ้น ผู้เรียนจะไม่เกิดการเรียนรู้หากไม่มีการสอน ห้องเรียนเป็นที่สถิตของความรู้ (เลนนี จามริก. 2533 : คำนำ ; อิวาน อิลลิช. 2532 :10 ; เอเวอร์เรตต์ ไรน์เมอร์. 2517 : 36 , เบอร์ทรันด์ รัสเซลล์ : 2540 : 50) ซึ่งมีการวิจารณ์ว่าการถ่ายทอดการเรียนรู้ด้วยวิธีการเรียนการสอนเพียงอย่างเดียวนี้ เป็นวิธีการเดียวกับระบบอุตสาหกรรมที่มุ่งผลิตสินค้าหรือคนคนให้เหมือนกันหมด ซึ่งขัดแย้งกับธรรมชาติของมนุษย์ที่มีความหลากหลาย การจำกัดช่องทางการเรียนรู้ให้อยู่เพียงการสอน ทำให้ผู้เรียนอยู่ในสภาพที่ถูกอุดปากอุดจมูกจนไม่สามารถเปิดเผยความคิดที่อยู่ภายในไม่ว่าจะเป็น การคิดสร้างสรรค์ (creativity) อำนาจอิสระ (autonomy) และ ความคิดอิสระ (independent thinking) ความสามารถ (competence) ความมั่นใจ (confidence) และ ความพึงพอใจในตัวเอง (self - esteem) สิ่งเหล่านี้ได้ถูกทำลายให้หายไปด้วยระบบการเรียนการสอนที่เน้นผู้สอนเป็นศูนย์กลาง ทำให้ผู้เรียนต้องอยู่ในสภาพที่พึ่งพิงและทำตัวให้สอดคล้องกับระบบจนไม่มีความคิดของตนเอง (Marlowe & Page.1998

in 420021 8.3

: 65) เนื่องจากการฝึกในการเรียนการสอนมุ่งหล่อหลอมผู้เรียนเช่นเดียวกับการผลิตแบบทุนนิยมที่ต้องหลอมวัตถุดิบจากโรงงานให้ออกมาเหมือนกันหมดทุกๆ ชิ้น ซึ่งในความเป็นจริงแล้วแนวคิดเช่นนี้ไม่สามารถนำมาใช้กับมนุษย์ได้ เพราะมนุษย์มีชีวิต มีจิตวิญญาณ มีความหลากหลาย มีศักยภาพที่จะออกมาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด (ประเวศ วะสี. 2541 : 42)

ในประเด็นสุดท้ายที่ระบบการศึกษาถูกวิพากษ์วิจารณ์คือ การวัดผลความสำเร็จ ว่าในกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นผู้เรียนสามารถนำไปใช้ได้จริงมีประสิทธิภาพเพียงไร สำหรับการศึกษาในระบบโรงเรียน ดูว่าผู้เรียนเรียนรู้ได้เพียงไรจาก “สัมฤทธิ์ผล” (achievement) ซึ่งใช้วิธีการวัดผล (education measurement) และการประเมิน (evaluation) เปรียบเทียบระดับความรู้และสติปัญญาและความสามารถของผู้ศึกษา ซึ่งการจะวัดและประเมินผลได้อย่างมีความแม่นยำและเชื่อถือได้จำเป็นต้องอาศัยเกณฑ์ (criteria) หรือวัตถุประสงค์ (objective) หรือมาตรฐาน (standard) อย่างเป็นระบบ โดยได้มีการดำเนินการอย่างเป็นขั้นเป็นตอนนับตั้งแต่การทดสอบ (testing) การจัดเกรดและประเมินค่า (rating) เพื่อให้การวัดผลเกิดประสิทธิผลและความเท่าเทียม (equity and effectiveness) (มณฑินี อินทะนา. 2533 : 1-4) แต่วิธีการดังกล่าวที่ใช้กันมาจนปรากฏเป็นระเบียบแบบแผน ได้ถูกวิพากษ์ว่าการกล่าวถึงประสิทธิผลและความเท่าเทียมนั้นก็เป็นเพียงวาทกรรม (discourse) อย่างหนึ่ง เนื่องจากโดยแท้จริงแล้วความเท่าเทียมนั้นเป็นปัญหาในระบบการศึกษาอยู่แล้ว และยังเมื่อนำมาพิจารณาในเชิงปริมาณ การมุ่งสร้างความเท่าเทียมก็ยิ่งเท่ากับเป็นการเพิ่มบรรทัดฐานให้กับสังคมอย่างซับซ้อนมากยิ่งขึ้น และยังห่างไกลออกไปจากความเท่าเทียมและความมีประสิทธิภาพอันพึงปรารถนา (Morley and Rassool. 1999 : 111) และที่สำคัญ ผลลัพธ์จากการประเมินทางการศึกษานั้นผู้เรียนได้ใช้ประโยชน์ในการนำไปต่อรองเพื่อให้โอกาสในการได้งานและตำแหน่งในอาชีพตามอุดมการณ์ของความทันสมัยที่มุ่งสังคมเศรษฐกิจและอุตสาหกรรม

ดังนั้น เมื่อพิจารณาถึงกระบวนการในการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนที่มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ ไม่ว่าจะเป็น เป้าหมาย สารหลักสูตร วิธีการ และการดูแลการเรียนรู้ ทุกประเด็นล้วนตอบสนองต่ออุดมการณ์ของความทันสมัยซึ่งดำเนินไปภายใต้ฐานคิดของกระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยม และแม้ว่าการศึกษาจะอ้างว่าสนองตอบต่อตลาดแรงงานอุตสาหกรรม แต่ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นก็คือการศึกษาในระบบโรงเรียนก็ยังมีปัญหาในตัวเอง ในกระบวนการของการศึกษาคือนอกจากผู้เรียนจะต้องมีค่าใช้จ่ายเป็นค่าเล่าเรียน ค่าเดินทางค่ากินอยู่แล้ว สภาพของการจัดการศึกษาและกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นให้ผู้เรียนแข่งขันกันนั้น ทำให้ผู้ที่อยู่ในสภาพแวดล้อมในชนบทจะเสียเปรียบผู้ที่อยู่ในเมืองซึ่งมีปัจจัยในการเรียนการสอนในระบบโรงเรียนดีกว่า ไม่ว่าจะเป็นครู อุปกรณ์ สื่อเทคโนโลยี การเรียนพิเศษ การเข้าถึงข้อมูลข่าวสารซึ่งส่วนใหญ่มีการดำเนินการอย่างเป็นธุรกิจการศึกษา และเมื่อสำเร็จมาแล้วบริษัทและโรงงานที่รับผู้จบ

จากสถาบันการศึกษาต่างๆ ก็ยังจะมีหลักสูตรของบริษัท โรงงานหรือหน่วยงานที่ต้องมาสอนกันใหม่เพื่อเตรียมให้คนเหล่านี้เข้าทำงานและให้สอดคล้องกับความต้องการของหน่วยงานนั้น ซึ่งก็ไม่ได้หมายความว่าผู้จบการศึกษาจะมีงานทำหรือสามารถทำงานได้ตรงตามศาสตร์สาขาที่เรียนมาเสมอไป ตรงกันข้ามอัตราการว่างงานของผู้จบการศึกษากลับเพิ่มสูงขึ้น (นภาพรณ. 2539ก : 22, 2539ข : 230-232 ; เสน่ห์ จามริก. 2540 ; เสรี พงศ์พิศ และคณะ. 2538 : 10-14) ดังนั้น นอกจากระบบการศึกษาที่เป็นอยู่ยังไม่เอื้อต่อการทำงานในภาคอุตสาหกรรมอย่างแท้จริงแล้ว ยังไม่เป็นไปเพื่อพัฒนาท้องถิ่นซึ่งส่วนใหญ่เป็นภาคเกษตรกรรม ดังจะเห็นได้จากสถาบันการศึกษาที่ต้อยอดขึ้นไปจากการศึกษาระบบโรงเรียน ก็ได้มีเนื้อหาหลักสูตรที่ต่างไปจากการเรียนที่เน้นทฤษฎี แต่ยังมุ่งการบริหารจัดการธุรกิจในสังคมอุตสาหกรรมและสังคมบริการมากกว่าสังคมเกษตร ทั้งนี้เพราะการศึกษาจำกัดการเรียนรู้อยู่เพียงในห้องเรียนและเรียนรู้ทฤษฎีต่างๆ เท่านั้น และเมื่อเป็นเช่นนี้ระบบการศึกษาในปัจจุบันจึงถูกมองว่าไม่มีพลังในการจะแก้ปัญหาสังคมต่างๆ ได้ (Thomas.1991 : 16)

อิทธิพลประการสำคัญที่มีผลต่อการเรียนรู้ก็คือ ค่านิยมทางการศึกษาในการวัดระดับความรู้ที่ใช้ประกาศนียบัตรใบปริญญา หรือที่เรียกว่า "โรคปริญญานิยม" (diploma disease) (ชยันต์ วรรณะภูติ. 2530 : 54) รวมถึงการจัดระดับแบ่งชั้นระหว่างสถาบันต่างๆ ทำให้คนที่จบชั้นประถม 4 หรือมัธยมแม้จะมีความสามารถเรียนรู้ด้วย วิธีการ อื่นๆ เช่นจากประสบการณ์ชีวิต อันเกิดจากการปฏิบัติในวิถีชีวิตและการทำงาน แต่เมื่อความรู้ที่ได้รับไม่มีผลตอบสนองต่ออุดมการณ์ความทันสมัยตามแบบระบบโรงเรียน ผู้ที่มีได้อยู่ในกระแสดังกล่าวมักได้รับการดูถูกว่าเป็นคนโง่กว่าคนที่จบมหาวิทยาลัยและมีใบปริญญา คนที่จบจากวิทยาลัยอาชีวศึกษาจะถูกถือว่าเป็นพวกที่ใช้แรงงานมากกว่าสมอง ถูกวางความสามารถไว้ในระดับที่ต่ำกว่าเรียนจบคณะวิศวกรรมศาสตร์ในมหาวิทยาลัย (เสรี พงศ์พิศ และคณะ. 2538 : 16) โดยเฉพาะเมื่อมองเห็นว่าการศึกษาคำสอนทำให้คนแปลกแยกจากชุมชน และการที่โรงเรียนเป็นศูนย์กลางทำให้ชุมชนขาดการมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาที่สอดคล้องกับความต้องการและวิถีชีวิตของชุมชน เช่นในด้านที่เกี่ยวกับครู โดยได้มีการรับสมัครครูที่ชุมชนให้การยอมรับในฐานะที่เป็นผู้ชำนาญการในวิชาชีพแถวหน้า (first - class professional) ซึ่งเน้นด้านเทคโนโลยีและอุปกรณ์การเรียนการสอนที่ทันสมัยโดยที่โรงเรียนยังเป็นผู้ตัดสินใจในการให้ความรู้แก่ผู้เรียน (Whitaker & Moses. 1994 : 3-4, 9-11) หรือการปรับเปลี่ยนยกเครื่องการศึกษาด้วยการปรับปรุงคุณภาพครูในการพิจารณาในมิติของค่าตอบแทน การส่งเสริมให้ครูเพิ่มบทบาทจากผู้ปฏิบัติการสอนมาเป็นนักวิจัยในชั้นเรียน (คุณภาพของครูสู่คุณภาพแห่งการเรียนรู้ : 2543) หรือการบริหารจัดการงบประมาณ การกระจายอำนาจ การปรับกระบวนการและกลวิธีในการจัดการเรียนการสอน ปรับต้นทุนและค่าใช้จ่ายในการเรียน ตลอดจนปรับปรุงอุปกรณ์สื่อและเทคโนโลยี (กมล. 2541 : 20-24 ; รุ่ง แก้วแดง. 2542, 2541 : 173 ; คณะกรรมการการปฏิรูปการศึกษาแห่งชาติ. 2541 ; วิทยากร เชียงกุล. 2541 : 246 ; ศักดิ์ชัย นิรัญทวี :

2542) ซึ่งหากพิจารณาในมิติของกระบวนการทัศน์และกระบวนการเรียนรู้แล้วการแก้ไขปัญหาการศึกษาที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบัน จะเห็นว่าเป็นไปอย่างเฉพาะเจาะจงในเชิง *เทคนิควิธีการ* แต่ไม่ใช่การปรับเปลี่ยนทั้งกระบวนการทัศน์ เนื่องจาก เป้าหมาย และ เนื้อหาสาระ ยังเป็นเหมือนเดิมคือได้รับการกำหนดโดยอุดมการณ์ความทันสมัยหรือภายใต้กระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยม การปรับเปลี่ยนใดๆในระบบการศึกษามักกระทำในเชิงเทคนิควิธีการ (คันสนีย์ จัตรคุปต์. 2542 : 153-159) หรือไม่กี่ในแง่ของการจัดการ การบริหาร การศึกษา แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือครูซึ่งใกล้ชิดกับผู้เรียนก็ยังประสบปัญหาในการจัดการกับเทคนิควิธีการเหล่านี้ เพราะแม้แต่ในการจัดการ "การศึกษาชุมชน" ซึ่งจัดให้การเรียนรู้เรื่องวิถีชีวิตและชุมชนเป็นกิจกรรมเสริมที่แยกออกไปต่างหากจากหลักสูตรการเรียนการสอน ก็ทำให้ครูมีปัญหาด้านการต่อสู้กับกระแสนิยมที่รุนแรงและเข้าถึงชุมชนในทุกทาง กับทั้งต้องเผชิญกับปัญหาระบบราชการที่ทำให้เกิดอุปสรรคในการทำงาน และการระบุนเวลาการเรียนรู้วิถีชุมชนให้ออกไปต่างหากจากการจัดการเรียนการสอนในชั้นเรียน (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. 2539 : ข ; จุลศักดิ์ มิตราวงศ์. 2539 : 38) ดังนั้นแม้ว่าครูจะมีความตั้งใจมุ่งมั่นเพียงไรในการเคลื่อนไหวของการเปลี่ยนแปลง แต่เมื่อ เป้าหมาย เนื้อหาสาระ วิธีการ ตลอดจน การวัดผลความสำเร็จของการศึกษาในระบบโรงเรียน ยังสอดคล้องและตอบสนองต่ออุดมการณ์ของความทันสมัยอย่างเป็นทางการเช่นนี้ การที่สังคมมีความใฝ่ฝันที่จะเห็นการศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นสถาบันที่จะทำให้ผู้เรียนมีความรู้ ความสามารถและมีทักษะตลอดถึงจิตใจในการแสวงหาความรู้ กับทั้งมีความอยากรู้อยากเห็นเพื่อพัฒนาสติปัญญาของผู้เรียนในการคิดเป็น ฟังตนเองได้และสามารถแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นในฐานะปัจเจกชนที่ตระหนักถึงเหตุและผล และคาดหวังว่าผู้เรียนจะทำให้ระบบโรงเรียนมีสภาพเป็นชุมชนทางวิชาการที่ได้รับการยอมรับร่วมกัน (McQuade & Champagne. 1995 : 11 – 12 ; สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. 2539 : 26 ; วิชัย วงษ์ใหญ่. 2542 : 3) ก็ยังจะเป็นความฝันในเชิงอุดมคติต่อไป

✓ ส่วนที่สาม กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต

จากข้อวิจารณ์ว่าการศึกษาในระบบโรงเรียนได้ทำลายความหลากหลายในเนื้อหาของการเรียนรู้ และระบบการศึกษาในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมดำเนินไปอย่างไม่สนใจภาคเกษตรกรรม โดยการจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่ได้เข้าไปสลายระบบความรู้และอุดมการณ์ในการพึ่งตัวเองของชุมชน และได้ทำลายภูมิปัญญาดั้งเดิมและกระบวนการเรียนรู้ในการดำเนินวิถีชีวิตอันเป็นธรรมชาติของมนุษย์ การศึกษาที่ไม่สัมพันธ์กับวิถีของชุมชนนี้เป็นสาเหตุให้ชุมชนชนบทอ่อนแอ เพราะผู้ศึกษาไม่สามารถพัฒนาชีวิตของตนให้มีความสุขได้ในสภาพแวดล้อมของชุมชน (นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2530 ; เอกวิทย์ ณ ถลาง. 2541 : 4 ; อุทัย ดุลยเกษม : 2542) จากข้อวิจารณ์ดังกล่าวทำให้ต้องหันกลับมาพิจารณาถึง กระบวนการเรียนรู้ซึ่งเป็นวิถีชีวิต และมีเป้าหมายในการดำรงชีวิตของผู้เรียน (way of life) งานวิจัยนี้จึงมุ่งนำเสนอให้เห็นถึงกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิต โดยพิจารณากระบวนการเรียนรู้จากสาระในการเรียนรู้ แหล่งที่จัดให้มีการ

เรียนรู้ วิธีการในการเข้าถึงความรู้ และการดูผลความสำเร็จจากการเรียนรู้ ทั้งนี้จะมองโดยสลับย้อนไปถึง กระบวนทัศน์ซึ่งเป็นฐานคิดของกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต X

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต มิได้มีเป้าหมายเพื่อการทำมาหากินเท่านั้น หากแต่บนวิถีทางเพื่อจะ บรรลุเป้าหมายในการดำรงชีพนั้นยังมีมิติอื่นๆ ที่สำคัญซึ่งสอดประสานอยู่ในวิถีชีวิต มิติต่างๆ นั้นได้แก่มิติ ทางจิตวิญญาณ ความเชื่อซึ่งเป็นฐานรากที่สำคัญในวิถีประพฤติปฏิบัติตนต่อธรรมชาติต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน และต่อสิ่งเหนือธรรมชาติเช่นความเชื่อว่ามีมนุษย์ไม่ได้อยู่อย่างแยกส่วนกับธรรมชาติ หากแต่ต้องสัมพันธ์ กับธรรมชาติเช่นป่าเขาลำเนาไม้และแม่น้ำลำธาร โดยมนุษย์จัดความสัมพันธ์ของตนกับสิ่งแวดล้อมเหล่านี้ ให้อำนวยความสะดวกดำรงชีวิตด้วยการสร้างระบบความเชื่อและสถาบันทางสังคม (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2534 : 21-22) ความเชื่อเช่นนี้นำไปสู่วิถีคิดในมิติทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีได้คำนึงถึงการได้มาซึ่งผลผลิตในเชิงปริมาณเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการแบ่งปัน การจัดสรรและแลกเปลี่ยนแรงงานตามความจำเป็นของเพื่อนบ้านและชุมชน การคำนึงถึงปัจจัยด้านเศรษฐกิจยังมีมิติของนิเวศวิทยาเพื่อการยังชีพซึ่งมุ่งใช้ธรรมชาติอย่างประหยัด (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531 : 29) ซึ่งการจะสืบสานมิติเศรษฐกิจในเชิงนี้ไว้ได้ ชุมชนจะต้องมีมิติของการเรียนรู้ใน พลังทางวัฒนธรรม ระบบคุณค่าเช่นนี้จะต้องได้รับการส่งเสริม ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นต่อไป โดยเฉพาะระบบคุณค่าในการพึงพิงอาศัยซึ่งกันและกัน ด้วยเหตุนี้กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตจึงมีลักษณะเป็น องค์รวม

ลักษณะขององค์รวม (holistic) เป็นลักษณะของการมองว่าความเป็นจริงของสิ่งใดก็ตามย่อมมีคุณสมบัติสำคัญเฉพาะที่ไม่สามารถเข้าใจได้ด้วยการแยกสิ่งนั้นออกเป็นส่วนย่อย แล้วศึกษาคุณสมบัติของส่วน ย่อยนั้น หรือแม้จะนำคุณสมบัติของส่วนย่อยมารวมกัน ก็ไม่สามารถเทียบความหมายหรือความสำคัญกับ คุณสมบัติขององค์รวมได้ (พริตจิว คอปรา, 2539 ก : (22)) ซึ่งลักษณะของการเรียนรู้ในวิถีชีวิตแบบองค์ รวมนี้ได้ถูกอิทธิพลของความทันสมัยในรูปแบบของการศึกษาในระบบโรงเรียนทำให้ค่อยๆ หดไปจากสังคม ไทย “อุตสาหกรรมมันสบายน สิ้นเดือนก็ได้เงิน อย่างภาคเกษตรปลูกกล้วยจนไปหนึ่งปี มันรอไม่ไหวกว่าจะ ตกเครือ ตกหวี เรียนจบมาก็ไม่มีใครอยากสืบต่อ” (ผู้ใหญ่วัด สว. ชะนะน้อย : 2544) * เพราะเป้าหมาย ของการศึกษาในระบบโรงเรียนที่ผ่านมาได้ถูกวางไว้ให้ รับผิดชอบต่อสิ่งที่ไม่ใช่วิถีชีวิตของผู้เรียน (นิธิ เอียว ศรีวงศ์ : 2541 : 5-6) และไม่เพียงแต่ไม่รับใช้ หากแต่ยังทำลายระบบความรู้ในวิถีการดำเนินชีวิต ซึ่งยึดถือ ว่าธรรมชาติเป็นสิ่งที่มีความสำคัญและทัศนะที่ไม่แยกส่วนระหว่างโลกทางวัตถุกับจิตใจ ในระบบความเชื่อ

* จากบทสัมภาษณ์ในงานวิจัย “โครงการพลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำลำพระเพลิง” โดยนภาพรณ์ หะวานนท์และคณะ , สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, พ.ศ. 2544

แต่ดั้งเดิมเชื่อกันว่ามนุษย์นั้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับธรรมชาติ ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติรวมถึงพืช และสัตว์จึงมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ วิธีการปฏิบัติตนต่อธรรมชาติจึงเป็นไปด้วยความเคารพอย่างยิ่งในฐานะผู้มีพระคุณ และเคารพต่อสิ่งที่คุ้มครองธรรมชาติในฐานะที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์และมีอำนาจบารมีเหนือกว่ามนุษย์ เช่นการนับถือ “ผี” และเชื่อว่าทุกสิ่งล้วนมี “ขวัญ” ซึ่งหมายถึง แก่นชีวิต เป็นความเจริญงอกงาม ไม่ว่าคน สัตว์ พืช สิ่งของต่างก็มีขวัญทั้งสิ้น ดังนั้นในการกระทำใดๆ ไม่ว่าจะด้านความเป็นอยู่หรือการทำมาหาเลี้ยงชีพ ก็จะต้องมีพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับขวัญของสิ่งเหล่านั้น แต่ความเชื่อที่แสดงออกโดยพิธีกรรมเหล่านี้ได้รับการดูถูกจากผู้คนบางกลุ่มว่าเป็นความงมงาย ซึ่งเกิดจากความไม่เข้าใจในสิ่งเหนือธรรมชาติที่แสดงออกในรูปแบบประเพณีและวัฒนธรรม

“วัฒนธรรมและประเพณีส่วนใหญ่มาจากปัญหาร่วมของชุมชน แต่เราคนนอกไม่เข้าใจ จึงไปดูถูกเขา ทำไมเขาต้องนับถือผี ทำไมต้องไหว้ศาลปู่ตา ทำไมเขาไหว้ผีฝ่าย ประเพณีพวกนี้ดูให้ตลึงๆ แล้วบอกถึงผลประโยชน์ร่วมของชุมชน คนเป็นชุมชน เป็นแสน เป็นล้าน เช่นภาคอีสานทั้งภาคเขาเชื่อเรื่องนี้แล้วเราไปบอกเขาเพี้ยน เรานั่นแหละเพี้ยนเพราะเราไม่เข้าใจเขา” (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, 2542 : 6-9)

ความไม่เข้าใจนี้มีสาเหตุมาจากระบบการศึกษาที่ถูกชี้นำด้วยเป้าหมาย และการจัดหลักสูตรการเรียนการสอนเพื่อให้เป็นไปตามอุดมการณ์ของความทันสมัย เพราะไม่อาจใช้กระบวนการทางวิทยาศาสตร์ซึ่งอยู่ภายใต้กระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยมมาพิสูจน์ความเชื่อเหล่านี้ ผนวกกับ “วิถีคิดแบบมนุษย์เศรษฐกิจ” (homoeconomicus) ซึ่งสถาปนาตนเองว่าเป็นผู้มีเหตุผล เชื่อว่าตนเองอยู่เหนือธรรมชาติ สามารถบริโภคและทำลายตลอดจนซื้อขายและแลกเปลี่ยนธรรมชาติได้ในตลาดเยี่ยง “สินค้า” และด้วยอิทธิพลทางระบบเศรษฐกิจทำให้คนเต็มใจที่จะทำลายคุณภาพดิน แหล่งน้ำ และพันธุ์พืชพื้นเมืองเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของตลาด (ยศ สันตสมบัติ, 2539ก : 28-29) วิถีคิดเช่นนี้จึงเข้าใจยาวนานในมิติของการทำนาเพื่อสร้างผลผลิตให้มากที่สุดแต่เพียงอย่างเดียวหรือเข้าใจว่าการทำนาเป็นเพียงอาชีพอย่างหนึ่ง หากแต่ที่จริงแล้วการทำนาเป็นมากกว่าการผลิต แต่เป็นวิถีชีวิตที่รวมระบบความคิด ความเชื่อไว้ในวิถีของการทำนาซึ่งแสดงออกด้วยการเช่นสังเวทียศักดิ์สิทธิ์ แม่โพสพหรือผี (ยศ สันตสมบัติ, 2539ข : 57 ; เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2540, 2541 : 3 ; ศรีศักร วัลลิโภดม, 2537 : 41)

การแสวงหาความรู้ในวิถีชีวิตเป็นความรู้ที่ได้มาจากการปฏิบัติ จากประสบการณ์ หรือจากช่องทางอื่นๆ เช่นการศึกษาข้อความหรือสิ่งที่ได้จดบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร (Burnard, 1997 : 34) ซึ่งกระบวนการเรียนรู้ที่ดำรงอยู่ในทุกขั้นตอนของการดำเนินชีวิต กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต จึงเกิดขึ้นท่ามกลางระบบความสัมพันธ์โดยไม่จำกัดรูปแบบหรือวิธีการ ไม่กำหนดว่าจะต้องมีลักษณะขั้นเรียน ไม่

กำหนดศัพท์เฉพาะว่าเป็นการสอนหรือการวิจัย ผู้ประสงค์ศึกษาสามารถหาความรู้ได้ท่ามกลางความผันแปรของบริบทแวดล้อมและสภาพท้องถิ่นที่แตกต่างไปตามแต่ละชุมชนซึ่งมีวิถีการครองชีวิตที่แตกต่างกัน ทั้งยังเปลี่ยนแปลงไปตามฤดูกาลที่มนุษย์ไม่อาจควบคุมได้ พื้นที่ในการเรียนรู้ เกิดขึ้นได้ทุกที่ไม่ว่าจะเป็น “ลานอเนกประสงค์” อันเป็นพื้นที่ที่จัดไว้เป็นสถานสาธารณะสำหรับประกอบพิธีกรรมต่างๆ หรือเรียนรู้จาก “เฒ่าจ๋า” ซึ่งเป็นผู้ทำพิธีเลี้ยงฉลองปูตาทุกปีในวันสงกรานต์ อาจแสวงหาความรู้ทางด้านการปกครองได้จาก “เจ้าบ้าน” ซึ่งเป็นผู้มีภูมิปัญญารอบรู้เรื่องชีวิตสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมและความรู้ในการปกครองลูกบ้าน หรือการใช้หลักคุณธรรมในการปกครองจาก “ผู้รักษาศาลปูตา” ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นหลักบ้านหลักเมือง เป็นคนซื่อสัตย์รักพี่น้องลูกหลาน หรือจากผู้อาวุโสที่สุดแห่งสายตระกูลซึ่งผู้คนในคุ้มบ้านนับถือเป็น “เจ้าโคตร” โดยสามารถแสวงหาความรู้ในการประกอบอาชีพได้ตามความสนใจและความถนัด ผู้ใดสนใจวิชาชีพเฉพาะทางใดทางหนึ่งเป็นพิเศษก็ไปมอบตัวเป็น “ศิษย์” เรียนกับผู้ที่มีภูมิปัญญาเฉพาะทางซึ่งได้รับการยอมรับนับถือและยกย่องเป็นผู้นำทางด้านต่างๆ เช่น หมอธรรม หมอยา หมอสง หมอผีฟ้า หมอแคน หมอลำ เนื้อหาสาระในการเรียนรู้ จึงมีความหลากหลายสอดคล้องกับการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพ ซึ่งผสมผสานไปด้วยกันกับประเพณีและวัฒนธรรม การเข้าถึงความรู้ จึงไม่อาจจำกัดการเรียนการสอนไว้ในห้องเรียนได้เหมือนการศึกษาในระบบโรงเรียน แต่เป็นไปอย่างหลากหลายด้วยการกระจาย การสั่งสม และการถ่ายทอดความรู้ (พจณี เทียมศักดิ์, 2543 : 193 – 197 ; ชูเกียรติ ลิขสุวรรณ : 2535) เช่นในพบบปะเยี่ยมเยียนญาติพี่น้องทำให้เห็นประสบการณ์แปลกใหม่เช่นไปดู “น้ำฮู” คือเป็นน้ำที่ขึ้นมาจากภูดิน นำไปสู่พัฒนาการในการขุดเจาะน้ำ การสังเกตการเติบโตของข้าวในนา สังเกตสัตว์ที่มากินข้าว หรือพิจารณาโรคที่เกิดกับข้าวนำไปสู่การคิดประดิษฐ์เทคโนโลยีพื้นบ้านเพื่อใช้ในการแก้ปัญหาเช่นการประดิษฐ์เครื่องดักสัตว์เฉพาะประเภท การเข้าใจการไหลของระดับน้ำทำให้สามารถสร้างเหมืองฝาย หรือการพิจารณากระแสลมแล้วสามารถประดิษฐ์เครื่องสูบน้ำกังหัน การออกแบบภาชนะใช้สอยอย่างเข้าใจถึงแรงเหวี่ยงตามธรรมชาติทำให้ประดิษฐ์ “หมา” อันเป็นเครื่องมือในการดักน้ำจากสระ การเข้าถึงความรู้นี้อาจมาจากการจดจำแบบอย่าง หรือเป็นแบบ “มุขปาฐะ” คือจากการบอกเล่าจากปากต่อปาก หรือเรียนรู้จากสุภาษิต คำพังเพย คำคม ความเปรียบ ข้อห้ามจากเอกสารตำราที่รวบรวมความรู้ ความคิด ความเชื่อ ตลอดจนประเพณีและข้อวัตรปฏิบัติในชีวิตในชีวิตร เช่นความรู้และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการเกษตรทำไร่ทำนาที่อยู่ในรูปของลายลักษณ์ เช่น “หนังสือก้อม”

สาระของการเรียนรู้ เป็นไปตามความสนใจและสอดคล้องกับการทำมาหากิน เช่นในการปลูกข้าวชาวนาจะต้องเรียนรู้ทุกขั้นตอนในปัจจัยพื้นฐานของการทำนา ไม่ว่าจะเป็นผืนดิน แหล่งน้ำ กระบวนการปลูกจนกระทั่งถึงการเก็บเกี่ยวและได้ผลสำเร็จ ในการเตรียมผืนดิน ต้องอาศัยการสังเกตว่าผืนดินใดมีพืชชนิดใดขึ้น ลักษณะของพืชชนิดนั้นจะบ่งบอกถึงผืนดินที่เหมาะสมกับการทำนาชนิดใด และชนิดของดินนั้นจะเหมาะสม

กับพันธุ์ข้าวใด จะจัดสรรที่ดินเพื่อกักเก็บน้ำไว้ให้เพียงพอในการเพาะปลูกได้อย่างไร (วิมล คำศรี. 2544 : 41-56) นอกจากนั้นกระบวนการเรียนรู้ตามแบบดั้งเดิมของสังคมเกษตรกรรมไม่อาจจะระบุเป็น ตารางเวลา ตามแบบการเรียนรู้สมัยใหม่ แต่เกิดขึ้นในทุกขั้นตอนและ ตลอดเวลาต่อเนื่อง ตราบใดที่ภารกิจประจำวันยัง ดำเนินอยู่ ซึ่งแตกต่างกับลักษณะการทำงานของสังคมอุตสาหกรรมซึ่งเป็นระบบการผลิตที่ต่างคนต่างทำและ ต่างรับผลในรูปของเงิน

"อย่างถ้าจ้างกรรมดาต่อนั่นนะครับ ถ้าระบบเข้าทำงานแปดโมงครึ่ง เลิกสี่โมงเย็น ก็เป๊ะ หรือบางที ถ้าไม่ถึงเวลาก็ล้างมือเลิกเองเลย แต่โบราณนี่ไม่นะครับ ถ้าตะวันไม่ตกดินเขาจะไม่หนีจากกันครับ ก็จะช่วยกัน อย่างเหลือกล้าสองร้อยกว่ากานี่ คนสิบกว่าคนก็จะช่วยกันเลย เอาให้เสร็จเลย"

ดังนั้นลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตที่มีพื้นฐานบนการทำงานจึงมีความสัมพันธ์ เชื่อมโยงกับจิตใจ การรับรู้และความรู้สึกนึกคิดที่คนในชุมชนมีต่อกัน สิ่งเหล่านี้แสดงออกถึงความเอื้ออาทร ความผูกพัน ความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียว ความร่วมแรงร่วมใจ ช่วยเหลือพึ่งพาในการปลงแรงหรือ การเอาแรง การลงแขก และความสัมพันธ์ในเชิงสังคมในรูปแบบประเพณีและงานบุญต่างๆ ที่คนในชุมชนจะ นำข้าวปลาอาหาร ของใช้หรือการช่วยแรงงานด้วยน้ำใจไมตรี อันเป็นพื้นฐานสำคัญของความเข้มแข็งของชุมชน

ดังนั้น การดูผลของการเรียนรู้ ของการศึกษาในวิถีชีวิต จึงไม่ใช่การประเมินผลความรู้ในรูปของ การทดสอบ การวัดผล หรือการประเมินผลเหมือนกับการศึกษาในระบบโรงเรียน แต่จะเกิดขึ้นในทุกขั้นตอน ของกระบวนการเรียนรู้ จากการที่ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจ ตระหนักในเรื่องที่รู้อย่างไร และสามารถเชื่อมโยงความรู้กับสภาพแวดล้อมรอบตัวได้อย่างไร (สุทธินันท์ ปรัชญพฤทธิ. 2541 : 5-6) โดยผู้เรียนจะตระหนัก รู้ได้ด้วยตัวเอง เช่นเมื่อเรียนรู้ว่าผักโคกใบโคกได้ ผักหรือเห็ดชนิดใดใบโคกแล้วจะเป็นพิษ แต่หากพลาดพลั้ง แผลไปรับประทานอาหารที่มีพิษเข้าก็สามารถใช้ยาสมุนไพรแก้พิษรักษาชีวิตได้ทันทั่วทั้งที่ หรือหากเป็นหมอสุมุนไพรก็สามารถรักษาคนไข้ให้หายจากอาการเจ็บป่วย หรือเมื่อหาอาหารได้มากจะต้องเรียนรู้การถนอมอาหารโดยใช้เกลือผิวดินไปต้มทำเกลือสินเธาว์ ผลก็คือจะมีอาหารไว้พอกินไปตลอดปีหรือสามารถเก็บไว้ แลกเปลี่ยนกับเพื่อนบ้าน หรือนำไปขายเพื่อซื้อของที่จำเป็นอื่นๆ หรือเรียนรู้การประดิษฐ์สิ่งของเพื่อใช้สอย ในชีวิตประจำวันเช่นการทอผ้า การสานกระบุงตะกร้า หรือการวางแผนการเพาะปลูกดีจะทำให้ข้าวให้มี ปริมาณข้าวในยุ้งมาก เช่นเดียวกับการเก็บรักษาพันธุ์ข้าวที่ถูกต้องจะทำให้ได้ผลดีในฤดูกาลเพาะปลูกคราว ถัดไป หรือหลังจากได้รับความรู้เรื่องการหว่านและการกะคำนวณจำนวนเมล็ดพันธุ์ที่จะหว่านกับผืนนา หาก

การรับความรู้นั้นถูกต้อง ผู้เรียนมีความเข้าใจและนำไปปฏิบัติได้ดีเกิดความชำนาญ ผลก็จะเป็นไปตามที่คาดการณ์ไว้

“ขนาดนี้ใช้พันธุ์ข้าวหนึ่งปี หรือสองถึงสี่ปี ปุ๋ยตายายก็จะบอกกันต่อๆมา เราก็ไปหว่าน ตอนแรกนี่เอาให้ทั่ว รอบสองนี่เอาให้ถี่ พอรอบสามก็พอดี หมดปีหนึ่ง” (ผู้ใหญ่สวัสดิ์ แซ่ระน้อย. 2544)

ผลที่เกิดขึ้นกับตัวผู้เรียนคือ ความสามารถ ความมั่นใจ อันก่อให้เกิดความพึงพอใจในตัวเอง นอกจากนั้นการคำนวณเวลาหรือการใช้เวลา ในกระบวนการเพาะปลูกที่ขึ้นกับฤดูกาล ทำให้ผู้เรียนสามารถจัดการวางแผนได้ด้วยตนเอง เกิดอำนาจอิสระขึ้นภายในตน และเกิดความคิดอิสระ อันเป็นพื้นฐานของความคิดสร้างสรรค์ ในการแก้ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นในการดำเนินชีวิต ซึ่งความคิดสร้างสรรค์เช่นนี้ได้ถูกทำลายไป การแก้ปัญหาแบบสำเร็จรูปในรูปแบบของเทคโนโลยี เช่นการเกี่ยวข้าวด้วยรถเกี่ยว ผลที่เกิดขึ้นคือทำให้ทั้งฟางข้าวสูญเปล่าเป็นจำนวนมาก ทั้งที่ฟางข้าวนั้นสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ในการปลูกข้าวแบบเกษตรธรรมชาติที่รักษาความสมดุลของระบบนิเวศ (มาชาโนบุ ฟูกูโอกะ. 2541 : 80-81) ทั้งนี้ผลสำเร็จที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้นั้นนอกจากผู้เรียนจะตระหนักรู้ด้วยตนเองแล้ว ยังเป็นคุณค่า ที่ได้รับการยอมรับจากชุมชน ดังนั้น “ผู้ชำนาญการ” (expert) ของการเรียนรู้ในวิถีชีวิตจึงตัดสินกันที่คุณค่าของผลงานและจากการอุทิศตนในการค้นคว้าวิจัยและแสวงหาความรู้ด้วยตนเองอย่างแท้จริง

✓ กรอบความคิดในการวิจัย

เนื่องจาก “ความรู้” ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตมนุษย์ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างลอยๆ หรือดำรงอยู่อย่างมีความหมายในตัวเอง หากแต่ขึ้นอยู่กับจินตนาการและจิตสำนึกในการรับรู้ของมนุษย์ กระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์จึงมีฐานที่มาจากโลกทัศน์ที่มนุษย์ใช้มองธรรมชาติและสิ่งต่างๆในโลก อันส่งผลต่อการประพฤติปฏิบัติตนของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งเหล่านั้น ซึ่งทัศนะพื้นฐานในการมองโลกและชีวิตอันเป็นวิถีคิดของมนุษย์นี้ถือเป็นความหมายของ “กระบวนทัศน์” ซึ่งในงานวิจัยนี้ใช้กรอบโครงของกระบวนทัศน์โดยแบ่งแยกในระดับของภววิทยา คือการมองธรรมชาติของความจริง ระดับญาณวิทยาซึ่งหมายถึงลักษณะหรือความสัมพันธ์ของผู้ศึกษาที่มีต่อสิ่งที่ศึกษา และระดับวิธีวิทยา หรือการเข้าถึงความจริงนั้น ดังนั้นในการศึกษาหรือการเรียนรู้ของมนุษย์จึงมีฐานที่มาจากกระบวนทัศน์ที่ผู้จัดนั้นยึดถือ เช่น การศึกษาในระบบโรงเรียน โดยกระแสหลักแล้วได้รับอิทธิพลจากกระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยมและอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ซึ่งส่งผลต่อการเรียนรู้ทั้งในแง่ของ เป้าหมายการเรียนรู้ และกระบวนการเรียนรู้ซึ่งประกอบด้วย ฐานที่มาของความรู้ เนื้อหาสาระในการเรียนรู้ ตลอดจนวิธีการและการดูแลผลความสำเร็จในการเรียนรู้

การวิจัยนี้มุ่งทำความเข้าใจ กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา ซึ่งสะท้อนถึงทัศนะในการมองโลกอันนำไปสู่การแสวงหาความรู้ที่แตกต่างออกไปจากการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียน ทั้งนี้การดำเนินวิถีชีวิตของชาวนาไม่ใช่เป็นเพียงแค่การประกอบอาชีพในการทำนา หรือเป็นกระบวนการผลิตเพื่อให้ได้ข้าวเพื่อบริโภคและเพื่อขายตามระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ แต่วิถีชีวิตของชาวนาเป็น “การดำรงอยู่” ของชาวนาที่รวมทั้งชีวิตไว้ในวิถีการครองชีวิตเช่นนั้น ไม่ว่าจะเป็นระบบความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี หรือระบบความสัมพันธ์ในครอบครัวและชุมชนและการทำมาหากิน ดังนั้นในการศึกษาจึงได้พิจารณาจากประเด็นดังต่อไปนี้

ในการพิจารณาเชิงกระบวนการทัศน์ ผู้วิจัยได้ใช้กรอบโครงของกระบวนการทัศน์ซึ่งรวมถึง ภาววิทยา ญาณวิทยา และวิธีวิทยา และกระบวนการทัศน์แบบองค์รวมมาใช้เพื่อคลี่คลายให้เห็นถึงกระบวนการทัศน์ของชาวนาว่าเป็นอย่างไร โดยในระดับของ ภาววิทยา ซึ่งเป็นการมองความจริงนั้น ชาวนามองความจริงว่าไม่ได้มีแต่วัตถุหรือสรรพสิ่งที่มองเห็น สัมผัสได้เท่านั้น แต่ยังมีสิ่งซึ่งมองไม่เห็น สัมผัสไม่ได้อยู่ด้วย เช่นผี สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวดา ฯลฯ การมองความจริงเช่นนี้สะท้อนให้เห็นจากความคิด ความเชื่อ อุดมคติและประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ที่มีอยู่ในการดำรงชีวิตและการทำมาหากินของชาวนา ในระดับ ญาณวิทยา ชาวนาไม่ได้มองตัวเองอย่างแยกออกจากสรรพสิ่ง ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ด้วยกันเอง ธรรมชาติรอบตัวซึ่งรวมถึงพืช สัตว์ และสิ่งในธรรมชาติอื่นๆ และไม่แยกตัวเองออกจากสิ่งเหนือธรรมชาติ ทุกสิ่งทุกอย่างจึงล้วนมีความสัมพันธ์ซึ่งเกี่ยวข้องกัน ไม่แยกออกจากกัน ในระดับ วิธีวิทยา การเข้าถึงความรู้เพื่อการดำรงชีวิต และการทำมาหากินของชาวนา จึงเกิดขึ้นภายใต้ระบบความสัมพันธ์เหล่านั้น กระบวนการทัศน์ของชาวนาทั้งใน 3 ระดับนี้จึงมีความสอดคล้อง เชื่อมโยง และเป็นฐานคิดอันสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนา

ในการพิจารณาถึงกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนาซึ่งดำรงอยู่ท่ามกลางธรรมชาติและบริบทที่แปรผันไปตามสภาพแวดล้อม และภายใต้ระบบความคิด ความเชื่อซึ่งเป็นกระบวนการทัศน์ของชาวนา ซึ่งทำให้กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนาแตกต่างไปจากการเรียนรู้ในระบบโรงเรียนนั้น ผู้วิจัยได้เชื่อมโยงให้เห็นว่ากระบวนการทัศน์ของชาวนาได้ส่งผลต่อการมองเรื่องการดำรงชีวิตของชาวนาซึ่งเป็นเป้าหมายของกระบวนการเรียนรู้ว่าเป็นอย่างไร ชาวนาได้ใช้แหล่งต่างๆ ทั้งบุคคล ครอบครัว ชุมชน และสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติต่างๆ ตลอดจนประเพณี พิธีกรรมในชุมชนให้เป็นแหล่งการเรียนรู้อย่างไร สาระในการเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการปลูกข้าวซึ่งตอบสนองต่อการดำรงชีวิตของชาวนานั้นครอบคลุมถึงเรื่องใดและในขอบข่ายที่กว้างขวางเพียงใด ชาวนาได้อาศัยช่องทางต่างๆ เช่น จากการสอน การบอกเล่า ของผู้รู้ ผู้อาวุโส และจากการอ่าน การสังเกต การทดลองทำ การลองผิดลองถูก การลงมือทำ การเรียนรู้จากของจริง ทั้ง

ของตนเองและผ่านประสบการณ์ของผู้อื่น เป็นช่องทางของการเรียนรู้ได้อย่างไร รวมถึงการดูผลสำเร็จของการเรียนรู้นั้น ชาวนาสามารถตระหนักรู้ได้ด้วยตนเองและจากการยอมรับของชุมชนได้อย่างไร

การศึกษาวิจัย "กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา" ตามกรอบความคิดดังกล่าว ได้นำไปสู่ความเข้าใจถึงกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตซึ่งอยู่ภายใต้กระบวนการทัศน์อีกแบบหนึ่งซึ่งแตกต่างไปจากการศึกษาในระบบโรงเรียนซึ่งใช้กระบวนการทัศน์แบบปฏิฐานนิยมเป็นพื้นฐานในการจัดการศึกษา.

บทที่ 3

✓วิธีดำเนินการวิจัย

✓งานวิจัย "กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา" มุ่งศึกษาถึงการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตของมนุษย์เพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายในการดำรงชีวิตซึ่งเป็นมากกว่าการทำมาหากินแต่เพียงอย่างเดียว โดยผู้วิจัยเลือกศึกษาผ่านปรากฏการณ์ในการปลูกข้าวของชาวนา ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงทัศนะในการมองความจริงที่ไม่แยกส่วนออกจากกันระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ มนุษย์จึงอยู่ในฐานะที่เป็นผู้ใช้และอยู่ร่วมกับธรรมชาติในลักษณะพึ่งพิงซึ่งกันและกัน รวมทั้งเป็นผู้ศึกษาและสร้างความรู้ขึ้นมาจากความสัมพันธ์นั้น ด้วยวิธีวิทยาอันหลากหลายที่แปรผันไปตามบริบทแวดล้อมและภายใต้ฤดูกาลตามธรรมชาติ ในการทำความเข้าใจกับกระบวนการเรียนรู้ที่ชาวนาเป็นผู้สร้างกระบวนการเรียนรู้ขึ้นมาด้วยตนเองนั้น ผู้วิจัยเลือกใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) เพื่อเก็บข้อมูล และนำมาวิเคราะห์ถึงการที่ชาวนาให้ความหมายกับ "กระบวนการเรียนรู้" เพื่อนำมาสร้างเป็นทฤษฎีฐานราก (grounded theory) ในการอธิบายถึงกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตซึ่งเคยเกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน

✓สนาม (Field)

ในการเลือกพื้นที่ในการศึกษา เนื่องจากในงานวิจัยนี้ ได้ศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตโดยผ่านปรากฏการณ์การปลูกข้าวของชาวนา พื้นที่ที่ศึกษาจึงจะต้องสามารถให้ข้อมูลของชุมชนที่มีการทำนาปลูกข้าวเป็นวิถีชีวิต มีการปลูกข้าวนาปีที่มุ่งผลิตเพื่อเก็บไว้บริโภค เมื่อมีเหลือจึงจะขายเพื่อนำเงินมาซื้อสินค้าที่จำเป็น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระบวนการปลูกข้าวนั้นคนในชุมชนอาศัยการพึ่งพาอาศัยและความร่วมมือกันค่อนข้างสูง อันเป็นปัจจัยเชื่อมโยงความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนมีต่อกัน แต่เนื่องจากอุดมการณ์ของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่มุ่งความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจได้เข้ามามีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนทั้งในมิติทางด้านเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมวัฒนธรรม ซึ่งชาวนาในชุมชนก็ตกอยู่ภายใต้กระแสของการเปลี่ยนแปลงนี้ด้วย การทำนาที่เคยเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชนได้ถูกอิทธิพลจากอุดมการณ์ความทันสมัยทำให้การทำนากลายเป็นการผลิตเพื่อเป้าหมายในเชิงเศรษฐกิจ (commercial life) โดยมีการเปลี่ยนแปลงและเร่งรอบระยะเวลาการผลิต ตลอดจนการใช้เทคโนโลยีในระดับสูงในกระบวนการผลิตเพื่อเพิ่มผลผลิตและสามารถขายในเชิงการค้า

✕ ในการสำรวจชุมชนเพื่อให้ได้พื้นที่หรือสนามในการวิจัยเพื่อตอบรับกับเป้าประสงค์ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยมีความสนใจในพื้นที่ในจังหวัดนครราชสีมา เนื่องจากมีความเคยคุ้นกับภูมิประเทศในจังหวัดนี้ ซึ่งเป็นพื้นที่เกษตรกรรมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่สำคัญ มีสภาพแวดล้อมด้วยป่าเขา ต้นน้ำลำธาร และพื้นที่บางส่วนยังมีความอุดมสมบูรณ์อันเนื่องจากอุทยานป่าสงวนและมีวนอุทยานแห่งชาติ สำหรับในด้านความ

สัมพันธ์ทางสังคม คนในชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความผูกพันและสมัครรักใคร่กลมเกลียวซึ่งสะท้อนผ่านจากวัฒนธรรมและประเพณีพิธีกรรมต่างๆ โดยเฉพาะพิธีกรรมในการทำนา ผู้วิจัยได้ไปสำรวจพื้นที่เพื่อทำการศึกษากระบวนการเรียนรู้ในการปลูกข้าวของชาวนาในอำเภอบักรังชัย และอำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งใน 2 พื้นที่นั้นแม้ชุมชนจะมีประวัติศาสตร์ของการทำนามายาวนานเพียงพอที่จะสามารถสะท้อนความทรงจำของการทำนาในอดีต และระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนก็มีความเข้มแข็ง แต่เนื่องจากการทำนาต้องอาศัยแหล่งน้ำเป็นสิ่งสำคัญ ในชุมชนที่ไปสำรวจนั้นยังขาดแคลนแหล่งน้ำในการทำนา การทำนาส่วนใหญ่จึงเป็นการทำข้าวไร่ที่ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก โดยเฉพาะในแง่ของพลวัตที่ได้รับจากการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยนั้น ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนทั้งสองยังไม่สามารถสะท้อนภาพของพลวัตในกระบวนการทำนาได้อย่างพอเพียง เพราะแม้ลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็นลุ่มน้ำขนาดใหญ่ที่สุดของจังหวัดนครราชสีมาที่ครอบคลุมอาณาบริเวณพื้นที่ถึง 7 อำเภอ ซึ่งรวมอำเภอบักรังชัยและอำเภอโชคชัยด้วย โดยในพ.ศ. 2506 รัฐได้สร้างโครงการชลประทานลำพระเพลิงขึ้นที่อำเภอบักรังชัย ดังนั้นแม้ว่าชาวนาในชุมชนของทั้งสองอำเภอจะได้รับน้ำจากระบบชลประทานเขื่อนลำพระเพลิง แต่ก็เป็นการได้รับน้ำทางปลายสาย คนในชุมชนอำเภอบักรังชัยที่อยู่ใกล้กับเขื่อนลำพระเพลิงมากกว่า สามารถที่จะใช้น้ำทำการเกษตรได้อย่างพอเพียงมากกว่าคนที่อยู่ในสองอำเภอดังกล่าว

ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันนั้น คณะอาจารย์ที่ปรึกษาการทำปริญญานิพนธ์ได้ลงไปศึกษางานวิจัยเรื่องการศึกษาเงื่อนไขความสำเร็จในการดำเนินงานของคณะกรรมการโรงเรียน โดยศึกษาในเขตอำเภอบักรังชัย จังหวัดนครราชสีมา โดยสภาพภูมิประเทศของชุมชนตั้งแต่อดีตก็ได้อาศัยน้ำจากลำน้ำพระเพลิงร่วมกันมา การใช้แหล่งน้ำร่วมกันนี้ทำให้คนในชุมชนได้สร้างระบบความสัมพันธ์ในด้านต่างๆ และสร้างระบบความรู้ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตในมิติต่างๆ นอกจากนั้นการสร้างเขื่อนและระบบชลประทานเป็นปรากฏการณ์ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการจัดการระบบน้ำ ซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงพลวัตที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงของความทันสมัย และก่อให้เกิดผลต่อการดำเนินวิถีชีวิตตลอดจนระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน

ผู้วิจัยจึงเลือกชุมชนในอำเภอบักรังชัยซึ่งอยู่ในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็นสนามสำหรับการวิจัย เนื่องจากผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่นี้มีน้ำสำหรับที่จะใช้ในการทำการเกษตรได้อย่างอุดมสมบูรณ์ และนอกจากการทำนาแล้วเกือบทุกครอบครัวจะมีการทำสวนเพาะปลูกพืชอย่างอื่นซึ่งสามารถใช้เป็นรายได้เสริมของครอบครัวได้ด้วย ในการจัดระบบการท่อน้ำจากลำพระเพลิงเพื่อให้น้ำเข้านา ทำให้ชาวนาในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิงปลูกทั้งข้าวนาปีและนาปรัง ถ้าเป็นข้าวนาปีจะเก็บไว้บริโภคเพื่อให้มีข้าวพอกินได้ตลอดปี และเก็บไว้ทำพันธุ์บ้าง เหลือเพื่อขายซึ่งก็ไม่มากนัก (นภาพรณ หะวานนท์ และคณะ : 2543 : 21-29) และเนื่องจากชุมชนในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิงนี้เป็นชุมชนโบราณที่ดำรงอยู่มายาวนานประมาณสองร้อยปี ความรู้เรื่องกระบวนการในการปลูกข้าวจึงถือเป็นมรดกจากบรรพบุรุษที่ได้รับการถ่ายทอดและสะสมมา ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่า

จะสามารถสะท้อนให้เห็นภาพของกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต ตลอดจนถึงกระบวนการทัศนอันเป็นรากคิดของกระบวนการเรียนรู้

✓ การเข้าสู่สนาม

เมื่อตัดสินใจเลือกพื้นที่ในการศึกษาวิจัยแล้ว ผู้วิจัยได้ไปศึกษาและสำรวจข้อมูลเบื้องต้นจากชุมชน โดยได้พูดคุยกับผู้ใหญ่บ้านและพ่อใหญ่ แม่ใหญ่ที่ทำนามาก่อน ปัจจุบันไม่ได้ทำแล้ว แต่บางคนก็ยังไปตีฝึนนาอยู่ การได้พูดคุยในเบื้องต้นนี้เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการนำข้อมูลกลับมาทำแนวคำถาม (guideline) เพื่อใช้เป็นแนวทางในการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (indepth interview) ลักษณะของคำถามจะเป็นคำถามปลายเปิดแบบกึ่งโครงสร้าง (semi-structure interview) ซึ่งแนวคำถามนี้ส่วนหนึ่งได้เตรียมการไว้บ้างแล้ว จากการศึกษาเอกสารที่ได้นำมากำหนดเป็นกรอบแนวความคิดในการวิจัย แต่การได้ลงไปสำรวจพื้นที่และได้พูดคุยกับผู้รู้ในชุมชนในเบื้องต้นนี้ ทำให้ผู้วิจัยสามารถนำมาพัฒนาแนวคำถามให้มีรายละเอียดที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของการทำนาได้มากยิ่งขึ้น ✕

ในช่วงของการลงพื้นที่หลังจากที่ปรับแนวคำถามแล้ว ผู้วิจัยได้รับความช่วยเหลือจากเพื่อนร่วมโครงการการศึกษาปริญญาเอก สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์รวม 3 คนคือคุณอุษณีย์ ธโนศวรรย์ พ.อ.จิรศักดิ์ สุขวัฒนา และ คุณศรีชัย พรประชาธรรม ที่ได้ร่วมลงไปเก็บข้อมูลด้วยกัน โดยก่อนที่จะลงไปเก็บข้อมูลได้มีการชี้แจงถึงวัตถุประสงค์ คำถามและกรอบความคิดในการวิจัย ตลอดจนประเด็นและแนวคำถามในการสัมภาษณ์ ซึ่งความหลากหลายในฐานความคิด ประสบการณ์และคุณลักษณะเฉพาะตัวของแต่ละคนทำให้ช่วงเวลาของการเก็บข้อมูลเต็มไปด้วยการเรียนรู้ที่น่าสนใจ เพราะหลังจากการเก็บข้อมูลในแต่ละวันแล้วในตอนเย็นหรือยามค่ำคืนจะมีการพูดคุยเพื่อสรุปข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ซึ่งในบางประเด็นต่างคนก็มีการแปลความที่แตกต่างกัน แนวคำถามบางข้อจึงต้องมีการปรับเปลี่ยน ในการพูดคุย ถกเถียงและอภิปรายร่วมกันนี้ทำให้ผู้วิจัยซึ่งไม่เคยสัมผัสกับวิถีของชุมชนอย่างลึกซึ้งมาก่อน ได้เกิดความรู้ความเข้าใจเพิ่มมากยิ่งขึ้น

✓ แต่สิ่งที่น่าสนใจยิ่งกว่าก็คือการไปพบและพูดคุยกับผู้รู้ในชุมชน ซึ่งมีได้มีเฉพาะความรู้ซึ่งในงานที่ทำ หากแต่รู้และเข้าใจในมิติของการดำเนินชีวิต และเนื่องจากความรู้เหล่านี้สำหรับวิถีของชุมชนแล้วไม่สามารถแยกส่วนเรียกภายใต้ชื่อศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่งได้ ดังนั้นในการสัมภาษณ์ในบางวัน ผู้ให้สัมภาษณ์ซึ่งเป็นแม่ใหญ่วัย 80 กว่า หลังจากเล่าถึงวิธีการทำนาและการคลอตุกเองที่เถียงนาแล้ว ก็เล่นเพลงพื้นบ้านให้ฟังท่ามกลางยามบ่ายซึ่งร้อนอบอ้าว เสียงของแม่ใหญ่ยังชัดเจนและแวดวาก็ยังสดใส ความทรงจำยังดีเหมือนกับที่เล่าย้อนอดีตให้ฟังถึงกระบวนการทำนาที่เคยเกิดขึ้นในสมัยก่อน ปีใดซื้อนาบ่อนไหน เป็นเงินเท่าใด แม่ใหญ่จดจำไว้โดยไม่ต้องพึ่งพาการเปิดสมุดบันทึกหรือการเขียนเตือนความจำไว้เป็นตัวหนังสือ ความรู้ที่ได้รับจากการเข้าไปพบผู้รู้ในชุมชนจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อคณะผู้วิจัย เพราะไม่ว่าจะตั้งคำถามใน

ส่วนใดของกระบวนการในการทำมาแล้ว ผู้รู้เหล่านี้สามารถตอบได้อย่างไม่มีติดขัด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิบัติมา และความรู้ที่เกิดขึ้นก็เกิดจากการประพฤติปฏิบัติด้วยตนเอง ✕

ในการเก็บข้อมูล ผู้วิจัยได้รับความอนุเคราะห์จากผู้ใหญ่บ้านในการเลือกผู้ให้สัมภาษณ์ และในการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยแจ้งให้ทราบถึงวัตถุประสงค์ของการสัมภาษณ์และขออนุญาตใช้อุปกรณ์เครื่องอัดเทปเสียง เพื่อความสะดวกในการบันทึกและเก็บข้อมูล โดยได้จัดทำตารางนัดหมายเพื่อสัมภาษณ์ ซึ่งผู้ใหญ่บ้านได้เป็นผู้จัดการประสานงาน ช่วยกำหนดสถานที่ที่จะใช้สัมภาษณ์ ตลอดจนพาเข้าไปแนะนำกับผู้ให้สัมภาษณ์ เนื่องจากบางคนนั้นเคยถูกคนต่างถิ่นโดยเฉพาะผู้ที่มาจากกรุงเทพมหานครลวงเงินทอง การที่มีผู้ใหญ่บ้านไปแนะนำจึงทำให้ผู้วิจัยได้รับการตอบรับขั้นต้นอย่างดีจากผู้ให้สัมภาษณ์

นอกจากการสัมภาษณ์แล้ว ผู้วิจัยได้ไปศึกษาถึงเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาจากพิพิธภัณฑ์ซึ่งอยู่ที่วัดประจำหมู่บ้าน และเจ้าอาวาสซึ่งให้ความสำคัญกับเครื่องมือเหล่านี้โดยถือเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ในการทำนา นอกจากนั้นผู้วิจัยได้ตามไปดูการปักดำ การหว่าน ตลอดจนได้ทดลองทำ และได้เชิญผู้รู้ที่เคยทำนาในสังคมดั้งเดิมมาสาธิตวิธีการสาธิต การรำตาละปัตร การจับเคียวเกี่ยวข้าว ทั้งนี้เพื่อให้สามารถสะท้อนกระบวนการเรียนรู้ของชาวนาผ่านภาษาหนังสือให้เกิดความเข้าใจมากที่สุดเท่าที่จะทำได้

✓ การเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informant)

ในการเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก ผู้วิจัยใช้วิธีการเลือกเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) (Strauss and Corbin, 1990 : 42 – 43 , 177-179) โดยผู้วิจัยได้กำหนดคุณสมบัติของผู้ให้ข้อมูลในกลุ่มแรกไว้อย่างกว้างๆ ก็คือผู้ที่เป็นชาวนา และมีความเชี่ยวชาญเป็นพิเศษในขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งของการทำนา เช่นการปักดำ การหว่าน การฝึกควาย ซึ่งผู้เชี่ยวชาญในการฝึกควายนี้ในชุมชนไม่มีเหลืออยู่แล้ว สำหรับกลุ่มของผู้ให้ข้อมูลในกลุ่มแรก เป็นการเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักตามกรอบความคิดในการวิจัยที่มุ่งสะท้อนถึงวิถีชีวิตของชุมชนชาวนาที่ดำรงอยู่ด้วยการผสมผสานความหลากหลายในมิติของชีวิต จึงมีทั้งผู้ที่เป็นครูดนตรี หมอสมุนไพร หมอน้ำมัน และคนที่มีความเชี่ยวชาญพิเศษอื่นๆ นอกเหนือจากการทำนา ๗

๗ ในการเก็บข้อมูลจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลกลุ่มแรกนี้ ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ได้รับมาวิเคราะห์และสร้างเป็นมโนทัศน์ (concepts) และจัดหมวดหมู่ (categories) ซึ่งได้ทำไปพร้อมๆ กับการวิเคราะห์และเก็บรวบรวมข้อมูล สำหรับการเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักรายต่อไปผู้วิจัยได้เลือกเมื่อสามารถค้นพบข้อมูลที่แตกต่างไปจากมิติ (dimensions) และคุณสมบัติ (properties) ของหมวดหมู่ที่ได้จัดไว้แล้ว และข้อมูลที่ได้รับจะยืนยันในข้อเสนอ (propositions) จนผู้วิจัยสามารถสรุปออกมาเป็นข้อสรุปเชิงทฤษฎีหรือสมมติฐานชั่วคราว (temporary hypothesis) นอกจากนั้นสมมติฐานชั่วคราวนี้จะยังเป็นพื้นฐานในการพิจารณาถึงผู้ให้ข้อมูลหลักคนถัดไป ซึ่งผู้วิจัยได้เลือกผู้ให้ข้อมูลหลักซึ่งให้ข้อมูลที่ไม่สนับสนุนในข้อมูลเดิมและมีลักษณะแตกต่างไปจากกลุ่มมโนทัศน์เดิม (negative case) ในการวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัยและเพื่อนผู้ร่วมวิจัยได้อาศัยความไวต่อทฤษฎี

(theoretical sensitivity) ในการวิเคราะห์ข้อมูลและสามารถรวบรวมแบบแผนของกลุ่มมโนทัศน์จนแน่ใจได้ว่าแม้จะสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักเพิ่มเติมก็绝不会ทำให้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่ได้รับนั้นเปลี่ยนแปลงไปอีก (theoretical saturation) ผู้วิจัยจึงจะเพียงพอในการสัมภาษณ์

✓ สำหรับกลุ่มที่เลือกมาจากวิธีการดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยเก็บข้อมูลจากผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวน 16 ราย ดังนี้

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

ชื่อ	อายุ	การศึกษา	สถานภาพ / อาชีพ	ความชำนาญ
1. พ่อใหญ่รุ่ง	81	ป.4	ครู / ทำนา / ทำสวน	
2. พ่อศิริ	61	ป.4	ผู้ใหญ่บ้าน ทำนา / ทำสวน	ทำแอก ไถ
3. พ่อเพิ่ม	63	ป.4	อดีตเป็นกำนัน ทำนา / ทำสวน	
4. พ่อไฉ	69	ป.4	รับจ้าง / ทำสวน	มือหว่าน
5. แม่ใหญ่ทอง	70	-	รับจ้าง / ทำนา	ดำนา
6. ครูดี	47	ปริญญาตรี	อาจารย์ / ทำนา	
7. พระครูเพิ่ม	42	เปรียญ 7	พระสงฆ์	
8. พ่อใหญ่งาม	74	ม.3	ครู / ทำนา	
9. พ่อใหญ่ปรีดี	80	ป.4	ทำนา / หมอสมุนไพร	สมุนไพร
10. พ่อใหญ่ชัยน	74	ม.3	ครู / ทำนา / เลี้ยงสัตว์	เลี้ยงสัตว์
11. แม่ใหญ่อยู่	84	ป.2	ทำนา	ดำนา
12. พ่อมุง	66	ป.4	ทำสวน, นา / ดูแลทำนบ	ทำแอก ไถ
13. กิ่ง	35	ม.6	ทำนา	
14. ชิด	28	ม.3	ทำนา / รับจ้าง	
15. สม	27	ม.3	ทำงานโรงงาน	
16. รวย	32	ม.3	ทำงานโรงงาน / ทำนา	

ผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวน 16 รายนี้ มีทั้งที่เคยทำนา ทั้งที่เลิกทำแล้ว และทั้งที่ปัจจุบันก็ยังทำอยู่ โดยงานที่ทำมีความหลากหลาย หนักเบาแตกต่างกัน ผู้ที่อายุมากไม่สามารถไถนาได้ก็จะทำงานอื่นเช่นการดายหญ้าบนคันนา หรือบางคนอาจทำอะไรไม่ไหวแต่ได้ไปเห็นผืนนา ก็ถือเป็นความชื่นใจ และเนื่องจากการศึกษา

✓ นี่เป็นการใช้ทฤษฎีฐานรากซึ่งผู้ให้ข้อมูลหลักเป็นผู้ให้คำนิยามและความหมายในกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของการทำนา ผู้วิจัยจึงเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักที่ดำเนินวิถีชีวิตอยู่ในสมัยสังคมดั้งเดิม และสืบเนื่องต่อมาจนถึงมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ซึ่งจะทำให้สามารถสะท้อนถึงกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต และพลวัตของการเรียนรู้เมื่อการศึกษาอย่างใหม่ได้เข้ามาแทนที่กระบวนการเรียนรู้แบบเดิมในชุมชน ทั้งนี้ผู้ให้ข้อมูลหลักมีคุณลักษณะแตกต่างกันไปดังนี้

1. พ่อใหญ่รุ่ง อายุ 81 ปี ในวัยเด็กเคยได้รับการศึกษากับพระในศาลาวัด จากนั้นได้เข้าโรงเรียนและศึกษาจนถึง ป.6 โดยได้เข้าศึกษาในโรงเรียนกสิกรรม หลังจากจบโรงเรียนกสิกรรมแล้ว 2 ปี ได้เข้าสอบบรรจุ สอบได้ที่ 1 ได้ไปเป็นครู แต่ขณะนั้นอายุครบ 20 ปี จึงอยากจะบวช จึงเป็นทั้งพระและครูไปสอนลูกศิษย์ หลังจากสึกแล้วยังได้รับราชการเป็นครูสอนมาจนกระทั่งเกษียณอายุ แต่เนื่องจากเป็นผู้ที่รักอาชีพทำนา พ่อใหญ่รุ่งจึงเป็นทั้งครูและชาวนาควบคู่กันไป และสามารถให้ข้อมูลที่ให้เห็นกระบวนการเรียนรู้ที่ครูในโรงเรียนกสิกรรมกับที่พ่อแม่พาทำ

"ในโรงเรียนเกษตรบอกถึงหลักวิชาการในการทำนา สอนเรา สอนตามตำราไปเลย..พันธุ์ข้าวก็ว่าตามตำรา ประเภทนั้นดี ประเภทนี้ดี..โรงเรียนเขาวางแผนไว้แล้ว นักเรียนเพียงแต่ทำตามแผนโรงเรียน ตอนดูว่าข้าวแก่หรือยัง เหลืองหรือยังก็ทำตามพ่อแม่ พ่อแม่นำทำ ไม่ได้สอนอะไรหรอก"

2. พ่อศิริ อายุ 61 ปี จบ ป.4 ช่วยพ่อแม่ทำนามาตั้งแต่ออกจากโรงเรียน เนื่องจากเป็นพี่ชายคนโตจึงต้องทำงานหลักและงานรอง งานหลักคือการทำนา งานรองคือการทำงานบ้าน นอกจากนั้นต้องทำอุปกรณ์การทำนาทุกอย่างเอง เช่น แอก ไถ คราด พ่อศิริแม้จะจบการศึกษาเพียงชั้นประถมปีที่ 4 แต่ก็เป็นผู้ที่มีความสามารถพิจารณาและวิเคราะห์สิ่งต่างๆที่เกิดขึ้นและมีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของตนได้อย่างผู้ที่มีความรู้และความเข้าใจ โดยเฉพาะการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ พ่อศิริได้รับการคัดเลือกให้เป็นผู้ดูแลทำนบ และได้เป็นผู้ใหญ่บ้านในเวลาต่อมา ทั้งนี้ปรัชญาในการทำนาของพ่อศิริคือ

"เอาคนทั้งหมู่บ้าน เอาหัวใจของคนทั้งหมู่บ้านมาอยู่ที่หัวใจเรา เรานี้ทำอะไรเอาแต่หัวใจเราคนเดียวไม่ได้ เราต้องเอาหัวใจของเค้ามาใส่หัวใจของเรา มันก็อยู่ที่ว่า ใช้ความคิดให้มาก"

ปัจจุบันหมู่บ้านนี้เป็นแหล่งที่มีผู้สนใจจากทั้งในและต่างประเทศเดินทางมาดูงานพัฒนาในหมู่บ้าน โดยเฉพาะการทำสวนโบราณอยู่เนืองๆ

✓

3. พ่อเพิ่ม อายุ 63 ปี สมัยเด็กอยากเรียน เลยบวชจนกระทั่งได้เรียนหนังสือ และมาอยู่กรุงเทพฯ จนกระทั่งบวชเป็นพระ แล้วสึกออกมาทำงานบริษัท ต่อมาเมื่อสงครามเวียดนาม ได้สอบเข้าไปเป็นพนักงานต้อนรับของหน่วยงานฝรั่ง ทำงานเก็บเงินได้มาซื้อที่ดิน 80 กว่าไร่ เป็นผู้มีความสามารถและได้ทำงานเพื่อชุมชนจนกระทั่งได้รับการคัดเลือกให้เป็นกำนัน ปัจจุบันเกษียณอายุแล้ว

4. พ่อไว อายุ 69 ปี จบ ป.4 อดีตเคยมีที่นาและทำนา แต่ต่อมาเมื่อประสบปัญหากับการทำนา ที่ใช้การจ้างและใช้เงินมากกว่าสมัยก่อน จึงตัดสินใจเลิกทำนา เอาที่ดินทั้งหมดขุดร่องแปลงเป็นสวนเกษตรปลูกไม้ผลเช่นมะพร้าว มะปราง ละครุด เพื่อเก็บผลขาย นอกจากนั้นยังหารายได้ด้วยการรับจ้างทั่วไป โดยเฉพาะ 3 ปีหลัง (พ.ศ. 2541-2544) ที่เริ่มรับจ้างหว่านข้าวเปลือก ซึ่งพ่อไวดำเนินหลักการเฉพาะตัวในการคิดคำนวณเพื่อหาแนวทางที่สามารถหว่านข้าวได้อย่างรวดเร็ว ได้ทั้งประสิทธิภาพและประสิทธิผล อันเป็นผลทำให้ชื่อเสียงการเป็นผู้ชำนาญการในการหว่านข้าว หรือ “มือหว่าน” แพร่หลายออกไป และมีเจ้าของนามาว่าจ้างให้พ่อไวไปหว่านข้าวให้อีกหลายราย ทั้งในหมู่บ้านเดียวกันและหมู่บ้านใกล้เคียง

5. แม่ใหญ่ทอง อายุ 70 ปี ไม่ได้เรียนหนังสือ อดีตเคยทำนา ปัจจุบันก็ยังสามารถรับจ้างดำนาได้อยู่ เป็นผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษาตามระบบโรงเรียน และเป็นผู้ที่มีวิถีชีวิตอยู่กับการทำนาและความผูกพันกับผืนนามาก แม้ปัจจุบันจะถูกลูกและสามีขอร้องไม่ให้ไปนาเพราะกลัวว่าจะเหนื่อย แต่นางทองก็ยังต้องไปเสมอ ถ้ามีคนจ้างดำนาก็ไปดำนา ถ้าไม่มีคนจ้างก็ไปดายหญ้าที่นาของตัวเอง วันหนึ่งขอให้ได้ไปสักหน่อยก็ยังดี “บางทีก็ไปเที่ยง บางทีก็บ่าย ไปสักนิดก็ยังดี ไปเห็นของเขียวของงาม อยู่บ้านมีแต่โรคเบียดเบียน ”

6. ครูดี อายุ 47 ปี จบการศึกษาระดับปริญญาตรี ปัจจุบันเป็นครูสอนอยู่ชั้นประถม 3 โรงเรียนในหมู่บ้านที่มีนักเรียนชั้น ป.1 - ป.6 ครูดีมีภรรยาจบ ป.4 และเป็นชาวนา มีที่นาและสวนเป็นของตัวเอง ปัจจุบันนอกจากครูดีจะสอนนักเรียนแล้วยังทำนาและทำสวนด้วย โดยกล่าวว่าได้นำความรู้ที่ได้รับจากการศึกษามาใช้ในการทำนาได้เป็นอย่างดี แต่ก็ยอมรับว่าการทำนาเป็นเรื่องของการสู้ชีวิต และตนเองไม่อาจสู้ภรรยาในเรื่องของการทำนา

7. พระครูเพิ่ม อายุ 42 ปี สมัยเด็กเรียนจบ ป.4 แล้วออกมาช่วยพ่อแม่ทำนา ต่อมาได้เข้าไปทำงานที่กรุงเทพฯ เป็นช่างไฟฟ้าและได้มีโอกาสเรียนต่อ จนกระทั่ง พ.ศ. 2528 ได้กลับมาบ้านและบวชเป็นพระภิกษุมาประจำอยู่ที่วัดสำคัญในตำบล ซึ่งเป็นวัดที่เจ้าคณะจังหวัดเป็นเจ้าอาวาส แม้ว่าปัจจุบันพระครูเพิ่มจะไม่ได้ทำนาแล้ว แต่การมีวิถีปฏิบัติของพระภิกษุที่อยู่ในชุมชน ได้พบปะกับญาติโยมที่มาทำบุญทำให้ได้รับความเคลื่อนไหวในการทำมาหาอยู่กินของคนในชุมชน โดยเฉพาะผู้สูงอายุที่มาทำบุญที่วัด นอกจาก

นั้นพระครูเพิ่มยังสามารถให้ภาพของระบบคุณค่าบางประการที่ตนเองได้รับทั้งจากการศึกษาตามระบบสมัยใหม่ และกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตจากการทำนาตามอย่างที่คุณแม่เคยพาทำ

8. พ่อใหญ่งาม อายุ 74 ปี อดีตเคยเป็นครูโรงเรียนกสิกรรม และทำนาเป็นผู้รักการสอนหนังสือ และมีความรู้ในเรื่องต่างๆ เช่นการเล่นดนตรีไทย เป็นผู้ที่คนในชุมชนให้ความเคารพนับถือและได้รับการยกย่องว่าเป็น "ครู" เป็น "ผู้รู้" คนหนึ่งในชุมชน เป็นผู้มีความคิดวิเคราะห์เปรียบเทียบให้เห็นภาพความต่างของสังคมสมัยดั้งเดิมและปัจจุบันด้วยถ้อยคำที่คมคาย เช่น "สมัยนี้ไม่รู้ว่ำนั่นแหละยาพิษ ทุกคำข่าว"

9. พ่อใหญ่ปรีดี อายุ 80 ปี จบ ป.4 อดีตเคยทำนา และเป็นหมอสุนไพร มีความรู้ในการรักษาคนให้หายจากการเจ็บป่วย โดยมีความรู้ในเรื่องยาแผนโบราณ ยาสมุนไพร

10. พ่อใหญ่ชยัน อายุ 74 ปี อดีตเคยเป็นครูโรงเรียนกสิกรรม และทำนา เป็นผู้มีความขยันมานะและบากบั่นที่จะสร้างตัว สร้างฐานะจากที่ดินที่ได้รับมาจากพ่อตาเพียง 3 ไร่ แต่ปัจจุบันมีที่นาที่สามารถแบ่งให้ลูก ๆ ทุกคนซึ่งเรียนจบปริญญาและรับราชการบ้าง ทำธุรกิจส่วนตัวบ้าง แต่ไม่มีลูกคนใดยึดอาชีพชาวนาลูกบางคนเอนาที่พ่อแบ่งให้ไปขายซึ่งระหว่างการให้สัมภาษณ์พ่อใหญ่ชยันถึงกับน้ำตาซึมเมื่อพูดถึงผืนนาที่ยกให้ และลูกชายเอาไปขายไปเพื่อเอาเงินไปใช้หนี้ พ่อของพ่อใหญ่ชยันเป็นครูซึ่งไม่สนับสนุนให้ลูกชายเป็นครูเหมือนตนเองเนื่องจากเงินเดือนน้อย แต่พ่อใหญ่ชยันก็มาเป็นครูโดยระหว่างที่เป็นครูนั้นต้องทำนาและเลี้ยงวัว ควายด้วยจึงจะมีรายได้พอเพียงและสามารถหาซื้อนาไว้ให้เป็นมรดกแก่ลูกๆ ได้

11. แม่ใหญ่อยู่ อายุ 84 ปี จบ ป.2 ทำนาเลี้ยงลูกมา 9 คน สามีเป็นหมอยา แม่ใหญ่อยู่เพิ่งเลิกทำนาเมื่ออายุ 81 ปี เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักที่สามารถสะท้อนภาพของผู้หญิงในชุมชนที่มีวิถีชีวิตอยู่กับการทำนาตั้งแต่เป็นเด็กน้อย เข้ารุ่นสาว แต่งงานมีเรือนจนกระทั่งถึงวัยในปัจจุบันได้อย่างละเอียดละออ

12. พ่อมุง อายุ 66 ปี จบ ป.4 มีทั้งที่นาและที่สวน จึงทำทั้งทำนา ทำสวน และรับจ้างทั่วไป โดยเฉพาะการรับจ้างดำนา พ่อมุงจะพัฒนาเทคนิคเฉพาะตัวที่สามารถทำให้ดำนาได้เร็ว ได้พื้นที่มาก จึงทำให้มีผู้มาว่าจ้างพ่อมุงไปดำนาเสมอ เทคนิคที่พัฒนาขึ้นมานี้ได้สะท้อนภาพของความรู้ในเชิงบูรณาการที่พ่อมุงประมวลเข้ามา โดยมีพื้นฐานจากการสังเกต จดจำและนำมาปรับพัฒนาให้เข้ากับเทคนิคการเรียนรู้ในรูปแบบของตนเอง

13-16. กิ่ง, ชิด ,สม และ รวย เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักที่ได้รับการศึกษาในระบบโรงเรียนในระดับมัธยม และเคยเข้าไปทำงานในโรงงาน แต่เมื่อประสบปัญหาภาวะเศรษฐกิจจึงตกงานและกลับมาอยู่บ้าน บางคนยังทำงานโรงงานอยู่ แต่ก็ช่วยทำนาด้วย เมื่องานในนาหมดก็กลับไปทำโรงงาน ผู้ให้ข้อมูลหลักชุดนี้มีความรู้ในเรื่องพิธีกรรมและความเชื่อในสมัยดั้งเดิมน้อย และรู้เรื่องการทำนาแบบสมัยใหม่ คือเคยชินกับการใช้เครื่องจักรช่วยในการทำนามากกว่าจะเรียนรู้ว่าการทำนาเป็นวิถีชีวิต

การเก็บและวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ระดับลึก โดยอาศัยแนวคำถามที่พัฒนาขึ้นภายใต้กรอบโครงของงานวิจัย และใช้วิธีการบันทึกเทปในการสัมภาษณ์ และจัดบันทึกข้อมูลที่ได้จากการสังเกตตลอดจนการเข้าร่วมกิจกรรมเพื่อวิเคราะห์ถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น หลังจากเก็บข้อมูลแล้ว ผู้วิจัยได้นำเทปการให้สัมภาษณ์มาถอดความอย่างละเอียดเพื่อนำมาดำเนินการวิเคราะห์เพื่อสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎีโดยใช้ **วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก (grounded theory)** โดยนำมาจำแนกและจัดข้อมูลให้เป็นหมวดหมู่ จากนั้นผู้วิจัยได้สร้างมโนทัศน์ (concepts) ด้วยการตีความ และกำหนดความหมาย (definition) ในมิติต่างๆ (dimension) ของมโนทัศน์ และจัดกลุ่มของมโนทัศน์ (categorize) เพื่อนำไปสู่การสร้างข้อเสนอ (propositions) และข้อสรุปเชิงทฤษฎี (theoretical generalization) ในที่สุด เพื่อให้สามารถอธิบายถึงวิถีชีวิตของชาวนา และกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา ตลอดจนการวิเคราะห์ว่าวิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวนานั้นสะท้อนกระบวนการทัศน์ของชาวนาว่าเป็นอย่างไร.

บทที่ 4

วิถีชีวิตและบริบทของชุมชนชาวนา

การศึกษาในบทนี้เป็นการนำเสนอถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตของชุมชนชาวนาที่ครองชีวิตด้วยการทำนาปลูกข้าวและการทำมาหากินท่ามกลางระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อธรรมชาติ ระบบสังคมและวัฒนธรรมต่างๆ ในชุมชน ซึ่งมีได้ดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งหรือตายตัว หากแต่มีความผันแปรไปตามสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การนำเสนอในส่วนนี้จึงเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงสภาพของวิถีชีวิตของชาวนาที่ผูกพันกับธรรมชาติ ซึ่งหมายถึงสรรพสิ่งต่างๆ ที่อยู่แวดล้อม ไม่ว่าจะเป็นภูเขา ต้นไม้ ลำธาร สายน้ำ สัตว์ พืชพรรณต่างๆ และสิ่งซึ่งคนในชุมชนสร้างสรรค์ขึ้นมาเพื่อเอื้อต่อการดำรงอยู่ทั้งทางด้านปัจเจกและทางสังคมเช่นบ้าน เกียงนา คอกสัตว์ วัด โรงเรียน ประเพณี วัฒนธรรม พิธีกรรม เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนมีต่อกัน วิถีชีวิตของชุมชนจึงหมายถึงทุกสรรพสิ่งที่คนในชุมชนเข้าไปเกี่ยวข้องกับธรรมชาติและถือเป็นบริบทหรือสภาพแวดล้อมของชุมชน ซึ่งมีทั้งส่วนที่สัมผัสรับรู้ได้ในทางกายภาพและส่วนที่สัมผัสรับรู้ได้ทางจิตใจ และด้วยการดำเนินชีวิตที่คนในชุมชนผูกสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ เหล่านี้ ได้กลายเป็นระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนสร้างขึ้นเพื่อดำรงอยู่ร่วมกัน

ความเป็นมาและลักษณะพื้นที่ของชุมชน

พื้นที่ที่ใช้ศึกษาในงานวิจัยนี้ใช้นามแฝงว่า ชุมชนต้นกล้า เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขตอำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา เป็นชุมชนเก่าแก่ที่มีอายุกว่า 200 ปี บรรพบุรุษกลุ่มแรกที่มาตั้งรกรากนั้นเป็นชาวมอญอพยพมาจับจองที่ดินอยู่กันคนละผืนและได้ใช้ลำห้วยเป็นเกณฑ์ในการแบ่งอาณาเขต โดยในระยะเริ่มแรกนั้นมีอยู่สองตระกูล ได้มาแผ้วถางป่าจับจองที่ดินละประมาณ 150-200 ไร่ เพื่ออยู่อาศัยทำมาหากิน ต่อมามีคนอพยพมาอยู่เพิ่มเติม จึงได้แยกออกเป็นตระกูลใหญ่ๆ ประมาณ 4 ตระกูลอยู่กันคนละฟากลำห้วย จากนั้นเมื่อมีการไปมาหาสู่กันข้ามลำห้วยก็มีลูกหลานเพิ่มมากขึ้น จนสืบสานกลายเป็นชุมชนใหญ่ต่อมา

จากชุมชนหมู่บ้านที่ตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกันจากการสืบสายวงศ์วานเครือญาติ ได้ถูกแยกออกจากกันโดยการแบ่งพื้นที่ตามระเบียบของรัฐ เมื่อมีกฎระเบียบของทางราชการในการขยายที่ตั้งหมู่บ้าน บนพื้นฐานว่าหากชุมชนใดมีหลังคาเรือนเกิน 50 หลังห่างจากหมู่บ้านแม่ซึ่งเป็นหมู่บ้านใหญ่ที่ตั้งก่อนเกินระยะ 4 กิโลเมตร ก็ให้ตั้งเป็นหมู่บ้านใหม่ ดังนั้นจากชุมชนเดิมที่มีบรรพบุรุษชาวมอญมาจับจองที่ดิน จึงกลายมาเป็นชุมชนที่ปัจจุบันมีหมู่บ้านต่างๆ รวมกันเป็นจำนวน 15 หมู่บ้าน ชุมชนต้นกล้าจึงเป็นชุมชนที่มีทั้งคนที่สืบสายมาจากบรรพบุรุษชาวมอญเดิม และผู้ที่อพยพมาอยู่ภายหลังสืบสานวงศ์ตระกูลต่อกันมา

เนื่องจากภูมิประเทศโดยรวมของจังหวัดนครราชสีมาทางด้านทิศตะวันตกและทิศใต้เป็นเทือกเขา มีป่าไม้อันสมบูรณ์ได้แก่ป่าดงพญาเย็น เทือกเขาพนมดงรัก เทือกเขาพนมดงรัก อุทยานแห่งชาติเขาใหญ่

และมีแม่น้ำสายสำคัญที่ไหลผ่านจังหวัดได้แก่ลำน้ำมูล ลำตะคอง ลำปลายมาศและลำพระเพลิง สมัยเมื่อบรรพบุรุษชาวมอญมาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่แห่งนี้ได้อาศัยน้ำจากลำพระเพลิงและลำลำลาย โดยลุ่มน้ำลำพระเพลิงนั้นเป็นสาขาของลุ่มน้ำลำมูลบน ซึ่งเป็นลุ่มน้ำขนาดใหญ่ที่สุดของจังหวัดนครราชสีมา ไหลมาจากต้นน้ำหลัก 4 สาย ได้แก่ ลำมูลบน ลำพระเพลิง ลำแะ และลำเชียงสา เฉพาะลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็นลำน้ำสาขาทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูลสายแรกมีต้นน้ำอยู่ที่ซับสิดค เพื่อออกเขาดงพญาเย็นในเขตวนอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ ไหลลงมารวมกับลำน้ำย่อยได้แก่คลองตะแบก คลองกิ และคลองบง แล้วไหลมารวมกันที่ตำบลวังหมี อำเภอวังน้ำเขียว ส่วนลุ่มน้ำลำลำลายนั้นมีต้นกำเนิดจากเทือกเขาไซในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ดังนั้นสภาพพื้นที่ในชุมชนต้นกล้ำสมัยก่อนจึงเป็นป่าไม้เขียวชอุ่มโดยมีลักษณะเป็นป่าผสมมีพันธุ์ไม้หลายชนิดขึ้นยืนต้น สภาพของพื้นที่ขณะนั้นส่วนใหญ่เป็นภูเขาและที่โคก ลักษณะเป็นป่าดงมีต้นไม้ขึ้นหนาแน่น มีสัตว์ป่า ได้แก่ เสือ สิงห์ กระทิง แรด เก้ง กวาง และช้างป่ามากมาย คนในชุมชนได้อาศัยน้ำจากลำพระเพลิงไหลผ่านชุมชนต้นกล้ำ โดยแยกย่อยเข้าสู่ผืนนาเป็นลำคลองสายย่อยต่างๆ อาทิคลองท่าแดง คลองขับปลักแรด คลองลำลำลาย วิถีชีวิตของคนในชุมชนต้นกล้ำ ซึ่งเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่มีการทำนาเป็นหลัก/จึงมีความผูกพันกับป่าไม้ แหล่งน้ำ ผืนนา และจากการใช้สายน้ำร่วมกันในการดำรงชีวิตและการใช้ป่าร่วมกันนี้ คนในชุมชนสมัยก่อนจึงได้สร้างสรรค์ความรู้ในด้านต่างๆ ในวิถีชีวิตเช่นการจัดการกับระบบการใช้น้ำ การหาอยู่หากินกับป่า การรักษาโรคภัยไข้เจ็บด้วยสมุนไพรที่หาได้จากป่า จากการหาอยู่หากินร่วมกันเช่นนี้ทำให้ชาวนาสร้างระบบสัมพันธ์ขึ้นภายในชุมชน ทั้งด้านการแลกเปลี่ยนแรงงาน การแลกเปลี่ยนผลผลิต ตลอดจนการพึ่งพาอาศัยในการใช้ทรัพยากรจากแหล่งเดียวกัน ซึ่งระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์เช่นนี้ได้รับการสะสมและถือเป็นมรดกจากบรรพบุรุษที่ได้รับการสืบทอดต่อกันมาจนเป็นแบบแผนของความรู้ในชุมชน

วิถีชีวิตชาวนาดำรงอยู่ด้วยการผูกสัมพันธ์กับทุกสรรพสิ่งที่เป็นบริบทแวดล้อมในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นป่าไม้ สายน้ำ ผืนนา บ้านและที่หัวไร่ปลายนา วัด พื้นที่เหล่านี้ผูกพันอยู่กับการดำรงชีวิตของชาวนาในทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นการหาอยู่หากิน การให้กำเนิดลูก การรักษาโรคภัยไข้เจ็บ การนำดอกฝ้ายมาทอเป็นเสื้อผ้าและเครื่องนุ่งห่ม การไปร่วมงานบุญหรือประเพณีต่างๆ ชีวิตของชาวนาผูกสัมพันธ์อยู่กับพื้นที่เหล่านี้และนี่เป็นส่วนเข้าเป็นหนึ่งเดียวกับวิถีของชาวนา ขณะเดียวกันด้วยความเข้าใจในหลักการของธรรมชาติชาวมาก็เชื่อมโยงพื้นที่เหล่านี้เข้าด้วยกัน เช่นชาวนาสามารถหาอาหารจากป่า นำไม้จากปามาสร้างบ้านเรือน นำมาทำเสาสำหรับทำนบดินเพื่อกั้นน้ำและเป็นเครื่องมือในการทำนา ยามเจ็บป่วยสามารถนำสมุนไพรมาใช้ในการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ขณะเดียวกันชาวมาก็รู้ด้วยว่าเมื่อมีการตัดไม้ทำลายป่าที่เข้ามาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ทำให้ป่าหมด และเมื่อป่าหมด อาหารและสมุนไพรที่เคยมีอย่างอุดมสมบูรณ์ก็พลอยหมดไปด้วย การโค่นไม้ใหญ่ลงเหลือเป็นที่ราบทำให้ฝนฟ้าไม่ตกตามฤดูกาล ทำให้ขาดน้ำในการทำนา และทำให้การปลูกข้าวต้องเลื่อนออกไป หรือต้องเปลี่ยนจากวิธีปักดำไปเป็นการหว่าน หรือต้อง

ปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าวที่ใช้เพื่อให้เหมาะสมกับการตกของน้ำฝน ท่ามกลางบริบทและสภาพแวดล้อมที่แปรผัน เหล่านี้ชาวนาจึงมองสรรพสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องอย่างเชื่อมโยง ชาวนาจึงผูกพันกับบริบทที่แวดล้อมอย่างผู้เรียนรู้และมีความเข้าใจในธรรมชาติเหล่านั้น ทั้งนี้ด้วยพื้นฐานที่มาจากกระบวนการคิด ความเชื่อและการมองโลกของชาวนา ซึ่งบริบทที่แวดล้อมผูกพันกับวิถีชาวนาอยู่นั้นสามารถนำมาเสนอได้เป็นประเด็นดังนี้

✓ วิถีชีวิตชาวนาที่ผูกพันกับป่า

ในอดีตเมื่อประมาณ 200 ปีที่ผ่านมา ซึ่งมีการสืบทอดอายุต่อกันมานับเป็นคน 4 รุ่น โดยผู้ให้สัมภาษณ์ที่อายุประมาณ 70-80 กว่าปี ยังสามารถพลิกฟื้นความทรงจำในอดีตที่พ่อแม่ปู่ย่าตายายเคยเล่าให้ฟังถึงสภาพของพื้นที่ป่าเขา ต้นไม้ ลำน้ำและความอุดมสมบูรณ์ที่เคยมีอยู่ในอดีต และที่ประสบด้วยตนเอง ในสมัยที่ยังเป็นเด็กน้อย การเล่าถึงสภาพธรรมชาติที่เคยมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์นี้ ไม่ได้เล่าเพียงเฉพาะมิติของการเข้าไปเพื่อนำทรัพยากรจากป่ามาใช้ หากแต่ครอบคลุมถึงประเพณี พิธีกรรม และความคิดความเชื่อที่อยู่เบื้องหลังการกระทำนั้น ตลอดจนการรวมตัวกันกับสมัครพรรคพวกในชุมชนเพื่อเข้าป่าร่วมกัน ดังนั้นวิถีชีวิตที่คนในชุมชนเล่าถึงการผูกสัมพันธ์กับป่า จึงสะท้อนถึงความคิด ความเชื่อ และระบบความสัมพันธ์ที่ได้สร้างขึ้นจากการเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์และเรียนรู้กับสภาพของพื้นที่ป่า และสภาพธรรมชาติที่ได้เข้าไปข้องเกี่ยวกับ

✓ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่า

ป่าเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของชุมชน เพราะคนสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยการนำปัจจัยธรรมชาติจากป่ามาใช้ประโยชน์ ดังนั้นเมื่อป่าเป็นทั้ง “ป่าอยู่” “ป่ากิน” และ “ป่าใช้” ของคน ธรรมชาติทั้งหลายที่อยู่ในป่าไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ ลำธาร สัตว์และพืชต่างๆ ก็ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่คนในชุมชนเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์ด้วยทั้งสิ้น ในการเข้าไปสร้างปฏิสัมพันธ์เหล่านี้ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่คนจะอยู่ร่วมกันกับป่า

ป่าในสมัยก่อนอุดมด้วยไม้ยืนต้นที่มีค่าและเป็นไม้เนื้อแข็ง ได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ไม้พลวง ไม้ประดู่ ไม้ตะแบก ไม้มะเกลือ ซึ่งคนในชุมชนสามารถนำมาใช้สร้างบ้านหรือทำอุปกรณ์เครื่องมือทำมาหากินที่ต้องใช้ความมั่นคงแข็งแรงได้ เช่น นำมาทำท่อน้ำ คันน้ำ คอกสัตว์หรือเกวียน ไถ แอก คราด ระเบิดวิดน้ำ กะโหลสำหรับวิดน้ำเข้าแปลงนา สำหรับไม้ไผ่หรือไม้ที่มีขนาดเล็กกว่าก็สามารถนำมาใช้เป็นเครื่องใช้ไม้สอยที่จำเป็นอื่นๆ เช่น กระบุง ตะกร้า นอกจากนั้นด้วยลักษณะที่เป็นป่าผสมจึงมีไม้ขนาดเล็กที่ขึ้นโดยพาดพันกับต้นไม้ใหญ่ เช่น ต้นแสลงพันธุ์ หวาย ซึ่งเป็นเถาวัลย์ป่าขนาดใหญ่ ลักษณะเด่นคือมีความเหนียวมากสามารถนำมาพันเป็นเชือกทำประโยชน์ให้แก่คนในชุมชนสมัยก่อนได้นานับประการ เพราะในสมัยก่อนที่คนยังอาศัยป่าเป็นแหล่งของการครองชีวิตที่สำคัญและสังคมยังไม่มีสินค้าต่างๆ ให้เลือกใช้ได้อย่างมากมายเช่นปัจจุบัน คนในชุมชนจะนำเครื่องแสดงพันธุ์มาจากป่า โดยนำมาลอกเปลือกนอกออกแล้วเอาตากแดดไว้

เวลาจะใช้งานก็แช่น้ำไว้สักครู่หนึ่ง เมื่อเกาวัลย์พองตัวจะเกิดความเหนียวสามารถนำไปใช้งานได้ เครื่องแสดงพันธุ์นี้หากใช้งานเสร็จแล้วก็สามารถแขวนตากไว้ จะนำมาใช้เมื่อใดก็นำไปแช่น้ำ อายุการใช้งานของเครื่องแสดงพันธุ์นี้นานเป็นปี เมื่อเปื่อยใช้งานไม่ได้ จึงจะเข้าป่าไปหามาไว้ใช้ใหม่ ประโยชน์ของเครื่องแสดงพันธุ์ที่สำคัญในการทำนาก็คือใช้สนตะพายวัวควายและล่ามเข้ากับเครื่องไถ แต่ภายหลังเมื่อแหล่งของการแลกเปลี่ยนผลผลิตย้ายออกจากชุมชนไปอยู่ในตลาด และมีสินค้าที่ผลิตจากโรงงานและระบบอุตสาหกรรมมาแทนที่ คนในชุมชนก็สามารถเลือกหาซื้อเชือกที่ทำจากวัสดุต่างๆ เช่นเชือกมะนิลา เชือกฟาง เชือกพลาสติกได้อย่างสะดวกและง่ายดายนกว่าการเรียนรู้การนำเครื่องแสดงพันธุ์จากป่ามาใช้ ✕

นอกจากนั้น ป่าเป็นแหล่งอาหาร ตามธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ซึ่งมีทั้งพืชและสัตว์ ผักและเห็ด ป่า นานาชนิดที่มักจะขึ้นตามพื้นดิน ตามขอนไม้หลังฝนพำ ส่วนสัตว์ป่าทั้งสัตว์เล็ก สัตว์ใหญ่ได้แก่ กบ หนู กบ เขียด แอ้ เก้ง กวาง กระต่าย ก็เป็นอาหารที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์ การที่คนต้องเข้าไปหาอาหารจากป่า ทำให้คนเกิดการเรียนรู้ในธรรมชาติของสิ่งที่เข้าไปสัมผัส เช่นการจะได้นกคุ้มซึ่งมีเนื้ออร่อยมากิน คนก็ต้องเรียนรู้ “การต่อนก” ซึ่งมีหลักการสำคัญก็คือผู้ต่อนกต้องสังเกตสำเนียงเสียงการขันกู่ของนก ผู้ที่ต่อนกได้ดีและได้มากก็คือผู้ที่ฝึกการขันกู่และสามารถเลียนเสียงนกได้ใกล้เคียงที่สุด ทั้งนี้คนคุ้มตัวผู้และตัวเมียมีการขันกู่ที่แตกต่างกัน ดังนั้นผู้ที่ต่อนกเก่งจะต้องมีการฝึกฝนสามารถเลียนเสียงได้จนกระทั่งเมื่อนกได้ยินเสียงคนก็ร้องจะบินมาติดกับ คนก็ก็สามารถเอาตาข่ายดักได้ จากการเฝ้าสังเกตคนต่อนกจะเรียนรู้ว่านกจะมามากในช่วงฤดูที่ผสมพันธุ์และจะต้องขันกู่ด้วยเสียงอย่างไรในช่วงของฤดูกาลนี้ เพราะเสียงขันกู่ของนกแต่ละฤดูกาลก็แตกต่างกันไป ในสมัยก่อนคนต่อนกจะใช้การออกเสียงขันกู่ด้วยการผิวปาก ต่อมาได้พัฒนาไปสู่การใช้เครื่องมือช่วย โดยการนำไม้ไผ่เล็กๆ มาเป่าให้มีเสียงคล้าย ต่อมาเมื่อไม้ไผ่หายากและสังคมมีพลวัตโดยมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านการค้าและมีสินค้าที่ทำให้คนสะดวกสบายมากขึ้น คนต่อนกก็ปรับเปลี่ยนเครื่องมือช่วยการขันกู่ด้วยการหันมาใช้ท่อพลาสติกที่เรียกว่า “ท่อพีวีซี” แทน

“ถ้ามันฮึดแสดงว่าแถวนั้นมันมีหมูน้อย นกคุ้มนี้ตัวน้อย อร่อยกว่านกอย่างอื่น ถ้าจะเอามากๆ ต้องนกกวัก แต่น้ำฤดูผสมพันธุ์มันจะสาบ เอาหลอดพีวีซีหรือไม้รวกลำน้อยๆ เป่าเอา ให้มีเสียงเหมือนนกกวัก เมื่อก่อนได้วันละร้อย สิบห้า สิบวันนี้ได้ แต่เดี๋ยวนี้มันเบาละ ”

ป่าไม้ในสมัยก่อนจึงมีความหมายกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนต้นกล้อย่างยิ่ง ด้วยการพาตัวเข้าไปผูกสัมพันธและดำรงอยู่ร่วมกับป่า โดยเรียนรู้ที่จะนำธรรมชาติจากป่ามาใช้ให้เกิดประโยชน์กับการครองชีวิตในทุกมิติ ไม่เว้นแม้แต่ด้านสุขภาพร่างกาย ในสมัยก่อน ป่าเป็นแหล่งของสมุนไพร ที่สำคัญยิ่ง การรักษาอาการป่วยไข้ของคนในสมัยก่อนได้รับการถ่ายทอดมาจากพ่อแม่บรรพบุรุษที่เคยมีความรู้ด้านนี้มาก่อน เช่นเมื่อพ่อมีความรู้ว่าสมุนไพรชนิดใดสามารถรักษาโรคใดได้ ยามที่ลูกตามพ่อไปป่า เมื่อเดินผ่านต้นไม้ที่มี

สรรพคุณในการรักษาโรค พอกก็จะสอนลูกโดยการเด็ดยอดหรือใบจากต้นนั้นมาให้ดมกลิ่น และบอกว่าสมุนไพรชนิดนั้นสามารถใช้ได้และมีประโยชน์อย่างไร ลูกก็จะจดจำไว้ การแนะนำของพอกเป็นการสอนเริ่มต้น เพราะลูกจะต้องหัดจดจำลักษณะของต้น ใบ และจดจำกลิ่นเอาเอง ซึ่งภายหลังหากพอกต้องการใช้สมุนไพรนั้น พอกก็จะบอกให้ลูกไปเด็ดมาให้ ซึ่งถ้าลูกจำได้ก็จะเด็ดมาได้ถูกต้อง แต่ถ้าเด็ดผิดพอกก็จะให้ไปเด็ดมาใหม่ หรืออาจจะออกมาเด็ดให้ดู การเรียนรู้ที่จะใช้สมุนไพรในการรักษาหรือป้องกันโรคภัยไข้เจ็บจึงไม่สามารถกำหนดเวลาสอนได้แน่นอน เพราะการเรียนรู้นั้นผสมผสานไปกับกิจกรรมที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน เช่นยามที่ลูกสาวช่วยแม่ทำกับข้าวในครัว ลูกจะเห็นแม่ทำแกงส้มดอกแคในยามที่ฤดูกาลเริ่มเปลี่ยน และคนในครอบครัวอาจเป็นไข้ตัวร้อนอย่างที่เราเรียกว่าไข้หวัดลม หรือยามที่เป็นหวัดลูกจะได้เรียนรู้ว่าหวัดหอมและตะไคร้เป็นสมุนไพรในครัวเรือนที่สามารถช่วยอาการเหล่านี้ได้ การเรียนรู้เกิดขึ้นโดยที่แม่ทำให้อ่านและสอนด้วยการบอกกล่าวไปพร้อมๆ กับการทำกับข้าวร่วมกันกับลูก ประโยชน์ของพืชผักสวนครัวที่ปลูกไว้รอบๆ บ้านจะมีประโยชน์ก็ต่อเมื่อแม่เอามาทำกับข้าวและสอนลูกว่าพืชชนิดใดใช้ประโยชน์ในทางใดได้ดี

สำหรับสมุนไพรที่ให้สรรพคุณทางตัวยานั้น สามารถหาเก็บได้ในป่าหรือบางคนอาจปลูกไว้ตามหัวไร่ปลายนา ผู้ที่จะใช้สมุนไพรลักษณะนี้รักษาคนจะต้องเป็น "ผู้รู้" ในชุมชนที่มี ความเชี่ยวชาญพิเศษสามารถรักษาอาการเจ็บไข้ของคนได้ ผู้ปริญญาก็เป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญพิเศษ คนในชุมชนยกย่องให้เป็น หมอสมุนไพรหรือหมอแผนโบราณ ซึ่งโดยมากมักเป็นพระที่บวชเรียนมานานและได้วิชาหรือมีตำรายาที่ศึกษามา แต่บางคนก็ได้รับการถ่ายทอดวิชาความรู้นี้มาจากบรรพบุรุษ ในการรักษาหมอจะใช้ความเชี่ยวชาญจากประสบการณ์ที่ได้รับการถ่ายทอดและสะสมมาพิจารณาก่อนว่าผู้ป่วยเป็นโรคเกี่ยวกับอะไรและแยกแยะให้ยาสมุนไพรตามอาการหนักเบาที่เป็น ยาสมุนไพรชุดหนึ่งต้องประกอบกันหลายอย่างผสมกันในสัดส่วนที่หมอได้รับการถ่ายทอดความรู้มา เช่นหากมีอาการไข้ ตัวร้อนสูง ถ้าอาการไม่รุนแรงนักหมอจะให้สมุนไพรบางตัวผสมกับน้ำข้าวข้าว หรือไม่ก็ผสมเหล้าเพื่อให้ออกฤทธิ์เร็ว แต่ถ้าปวดเมื่อยเนื้อตัวและมีอาการรุนแรงอย่างที่คนสมัยก่อนเรียกว่าไข้ผิด ไข้กาฬ คือลักษณะเป็นจุดสีลูกหว้าขึ้นตามตัว ถ้ารักษาไม่ทันอาจจะถึงแก่ความตายซึ่งหมอก็จะให้ตัวยาที่แตกต่างกันออกไป

✍ ปากกับระบบความคิดความเชื่อ

วิถีชีวิตมนุษย์ดำรงอยู่ด้วยการใช้ชีวิตที่มีระบบความคิด ความเชื่อหรือโลกทัศน์ที่อยู่ภายในตัวมนุษย์ และสะท้อนผ่านด้วยวิถีของกิจกรรม ความเชื่อของมนุษย์ในการนำสรรพสิ่งจากป่ามาใช้ ไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ที่นำมาปลูกสร้างบ้านเรือน พืชซึ่งนำมาใช้อยู่ใช้กิน สมุนไพรที่นำมารักษาโรค สิ่งเหล่านี้คนในชุมชนตระหนักว่านำมาจากป่าเพื่อใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต ดังนั้นเมื่อมนุษย์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และมีการดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับสรรพสิ่ง ซึ่งมนุษย์เชื่อว่าทั้งที่อยู่ในธรรมชาติและเป็นสิ่งที่เป็นธรรมชาติ ในการเข้าไปเพื่อขอใช้ จึงต้องมี พิธีกรรม เพื่อแสดงถึงความเคารพ และการผูกพันสัญญา

ว่าจะมีได้นำสิ่งเหล่านั้นมาใช้อย่างฟุ่มเฟือย หากแต่นำมาใช้เพื่อประโยชน์เกื้อกูลต่อชีวิตของตนเองและลูกหลานเท่านั้น ✕

ความเชื่อเช่นนี้เป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตของคนในชุมชนสมัยก่อนในทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นการหาอยู่หากิน โดยในการนำไม้จากป่ามาทำเครื่องมือใด แยกในการทำนา ก็จะต้องมีการประกอบพิธีกรรมในการขอไม้จากเจ้าป่า หรือเทพเทวดาที่ปกปักรักษาต้นไม้ผู้นั้นอยู่ การประกอบพิธีกรรมนี้สะท้อนถึงระบบความคิดความเชื่อของคนที่มีมุมมองว่าชีวิตมนุษย์นี้มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นองค์รวม ร่างกายและจิตใจมิได้แยกออกจากกัน จากโลกทัศน์เช่นนี้ คนในชุมชนในสมัยก่อนได้ใช้เป็นพื้นฐานในการดำรงและรักษาชีวิต เช่นในการรักษาอาการเจ็บไข้ของคนในชุมชนสมัยก่อน ความเชื่อประการหนึ่งก็คืออาการป่วยเจ็บของคนไม่ได้มีสาเหตุมาจากความผิดปกติทางร่างกายอย่างเดียว แต่อาจเกิดจากอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งคนในสมัยก่อนเชื่อว่าอยู่ร่วมกันกับมนุษย์ และคอยปกป้องดูแลชีวิตตลอดจนอำนาจให้เกิดความสุขสมบูรณ์แก่มนุษย์ หากมนุษย์นั้นกระทำความดี ในทางกลับกันหากมนุษย์ทำอะไรที่ไม่ดี เช่นแสดงอาการลบหลู่ไม่เคารพในสิ่งที่คนในชุมชนให้ความเคารพนับถือ สิ่งเหนือธรรมชาติที่อยู่เหนืออำนาจของมนุษย์ก็จะลงโทษ ในการวินิจฉัยเพื่อรักษาอาการเจ็บป่วยไข้จึงถูกนำมาผูกโยงเข้ากับอาการป่วยไข้ของคน แต่ก็มีเกณฑ์ซึ่งเป็นความรู้เฉพาะตัวของผู้นิพนธ์จะพิจารณา เช่นหากเป็นไข้ตัวร้อน ก็อาจมาจากความผิดปกติจากภายใน การรักษาคือกินยาสมุนไพรหรือยาพื้นบ้าน ซึ่งผลของการรักษาก็มีความแตกต่างกันไปตามความหนักเบาของอาการ เช่นลักษณะของคนทีคล้ายเป็นผีในท้อง หากผีไม่แก่ กินน้ำมนต์ก็หาย แต่ถ้าบางคนผีแก่มาก กินแล้วไม่หาย ผีแตก คนคนนั้นก็ตาย แต่ถ้าเป็นไข้ตัวเย็น ผู้รู้จะลงความเห็นว่าคุณป่วยอาจไปกระทำความผิดหรือมีพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมบางอย่างเช่น ในการเข้าไปขอใช้พื้นที่ไร่ป่าเขา อาจลืมหิว ไม่ได้บอกกล่าวขออนุญาตต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ หรืออาจไปถ้ำหนักเบาที่โคนต้นไม้ใหญ่ หรือการมีท่าทีกริยาวาจาที่ไม่เหมาะสมในสถานที่ที่มีผู้คนนับถือ เหล่านี้ถือได้ว่าเป็น "การผิด" โดยทางแก้ไขคือจะต้อง "แก้เคล็ด" ด้วยการจัดเครื่องเซ่นไหว้ไปบอกกล่าว และขอขมาลาโทษ สำหรับการรักษาในชุมชนสมัยก่อนนั้น แนวทางการรักษามีแตกต่างกันไป ทั้งนี้แล้วแต่ ความเชื่อ ของแต่ละคน โดยฐานของความเชื่อนี้เกิดจากความศรัทธาที่แตกต่างกัน บางคนศรัทธาในหมอสมุนไพร เพราะเคยกินยาที่หมอจัดให้เป็นชุดๆ แล้วหายจากอาการปวดข้อหรือบางคนเคยมีปัญหาเรื่องกระดูกคอ แล้วได้รับการรักษาจากหมอน้ำมนต์ แล้วหายดี ความศรัทธาที่หลากหลายไปตามความเชื่อที่ส่วนหนึ่งได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ และอีกส่วนได้รับมาจากประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับตนเอง และแม้แต่การรักษาโดยคนทรง ซึ่งคนในชุมชนนับถือให้เป็นสื่อระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ก็ยังเป็นแนวทางหนึ่งที่คนในชุมชนเลือกใช้

“ผีเข้าเจ้าศูนย์นี้ ไม่เชื่อก็ต้องเชื่อ แก่ถูกนี้ทำไมมันหาย ไม่เห็นต้องไปหาหมอเลย บางคนเจ็บป่วยภายใน ใช้น้ำถ้าตัวเย็นมีแต่ถูกผี สังเกตดู ถ้าถูกผีนี้ เราก็บอกว่าอย่ามารบกวนลูกหลานเลย ลูกหลานมาทำมาหากิน

แล้วเป็นลูกเป็นหลาน.. ถ้าดูท้วงว่าเอ็งทำอะไรผิดนี่เข้าทรงจะรู้เลย เช่นบางทีไปเหยียวยูก ไอ้ที่ว่าผีไม่มีจริงนี้ ผมก็ไม่เชื่อเหมือนกัน ผีเข้าเจ้าคุณนี่แก่แล้วทำไมมันหาย แต่เห็นก็ไม่เห็น"

ความศรัทธาที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติจึงมิได้เกิดขึ้นจากการเห็นหรือสามารถสัมผัสได้ทางกายภาพ หากแต่เป็นการรับรู้ที่มีประสบการณ์มาจากการบอกเล่าของพ่อแม่ปู่ย่าตายาย ผนวกกับการทดลองทำ หรือ แก้ไขตามการบอกเล่านั้น แล้วประสบผลสำเร็จ คือหายจากอาการเจ็บป่วย ซึ่งผลที่เกิดขึ้นจากการรับรู้ในทางจิตวิญญาณนี้ ได้รับการถ่ายทอดบอกกล่าวต่อลูกหลานซึ่งเป็นคนรุ่นต่อไป

ผู้ที่มีความรู้และสามารถแก้ไขให้ผู้เจ็บป่วยที่เชื่อว่าได้กระทำผิดต่อสิ่งเหนือธรรมชาติให้หายดีได้ จะได้รับการยอมรับนับถือจากคนในชุมชน และแม้ผู้ป่วยจะไม่เคยเห็นสิ่งเหนือธรรมชาติเหล่านี้ด้วยตา และบางคนอาจจะไม่เชื่อในสิ่งที่ได้รับการบอกเล่าว่ามีอยู่จริง แต่เมื่อได้รับการรักษาและสามารถหายเป็นปกติ ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติจึงได้รับการถ่ายทอดสืบต่อมาในลักษณะของการบอกเล่าจากปากต่อปาก เพราะผู้ที่ประสบเหตุการณ์แม้จะไม่เห็นจริงในสิ่งเหนือธรรมชาตินั้น แต่การทำตามคำบอกเล่าของผู้ให้การรักษา ซึ่งถือว่าเป็นครูและเป็นผู้มีคุณธรรม และมีความเชื่อถือศรัทธาว่าผู้ที่ถ่ายทอดเป็นผู้ได้รับประสบการณ์มาก่อน เมื่อได้รับการรักษาแล้วหายดี ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจึงกลายเป็น ความรู้ ที่ผู้รับการรักษานำไปถ่ายทอดต่อไป ทั้งนี้ข้อประการสำคัญที่ได้รับการถ่ายทอดต่อกันมาพร้อมกับผลดีในการรักษาก็คือ มนุษย์จะต้องทำดี เพราะหากทำไม่ดี สิ่งเหนือธรรมชาติจะลงโทษให้เกิดภัยร้ายแรงต่างๆ ได้

"ครุมีความรู้ ดูในตำรา ไม่ให้ไปทศอากาศเนย์จะถูกผี แต่ไม่เชื่อ ไป กลับมาก็ปากเบี้ยว เป็นอยู่ 28 วันจึงจะหาย ต้องแก้เคล็ดด้วยการแต่งเครื่องเซ่น ขอผีมาช่วยให้ปากหายบิด เอายามาทา ทำพิธีถูกหายเลย ไม่เชื่อว่ามี แต่พอทำพิธีแล้วก็หาย"

บนพื้นฐานความคิดว่าชีวิตมนุษย์มีความสัมพันธ์กันทั้งกายและจิตใจ และมนุษย์มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติที่แวดล้อม อาการผิดปกติทางกายจึงมีผลสืบเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงในสภาพธรรมชาติ เช่นเมื่ออากาศเปลี่ยนฤดู อาจเป็นไข้หวัดลม ทางแก้ก็คือใช้สมุนไพรที่มีอยู่ในธรรมชาติมาแก้กัน นำดอกแคมาทำแกงส้มใช้กินแก้ไข้ได้ ดังนั้นด้วยลักษณะของการมองความสัมพันธ์เช่นนี้ทำให้คนในชุมชนสมัยก่อนมองความเปลี่ยนแปลงของชีวิตเป็นปรากฏการณ์หนึ่งของธรรมชาติที่ไม่ต้องใช้ความรู้พิเศษ หรือความรู้แบบแยกส่วนใดๆ มาจัดการ เช่นในการคลอดลูกคนในชุมชนสามารถทำคลอดให้กันและกันได้ สำหรับการคลอดลูกคนแรกอาจมีหมอดำแยซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญการทำคลอดในชุมชนมาทำให้ แต่คนต่อไป มาผู้เป็นแม่สามารถทำคลอดได้ด้วยตัวเอง หรือบางคนสามารถทำคลอดให้ตัวเองได้โดยอาศัยจากการบอกกล่าวจากญาติพี่น้อง

ที่มีประสบการณ์มาก่อน ในวิถีชีวิตชุมชนสมัยก่อนการคลอดลูกจึงถือเป็นเรื่องธรรมชาติและเป็นความสามารถทั่วไปที่ทุกคนสามารถเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง ด้วยการปฏิบัติ การทำจริง โดยผ่านช่องทางการเรียนรู้ต่างๆ เช่นจากการถ่ายทอดประสบการณ์ การบอกเล่าจากผู้ที่เคยมีประสบการณ์ก่อนหรือจากการเห็นตัวอย่าง ผู้ให้สัมภาษณ์เล่าให้ฟังว่าอุปกรณ์ที่ต้องเตรียมก่อนคลอดและสำคัญจริงๆ มีอยู่ 3 สิ่งคือ ไม้ไผ่ที่เหลาปลายให้แบนและคมพอที่จะสามารถตัดสายสะดือได้ เชือกสำหรับมัดสายสะดือให้ได้ 3 เปลาะ และขมิ้นรองสำหรับเวลาตัดสายสะดือ ส่วนชุดของการอยู่ไฟนั้นเป็นอีกส่วนหนึ่งซึ่งสามีหรือญาติพี่น้องจะเตรียมไว้ให้ โดยเมื่อถึงเวลาใกล้คลอดสามารถรับรู้และจับคลำจนรู้ว่าหัวเด็กอยู่ตรงไหน แล้วค่อยๆ นวดท้องจนกระทั่งอยู่ในตำแหน่งที่สามารถจะคลอดออกมาได้ง่าย เมื่อเด็กออกมาแล้วแม่ก็สามารถตัดสายสะดือได้เองด้วยอุปกรณ์ที่เตรียมไว้ จนกระทั่งในท้องหลังๆ ที่มีความชำนาญมากขึ้นเรื่อยๆ ก็ไม่ต้องให้สามีหรือลูกที่โตๆ แล้วมาคอยช่วยเหลืออยู่ใกล้ๆ นอกจากนั้นบางคนอาจจะคลอดเองตั้งแต่ลูกคนแรกโดยได้รับทราบวิธีการจากผู้ที่มีประสบการณ์มาก่อน และทดสอบด้วยการปฏิบัติเมื่อถึงเวลาคลอด

"คนแรกแม่ใหญ่คลอดเอง จับช่วยไปช่วยมาเดียวก็คลอด แม่พวงมาไม่ทัน แม่พวงเป็นญาติกัน เวลาเขามาไม่ทัน แม่ก็ตัดเอง ตัดรกเอง ตัดด้วยไม้ไผ่ มีเชือก มีขมิ้นรอง มัดเป็นสามเปลาะ แล้วตัด"

แม่ใหญ่อีกคนหนึ่งเล่าว่า

"ออกลูกคนแรกมีน้องสาวมาช่วยจับ ช่วยไปช่วยมา คนต่อมา แม่ใหญ่คลอดเอง คลอดเสร็จแล้วปลุกพ่อใหญ่ (สามีแม่ใหญ่) นอนอยู่ข้างๆ บอกให้ไปต้มน้ำให้หน่อย"

ป่าในความหมายของชุมชนสมัยก่อนจึงมิได้เป็นแหล่งที่ให้คนในชุมชนเข้าไปหาอยู่หากินจากป่าเพียงอย่างเดียว หากแต่อีกด้านหนึ่งคนในชุมชนได้สร้างความหมายให้กับป่า โดยผูกพันสรรพสิ่งในป่าเข้ากับวิถีชีวิตของตนเองและเพื่อนพี่น้องเครือญาติทุกคนในชุมชน โดยจัดระเบียบในการใช้ทรัพยากร และแยกแยะความหมายของสรรพสิ่งให้แตกต่างกัน เช่นการนำไม้มีค่าเช่นตะเคียนมาใช้ในการสร้างบ้าน ต้นตะเคียนนี้เป็นไม้ใหญ่ที่มีค่ามาก ใช้เวลาในการเติบโตยาวนานกว่าจะยืนลำต้นแกร่งที่สามารถนำไปใช้งานได้ ไม้ตะเคียนจึงถูกให้ความหมาย โดยมี "นางตะเคียน" เป็นผีที่อารักษ์และประจำอยู่ที่ต้นไม้ในยามที่เข้าป่าไปตัดหากผู้ตัดมิได้ทำพิธีกรรมบอกกล่าววัตถุประสงคในการนำไปใช้อย่างชัดแจ้งแล้ว ไม้นี้จะเป็นไม้ที่มี "นางแรง" คืออาจบันดาลให้เกิดเพศภัยต่อผู้ที่ตัดไม้ไปใช้ได้

การที่คนในชุมชนดำรงวิถีชีวิตอย่างเป็นองค์รวมด้วยการสร้างระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อสรรพสิ่งในธรรมชาติ ดังนั้นความเชื่อที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ จึงเป็นการสะท้อนถึงความรู้สึกอันลึกซึ้งที่คนในชุมชนมี

ต่อป่า ต่อต้นไม้ และต่อสรรพสิ่งที่เอื้ออำนวยให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ในการหาอยู่หากิน คนในชุมชนรู้ว่าการมีป่าจะทำให้มีฝนตก ป่าที่อุดมจะเป็นแหล่งของอาหารและสมุนไพรที่สามารถหาเก็บได้อย่างไม่มีวันหมด ความระลึกเช่นนี้ทำให้คนในชุมชนสร้างระบบความคิดความเชื่อผูกโยงตนเองเข้ากับระบบอันสมดุลของธรรมชาติ และแสดงความเคารพนับถือในฐานะที่ระบบธรรมชาติเหล่านั้นเกื้อกูลต่อการดำรงชีวิตมนุษย์ ขณะเดียวกันการที่คนในชุมชนต้องเกาะเกี่ยวไว้ด้วยระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน คนในชุมชนก็ประพฤติดต่อกัน พ่อแม่ ปู่ย่าตายายและผู้อาวุโสในชุมชนด้วยวิถีปฏิบัติเดียวกัน

พ่อใหญ่ : สมัยผมเรียน คนแก่ที่มีอายุเดินผ่านโรงเรียน เด็กต้องยกมือไหว้ เดินผ่านหน้าโบสถ์ ผ่านต้นโพธิ์ก็ต้องยกมือไหว้เพราะเป็นที่ประสูติของพระพุทธเจ้า เขาสอนกันขนาดนั้น

ผู้วิจัย : ต้นโพธิ์นี้มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่หรือคะ ?

พ่อใหญ่ : อันนี้เขาก็ไม่สอนว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แต่บอกว่าเรานับถือศาสนาพุทธ ท่านไปตรัสรู้ ได้ต้นโพธิ์ เราก็เลยสรุปว่าเป็นสถานที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือในด้านจิตใจแล้วผูกพันไปถึงพระพุทธศาสนามากมายทีเดียว คือมีความเชื่อมากกว่าปัจจุบัน ปัจจุบันนี้เราจะไปบอกว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่ มันก็ไม่เชื่อ แต่สมัยก่อนเด็กจะเชื่อและมีศีลธรรม"

วิธีการสอนของคนในสมัยก่อนในเรื่องของระบบคุณค่าอันเป็นพื้นฐานสำคัญในการดำรงชีวิต จึงผูกพันและผสมผสานเชื่อมโยงไปด้วยกันระหว่างธรรมชาติอันเป็นสิ่งที่สัมผัสได้ กับสิ่งเหนือธรรมชาติที่รับรู้ได้ว่าดำรงอยู่ทางจิตวิญญาณ ซึ่งผลที่ได้รับจากการสอนที่ผสมผสานเชื่อมโยงกันไปได้ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลต่อการดำรงอยู่ของคนในสังคม

✓ วิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับแหล่งน้ำ

จากลักษณะของพื้นที่ที่มีลำน้ำธรรมชาติไหลผ่าน และสมัยก่อนที่ฝนยังตกตามฤดูกาล ทำให้คนในชุมชนต้นกล้าน้ำใช้เพื่อการเกษตรอย่างอุดมสมบูรณ์ การใช้ลำน้ำสายเดียวกันนี้ได้ก่อให้เกิดความผูกพันกันในวิถีชุมชน และการเข้าไปสัมผัสกับธรรมชาติทำให้คนสมัยก่อนได้ใช้ภูมิปัญญาในการจัดการกับลำน้ำเพื่อให้สามารถจัดสรรปันส่วนน้ำไปยังคนในชุมชนได้ตลอดทั้งสายและอย่างทั่วถึง แหล่งน้ำในวิถีของชุมชนจึงมิได้เป็นเพียงแต่ทรัพยากรธรรมชาติที่เกื้อกูลต่อการดำรงวิถีชีวิต หากแต่เป็นแหล่งที่ก่อให้เกิดระบบความรู้ที่มีค่าในการดำรงอยู่ของชุมชน ✓

✓ แหล่งน้ำถือเป็น แหล่งอาหารธรรมชาติ ที่สำคัญของคนในชุมชน โดยเฉพาะในสมัยก่อนที่ใช้ทำนบดินและมีป่าไม้หนาแน่นทำให้ฝนตกตามฤดูกาล การทอดน้ำด้วยทำนบดินทำให้ไม่มีตะกอนมากนักซึ่งทำให้ลำน้ำมีระดับความลึก ดังนั้นจะมีปลาชุกชุมและมาประจำทุกปี เรียกว่าปลา "ประจำวัง" คนในชุม

ชนสามารถเรียนรู้การจับปลาโดยใช้เครื่องมือดักจับปลาที่ประดิษฐ์ขึ้นจากวัตถุดิบท้องถิ่น เช่น จัน ไช เบ็ด โดยนำเครื่องมือเหล่านี้ไปวางไว้ตามทางน้ำ อันเป็นการเรียนรู้และวางแผนการยังชีพด้วยรูปแบบการถนอมอาหาร เพราะหากหาปลาได้มาก เหลือกิน ก็จะนำไปทำปลาร้า ปลาหมัก ปลาจ่อม เก็บไว้กินได้ตลอดทั้งปี นอกจากนั้นในสมัยก่อนคนก็สามารถจับสัตว์อื่นๆ มาเป็นอาหารได้มากเช่นกันได้แก่ กบ เขียด อึ่ง หอย โดยสัตว์เหล่านี้จะอาศัยอยู่ในธรรมชาติและในวิถีชีวิตของคนในชุมชน เช่น สมัยก่อนเมื่อทำนาเกี่ยวข้าวได้ ชาวนาจะนำรวงข้าวมาวางเรียงไว้บนลาน หลังจากนวดข้าวเสร็จส่งข้าวขึ้นยุ้งในลานก็จะเหลือแต่ฟางข้าวที่กองไว้ ยามฝนตกลงมาฟางข้าวเปียกชื้น สัตว์เหล่านี้จะไปคุ้ยตัวอยู่ เลิกกองฟางขึ้นดูเมื่อพบก็สามารถนำไปเป็นอาหารได้ ✕

การเข้าไปสัมผัสและเรียนรู้กับธรรมชาติเช่นแหล่งน้ำนี้ ทำให้คนในชุมชนสามารถสร้างระบบความรู้เกี่ยวกับการจัดการน้ำ โดยผ่านการสังเกตทิศทางการไหลของน้ำ แรงดันน้ำ ตลอดจนการสังเกตถึงคุณลักษณะของพืชธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่นเพื่อนำมาช่วยในการปิดกั้นหรือช่วยกระจายน้ำให้อุปโภคบริโภค การทำนาของชุมชนที่ใช้น้ำร่วมกันตลอดทั้งสายนั้น ทั้งนี้ด้วยระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนมีต่อกัน ทำให้เกิดการร่วมมือร่วมใจ ช่วยกันสรรค์สร้างประติสฐกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อทั้งปัจเจกและต่อส่วนรวม เช่น รั้วกั้นน้ำ และ ทำนบกั้นน้ำ รั้วกั้นน้ำนั้นใช้ไม้ที่ตัดจากป่าเป็นหลัก ส่วนทำนบกั้นน้ำนั้น เป็นประติสฐกรรมที่สร้างสรรค์จากการนำสรรพสิ่งที่หาได้จากป่าและในท้องถิ่นมาใช้เข้าด้วยกัน เช่น นำลำต้นของไม้เนื้อแข็งมาทำเป็นเสาและราวกันน้ำ นำหญ้าคา ไม้ไผ่ ดินในนา มามัดรวมเข้าด้วยกันเป็นลูกบวบเพื่อกันกระแสแรงดันของน้ำ โดยประติสฐกรรมเหล่านี้ต้องอาศัยแรงงานคนในครอบครัวหรือในชุมชนร่วมมือกันสร้างขึ้น และเป็นระบบความรู้ที่เป็นมรดกตกทอดสืบต่อกันมาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ โดยเฉพาะทำนบกั้นน้ำหลังแรกในชุมชนต้นกล้านั้นได้ชื่อว่า “ทำนบกั้นน้ำ” เรียกตามชื่อผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นผู้ดำเนินการสร้างทำนบกั้นน้ำขึ้น

วิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับผืนนา

คนในสมัยก่อนใช้แรงตนเองและแรงสัตว์ในการบุกเบิกพื้นที่เพื่อทำไร่ ทำสวนและทำนา สำหรับการครองชีวิตของคนในชุมชนต้นกล้าโดยเฉพาะผู้ที่ถือว่าตนเองเป็นชาวนา ที่ดินและผืนนาจึงเป็นสิ่งที่มีความหมายมากเพราะใช้เป็นที่ดินทำกินไปตลอดจนชั่วลูกชั่วหลาน ผืนดินที่บุกเบิกนี้คนในชุมชนจะพิจารณาให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่และแหล่งน้ำ เช่นในผืนดินที่สามารถปรับเป็นที่ลุ่มได้และมีน้ำไหลผ่านก็จะจัดให้เป็นผืนนา ส่วนบริเวณเขาและที่โคกที่ต้องรอน้ำฝนก็ใช้เป็นพื้นที่สำหรับพืชสวนครัว ส่วนสวนนั้นมักจะอยู่บริเวณรอบบ้าน หรืออยู่รอบๆ ผืนนา ✕

ในสมัยก่อนผืนนาของชาวนาก็คือพื้นที่ที่ได้รับการปรับเพื่อให้เหมาะแก่การทำนา การปรับพื้นที่ในสมัยก่อนใช้แรงคนและแรงสัตว์ซึ่งก็คือวัว เนื่องจากเป็นสัตว์ที่ใช้งานได้ดีในพื้นที่ป่าเขา ชาวนาสมัยก่อนจะใช้วัวเทียมเกวียนขึ้นไปเพื่อตัดไม้ และปรับให้เป็นพื้นที่สำหรับทำนาซึ่งมีระดับที่ไม่เท่ากัน อยู่ระดับบนที่เป็น

พื้นที่โคกเรียก นาโคกหรือนาดอน หากอยู่ในที่ลุ่มมีน้ำท่วมถึงก็จะเป็นนาลึก การใช้ประโยชน์จากพื้นที่นาซึ่งมีระดับที่ต่างกันนี้ จะต้องอาศัยความรู้ในเรื่องมีทิศทางการไหลของน้ำ และพันธุ์ของข้าวที่ปลูกด้วย

เนื่องจากผืนนาได้ผูกพันเข้าเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของคนในชุมชน โดยเฉพาะผู้ที่เป็นชาวนา ผืนนาจึงเป็นมากกว่าแหล่งของการทำมาหากิน วิถีชีวิตของครอบครัวชาวนาในสมัยก่อนได้ผูกพันเข้ากับผืนนาในทุกมิติไม่ว่าจะเป็นการหาอยู่หากิน การรักษาโรคภัยไข้เจ็บ การทอผ้าสำหรับเป็นเสื้อผ้าและเครื่องนุ่งห่ม การคลอตลูก และในทุกช่วงวัยของชีวิตตั้งแต่เด็ก หนุ่มสาว จนกระทั่งแก่ ผืนนาจึงผูกพันเข้ากับวิถีชีวิตของคนในชุมชนอย่างไม่สามารถแยกออกจากกันได้

ในการดำเนินวิถีชีวิตนี้ ชาวนาได้ฝังความเชื่อในเรื่องบาปบุญ และระบบคุณค่าทางจิตวิญญาณในสิ่งเหนือธรรมชาติและเป็นสิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ทางกายภาพ โดยผูกพันเข้าไว้กับวิถีชีวิต เช่นประเพณีที่คนในชุมชนที่ยึดถือปฏิบัติกันมากก็คือจะใส่บาตรพระทุกวัน พ่อแม่จะปลูกลูกตั้งแต่ “ตื่นฟ้ายังไม่เปิด” หรือก่อนฟ้าสว่าง ให้ลูกสาวขึ้นมาหุงข้าวทำอาหาร ซึ่งเป็นพืชผักที่ปลูกไว้ในบริเวณหัวไร่ปลายนา อันได้แก่บวบ น้ำเต้า พักทอง แตงกวา ถั่วฝักยาวเป็นต้น และหลังจากเลิกทำนาก็เก็บกลับมาทุกวัน ส่วนลูกชายให้หุงควายตามพ่อไปนา สำหรับวันพระหรือที่เรียกว่าวันอุโบสถ ตรงกับวันขึ้นและวันแรม ๘ กับ 15 ค่ำ เดือนหนึ่งมีวันพระ 4 ครั้ง ในสมัยก่อนชาวนาจะหยุดทำงานในวันนี้ ซึ่งพระจะไม่มาบิณฑบาตตามบ้านเหมือนอย่างทุกเช้า แต่คนจะทำอาหารไปถวายพระที่วัด ซึ่งจะเป็นอีกโอกาสหนึ่งที่คนในชุมชนจะได้พบปะพูดคุยและได้รับทราบข่าวสารของกันและกัน หลังจากได้กินอาหารร่วมกันและฟังพระเทศน์สั่งสอนแล้ว คนหนุ่มสาวมักจะกลับบ้านหรือไปจัดการธุระ ส่วนผู้เฒ่าผู้แก่คนสูงอายุจะอยู่ที่วัดเพื่อรักษาศีล 8 และปฏิบัติธรรม เด็กๆ ที่ตามพ่อแม่หรือปู่ย่าตายายไปวัดจึงมีความคุ้นชินกับคำสั่งสอนตามความเชื่อทางศาสนาซึ่งเน้นใน ระบบคุณค่า เช่น บาปบุญคุณโทษ ความกตัญญูรู้คุณและความเคารพเชื่อฟังพ่อแม่ครูบาอาจารย์และผู้ใหญ่ในชุมชน เด็กสมัยก่อนจึงนับถือผู้สูงอายุเพราะถือว่ามีความรู้ เนื่องจากผ่านประสบการณ์พบเห็น เคยทำและเคยปฏิบัติสิ่งต่างๆในชีวิตมามากกว่า

ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาตินี้สะท้อนผ่านจากความเชื่อของชาวนาในการนับถือ แม่โพสพ ซึ่งถือว่ามีความสำคัญในฐานะที่เลี้ยงดูชีวิตของคนให้เติบโตใหญ่ ความเชื่อของชาวนาในชุมชนต้นกล้าแม้จะไม่สามารถระบุได้ชัดว่าแม่โพสพดำรงสถานะเป็นเทพธิดา หรือเป็นผี แต่ข้าวก็ถูกให้ความหมายในฐานะของแม่โพสพ ซึ่งเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติที่ชาวนาจะต้องระมัดระวังในทุกขั้นตอนของการทำนา เช่นในการเก็บเกี่ยวจะต้องคอยระมัดระวังไม่ให้ตกหล่น หากตกหล่นก็ต้องทำพิธีปลอบขวัญ และเชิญขึ้นยุ้งเก็บรักษาไว้เพื่อให้หายตกใจจากการเก็บเกี่ยว พิธีกรรมต่างๆ ในขั้นตอนการทำนาจึงสะท้อนถึงความคิดความเชื่อและการให้ความหมายต่อสิ่งที่ชาวนาพาตัวเข้าไปผูกสัมพันธ์ด้วย ในขณะที่ความสำคัญของข้าวในฐานะทางกายภาพคือการเลี้ยงดูชีวิตมนุษย์ให้เจริญเติบโต ขณะเดียวกันความสำคัญของข้าวในทางจิตวิญญาณก็คือแม่โพสพซึ่งต้องการการปฏิบัติอย่างดี ด้วยความทะนุบำรุงและเอาใจใส่ การผสมผสานความเข้าใจระหว่างกาย

ภาพซึ่งจับต้องได้ กับพลังแห่งจิตวิญญาณนี้ เป็นแนวคิดเกี่ยวกับการมองมนุษย์ในลักษณะองค์รวมที่ไม่แยกแยะร่างกายและจิตใจ และเป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิตที่มีการทำนาเป็นเรื่องหลักของชาวนา

✓ บ้านสองหลังในวิถีชีวิตชาวนา

ในสมัยก่อนด้วยวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับการทำนาปลูกข้าวทำให้ชาวนามักจะมีบ้าน 2 หลัง หลังหนึ่งเป็นการปลูกแบบมั่นคงแข็งแรงเพื่อให้อยู่อาศัยถาวร ส่วนอีกหลังหนึ่งเป็นที่พักชั่วคราวในยามออกไปทำนา การเรียนรู้ในการสร้างที่พักอาศัยจึงเป็นความรู้ที่ได้สืบทอดและสะสมต่อกันมาจากคนรุ่นพ่อแม่ปู่ย่าตายาย สำหรับบ้านที่อยู่อาศัยนั้นเป็นบ้านที่มีได้ถุนสูงเพื่อเอาไว้ล้อมคอกผูกควาย หรือเก็บเครื่องมือทำการเกษตรอื่นๆ คอกสัตว์นี้บางบ้านก็แยกออกไปให้ห่างจากตัวบ้าน

✓ สำหรับลักษณะวิธีการปลูกบ้านของคนในสมัยก่อนบ่งบอกถึงภูมิปัญญาที่เกิดจากความเข้าใจในธรรมชาติและเป็นความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ โดยจะใช้สิ่งที่มีในท้องถิ่นคือใช้หญ้าคาและต้นปอ ซึ่งเป็นพืชที่มีคุณสมบัติในการทำหลังคา วิธีการใช้พืชทั้งสองชนิดนี้แสดงถึงการเรียนรู้ที่เกิดจากการที่คนในสมัยก่อนรู้จัก **พิจารณาสังเกต** การทำงานของพืชแต่ละชนิดและรู้จักที่จะนำวัสดุนั้นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ สำหรับหญ้าคาเมื่อเกี่ยวมาแล้วก็นำไปตากแดดจนแห้งจากนั้นเอามามัดแล้วถักให้เป็นตับ ส่วนต้นปอนั้นมีลักษณะเป็นลำ เมื่อตัดมาแล้วก็นำไปตากแห้ง จากนั้นเอาไม้ไผ่มาตัดและสานเป็นตะแกรง เอาต้นปอปูแล้วเอาตะแกรงไม้ไผ่มาทับอีกชั้นหนึ่ง เวลาฝนหลังคาใช้ตับหญ้ามุงโดยนำต้นปอไว้ตรงกลาง พอถึงหน้าฝนต้นปอถูกความชื้นก็จะขยายตัวสามารถกันฝนได้ แต่พอถึงฤดูแล้งต้นปอจะหดตัว ดังนั้นลักษณะของบ้านเรือนสมัยก่อนแม้จะไม่มีหน้าต่าง แต่ด้วยหลังคาที่เป็นการผสมผสานระหว่างตับหญ้าคาและต้นปอทำให้ลมพัดผ่านได้เย็นสบาย สิ่งเหล่านี้ไม่ต้องซื้อหาเพราะสามารถหาได้ในท้องถิ่น แต่ข้อจำกัดก็คือหลังคาแบบนี้มีอายุไม่นาน ใช้งานได้ประมาณ 3-4 ปี เมื่อหญ้าที่มุงหลังคาหมดสภาพ เวลาฝนตกลงมาจะรั่ว หรือเวลาจุดตะเกียงหากขาดความระมัดระวังก็อาจจะทำให้เกิดไฟไหม้ได้

สำหรับที่หัวไร่ปลายนาจะถือเป็น “บ้านที่สอง” ของชาวนานั้นเรียกว่าเถียงนา จะมีความผูกพันกับข้าวจนเป็นอีกพื้นที่หนึ่งในวิถีชีวิต ไม่ว่าจะเป็นที่อยู่อาศัย แหล่งอาหาร เสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม หรือประโยชน์ทางสังคมในด้านอื่นๆ โดยชาวนาจะไปปลูกเถียงนา สร้างง่าย ๆ มีเสาสี่ต้น หลังคามุงจากไว้พักในยามที่ต้องออกไปทำนา โดยบางทีจะต้องพักอยู่หลาย ๆ วันในช่วงที่ดำนาแล้วเพื่อคอยดูแลเปิดปิดน้ำให้เข้านาอย่างสม่ำเสมอ สมัยก่อนยังไม่มีโจรขโมยมากก็สามารถเลี้ยงสัตว์ได้แก่หมู เป็ด ไก่ ได้ด้วย บ้านที่หัวไร่ปลายนานี้สามารถหาอยู่หากินได้จนถึงหน้าเก็บเกี่ยว เมื่อเสร็จแล้วจึงจะกลับเข้ามาอยู่บ้านพักถาวร ซึ่งบริเวณหัวไร่ปลายนาจะมีบริเวณกว้างและเป็นแหล่งอาหารอันสำคัญ ชาวนาส่วนใหญ่มักจะขุดบ่อไว้เมื่อฝนตกลงมาก็สามารถขังน้ำไว้ได้ บ่อเหล่านี้จะมีปลาอาศัยอยู่ตามธรรมชาติ เช่นปลาดุก ปลาช่อน ปลาไหล ปลาหลด สามารถจับมากินเป็นอาหารได้ นอกจากนั้นบริเวณรอบๆ ยังลงไม้ผลเช่น มะพร้าว มะม่วง มะปราง ละมุด

มะไฟ อ้อย ที่ดินตรงไหนว่างก็ปลูกต้นไม้ลงไป และยังมีพืชสวนครัวเช่น พริกทอง ข้าวโพด ข้าวฟ่าง ลูกเดือย พัก แดงกวา แดงโม พักเขียว แดงร้าน ผักกาด ผักชี มะนาว มะกรูด สำหรับพืชที่เป็นไม้เลื้อยเช่น บวบหรือ ถั่วฝักยาวก็ปลูกให้ขึ้นพันเป็นขุม ผักเหล่านี้ไม่ใช่เฉพาะเป็นอาหารกินประจำวัน แต่ในยามที่มีงานบุญเช่น งานบวช งานแต่ง เจ้าของงานก็สามารถเก็บพืชผักจากในไร่นาเองมาทำอาหารเลี้ยงผู้มาร่วมงานโดยไม่ต้องซื้อหา สำหรับมะพร้าวนั้นนอกจากจะเก็บผลเป็นอาหารแล้ว เมื่อเหลือก็อาจขายมีรายได้เข้าครอบครัว บริเวณหัวไร่ปลายนานี้ถือเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของชาวนา เพราะไม่เพียงแต่เป็นแหล่งของอาหาร แต่ในสมัยก่อนที่ดินบริเวณนี้ยังใช้เป็นที่พักฝ้ายเพื่อนำมาทอเป็นเสื้อผ้าและผ้านวมไว้ใช้กันห่มในชีวิตประจำวันอีกด้วย

✕ การงานในวิถีชีวิตของครอบครัวชาวนา

การทํานา : หากไม่ใช่วันพระ การงานในแต่ละวันที่ลูกได้เห็นตัวอย่างจากพ่อแม่คือตื่นตั้งแต่ฟ้ายังไม่แจ้ง ดวงอาทิตย์ยังไม่ขึ้น พ่อจะจัดแจงเอาควายออกจากคอกไปนา โดยมากจากบ้านถึงที่นาจะเป็นระยะทางไกล กว่าที่จะถึงก็ใกล้จะสว่าง ซึ่งเป็นเวลาที่พอมองเห็นอะไรบ้างแล้วก็จะลงมือไถนา ส่วนแม่อยู่ทางบ้านจะจัดแจงหุงข้าว ทำอาหารซึ่งส่วนใหญ่จะต้มน้ำพริก แกงปลา หากมีลูกอ่อนก็ให้นมลูกกิน หากมีสัตว์เลี้ยงก็ให้อาหารสัตว์เลี้ยงก่อน เสร็จแล้วเอาลูกใส่กระเดือซึ่งเป็นภาชนะทรงสูงคล้ายตะกร้าแต่แคบกว่า สานด้วยไม้ไผ่ มีไม้คานสอดใช้พาดบ่าสำหรับหาม ข้างหนึ่งใส่ลูก อีกข้างใส่อาหาร หากเดินไปตามคันนา เมื่อไปถึงที่นาก็เป็นเวลาพอดีกับที่จะให้ควายพักกินหญ้า คนพักกินข้าว ในสมัยก่อนหัวไร่ปลายนามักจะเป็นบริเวณกว้าง มีต้นไม้ขึ้นแผ่ร่มเงามีกังก้านที่สามารถผูกเป็นเปลได้ก็ผูกเปลให้ลูกนอน หรือบางคนก็อาจสร้างกระท่อมเล็กๆ หลังคามุงหญ้าแฝกหรือหญ้าคาไว้สำหรับหลบร้อน ระหว่างที่ลูกหลับในเปลแม่ก็จะทำงานในนา เมื่อถึงเวลาลูกร้อง ก็จะละจากงานมาให้นมลูก จนลูกอิ่มก็จะกล่อมให้ลูกหลับแล้วลงไปทำนาต่อ

“ตะวันสายมันก็หิวนอน เองก็ผูกอยู่กับกระท่อ ได้เวลาตะวันสาย สามโมงลูกก็หลับแล้ว เองก็ลงดำนนา พอตื่นอีกทีก็เพล มากินข้าว กินน้ำ บ่ายก็ลงดำนนาอีก ตื่นมาพักหนึ่งก็กลับบ้าน เป็นยังงี้ทุกวัน”

(“เอง” เป็นคำแทนตัวผู้พูด คำเต็มคือตัวเอง) ✕

✕ เมื่อลูกโตขึ้นและไม่ต้องนอนในเปลเหมือนตอนเป็นเด็ก แม่ก็จะเอาผ้าซึ่งบนโคกกันเป็นร่มให้ลูกนั่งหาของให้เล่นเพลินไม่ร้องกวนแล้วจึงลงไปทำงานในนา การที่แม่ต้องเลี้ยงลูกพร้อมกับทำงานในนาไปด้วยในเวลาเดียวกันทำให้เกิดการเรียนรู้ที่จะพัฒนาวิธีการทำงานเพื่อให้สอดคล้องกับการใช้เวลาที่ต้องรีบเร่งเช่น หน้าเกี่ยวข้าว ขณะเกี่ยวตาถูกลงไป มือก็เกี่ยวข้าวไล่เป็นวงล้อมโคกที่ลูกนั่งเล่นอยู่ ✕

“ยายเกี่ยว เกี่ยวได้ไว ร้อยพอนกว่านี้ได้ เกี่ยวข้าวเลาะลูกไปเรื่อย อย่าไปไกล ไปไกลมันตามออกไป ถ้ามันไม่หิวนอน มันก็เล่นตะกร้าหมาก ตาเองก็ดูเรื่อยไป เกี่ยวไป เกี่ยวไป เพลามันหิวนม มันก็ร้อง ร้องก็เอากินนม เอาเตรียมขึ้นไปใส่อยู่ ลูกหลับแล้วลงมาทำต่อ”

หากครอบครัวนั้นมีลูกหลายคน และลูกคนหัวปีสามารถดูแลน้องได้พ่อแม่ก็จะไม่เอาลูกน้อยไปที่นา แต่จะให้ลูกที่โตๆ แล้วช่วยดูแลอยู่ที่บ้าน เด็กในสมัยก่อนจึงเคยชินกับการช่วยพ่อแม่ทำงานและมีความรับผิดชอบ มาตั้งแต่เด็กๆ การมอบงานให้ลูกทำจึงเท่ากับเป็นการสอนให้ลูกเรียนรู้เรื่องการทำมาหากินไปด้วยในตัว เพราะลูกชาวนาทุกคนที่พอทำงานได้จะมีหน้าที่ประจำเช่นหุงข้าว ทำกับข้าว หาน้ำจากบ่อมาใส่โอ่ง ให้อาหารสัตว์ เด็กสมัยก่อนอายุประมาณ 6-7 ขวบก็สามารถหุงข้าวได้ บางคนก็ไปช่วยพ่อแม่ทำนา เด็กทุกคนจึงผูกพันกับผืนนามาตั้งแต่เกิด เมื่ออายุถึงเกณฑ์ต้องเข้าเรียนและเมื่อเลิกจากโรงเรียนหรือในวันหยุดเสาร์อาทิตย์ก็ไปจะหาพ่อแม่ที่ที่นา ไปช่วยพ่อแม่จับไก่ ช่วยแม่ถอนกล้าช่วยดำนา บางคนทำจริงจัง บางคนลองทำเอาสนุกตามวัยของเด็ก แต่นั่นก็ถือเป็นโอกาสให้ได้ฝึกจับและทดลองของจริง

“เด็กน้อยแต่ก่อนเขาไม่อย่างเดี๋ยวนี้อ พ่อเลิกจากโรงเรียนก็ไปทุ่ง เดินตามกันไปยังได้ช่วย เป็นกล้านะกำสองกำ สามกำ ถึงเวลาเข้าบ้านไปหาพ่อแม่ไปทุ่งนั้นนะ ไปกับน้อง อยากไป เพราะอยู่บ้านก็ไม่มีที่ว่าง”

การเรียนรู้ในการทำนาของชาวนาจึงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและไม่จำกัดเวลา คือนับตั้งแต่ตามพ่อแม่ไปนา หรือเลิกเรียนแล้วก็ยังไปหาพ่อแม่ที่ผืนนา การไปคลุกคลีใกล้ชิดกับพ่อแม่เป็นโอกาสทำให้ได้เรียนรู้สิ่งต่างๆ ในการทำนา แม้จะเป็นการทำกึ่งเล่น แต่ก็พื้นฐานของการฝึกหัดและเรียนรู้

งานขั้นพื้นฐานที่เด็กทุกคนสามารถช่วยพ่อแม่คือการเลี้ยงควาย ภารกิจของลูกชาวนาจึงคือตั้งแต่เข้ามิด ถ้าไม่ใช่ช่วงไถนาที่ต้องใช้ควายช่วยในการไถคราด ก็จะช่วยพ่อแม่เลี้ยงควายโดยจูงวัวควายออกไปเลือกหาทุ่งหญ้าให้วัวควายกิน ควายกินหญ้าจุมาก กินได้ทั้งวัน สมัยก่อนหาทุ่งหญ้าได้ไม่ยาก ได้แล้วก็ผูกลำนไว้ได้ต้นไม้เพื่อป้องกันไม่ให้แดดร้อนมาถูกควาย คนที่ไม่ได้เอาควายไปเลี้ยงก็ทำงานอื่นๆ พอใกล้ถึงเวลาไปโรงเรียนประมาณ 2 โมงเช้าก็กลับมากินข้าว กินเสร็จก็ไปโรงเรียน เลิกเรียนกลับมาก็ไปปลดควายเข้าคอกหรือไม่กี่ไปหาพ่อแม่ที่นา ในวันเสาร์-อาทิตย์ซึ่งเป็นวันหยุดเด็กก็จะได้ช่วยกิจกรรมในนามากขึ้น และถือเป็นการเรียนรู้ขั้นตอนต่างๆ ของการทำนา เช่นช่วยพ่อแม่จับไก่ คราด ช่วยแม่ดำนา ดำอย่างนี้เอาสนุกบ้าง ดำจริงจังบ้าง แต่การพาทำเช่นนี้ทำให้เด็กเกิดการเรียนรู้โดยผ่านการสังเกต และการฝึกปฏิบัติกับเหตุการณ์จริง

ลูกชาวนาได้เรียนรู้ถึง **การจัดการช่วงเวลา** ในแต่ละวัน เช่นการกะเวลาให้ควายพักระหว่างที่คนพักกินข้าว จากนั้นไถนาต่ออีกจนถึงเที่ยงวัน ก็จะปล่อยให้ควายพักกินหญ้าเป็นช่วงยาวไปจนกระทั่งถึงเย็น เพราะชาวนาเห็นว่าเวลานั้นแดดจะร้อนมากและควายจะทนไม่ได้ แต่หากอยู่ในช่วงที่ต้องเร่งไถก็จะเอาควายตัวอื่นมาสับเปลี่ยน ควายตัวหนึ่งจะไถได้ประมาณ 2 ชั่วโมงหลังจากนั้นต้องปลดให้พัก สมัยก่อนไม่มีนาฬิกา ชาวนาจะต้อง **สังเกต** เอาเองจากลักษณะอาการเหนื่อยของควาย “ดูเอา มันจะหอบ ฮกๆ น่ำสงสาร”

การงานในนามีตั้งแต่เช้าจรดเย็น หลังจากกินข้าวกลางวันแล้วชาวนาจะลงทำงานในนาต่อซึ่งมีหลายขั้นตอนและสามารถทำได้เรื่อยไปทั้งวัน ไม่ว่าจะเป็นการถอนกล้า ปักดำ ดูแลแต่งคันนา หรือดายหญ้าเพื่อให้พืชผักที่ปลูกไว้ตามหัวไร่ปลายนาได้อาหารและเจริญเติบโต ลูกจะได้เห็นพ่อแม่ยุ่งอยู่กับงานในนาเช่นนี้จนใกล้ค่ำก็ไปช่วยปลดควายพาเดินกลับบ้านพร้อมกับพ่อแม่ โดยแม่จะหาบกระเชอที่ใส่ผัก ปลา หรือผลไม้ที่เก็บได้จากหัวไร่ปลายนามาเตรียมทำอาหารด้วย ในสมัยก่อนการหาอยู่หากินยังสามารถหาอาหารจากแหล่งธรรมชาติได้โดยง่ายและมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ ปลาขนาดใหญ่จากลำห้วยตัวเดียวแม่สามารถแบ่งทำอาหารได้หลายมื้อ แบ่งแกงครึ่งหนึ่ง อีกครึ่งต้มปลาร้าตำพริกไว้ แกงขามเดียวจึงสามารถร่วมกันกินได้ทั้งครอบครัว ส่วนขนมนั้นจะได้กินก็ยามมีงานเทศกาล ได้แกขนมต้มแดง ต้มขาว คือน้ำข้าวเหนียวมาทวนกับน้ำตาลอ้อย ใส่มะพร้าว หรือเป็นผลไม้ที่ปลูกจากบริเวณหัวไร่ปลายนา เมื่อกลับถึงบ้านเด็กผู้หญิงอาจจะช่วยแม่ตำข้าว สีข้าว เด็กผู้ชายอาจไปช่วยพ่อดักเบ็ด แขนเบ็ดไว้ตรงขอบคันนา พอรุ่งเช้าก็จะได้ปลามากิน วิธีชีวิตหาอยู่หากินเช่นนี้ทำให้พ่อแม่ลูกมีความใกล้ชิดกันตามธรรมชาติ โดยเด็กได้เรียนรู้การดำเนินวิถีชีวิตตามชนบประเพณีที่ก่อเกิดความผูกพันต่อครอบครัวรวมทั้งระบบคุณค่าที่ได้รับการปลูกฝังมาจากการเลี้ยงดูของครอบครัวและชุมชน การที่พ่อนำลูกไปฝึกหัดให้ทำนา การได้ทำงานอยู่ใกล้ชิดทำให้ลูกได้เห็นถึงความเหน็ดเหนื่อยจากการใช้แรงงานของพ่อแม่ และได้รับรู้สภาพที่แท้จริงของครอบครัว จวบจนนำไปสู่ **การร่วมทุกข์ร่วมสุข** ตลอดจน **ช่วยแก้ปัญหา** ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในครอบครัว

“กลับมาขายทำกับข้าวรอแล้วก็กินกัน ตอนเย็นตำข้าว ครกกระเดื่อง โรงสีมือ ไม่ได้น่อง่ายหรอก ประมาณ ๓ - ๔ ทุ่ม ถึงได้นอนเรตำข้าว ซ้อมข้าว คือสีแล้วก็มาตำ แล้วก็ผัด ก็หนักพอๆกัน ก็ช่วยกัน บางทีก็ลุกตื่น พ่อเขาก็ช่วยสี เองผัด พ่อเขาสี เองตำเองก็ผัดบ้าง ช่วยกัน ลำบาก รู้สึกว่าลำบากจริงๆ”

วิถีชีวิตที่ลูกได้อยู่ร่วมทำงานเคียงบ่าไหล่กับพ่อแม่ทำให้ได้รับรู้คุณค่าของชีวิตในทุกแง่มุม เป็นการเรียนรู้ที่พ่อแม่สอนโดยทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง ไม่ว่าจะเป็นวิถีการทำมาหากินหรือระบบคุณค่าที่เป็นพื้นฐานของระบบความสัมพันธ์ของการใช้ชีวิตร่วมกันในครอบครัว เช่นการร่วมเผชิญทุกข์สุข การช่วยเหลือกัน งานในนาแม้จะเป็นงานที่หนัก ไม่จะเป็นการไถนาหรือดำนา แต่งานเหล่านี้ก็ไม่แบ่งประเภทจะจงตายตัว

เพราะทั้งพ่อและแม่สามารถช่วยเหลือกันได้ บางครั้งแม่ไปไถนาแทนพ่อ และพ่อก็ดำนาได้เหมือนแม่ สำหรับครอบครัวที่ไม่มีลูกผู้หญิง ลูกผู้ชายคนโตก็สามารถรับผิดชอบและทำหน้าที่แทนแม่ในการหุงข้าว ทำอาหารและเรียนรู้การทำเสื้อผ้าจากปู่ย่า เมื่อลูกได้เห็นและเข้าใจในวิถีชีวิตของการอยู่ร่วมกันทำให้ลูกเกิดการเรียนรู้ที่จะช่วยพ่อแม่ทำงานในนา การรับรู้ถึงความลำบาก ความอดทนและความขยันขันแข็งไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคล้วนเป็นระบบคุณค่าที่ครอบครัวได้ปลูกฝังให้กับสมาชิก ซึ่งทำให้เด็กเกิดการเรียนรู้การทำนาควบคู่ไปกับวิถีการดำเนินชีวิตเพื่อที่เมื่อเติบโตขึ้นจะสามารถแบ่งเบาภาระของพ่อแม่ และเป็น **คนแทนตัว** ซึ่งหมายถึงลูกที่พ่อแม่สามารถวางใจให้ดูแลงานในนาต่อไปได้

1/ การทำสวน : จากการปรับพื้นที่ของคนในสมัยก่อน ทำให้พื้นที่ของคนในชุมชนต้นกล้าสามารถจัดได้เป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่นาซึ่งแยกเป็นนาหลุมและนาดอน สำหรับส่วนของที่ดินที่ติดกับแหล่งน้ำธรรมชาติ คนในชุมชนจะจัดเป็นพื้นที่ทำสวนได้ โดยเฉพาะสวนพื้นบ้านหรือที่คนในชุมชนเรียกว่าเป็น **สวนโบราณ** ซึ่งถือเป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ เป็นสวนที่คนเก่าแก่รุ่นพ่อรุ่นแม่ทำกันมาซึ่งไม่ต้องอาศัยเงินทุนมาก โดยใช้วิธีการปล่อยให้ต้นไม้เติบโตตามธรรมชาติ ที่ดินที่นำมาทำสวนโบราณนั้นเป็นที่ไม่เหมาะกับการทำนา แต่อยู่ในทิศทางที่มีน้ำไหลผ่านเพื่อให้มาหล่อเลี้ยงให้ความเย็นแก่ต้นไม้โดยผู้ปลูกหรือเจ้าของสวนไม่ต้องหมั่นดูแลหาน้ำมารด ต้นไม้แต่ละชนิดที่ปลูกในสวนเหล่านี้ผู้ปลูกจะพิจารณาปลูกแบบเกื้อกูลกัน โดยจะปลูกเป็น 3 ระดับกล่าวคือต้นสูงที่ต้องการแดด เช่นมะพร้าว ต่ำลงมาก็คือไม้ขนาดกลางเช่นมะปราง กล้วย มะม่วง มะปรางสามารถปลูกได้ร่มมะพร้าวได้ และระดับล่างสุดคือที่ว่างที่ยังเหลืออยู่ก็จะปลูกพืชสวนครัว เช่นตะไคร้ มะนาว มะกูด กระชาย ขิง ข่า เป็นต้น //

จากการเข้าไปสัมผัสกับธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง ชาวนาได้เรียนรู้ด้วยวิธีการสังเกตว่าต้นไม้ใหญ่ที่มีรากช่อลงลงไปลึก ทำให้นอกจากรากจะสามารถดูดน้ำจากลำห้วยได้แล้วรากและลำต้นยังมีความชื้นจากใต้ดินเป็นตัวเสริม สวนโบราณจึงเป็นสวนที่ไม่ต้องการการดูแลมากและไม่ต้องอาศัยน้ำมากเท่าการทำนา จึงไม่มีปัญหาในการแบ่งปันน้ำ ในการดูแลรักษาเจ้าของสวนอาจต้องไปดายหญ้าบ้างแต่ไม่ต้องให้ปุ๋ยเนื่องจากวัชพืชหรือใบไม้เมื่อตกลงมาคลุมดินก็เป็นปุ๋ยให้ต้นไม้ ถึงปีก็ได้เก็บเกี่ยวผล ไม่ยืนต้นในสวนโบราณนั้นเมื่อต้นไม้ใกล้หมดอายุที่จะให้ผลเจ้าของจะเอาต้นใหม่ไปปลูกแซมต้นเดิม ซึ่งการปลูกทับเวียนกันไปเช่นนี้ทำให้มีไม้ผลหมุนเวียนเก็บไปขายได้ตลอดปี ของสวนที่เก็บขายสามารถเป็นรายได้เสริมรายได้ของครอบครัวเช่น มะม่วง มะปราง มะไฟ จะเก็บได้ปีละครั้งคนมีที่สวนประมาณ 1 ไร่ก็สามารถเก็บของสวนไปขายได้เงินมาพออยู่พอกิน เช่นมะพร้าวไร่หนึ่งสามารถปลูกได้ประมาณ 40-50 ต้น แต่ละต้นก็ไม่ได้ออกผลพร้อมกัน ทะลายนี้ออกก่อนก็เก็บขายก่อน จึงสามารถเก็บไปขายได้เรื่อยๆ ตลอดปี นอกจากนั้นผลไม้เสริมเช่นกล้วยน้ำว้าก็เก็บผลขายได้ตลอดเช่นกัน ส่วนกล้วยตานีสามารถตัดไปขายได้ทั้งปี เช่นเดียวกับผักสวนครัว มะนาว มะกูด ตะไคร้ ก็เก็บตัดขายเป็นรายได้สู่ครอบครัวเช่นกัน ดังนั้นในการทำสวนโบราณเจ้าของสวน

จึงต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติของต้นไม้ การรับแสงแดดและการดูดน้ำไปเลี้ยงลำต้น ระยะเวลาของการออกผล ซึ่งจากระบบความสัมพันธ์ของต้นไม้ที่เกื้อกูลและพึ่งพากันทั้งสามระดับ ส่งผลทำให้เจ้าของสวนสามารถมีผลไปขายได้ทั้งปี

ด้วยวิถีชีวิตที่หาอยู่หากินกับธรรมชาติ และใช้ธรรมชาติในฐานะที่เป็นแหล่งของความรู้ ทำให้วิถีชีวิตของคนในชุมชนต้นกล้าผูกพันและพึ่งพากับระบบของธรรมชาติ การเข้าไปใช้และผูกสัมพันธ์กับสรรพสิ่งในธรรมชาติทำให้คนเกิดการเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติที่แวดล้อมเหล่านั้น และดำรงอยู่อย่างสมดุลเพื่อสามารถใช้ธรรมชาติได้อย่างสืบเนื่องยาวนาน ดังนั้นจากสภาพพื้นที่ของป่าซึ่งอุดมไปด้วยไม้ยืนต้น คนในชุมชนสมัยก่อนจึงเรียนรู้ทำความเข้าใจกับธรรมชาติของต้นไม้ ทิศทางและการไหลของสายน้ำ ลักษณะความสูงต่ำ ความลาดชันของพื้นที่ ตลอดจนลักษณะเฉพาะของต้นไม้แต่ละพันธุ์ เหล่านี้ล้วนเป็นระบบความรู้ที่คนในชุมชนสร้างขึ้นโดยอาศัยการสังเกต การทดลอง การปฏิบัติ เพื่อสร้างสรรค์เป็นความรู้เพื่อวิถีในการครองชีวิต

การทอผ้า : ในวิถีการดำเนินชีวิตของชาวนา ผืนนาได้เป็นแหล่งที่พ่อแม่ใช้ถ่ายทอดความรู้เฉพาะการทำนาให้กับลูกเท่านั้น แต่ยังเป็นแหล่งที่ใช้สำหรับถ่ายทอดความรู้ในด้านอื่นๆ ที่จะเป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิต ซึ่งนอกเหนือจากกระบวนการในการทำนาแล้ว เรื่องอื่นๆ ที่จำเป็นในการครองชีวิตก็ได้แก่ การทอผ้า ซึ่งเป็นเรื่องที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตในสมัยก่อน เด็กผู้ชายและผู้หญิงสามารถทำได้เหมือนกัน ขึ้นอยู่กับความสนใจของเด็กและการถ่ายทอดของพ่อแม่ โดยเด็กในชุมชนจะมีความคุ้นเคยกับต้นฝ้ายหรือต้นนุ่นที่ปลูกไว้เพื่อใช้ประโยชน์ที่บริเวณหัวไร่ปลายนาหรือรอบๆ บ้าน เมื่อทำนาเสร็จและรอการเก็บเกี่ยว ช่วงนี้จะเป็นเวลาที่จะต้องหาด้วยไว้ทอผ้าสำหรับตัดเสื้อ กางเกงหรือผ้าถุง และทำฟูกทำผ้านวมสำหรับสมาชิกในครอบครัว โดยพ่อแม่จะเริ่มสอนตั้งแต่การเก็บปุยฝ้าย นำมาเข้าเครื่องหีบนำเมล็ดฝ้ายออก บั่นเอาปุย แล้วนำไปขยำกับแป้งเอามาหีกับแปรงเสร็จแล้วนำมาสาวเป็นเส้น แล้วนำไปร้อยกับฟันเฟืองของเครื่องทอ จากนั้นจึงทอเส้นด้ายออกมาให้เป็นผืนแล้วนำไปตัดเสื้อผ้า ถ้าต้องการให้เป็นผ้าสีก็ย้อมโดยใช้สีจากธรรมชาติ ถ้าเป็นกางเกงก็เอาเปลือกไม้มะเกลือจากปามาย้อมเป็นสีดำ การทอผ้าและการย้อมสีเหล่านี้เป็นการสอนที่พ่อแม่ พาทำและทำเป็นตัวอย่างให้เห็น ตั้งแต่เด็ก โดยเริ่มตั้งแต่ให้เด็กๆ ช่วยหยิบจับฝักงาน ในแต่ละส่วนที่ละนิดทีละหน่อย เด็กก็จะเรียนรู้ขั้นตอนของการทำงาน จากการช่วยเหลือ และเมื่อโตขึ้นก็สามารถทำเป็น ในสมัยก่อนเด็กผู้หญิงอายุประมาณ 12 ปีก็สามารถทอผ้าถุงใช้เองได้ โดยในการฝึกพ่อแม่จะจ้ำจี้จ้ำไช ถ้าทอไม่ได้ก็ทอใหม่อีกเพื่อให้ สามารถนำไปใช้ในชีวิตที่จะออกเรือนได้ การทอผ้าพื้นฐานที่เด็กสาวทุกคนต้องทำเป็นคือทอเป็นลายตารางสีดำสลับขาว แต่โดยมากแล้วพ่อแม่อยากจะให้ลูกทอลายที่ซับซ้อนได้ด้วย เช่นลายสะเกิดเต่าซึ่งทอยากกว่าและสามารถตัดเสื้อใส่ไปวัดได้สวย/ถ้าลูกคนไหนสอนยาก หรือฝึก

ยากพ่อแม่ก็จะ *คอยยืนกำกับ* ถ้าทอดหรือทอดไม่สวยจะทำโทษด้วยการเอาไม้เขกหัว ซึ่งลูกจะเจ็บและจำกับทั้งพยายามทำให้ดีขึ้น

ในวิถีชุมชน "การทอดผ้าเป็น" จึงไม่ได้มีความหมายเฉพาะเพียงแค่การมีเสื้อผ้าใส่ หากแต่หมายถึงการเตรียมตัวที่จะออกเรือน เช่นลูกสาวเมื่อล่วงพ้นจากวัยเด็กเข้าสู่เด็กสาวก็ต้องเตรียมตัวฝึกหัดให้เรียนรู้ในเรื่องที่จะไปใช้ในการดำรงชีวิตหลังจากที่แยกครอบครัวออกไปจากพ่อแม่แล้ว ในด้านการทำมาหากินเด็กผู้หญิงก็ได้เรียนรู้การทำงาน ในด้านชีวิตและความเป็นอยู่ก็จะได้เรียนรู้ในการช่วยเหลือเลี้ยงน้อง การจัดหาอาหารและการทอดผ้า ซึ่งถ้าหากไม่ได้เรียนรู้เรื่องราวเหล่านี้พ่อแม่ก็จะไม่กล้าให้ออกเรือน

"ก่อนแต่งงานยายต้องสอนแม่ทุกอย่าง คนไหนถ้าทอดไม่เป็น คนนั้นเขาไม่ให้แต่งงาน ไม่ให้เอาผ้า ถ้าจะเอาต้องวิ่งตามกันไป"

วิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับมนุษย์

วิถีชีวิตของชาวนานอกจากการผูกสัมพันธ์กับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติแล้ว ในการอยู่ร่วมกันมนุษย์ยังมีความผูกพันกันเพื่อการดำรงอยู่เป็นครอบครัวและเป็นชุมชน ในการผูกสัมพันธ์กันระหว่างมนุษย์นี้ดำเนินไปพร้อมกิจกรรมหลากหลายที่มนุษย์ช่วยกันก่อให้เกิดขึ้นในวิถีการดำรงชีวิต

การผูกสัมพันธ์ด้วยผืนดินและต้นไม้

ในสมัยก่อนการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่เหล่า ถือเป็นการป้องกันเหตุร้ายที่จะเกิดขึ้นกับชุมชนในทางหนึ่ง "เพื่อนบ้าน" จึงถือเป็น "รั้ว" ที่ป้องกันภัยได้ดี และเพื่อนบ้านที่ดีก็ต่างจะเป็นรั้วที่ดีของกันและกันซึ่งคนในชุมชนต้นกล้าแสดงออกในรูปแบบของความสัมพันธ์ในการให้ที่ดินแก่กัน คนในสมัยก่อนจึงมีการเอื้อเฟื้อที่ดินปลูกบ้านให้กัน สำหรับที่นั่นมีทั้งการให้กันด้วยความเสน่หาบ้าง ไปตากถางบุกเบิกเอาเองบ้าง ลักษณะของการแบ่งที่ทำกินให้กันนี้เป็นการให้ด้วยความสนิทสนมไม่มีพื้นฐานทางเอกสาร เนื่องจากเจ้าของที่ดินที่อยู่มาก่อนอยากจะได้เพื่อนบ้าน ที่เป็นคนนิสัยใจคอดี พุดจากันดี เข้าอกเข้าใจดีก็แบ่งที่ดินให้สร้างบ้านเรือน อาจจะมีการแลกเปลี่ยนด้วยทรัพย์สินบ้างแต่ไม่ใช่ว่าการซื้อขาย เพราะการให้ที่ดินในสมัยก่อนให้ด้วยความเสน่หา "บางทีแลกมีดเล่มหนึ่งให้นาเป็นแถวเลย" ระบบความสัมพันธ์ของคนในสมัยก่อนนอกจากจะเอื้อเฟื้อที่ดินทำกินต่อกันแล้ว คนในสมัยก่อนจะให้การเติบโตของต้นไม้เป็นเครื่องแสดง การผูกสัมพันธ์ ที่ปรารถนาให้มีต่อกันจนถึงขั้นลูกหลาน เช่นเจ้าของที่ดินจะอนุญาตให้ผู้ที่ดินชอบพอเอาต้นมะพร้าวไปปลูกฝากไว้บนที่ดินของตนและอนุญาตให้เก็บผลกินจนกระทั่งตาย ซึ่งธรรมชาติของต้นมะพร้าวนั้นเมื่อผลแก่ตกลงมา หากไม่มีการเก็บไปใช้ประโยชน์ผลนั้นก็จะมีผลและเติบโตขึ้นเป็นต้นใหม่ขึ้นแทนที่ต้นเก่า แม้ว่าผู้ปลูกมะพร้าวและเจ้าของที่ดินผู้อนุญาตจะตายไปแล้ว แต่ความสัมพันธ์นั้นก็สืบต่อมาจนถึงขั้นลูกหลาน และยังอนุญาตให้ลูกหลานของผู้ที่ปลูกต้นไม้ที่นั้นเก็บผลต่อไปได้

✓ ระบบความสัมพันธ์ในครอบครัวชานา

วิถีชีวิตของชานาในสมัยก่อนที่พ่อแม่เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ในการทำนาให้กับลูกซึ่งแหล่งของการเรียนรู้ก็คือผืนนา ด้วยลักษณะของการทำงานร่วมกันพ่อแม่และลูกจะมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมาก สามารถรับรู้ทุกข์สุขของกันและกัน การรับรู้ทุกข์สุขอย่างใกล้ชิดเช่นนี้นำไปสู่การช่วยเหลือเกื้อกูลในยามที่ครอบครัวประสบปัญหา ทุกข์ยาก และนำไปสู่การรวมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันในการแก้ปัญหา ซึ่งสำหรับในความรู้สึกลูกแล้ว พ่อแม่จึงถือว่าเป็นผู้รู้เพราะมีประสบการณ์มาก่อน โดยเฉพาะในเรื่องของการทำนาที่สามารถเลี้ยงลูกให้เติบโต ลูกชานาในสมัยก่อนจึงมีความเคารพและเชื่อฟังพ่อแม่ทั้งเรื่องของการทำมาหากิน และชีวิตส่วนตัว ในสมัยก่อนพ่อแม่จะเป็นผู้เตรียมการออกเรือนให้ลูกๆ สำหรับลูกผู้หญิงเกณฑ์พิจารณาที่เหมาะสมก็คือการผ่านเกณฑ์ความรับผิดชอบในการทำอาหาร การทอผ้า ทั้งนี้พ่อแม่จะมองหาผู้ที่จะมาเป็นเขยหรือสะใภ้โดยสืบถามจากญาติพี่น้องบ้าง หรือจากสายตาพ่อแม่ที่เล็งลูกของเพื่อนบ้านที่เหมาะสมไว้ให้บ้าง ผู้ที่อยู่ในความสนใจก็ต้องเป็นคนที่ยืนหยัดแข็งท้วมทำมาหากิน มีตระกูลดี พ่อแม่ปู่ย่าตายายเป็นคนมีศีลสัตย์ เป็นที่เคารพนับหน้าถือตาของคนในละแวกบ้านนั้น ในการออกเรือนของลูกหลานนี้ "คนสืบ" หรือ "แม่สื่อ" จะมีความสำคัญ เนื่องจากจะเป็นตัวแทนของฝ่ายชายหรือหญิงในการไปดูคนที่เหมาะสมที่จะออกเรือนไปด้วย ซึ่งหากเป็นลูกผู้หญิงก็ต้องเก่งเรื่องการครัว "เมื่อก่อนรู้จักกันหมด เดินผ่านบ้านได้ยินเสียงตำน้ำพริกก็รู้ว่าลูกสาวบ้านนี้เป็นยังงี้" หรือเป็นผู้มีความขยันขันแข็งสามารถทำงานแทนแม่ได้ "เราก็เห็นเองด้วย ลูกสาวบ้านนั้นเปิดไฟลุกขึ้นหุงข้าวใส่บาตรพระแต่เช้า"

4 สำหรับผู้ชายในสมัยก่อนเกณฑ์การออกเรือนคือเมื่ออายุครบ 20 ปี ควรจะต้องผ่านการบวชเรียนตามประเพณี โดยมากผู้ที่อยู่ในวัยนี้จะเป็นวัยที่ผ่านการเรียนรู้งานในนาจนพ่อแม่วางใจได้ว่า ทำนาเป็น หากลูกซึ่งเริ่มรุ่นหนุ่มสามารถรับผิดชอบนาไร่และเป็นหูเป็นตาแทนพ่อแม่ได้ พ่อแม่จะถือว่าลูกคนนั้น "ใหญ่แล้ว" สามารถออกไปมีครอบครัวของตนเองได้ ในงานบวชจะต้องมีการเลี้ยงอาหาร ซึ่งในสมัยก่อนไม่ต้องซื้อหาเพราะพ่อแม่จะเตรียมการปลูกพืชผักไว้ตามหัวไร่ปลายนา เลี้ยงหมู เป็ด ไก่หรือเตรียมลั้มวัวสำหรับใช้เป็นอาหารในงานเลี้ยง สำหรับค่าใช้จ่ายเป็นค่านมรดกพระอุปัชฌาย์และค่าดำเนินพิธีการต่างๆ พ่อแม่ก็จะเตรียมเก็บไว้จากการขายข้าวในแต่ละปี

เมื่อพ่อแม่มีส่วนสำคัญอย่างสูงในการออกเรือนของลูก ก็จะเป็นผู้เตรียมการแต่งงานให้ด้วยโดยจะเก็บเงินไว้ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในงานเลี้ยง เงินส่วนนี้เก็บสะสมมาจากเงินที่ลูกช่วยในการทำนา เพราะเมื่อชายสาวเปลือกได้พ่อแม่จะเก็บออมไว้ และนำมามอบให้เป็นเงินขวัญถุงบ้าง เงินชว่รงานแต่งงานบ้าง งานบวชบ้าง สำหรับในวันที่ลูกออกเรือนพ่อแม่จะมอบที่ดินทำกินให้ลูกด้วย ดังนั้นภารกิจสำคัญที่พ่อแม่ทำก็คือการสะสมหาซื้อที่ดินไว้เป็นมรดกเตรียมไว้ให้ลูก โดยหาซื้อไว้เป็นแปลงๆ หรือที่เรียกว่า "บ่อน" โดยบ่อน

หนึ่งๆ มักจะมีจำนวนไล่เรียงกัน และเมื่อลูกคนใดออกเรือนพ่อแม่จะยกนาให้ลูกบ่อนละคนๆ ทั้งนี้จะยกเว้นที่ดินแปลงใหญ่ไว้ให้ลูกสาวคนสุดท้ายซึ่งเป็นคนที่พ่อแม่อาศัยอยู่กินด้วย ดังนั้นผู้ชายที่แต่งงานกับลูกสาวสุดท้ายของครอบครัวนั้นจึงมักจะต้องเข้ามาอาศัยอยู่ร่วมกับพ่อตาแม่ยายและเป็นกำลังหลักช่วยทำนาในที่ดินของฝ่ายหญิง ซึ่งพ่อแม่ฝ่ายหญิงจะอาศัยให้ลูกเขยเป็นคนแทนตัวต่อไป การเรียนรู้เรื่องการทำนาและสามารถทำนาเป็นจึงมีความสำคัญต่อคนหนุ่มที่เป็นลูกชานาทุกคน เพราะไม่เพียงแต่จะทำนาในครอบครัวของตัวเองเท่านั้น แต่ยังจะต้องแสดงให้เห็นพ่อแม่ของคู่ครองเห็นด้วยว่าตนเองสามารถรับผิดชอบในผืนนามรดกที่พ่อแม่ฝ่ายหญิงทิ้งไว้ให้ลูกสาวได้

✓ระบบความสัมพันธ์ด้วยแรง

วิถีการหาอยู่หากินของคนในชุมชนผานสอคล้องเข้าไปกับวิถีชีวิต ความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนมีต่อกันก็คือการช่วยเหลือกันในการทำมาหากิน โดยคนในสมัยก่อนจะเรียนรู้ที่จะช่วยเหลือกันในการวางแผนงานในการทำนาหรือกิจกรรมอื่นๆ ในวิถีชีวิตเช่นการปลูกบ้าน การทำทอผ้า การขุดลอกคลองและลำราง ดังนั้นระบบความสัมพันธ์ด้วยแรง จึงเป็นประเด็นที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในสังคมชานา เพราะในสมัยก่อนการทำนาจะใช้แรงเป็นใหญ่ สำหรับครอบครัวที่มีลูกมากจะถือว่ามีความสำคัญยิ่งที่จะบุกเบิกที่ดินทำกินและสร้างผลผลิตตลอดจนสะสมไว้เพื่อเป็นหลักประกันอันมั่นคงของครอบครัว อย่างไรก็ตามการเร่งทำงานเพื่อให้ทันฤดูกาลในการทำนานั้นจำเป็นต้องอาศัยแรงงานที่มากกว่ากำลังของคนในครอบครัว โดยเฉพาะช่วงหนักที่สุดของการทำนาคือการไถ ปักดำ และการเกี่ยวข้าว เป็นช่วงที่จะต้องช่วยระดมแรงกันเพื่อให้แล้วเสร็จโดยเร็ว สมัยก่อนชานามักจะช่วยเหลือกันให้เสร็จเป็นรายๆ ไปโดยออกปากหวานแรงกัน “คนสมัยเก่านั้นเขาไม่เสียดายแรง เพราะคนมีชีวิตอยู่กับการเอาแรง การวางแผนกัน” ✕

วิถีดั้งเดิมของการแลกเปลี่ยนแรงงานคือการวางแผนและการเอาแรง สมัยก่อนการไถนาถือเป็นช่วงที่ชานาทุกคนรู้ว่าจะต้องระดมกำลังมาช่วยกันทำให้เสร็จเป็นแปลงๆ และเป็นเจ้าๆ ไป โดยจะช่วยแรงการวางแผนและการเอาแรงกัน โดยเจ้าของนาจะต้องไป “วางแผน” ด้วยการบอกกล่าว ซึ่งจะทำให้หลายวิธีเช่นเพื่อนบ้านที่มีผืนนาติดๆ กันก็จะถามไถ่กันว่าวันใดจะลงไถ เมื่อรู้ก็จะบอกต่อกันในหมู่ของเพื่อนที่สนิทสนมและเคยช่วยเหลือกัน สำหรับผู้ที่ไม่ได้มีผืนนาอยู่ติดกัน พ่อหรือแม่ก็จะนำลูกหลานเดินทางไปบอกกล่าวพร้อมกับนำกับข้าว ขนมหรือผลไม้ที่ปลูกอยู่ในสวน ก็เป็นการเยี่ยมเยียนและบอกกล่าวเพื่อนัดหมายวันในการวางแผน ซึ่งเมื่อถึงวันนัด เพื่อนฝูงญาติพี่น้องที่ไปบอกกล่าวไว้จะเอาแรงตนเองมาช่วยพร้อมกับนำแรงงานสัตว์ลากจูงมาด้วย ทุกคนจะเอาเครื่องไถและวัวควายของตนมา ส่วนผู้หญิงก็จะเอาอาหารจากบ้านของตนมากินร่วมกัน นาแปลงหนึ่งๆ ขนาดประมาณ 10 ไร่ ในสมัยก่อนที่ใช้การวางแผนกันจึงสามารถไถเสร็จได้ในวันเดียว

"ไถตะก่อน แล้วมาไถแปร แล้วมาคราด ไถตะต่อนานี่หนึ่ง ไม่เกินสองวัน แต่ถ้าวานกันนี่กินาสิบ
ไว้วันเดียวเสร็จ เพราะมันเยอะควายเป็นสิบๆ ตัว ไถเป็นสิบๆคัน"

คนในสมัยก่อนได้สร้างระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงโดยจะต้องไป "ตอบแรง" ผู้ที่ได้มาช่วยเหลือตน
เมื่อถึงเวลาญาติพี่น้องเพื่อนฝูงที่มาช่วยงานในนาเมืองตนก็ต้องไปช่วยเป็นการตอบแทน แต่เมื่อสภาพ
การทำนาเปลี่ยนแปลงไปจากการเคยทำนาปีละครั้งเป็นการทำนาปีละ 2 ครั้ง ช่วงของการทำนาในแต่ละ
ขั้นตอนถูกบังคับให้มีระยะเวลาด้านลง เจ้าของนาแต่ละแห่งจึงต้องรีบเร่งกับการทำนาของตัวเองให้เสร็จโดย
เร็วเพื่อให้ทันกับรอบระยะเวลา การระดมแรงงานเพื่อมาช่วยกันในแต่ละแปลงนาเหมือนที่เคยปฏิบัติมาจึง
ไม่อาจกระทำได้อีก นอกจากนั้นสภาพพื้นที่ก็เป็นอีกเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชาวนาต้องรีบเร่ง เนื่องจากผืนนาเป็น
แปลงติดๆ กัน ชาวนาต้องใช้ผืนนาของเพื่อนเป็นทางเดินในการผ่านเข้าออก หากแปลงนาของตนอยู่ด้านใน
และทำเสร็จช้า เมื่อเพื่อนที่มีแปลงนาอยู่ติดทางออกทำนาเสร็จก่อนก็จะเข้าออกลำบาก ความเปลี่ยนแปลง
ของระยะเวลาในการทำนาจึงมีผลกระทบต่อบริบทความสัมพันธ์ด้วยแรงให้เปลี่ยนไปด้วย

ผลของการเรียนรู้ในวิถีชีวิตจากแนวทางความเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย

ความรู้ที่เคยดำรงอยู่ในวิถีชุมชนดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไปเมื่อประเทศไทยใช้แนวทางการเปลี่ยน
แปลงไปสู่ความทันสมัย โดยมีจุดเปลี่ยนที่สำคัญของชุมชนต้นกล้าคือ การสร้างเขื่อนลำนางรองและการ
สร้างระบบชลประทานจากการเรียนรู้การจัดการน้ำตามวิถีชีวิตของชุมชนดั้งเดิม เปลี่ยนเป็นการเรียนรู้การ
จัดการน้ำตามระบบแบบแผนของรัฐ การเรียนรู้ที่เคยหาอยู่หากินจากป่าและสาหร่ายน้ำเปลี่ยนแปลงไปพร้อม
กับพลวัตทางเศรษฐกิจและสังคมที่เข้ามาในชุมชนพร้อมกับวาทกรรมของรัฐที่ทำให้คนในชุมชนเชื่อว่าการ
พัฒนาหมายถึงการสร้างความสะดวกทางวัตถุที่มากับรูปสธารณูปโภค ถนน ไฟฟ้า ประปาตลอดจน
เทคโนโลยี เครื่องจักรและสิ่งอำนวยความสะดวกสบายต่างๆ เช่นเครื่องซักผ้า โทรทัศน์ วิทยุ ตู้เย็น แนวทาง
การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยและวาทกรรมพัฒนานี้มีอิทธิพลอย่างสูงต่อการดำรงชีวิตของคนใน
ชุมชน เพราะการเปลี่ยนแปลงในมิติทางเศรษฐกิจและสังคมได้เปลี่ยนแปลงบริบทและสภาพแวดล้อมของ
คนในชุมชนตลอดจนได้สร้างค่านิยมใหม่ภายในชุมชน ในด้านการศึกษา วิถีชีวิตความเป็นอยู่ ด้านการแลกเปลี่ยน
แรงงาน อันส่งผลต่อบริบทความรู้และกระบวนการเรียนรู้ของคนในชุมชนซึ่งดำรงอยู่ท่ามกลางสภาพ
และสภาวะการณ์ที่เปลี่ยนแปลงนี้

การเปลี่ยนแปลงจากการสร้างเขื่อนและระบบชลประทาน

แนวทางของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยทำให้รัฐเข้ามามีการจัดการกับแหล่งน้ำเพื่อขยายฐาน
การผลิตข้าวเพื่อการค้าและการส่งออก โดยได้มีการสร้างเขื่อน อ่างและฝายเพื่อเก็บกักน้ำและจัดสรรแจก

จ่ายน้ำให้แก่คนที่เคยใช้ลุ่มน้ำในธรรมชาติอยู่แต่เดิม สำหรับเขื่อนลำพระเพลิงนั้นสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2506 ใช้เวลาในการก่อสร้าง 3 ปี โดยสร้างเสร็จและสามารถจ่ายน้ำให้แก่ผู้ใช้ได้ใน พ.ศ. 2510 จากนั้นได้มีการสร้างระบบส่งน้ำและสามารถจ่ายน้ำให้กับคนในชุมชนได้ใน พ.ศ. 2513 โดยมีอ่างเก็บน้ำที่อยู่โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาลำพระเพลิง 2 อ่างคือ อ่างเก็บน้ำลำพระเพลิง อยู่ที่บ้านบุหัวช้าง และอ่างเก็บน้ำลำลำลายที่บ้านเขาพญาปราบ น้ำจากลำพระเพลิงนั้นเมื่อรวมกับแม่น้ำสาขาย่อยแล้วจึงไหลลงสู่อ่างเก็บน้ำลำพระเพลิงที่บ้านบุหัวช้าง ตำบลตะขบ โดยส่วนหนึ่งจะถูกส่งไปโดยระบบชลประทาน อีกส่วนจะถูกส่งไปโดยลุ่มน้ำลำพระเพลิงเดิมซึ่งเป็นคลองธรรมชาติแล้วไหลลงสู่พื้นที่ราบในอำเภอบักรังชัยผ่านตำบลตะขบ ลำนางแก้ว สุขเกษม ตุม จั่ว นกออก ดอน และบางส่วนของพื้นที่ในตำบลเกษมทรัพย์ สำหรับลำพระเพลิงนี้แบ่งออกได้เป็น 2 ตอน ตอนหนึ่งคือลำพระเพลิงช่วงบนตั้งแต่ต้นกำเนิดคือในเขตนวนอุทยานเขาใหญ่จนถึงอ่างเก็บน้ำลำพระเพลิง สำหรับลำพระเพลิงตอนกลางถึงตอนล่างคือนับตั้งแต่อ่างเก็บน้ำลงมาจนกระทั่งไหลสู่แม่น้ำมูล ส่วนลุ่มน้ำลำลำลายจะประกอบด้วยลำน้ำย่อยคือคลองน้ำขาว แล้วไหลลงสู่อ่างเก็บน้ำลำลำลายที่บ้านเขาพญาปราบ ตำบลตะขบ อำเภอบักรังชัย น้ำจะถูกส่งลงคลองชลประทานและคลองธรรมชาติเช่นเดียวกับลำพระเพลิง ไหลผ่านตำบลตะขบ ตะคุ สุขเกษม ตุม จั่ว เมืองปัก และโคกไทยแล้วไหลลงสู่แม่น้ำมูลที่อำเภอโศกชัย จังหวัดนครราชสีมา

การสร้างทำนบกอนกรีตและระบบชลประทาน เป็นการแบ่งพื้นที่นาในชุมชนต้นกล้าออกเป็น 2 พื้นที่คือนาในเขตและนานอกเขตพื้นที่ชลประทาน สำหรับนาในเขตพื้นที่ความรับผิดชอบในเขตชลประทานใช้น้ำจากคลองสายใหญ่ส่งน้ำที่มีประตูน้ำซึ่งเปิดปิดโดยการควบคุมของหน่วยงานชลประทาน ส่วนนานอกเขตจะรับน้ำจากคลองธรรมชาติคือห้วยลำพระเพลิงเดิม และในสมัยรัฐบาล ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรีได้มีโครงการอนุมัติเงินผันมาสร้างทำนบและฝายในชุมชนอีก 2 ฝาย การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้ชาวนาในชุมชนได้เรียนรู้การจัดการกระแสน้ำตามแบบวิธีของรัฐ ซึ่งแตกต่างไปจากการจัดการน้ำตามแบบดั้งเดิมของชุมชน ซึ่งนอกจากการสร้างเขื่อนลำพระเพลิงและอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่เพื่อส่งน้ำไปใช้ในพื้นที่เกษตรกรรมแล้ว โครงการพัฒนาของรัฐยังได้สร้างฝายหรือเหมืองซึ่งเป็นโครงการชลประทานขนาดเล็กกระจายไปตามหมู่บ้านและชุมชนต่างๆ ในพื้นที่อำเภอบักรังชัยอีกจำนวน 18 ฝาย สำหรับในชุมชนต้นกล้านั้นมีฝายพรมราชซึ่งรับภาระส่งน้ำแก่พื้นที่ในการเกษตรจำนวน 4,000 ไร่ นอกจากนั้นรัฐได้ก็จัดการสร้างทำนบกอนกรีตเพิ่มขึ้นอีกจากทำนบดินที่มีใช้กันอยู่แต่เดิม ทำให้ปัจจุบันชุมชนต้นกล้ามี 4 ทำนบ ในการสร้างทำนบดินและทำนบกอนกรีตนั้น ก็เป็นอีกกระบวนการหนึ่งที่สามารถสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่ส่งอิทธิพลต่อวิธีการเรียนรู้ เพราะในขณะที่ ทำนบดิน ใช้ความร่วมมือร่วมใจจากแรงของคนในชุมชน และแสดงถึงภูมิปัญญาในการพิจารณาเลือกใช้วัตถุดิบจากท้องถิ่นมาใช้ในการสร้าง แต่ทำนบกอนกรีตที่สร้างโดยรัฐใช้งบประมาณในการสร้างค่อนข้างสูง ซึ่งต้องใช้อำนาจการจัดการเงินงบประมาณแผ่นดินของรัฐมาใช้จ่ายเท่านั้น

✓ การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวและการเร่งรอบระยะเวลาในการทำนา

นโยบายตามแนวทางการพัฒนาของรัฐในการกำหนดนโยบายการปลูกข้าวในเชิงพาณิชย์ โดยกรมวิชาการเกษตรได้ร่วมกับกรมการข้าว (ปัจจุบันเป็นสถาบันวิจัยข้าว) นำข้าวต้นเตี้ยไม่ไวต่อช่วงแสงที่ได้รับการพัฒนาจากสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติ (International Rice Research Institute - IRRI) มาให้ชาวนาไทยปลูกที่เรียกว่า **พันธุ์ข้าว กข** ข้าวลักษณะนี้จะต้านทานต่อการหักล้มเพราะความสูงของต้นข้าวลดลงเมื่อใส่ปุ๋ยอายุสั้นจะทำให้สามารถปลูกได้ปีละหลายๆ ครั้ง จึงเป็นข้าวพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูง ช่วงระยะเวลาการปลูกสามารถกำหนดให้สั้นลง จึงเป็นการเร่งรอบระยะเวลาการปลูกให้ได้มากกว่าปีละหนึ่งครั้ง จากการแนะนำและสนับสนุนของหน่วยงานรัฐ พันธุ์ข้าวดังกล่าวได้แพร่ขยายไปอย่างรวดเร็ว นโยบายนี้ไม่เฉพาะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในรอบระยะเวลาการปลูก หากแต่ส่งผลต่อการใช้ปุ๋ย การใช้สารเคมีในการทำศัตรูพืช การใช้เทคโนโลยีและเครื่องจักรช่วยในการผลิต และส่งผลกระทบต่อทุกขั้นตอนในกระบวนการทำนา 25

✓ การขยายตัวของสาธารณูปโภค ถนน ไฟฟ้า และเครื่องจักรเทคโนโลยี

อิทธิพลของแนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ได้ส่งผลให้มีการขยายตัวในด้านของสาธารณูปโภคอันได้แก่ ถนน ไฟฟ้า และเครื่องจักรเทคโนโลยี สินค้าบริการและกิจกรรมด้านการตลาดโดยได้เคลื่อนเข้าสู่ชุมชน ตลอดจนการแลกเปลี่ยนที่อิทธิพลของเงินตราเข้ามาแทนที่ระบบคุณค่าของแรงงานในสมัยสังคมดั้งเดิม การเปลี่ยนแปลงนี้จึงส่งผลกระทบต่อค่านิยมในการดำรงชีวิต และต่อการปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีพื้นบ้านและวิถีชีวิตการในการทำนา 26

ในสมัยก่อนที่ยังไม่มี ถนน ลาดยางและชลประทานยังไม่ขยายเข้ามาในชุมชน คนไปมาหาสู่กันโดยใช้การเดินหรือหากจะขนส่งผักผลไม้ เช่นมะพร้าว มะม่วง ไปขายที่ตลาดก็จะใช้พาหนะคือวัวเทียมเกวียน รถที่ใช้เป็นรถมีประทุน ล้อทำด้วยไม้ แต่ยังมีไม่มากนัก ดังนั้นคนที่จะไปขายของหรือไปซื้อของที่ตลาดก็มักเดินกันไปตามคันนาหรือไม่ก็ต้องรอกและรวมๆ กันไป ต่อมาประมาณ พ.ศ. 2495 รัฐบาลมีการสนับสนุนส่งเสริมให้คนในชุมชนทำไร่อ้อยและรัฐได้สร้าง "โรงงานน้ำตาล" ซึ่งสมัยนั้นเรียก "โรงหลวง" รับซื้ออ้อยมาหีบทำน้ำตาลทรายส่งขาย การมีโรงงานน้ำตาลนี้ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพของป่าอย่างมากเพราะจะต้องใช้พื้นที่จำนวนมากมาเผาผลาญ จึงต้องตัดไม้จากป่ามาเป็นฟืนๆ เพื่อนำมาทำเชื้อเพลิง และในการสร้างถนนต้องตัดไม้เพราะต้องใช้รถโดยสารวิ่งเข้าไปที่โรงงานในการติดต่อรับซื้ออ้อยและขนส่งสินค้าออกสู่ตลาด ในการดำเนินการนี้ได้มีนำเครื่องจักรเช่นรถไถ รถแทรกเตอร์เข้ามาช่วยในการปรับพื้นที่ป่าจึงได้มีการโค่นไม้ใหญ่ลงอย่างมากมาย เมื่อเป็นเช่นนี้ป่าก็เริ่มเสื่อมโทรมลง โรงงานน้ำตาลนี้ภายหลังรัฐต้องปิดตัวและขายให้เอกชนไปดำเนินการต่อ นอกจากนั้นก็มีการขยายตัวทางการคมนาคม มีการทำรางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปนครราชสีมา ต้องโค่นต้นไม้มาทำหมอนราง ตัดไม้มาเป็นถ่านหินเป็นเชื้อเพลิงให้รถไฟวิ่ง ซึ่งการโค่นต้นไม้เพื่อการทำคมนาคมนี้ก็อีกสาเหตุหนึ่งซึ่งทำให้ป่าบางลงและมีผลกระทบต่อวงจรชีวิตของคน

การคมนาคมที่เปลี่ยนแปลงได้ทำให้มิติของการผูกสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนเปลี่ยนรูปแบบไปด้วย เพราะในสมัยก่อนที่ยังไม่มีการตัดถนน รถโดยสารยังมีน้อยผู้ที่จะไปขายของที่ตลาดส่วนใหญ่จะเดินกันไป ตามทางเกวียน เมื่อเหนื่อยก็หยุดที่จุดพัก โอกาสนี้ทำให้ได้เจอเจอเพื่อนและพูดคุยกัน หากซื้อของกินหรือ มีอาหารขนมติดมือก็มีโอกาสได้กินรวมกัน แต่ต่อมาเมื่อมีถนน ทำให้คนสะดวกขึ้นไม่ต้องเดินรวมกลุ่มกันไป อย่างแต่ก่อน บางคนเริ่มใช้รถโดยสารและคนก็เริ่มเรียนรู้ว่าการเดินด้วยรถจะทำให้ไปถึงตลาดได้เร็ว สามารถจองที่นั่งขายของก่อนได้ ในขณะที่คนไปถึงตลาดสายจะไม่มีที่นั่งขายของ การมีถนนและรถโดยสาร แม้จะทำให้การเดินทางสะดวกสบายขึ้นแต่ก็ทำให้ระบบความสัมพันธ์ที่คนเคยมาพบและพูดคุยกัน ณ จุดพัก ก็หายไป คนที่โดยสารรถคันเดียวกันอาจจะได้เจอกัน แต่เมื่อถึงตลาดต่างก็ขายของที่ตนนำไป ขายเสร็จต่าง ก็ขึ้นรถโดยสารกลับบ้าน สำหรับในปัจจุบันคนในชุมชนที่จะเอาของไปขายที่ตลาดจะใช้บริการรถโดยสารที่ เข้ามาวิ่งรับส่งคนตั้งแต่ประมาณตีสาม แต่คนที่มารถเป็นของตัวเอง สามารถวิ่งเอาของไปขายได้โดยไม่ต้อง รอรถโดยสาร และมีโอกาสได้เปรียบกว่าคนอื่นเพราะสามารถบรรทุกสินค้าไปขายได้มากกว่าที่จะมีและ สามารถไปถึงตลาดได้ก่อน ซึ่งจะมีพ่อค้ามารับไปขายต่อที่ตลาดในจังหวัดนครราชสีมาหรืออาจวิ่งรถขนไป ขายเองที่จังหวัดซึ่งจะได้ราคาดีกว่า

ความเปลี่ยนแปลงอีกประการหนึ่งซึ่งเข้ามาสู่ชุมชนคือ ไฟฟ้า ในสมัยที่ยังไม่มีไฟฟ้า วิถีชีวิตของคน จะเรียบง่าย ใช้ปัจจัยที่มีอยู่ตามธรรมชาติในการดำรงชีวิต เช่นหุงข้าวด้วยฟืน เวลาจะหุงก็นำเศษไม้มาตาก เป็นชิ้นเล็กๆ เป็นเชื้อเพลิงสำหรับก่อไฟ ใช้หม้อดินหุงโดยวางบนก้อนหินหรืออิฐสามก้อนที่ตั้งห่างกันเป็น ระยะเวลาสามเหลี่ยมเรียก “สามก้อนเล่า” หรือในการให้แสงสว่างสมัยก่อนใช้ได้หรือตะเกียงน้ำมันก๊าด พ่อ ใหญ่คนหนึ่งเล่าว่า สมัยก่อนเวลาหนุ่มมาเที่ยวหาสาวที่บ้านจะต้องนั่งห่างกันขนาดยึดผ้าบ้านคนละข้าง และจะจุดตะเกียงน้ำมันก๊าดไว้ตรงกลาง เมื่อตะเกียงเผาไหม้เกิดเขม่าควัน รูกมุกของหนุ่มและสาวจะเต็มไปด้วยเขม่าควันดำ หนุ่มสาวในสมัยก่อนจะนับถือผีบ้านผีเรือน หรือผีบรรพบุรุษ และเชื่อว่าหากประเพณีไม่ดี ล่วงเกินกันก่อนที่จะออกเรือนไปตามประเพณี ก็จะนำโชคร้ายมาสู่ ส่วนความบันเทิงนั้นสมัยเมื่อ 50 - 60 ปี ก่อนอุปกรณ์เทคโนโลยีที่ให้ความบันเทิงได้บ้างคือวิทยุที่ต้องใช้ถ่านไฟฉายประมาณ 70 ก้อน บรรจุใน กระบะไม้จึงจะเปิดฟังได้

ในพ.ศ. 2509 คนในชุมชนต้นกล้าจึงมีไฟฟ้าใช้ทำให้ชีวิตได้รับความสะดวกสบายมากยิ่งขึ้น ในปัจจุบัน คนในชุมชนเปลี่ยนมาหุงข้าวด้วยหม้อไฟฟ้า ใช้หลอดไฟส่องสว่างและหลอดฟลูออเรสเซนต์ที่เปิดปิดได้ สะดวก นอกจากนั้นอุปกรณ์ไฟฟ้าและเครื่องรับต่างๆ ทั้งวิทยุ โทรทัศน์ ก็เปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้พบเห็น และรับรู้เรื่องราวต่างๆมากขึ้น แต่สิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ที่เพิ่มขึ้นมานี้ได้มีส่วนทำให้การเรียนรู้ในวิถี ชีวิตความเป็นอยู่ตลอดจนสังคมวัฒนธรรมและระบบค่านิยมของคนในชุมชนต้นกล้าได้รับการเปลี่ยนแปลง ไปด้วย

“เสารอาทิตย์มานี้เราไปเลี้ยงควายเลี้ยงวัวแล้ว แต่เด็กสมัยนี้ เสารอาทิตย์เอาเสื้อผ้าใส่ตุ๊ก แล้วชวนกันไปเล่นเกม เมื่อก่อน ผมเดินไปโรงเรียน เด็กรุ่นหลังนี้มีมอเตอร์ไซด์ ผมว่ามันเกิด จากสื่อ รุ่นนี้มีโทรทัศน์ ชอบกีฬา เอาแล้ว..เผ่าบอล ไร่นาก็ไม่ไป เมื่อก่อนไม่มีโทรทัศน์ดูก็ไปไร่นา เมื่อก่อนใช้ชีวิตกับการเป็นอยู่ ผู้ใหญ่บอกอะไรก็จะเชื่อฟัง ผู้เฒ่าผู้แก่มาจะยกมือไหว้ ไม่ใช่พ่อแม่แต่เป็นคนรุ่นราว คราวเดียวกับพ่อแม่ เดินสวนทางมาก็จะต้องโค้ง ต้องเคารพ ต้องไหว้ เขาสอนมาเราก็เชื่อฟัง เป็นหนุ่มเป็นสาวรุ่นผม นั่งเสื่อผืนเดียวกันก็ไม่ได้ สมัยนี้มันกระโดดกอดกันอีก วิวัฒนาการของมันไปไกลมาก ประเพณีดั้งเดิมเรารู้สึกจะหายไปมาก”

ดังนั้นความเปลี่ยนแปลงจากกระบวนการไปสู่ความทันสมัยที่มีผลกระทบต่อในวิถีชีวิตของคนในชุมชนต้นกล้า จึงไม่เพียงแต่ทำให้สภาพธรรมชาติเปลี่ยนแปลง หากแต่ยังส่งผลกระทบต่อทุกระบบของความสัมพันธ์ไม่ว่าจะเป็นระบบสังคม ระบบค่านิยม ประเพณีวัฒนธรรม ซึ่งล้วนแล้วแต่มีอิทธิพลต่อคนทุกรุ่นที่อยู่ในชุมชน

ผลกระทบที่เกิดกับวิถีชีวิตชุมชน

เชื่อน : แบบอย่างของการตัดไม้แบบสมัยใหม่

เนื่องจากการดำรงวิถีชีวิตของคนในชุมชนต้นสมัยก่อนขึ้นอยู่กับความรู้สรรพสิ่งต่างๆ ที่เป็นบริบทและแวดล้อมรอบตัว ซึ่งไม่ได้รับรู้เพียงประสาทสัมผัส หากแต่มีการรับรู้ในมิติของจิตใจซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความคิด ความเชื่อโดยเฉพาะความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติที่คนในชุมชนเชื่อว่าอยู่ร่วมกันกับมนุษย์ เพราะในการสร้างเขื่อนลำพระเพลิง ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นคือการปรับพื้นที่โดยมีการใช้รถแทรกเตอร์โค่นล้มต้นไม้ใหญ่ บางต้นมีอายุยืนนานนับร้อยปี บางต้นใหญ่มากจนต้องใช้หลายคนจับมือโอบกอดจะได้รอบ ผู้ที่อยู่ในชุมชนนี้มาตั้งแต่ก่อนมีการสร้างเขื่อนเล่าให้ฟังว่า ธรรมชาติทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ป่าไม้ลำธารและภูเขาเหล่านี้มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกปักรักษาอยู่ ในการใช้รถโค่นต้นไม้ใหญ่ครั้งนั้นคนขับรถแทรกเตอร์ได้ใช้รถไปดันต้นไม้ใหญ่โดยไม่ได้ทำพิธีบอกกล่าว ทำให้เกิดอุบัติเหตุคนเสียชีวิตตลอดจนเกิดอุปสรรคต่างๆ จนกระทั่งต้องมีการแก้เคล็ดและสันนิษฐานว่าชื่อลำพระเพลิงน่าจะมาจากการแก้เคล็ดนี้

“เมื่อก่อนจมน้ำตายไม่รู้ก็ศพ ไปเที่ยวนี้จมน้ำตายไม่รู้เท่าไร เท่าไร ไม่บอกไม่เล่า บางทีไปหมิ่นประมาท เย้ยврดศาล บางทีเอาแก้วน้ำ แก้วเหล้าไปเซ่น ไปเอามากก็ไม่หยิบไม่ยืม ก็โดน หลายราย โอ้ย..ไม่ได้หรอก ของอย่างนี้ไม่เชื่อก็ต้องเชื่อ รถแทรกเตอร์นี่เครื่องดับ คนตกลงมา คอหักเลย ไม่รู้ก็คน จนได้วิชาใหม่ คนเอายางรถยนต์ไปกอง เอาฟืนไปกองไว้เต็ม เสร็จแล้วเอาน้ำมันราด จุดไฟเข้าไป แล้วร้องช่วยด้วย ไฟไหม้ๆ แต่เอาน้ำมันราดเข้าไป นี่ผมถึงว่า..มีส่วนที่เรียกลำพระเพลิง”

ความเชื่ออันเป็นส่วนหนึ่งของระบบความรู้ของคนในชุมชนดั้งเดิมจึงสามารถสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดอันนำไปสู่การจัดการกับแหล่งของทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นพื้นที่ความรู้ของคนในชุมชน เพราะเมื่อวิถีคิดของคนสมัยใหม่ที่เชื่อมั่นว่าสามารถเปลี่ยนแปลงและจัดการกับธรรมชาติได้ การท้วงติงในรูปแบบของความคิดความเชื่อใดๆ ก็ไม่มีผลต่อความมุ่งมั่นที่จะเอาชนะธรรมชาติ ในขณะที่ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติของคนสมัยก่อนถือเป็น “ศรัทธา” ที่ส่งผลต่อพฤติกรรมในการใช้ธรรมชาติของคนในชุมชน

ความอุดมสมบูรณ์ของป่าที่ชุมชนสูญเสีย

ความเปลี่ยนแปลงจากแนวทางการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อการเรียนรู้ในการหาอยู่หากิน ซึ่งส่วนหนึ่งคือในแง่ของสมุนไพรอันเป็นการใช้ประโยชน์จากป่าในการดูแลสุขภาพในวิถีชีวิตของคนเท่านั้น หากแต่ยังส่งผลกระทบใหญ่หลวงต่อความรู้สึกของคนที่เคยพบและสัมผัสกับความอุดมสมบูรณ์ของป่า เพราะจากผลของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจที่ต้องการสร้างอุตสาหกรรมและโรงงาน ได้มีนายทุนซึ่งเป็นคนจากถิ่นอื่นเข้ามากว้านซื้อที่ป่าเพื่อทำไร่มันสำปะหลัง อันเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ป่าหมด ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทำให้ความรู้สึกของคนในชุมชนที่เคยได้เห็นป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์มาตั้งแต่ครั้งรุ่นพ่อรุ่นแม่ จากป่าหนาต้องกลายเป็นป่าบาง ทำให้การดำรงชีวิตที่คนในชุมชนเคยหาอยู่หากินและได้ใช้ประโยชน์จากป่าต้องเปลี่ยนไป

“บ้านเมืองมันฉิบหายเพราะเมื่อก่อนของกินที่เราหากินได้ในป่า เห็ด อะไรก็ไม่มี ไม่มีป่า นกหนูแก็กหมด รดโกมันไถทั้งหมด สัตว์ไม่มีที่อยู่ รดโกตันไม้ก็หมด แมงหมด ที่ออกไขก็หมด”

ความเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่เข้ามาพร้อมกับการทำลายป่านี้ ไม่ได้เป็นการกำจัดป่าในเชิงปริมาณ “จากป่าหนา กลายเป็นป่าบาง” หากแต่ยังทำลายล้างคุณภาพของป่า และคุณภาพของผืนดินจากการแพร่ขยายการปลูกพืชเศรษฐกิจอีกด้วย เพราะในสมัยก่อนที่การผลิตเป็นไปเพื่อยังชีพ คนในชุมชนสมัยก่อนมีการปลูกอ้อยไว้รอบบ้านและตามหัวไร่ปลายนาเพราะอ้อยนอกจากจะเป็นพืชที่จำเป็นในการทำอาหารทำขนมในชีวิตประจำวันแล้ว ยังได้ใช้ในยามเทศกาลงานประเพณีที่มีการทำอาหาร ทำขนมเลี้ยงในการเอารวม เช่นเอาฟักทองมาต้มกับน้ำตาลอ้อยเป็นของหวาน เรียกว่าต้มหวานหรือต้มกับกล้วย เป็นบวชกล้วยหรือทำน้ำตาลอ้อยเก็บไว้เป็นแผ่นๆ หรือใส่ในกระบอกเก็บไว้เป็นขี้ผึ้ง หรือเป็นชะลอม ไว้แลกเปลี่ยนหรือขายเพื่อซื้อของจำเป็นอื่นๆ โดยทำน้ำตาลจากเครื่องหีบอ้อยซึ่งชุมชนสามารถประดิษฐ์ขึ้นมาได้เอง ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจ มุ่งการผลิตเพื่อการค้า ได้มีนายทุนเข้ามาซื้อที่ทำไร่อ้อยเพื่อส่งให้โรงงานน้ำตาลมากขึ้น การกว้านซื้อที่ดินเพื่อทำไร่อ้อยนี้จึงเป็นการทำลายป่าทางหนึ่งเพราะลักษณะการปลูกอ้อยเพื่อการค้าในลักษณะนี้มีความแตกต่างกับการปลูกไว้เพื่อใช้ เพราะจะไม่ปลูกในที่ดินซ้ำ แต่ปลูก

ดินหน้าบรู้งางที่ทำไปเรื่อยๆ เมื่อครบปีก็ตัดขายได้ อ้อยที่ลงปลูกชุดหนึ่งจะอยู่ได้ชั่วระยะหนึ่ง หลังจากนั้นผลผลิตจะต่ำหรือได้ผลน้อยก็ต้องย้ายที่ปลูกต่อไปอีก ส่วน “มันสำปะหลัง” นั้นก็เป็นพืชที่มีลักษณะถูกกระทำให้เป็นพืชเชิงพาณิชย์คล้ายอ้อย ซึ่งที่ดินภายหลังจากการปลูกมันสำปะหลังไปนานๆ เกินกว่า 4-5 ปีขึ้นไปนั้น หากจะนำไปปลูกพืชอะไรอื่นก็ต้องใช้ปุ๋ยอย่างมาก เพราะธาตุอาหารในดินได้ถูกทำลายลงไป หรือแม้ที่ดินนั้นจะปลูกมันสำปะหลังเองก็ต้องอาศัยปุ๋ยในการพลิกฟื้นอาหารให้กับดินเป็นจำนวนมาก

การเปลี่ยนแปลงวิธีการทำมาหากินของชุมชน

แนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่เน้นการผลิตเพื่อการค้า และการจำแนกแจกแจงผลผลิตเพื่อผลิตในเชิงพาณิชย์ ทำให้ชุมชนได้รับความรู้ในการเปลี่ยนแปลงวิถีในการทำมาหากิน ประมาณพ.ศ. 2534 ได้มีกรมวิชาการเกษตรเข้ามาแนะนำให้เกษตรกรทำ *สวนเกษตร* โดยวัตถุประสงค์ปลูกพืชเพื่อขายเป็นการค้า ลักษณะการปลูกก็คือหากจะลงพืชใดก็ลงไปประเภทเดียวทั้งแปลง และลงให้เป็นแถวแนวเป็นระเบียบ เช่นผลไม้ได้แก่มะม่วง มะพร้าว มะพร้าว ส่วนพืชสวนครัวได้แก่โหระพา กระเพรา แมงลัก ผักชี ขึ้นฉะ ซึ่งต้องใช้เงินลงทุนเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการดูแลรดน้ำ พรุนดิน ให้ปุ๋ย และให้ยาปราบศัตรูพืช นอกจากนั้นยังมี *ไร่นาสวนผสม* ซึ่งเป็นอีกหนึ่งโครงการที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ โดยนำแปลงนาที่ว่างอยู่มาปรับพื้นที่ทำให้เป็นนาและสวนอยู่ในที่ดินผืนเดียวกัน มีการปรับพื้นที่ด้วยการขุดเป็นร่อง ในร่องมีการเลี้ยงปลา ปลูกผักบุ้ง ผักกระเฉด ผักชี พื้นดินข้างบนปลูกมะพร้าว น้ำหอม กล้วย พืชต่างๆ ไร่นาสวนผสมนี้ต้องการการดูแลสูง ทั้งปุ๋ย น้ำ ยาฉีดฆ่าวัชพืช ซึ่งหากได้รับการดูแลดี ก็สามารถทำรายได้ให้แก่เจ้าของ เช่นถ้าหากมีนา 10 ไร่ ทำสวนผสม 5 ไร่ ก็จะมีรายได้ดีกว่าทำนา

แต่เมื่อเวลาผ่านไปได้ 2-3 ปีนับจากที่หน่วยงานรัฐเข้ามาแนะนำการทำสวนผสมผลผลิตก็คือคนทำเริ่มล้มแรง เพราะสวนลักษณะนี้ต้องการการดูแลปฏิบัติบำรุงสูง โดยเฉพาะเมื่อเจ้าของเริ่มอายุมากขึ้นและไม่มีสมาชิกครอบครัวสนใจช่วยดูแล เมื่อปลูกไปได้ประมาณ 3-4 ปี ต้นไม้ก็เริ่มจะกลายพันธุ์ และเมื่อมีต้นไม้มากขึ้นเจ้าของก็ดูแลไม่ไหว ในชุมชนต้นกล้าจึงมีเจ้าของไร่นาสวนผสมที่เปลี่ยนกลับมาทำสวนโบราณเหมือนเดิม เพราะเมื่อเทียบเคียงกันแล้วคนในชุมชนได้รู้ว่าเป็นสวนที่ไม่ต้องการดูแลรักษามาก เมื่อผลแก่ก็เก็บไปขายมีรายได้เข้าครอบครัว

“เพราะว่าอันนี้เขาดีที่สุดเลย ไม่ต้องไปดูแลอะไร ไปไหนงูต้นมะพร้าวว่าลูกแก่แล้ว.. เออ..แก่หรือยัง แก่แล้วก็ไปหาคนมาขึ้น”

การเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงของชุมชน

แนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่ได้แพร่กระจายเข้ามาในรูปของอิทธิพลของเงินตรา

และการขายตัวของตลาด สินค้า และบริการ ได้ส่งผลต่อระบบค่านิยมหลายประการในชุมชน เงินตราเข้ามา มีอำนาจในการแลกเปลี่ยนพร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงในระบบคุณค่าทางสังคมที่เรียกร้องให้ชาวนาต้องมี ค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงดูสมาชิกครอบครัวเพิ่มขึ้น ระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงจากการวานและการเอาแรง เปลี่ยนมาเป็นการจ้าง โดยเงินตราได้เข้ามามีบทบาทในการแลกเปลี่ยนแรงงานมากขึ้น กระบวนการเรียนรู้ ของชาวนาในมิติของการแลกเปลี่ยนแรงงานจึงได้รับการเปลี่ยนแปลงไปด้วย

การเพิ่มรอบระยะเวลาการทำงานและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทำให้การปลูกข้าวเพื่อบริโภคใน ครอบครัวเปลี่ยนมาเป็นการผลิตเพื่อขาย และมีผลทำให้ระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงมีพลวัตไปตามสภาวะ การณ์ของการเปลี่ยนแปลง โดยการวานนั้นจะเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างเพื่อนบ้าน ญาติพี่น้องโดย จะมีการตอบแทนแรงกันหรือไม่ก็ได้ ส่วนการเอาแรงจะมีการตอบแทนแรงกัน โดยผู้ตอบอาจจะไปทำเอง หรือให้คนในครอบครัวไปตอบแทน และเมื่อเงินมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงในวิถีการดำเนินชีวิตของคน การวานและการเอาแรงอย่างที่เคยมีในสังคมสมัยก่อนจึงมีน้อยลง เปลี่ยนมาเป็นการจ้าง ซึ่งเจ้าของนาใช้ เงินจ้างให้ผู้อื่นไปทำงานในนาให้ โดยที่ไม่ต้องขอแรง และไม่ต้องตอบแทนแรง

ความเปลี่ยนแปลงในรอบระยะเวลาการทำงานทำให้ชาวนาต้องเร่งมือกับการทำงานของตนเองให้ทัน กับรอบฤดูกาลแบบใหม่ที่กำหนดจากนโยบายเศรษฐกิจ ทำให้เวลาที่ชาวนาจะช่วยเหลือผู้อื่นก็มีน้อยลง การ จะไปช่วยตอบแรงผู้ที่เคยมาช่วยเหลือตนจึงต้องเปลี่ยนเป็นส่งลูกหลานหรือคนอื่นในครอบครัวไปแทน ซึ่ง นอกจากการเปลี่ยนแปลงทางระบบเศรษฐกิจแล้ว การเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่ก็มีอิทธิพล ต่อระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงนี้ด้วย เพราะเมื่อค่านิยมการส่งลูกหลานเรียนหนังสือระดับสูงมีเพิ่มมากขึ้น ผู้ ที่จะไปตอบแรงก็หาได้ยากขึ้นเพราะคนที่เรียนหนังสือสูงจะไม่อยากไปทำนา การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ทำให้ การเอาแรงที่ตอบแทนด้วยแรงค่อยๆหมดไป และได้เปลี่ยนรูปแบบมาเป็นการจ้างคือใช้เงินจ้างผู้อื่นให้ใช้ ตอบแรงแทน

พลวัตของการเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้เกิดขึ้นในทันทีทันใด หากแต่ค่อยๆ ปรับเปลี่ยนไปพร้อมๆ กับ การเรียนรู้ของชาวนาในการจัดระบบความสัมพันธ์ด้านแรงงานให้สอดคล้องกับการดำรงชีวิต ลักษณะของ การทำงานที่ต้องระดมแรงยังเป็นช่วงงานหนักในนา แต่ลักษณะของการช่วยงานเปลี่ยนไป จากในสมัยก่อน ที่มีการวานกันผู้มาช่วยเหลือจะระดมทั้งแรงงานตนเอง เครื่องมือและสัตว์ ตลอดจนนำอาหารมาทำกินร่วม กันได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นการเอาแรงที่เจ้าของนาจะต้องเลี้ยงอาหาร ของหวาน เหล้ายา เรียกว่าทำหน้าที่เป็น “เจ้าภาพ” ซึ่งผู้มาช่วยเหลือก็จะช่วยทำงานในนาจนเสร็จโดยไม่คำนึงถึงเวลาเลิกงาน

“มันไม่มีใครจ้างเลยนะสมัยนั้น เพราะเขาเอาแรงกันเขาไม่จ้างกันดอก แต่ก่อนมีข้าวมีแกง มีของหวาน มีเหล้า แต่ไม่ต้องจ้าง ก็เอาแรงกัน”

แนวคิดเรื่อง “เวลา” เป็นอีกพลวัตหนึ่งที่บ่งบอกถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เวลาของคนในสมัยก่อนอาศัยการดูเงาของตนเองโดยดูจากการขึ้นของดวงอาทิตย์ *เวลาของชาวนาจึงเป็นการกะประมาณ* ซึ่งสามารถยืดหยุ่นได้ตามสภาพของการทำงาน เช่นยามตอนควายลงไถนา ชาวนาจะไถไปจนกว่าแดดจะร้อนหรือเมื่อสังเกตว่าควายเหนื่อยมากชาวนาก็จะหยุดไถ แต่ถ้าควายยังมีท่าทีไถได้ชาวนาก็จะไถต่อ หรือเมื่อไปเอาแรงช่วยเพื่อนชาวนาปักดำต้นกล้า ตกเย็นซึ่งปกติเป็นเวลาเลิกงานกลับบ้าน แต่หากยังมีต้นกล้าเหลือ ทุกคนก็จะช่วยปักดำกันจนกว่าต้นกล้าจะหมด ซึ่งรวมถึงหากเวลาล่วงเลยเย็นไปจนถึงมืดค่ำก็ยังระดมช่วยทำงานกันจนเสร็จ

การช่วยกันทำงานของคนสมัยก่อนจึงไม่ได้ใช้เกณฑ์ของเข็มนาฬิกาหรือการจับเวลาในการทำงานอย่างแน่นอนตายตัว แต่เวลาในการช่วยงานของคนสมัยก่อนขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ในการเอาแรงที่ผูกพันด้วยความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน ลักษณะของการเอาแรงจึงไม่จำกัดเวลาเริ่มทำงานและเวลาเลิกงานที่แน่นอน ต่อมาเมื่อรูปแบบของ *การทำงานแบบสังคมอุตสาหกรรม* ที่ยึดเวลาเข้างานตามเข็มนาฬิกาโดยจัดให้มีความสัมพันธ์กับค่าตอบแทนในลักษณะเงินเดือน ค่าจ้างรายวัน รายชั่วโมง โดยคิดค่าแรงเป็นอัตราแน่นอนโดยยึดเวลาของนาฬิกาเป็นหลัก ชาวนาในชุมชนก็ต้องปรับปรุงรูปแบบของการเอาแรงให้สอดคล้องกับกระแสของการเปลี่ยนแปลงค่านิยมเวลาในการทำงานนี้ด้วย

“ถ้าไม่เจ็บเอวไม่เหนื่อยหรือกะดำนานี้ ดำไปเรื่อย ไปได้ ถึงเวลาพักก็พัก ดำสองโมง สี่โมงก็พัก พักน้อยกินน้ำ เคี้ยวพลู ถึงห้าโมงครึ่งก็พัก เคี้ยวนี้ ดูนานาฬิกา เมื่อก่อนดูเงา ตอนนี้อ้างเขามาดำ เจ้าของนาไม่ต้องบอก ถึงเวลาห้าโมงครึ่งก็ขึ้นมากินข้าวกลางวันกันหมด พอบ่ายหนึ่งก็เตรียมตัวลง พอบ่ายสามโมงก็พัก อีกทีหนึ่ง พักน้อย ทีนี้ก็ดำจนสี่โมงเย็น ถ้าที่ไหนไม่พักน้อย ก็บ่ายสามโมงเลิกเลย”

เมื่อเงื่อนไขของการเพิ่มรอบระยะเวลาการทำงาน และอิทธิพลจากระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่ทำให้การตอบแทนด้วยแรงงานเปลี่ยนไป ชาวนาจึงต้อง “หาจ้าง” คนอื่นที่อาจจะไม่ใช่คนในครอบครัวไปตอบแรงแทน ในการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ด้านแรงงานนั้นจะต้องมีการปรับเปลี่ยนกันทั้ง 2 ฝ่าย คือฝ่ายผู้วานและฝ่ายไปตอบแรง ดังนั้นหากฝ่ายหลังจำเป็นต้องปรับรูปแบบของการตอบแรงด้วยการไปหาจ้าง แต่หากผู้วานยังคงใช้การเลี้ยงดูแบบเดิมจะทำให้เจ้าภาพต้องมีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นทั้งค่าจ้างและค่าเลี้ยงดูข้าวปลาอาหาร ชาวนาจึงเกิดการเรียนรู้เพื่อที่จะปรับเปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์ของการเอาแรงให้แตกต่างไปจากเดิม

“ที่เราจ้างเขานะครับ มันเป็นเชิงจ้างเชิงวาน เราต้องซื้อเหล้าให้เขากินอีก แล้วอาหารเราก็ต้องสมทบ ต้องมีข้าวมีแกงไปให้เขากินกลางวัน เราต้องลงทุนหลายอย่าง แกงเราก็ต้องซื้อ หมูเห็ดเปิดไก่เราก็ต้องซื้อ เหล้าก็ต้องซื้อ จ้างรถไปรับคนงานไปกลับ ของหวานก็ต้องมี ค่าใช้จ่ายสูง”

อิทธิพลของเงินตราที่เข้ามาสู่ชุมชนทำให้ชาวนาต้องหาจุดที่สามารถยอมรับได้ระหว่างผู้จ้างและผู้รับจ้าง นั่นคือการใช้อัตราค่าเงินเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน การจ้างในปัจจุบันจึงมีทั้งจ้างแรงงานคนและจ้างคนพร้อมเครื่องจักร เช่นการไถนาในปัจจุบันจะใช้รถไถซึ่งจ้างเป็นรายวันหรือรายชั่วโมง การไถตะและไถคราดจะมีผลไถขนาดต่างๆ ถ้าใช้ประมาณ 7 ฝาล ค่าจ้างไถ 150 บาท คิดราคาเป็นชั่วโมง ไถประมาณ 2-3 ชั่วโมง แต่ถ้าเป็นพื้นที่ที่มีหญ้ารก คิดเพิ่มเป็น 160 บาท สำหรับการปักดำเมื่อประมาณ 3-4 ปีก่อนยังจ้างแรงงานคนในการปักดำ แต่เมื่อค่าใช้จ่ายในการทำนาแบบปักดำมีมาก ชาวนาส่วนใหญ่จึงหันไปนิยมการหว่านซึ่งตัดขั้นตอนการทำนาและเสียค่าใช้จ่ายน้อยกว่า อัตราค่าจ้างหว่านคิดเป็นดังต่อไปนี้ ส่วนการเก็บเกี่ยวในปัจจุบันก็จ้างรถเกี่ยวซึ่งสามารถเกี่ยวและนวดข้าวไปด้วยพร้อมกัน

ในการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงไปเป็นรูปแบบของการจ้างเช่นนี้ กลุ่มคนที่มารับจ้างก็มีความแตกต่างไปจากการเอาแรงในสมัยก่อน โดยผู้รับจ้างอาจไม่ต้องรู้จักหรือมีความสัมพันธ์กับเจ้าของนาซึ่งเป็นผู้ว่าจ้างเลยก็ได้ การบอกกล่าวไปขอแรงที่สมัยก่อนต้องอาศัยความสัมพันธ์ที่เคยมีต่อกันก็ไม่จำเป็นอีกต่อไป ผู้ว่าจ้างจะใช้รถปิคอัพหรือรถพ่วงลากไปจอดรับในหมู่บ้าน ใครอยากได้เงินก็สามารถขึ้นรถไปทำงานกับผู้ว่าจ้างได้ สำหรับอัตราค่าแรงก็จะอิงราคาการกำหนดจากนโยบายค่าแรงของรัฐ ส่วนระยะเวลาทำงานจะกำหนดตายตัว เริ่มงานแปดโมงหรือเก้าโมงเช้า กลางวันหลังกินอาหารแล้วพักหนึ่งชั่วโมง แต่ถ้าไม่พักก็ทำงานต่อแล้วเลิกบ่ายสามโมง หรือถ้าพักก็ยืดเวลาเล็กน้อยหลังจากนั้นอีกชั่วโมงหนึ่ง ซึ่งการจ้างลักษณะนี้ผู้จ้างไม่ต้องมีภาระในการหาอาหารและเครื่องดื่มมาเลี้ยงดู เพราะผู้ถูกจ้างจะนำอาหารไปกินเอง

กระบวนการเรียนรู้ในมิติของระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงที่เกิดขึ้นท่ามกลางพลวัตของสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปนี้ ทำให้ชาวนาต้องปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตของตนเองและครอบครัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและค่านิยมของระบบการศึกษาสมัยใหม่ แต่อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันสายสัมพันธ์ของคนในชุมชนในรูปแบบของการวานก็ยังมิได้อยู่ เช่นการยกเสาบ้าน หรือกิจกรรมส่วนตัวอื่นๆ แต่การบอกกล่าวขอแรงก็จะจำกัดวงอยู่เพียงเพื่อนฝูงที่สนิทสนมและญาติพี่น้องกันเท่านั้น โดยจะบอกเพื่อนฝูงที่อยู่บ้านใกล้เคียงกันมาเป็นอันดับหนึ่ง ญาติมาเป็นอันดับสอง ซึ่งการวานนี้เจ้าภาพจะเป็นผู้เลี้ยงตลอดรายการ และผู้มาช่วยงานจะมาช่วยแรงเท่าใดก็ได้เจ้าภาพจะไม่ระบุเวลา โดยที่ไม่ต้องมีพันธะสัญญาต้องไปตอบแรง แต่ถือว่าทั้งสองฝ่ายได้ร่วมกันสร้างระบบความสัมพันธ์เพื่อช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

✓ การเปลี่ยนแปลงค่านิยมทางการศึกษา

การเปลี่ยนแปลงที่มีผลอย่างสำคัญต่อวิถีชีวิตของชุมชนก็คือ การเปลี่ยนแปลงค่านิยมทางการศึกษา จากวิถีชีวิตในชุมชนดั้งเดิมที่การศึกษาอยู่ในชุมชน เนื้อหาที่เรียนรู้เป็นเรื่องของการทำมาหากินและการดำรงชีวิต ผู้ถ่ายทอดคือพ่อแม่และคนในชุมชน แต่เมื่อแนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยได้ใช้ระบบการศึกษาโดยเฉพาะระบบโรงเรียนมาเป็นเครื่องมือในการพัฒนามนุษย์ และได้แพร่กระจายระบบการศึกษาดังกล่าวเข้ามาโดยผ่านโรงเรียน ซึ่งสำหรับในชุมชนต้นกล้านั้นในระยะแรกที่ยังไม่มีการก่อตั้งอาคารโรงเรียนในชุมชนต้นกล้า วัดทำหน้าที่เป็นทั้งโรงเรียนและสถานที่ดูแลเด็ก

วัดของชุมชนนี้เป็นวัดที่มีความเก่าแก่และเติบโตคู่กันมากับชุมชน มีอยู่วัดเดียวและเป็นวัดที่คนในชุมชนมาทำบุญร่วมกัน ภายหลังเมื่อคนในชุมชนขยายบ้านเรือนและที่ดินทำกินอยู่ไกลออกไปก็อาจจะไปวัดอื่นที่ใกล้กว่า แต่วัดในชุมชนต้นกล้านี้ก็ยังเป็นที่รู้จักของทุกคนในชุมชนเองและผู้อยู่ต่างถิ่นออกไป เนื่องจากเจ้าอาวาสผู้เคยมาอยู่ที่นี่สมัยที่ยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระครู ซึ่งเป็นพระเถระที่มีผู้คนนับถือมาก ปัจจุบันเป็นเจ้าคณะจังหวัด ดังนั้นในเวลาที่มีงานบุญประเพณีจึงมีคนต่างถิ่นมาร่วมทำบุญมากอันเป็นการเปิดโอกาสให้คนได้รับข้อมูลใหม่ๆ ที่ผู้มาเยี่ยมเยียนได้นำมาสู่ชุมชน

ในสมัยก่อนนอกจากพระสงฆ์ในวัดจะทำหน้าที่อบรมสั่งสอนและเผยแพร่ความเชื่อทางศาสนาแล้ว ยังทำหน้าที่สั่งสอนอบรมและดูแลเด็กๆ ในยามที่พ่อแม่ไปนาด้วย เด็กในสมัยก่อนจึงมีความคุ้นเคยกับวัดได้หลายช่องทาง ไม่ว่าจะเป็นการที่พ่อแม่ปู่ย่าตายายพาเด็กมาตักบาตรหน้าบ้านยามพระเดินบิณฑบาตในตอนเช้า พระจะมีความคุ้นเคยกับเด็ก รู้ว่าเด็กคนนี้เป็นลูกหลานของครอบครัวใด และในวันพระเด็กก็จะตามคนเฒ่าคนแก่ไปทำบุญที่วัดและอาจค้างอยู่วัดด้วยถ้าปู่ย่าตายายถืออุโบสถศีล หรือคนที่มีบ้านอยู่ใกล้วัด เด็กก็เข้าไปเล่นในวัด เมื่อโตขึ้นพอจะยกสำรับได้ พ่อแม่ก็เอาไปฝากให้ไปเรียนอยู่กับพระ บางคนก็พ่อหรือลูกป่าน่าอาเคยเป็นลูกศิษย์วัดมาก่อน พ่อแม่ก็จะเอาไปฝากไว้กับพระ เด็กคนไหนอยากบวชก็ให้บวชเป็นเณร แต่บางคนก็ไม่บวช เด็กเหล่านี้จะเรียนหนังสือกับพระ โดยพระจะฝึกให้ทำงานเช่น การล้างบาตร ทำความสะอาดลานวัด เทกระโถน การไปอยู่กับพระจึงเป็นโอกาสให้เด็กได้เรียนรู้หนังสือ ฝึกการทำงานและจรรยา มารยาทไปพร้อมกัน

ต่อมาเมื่อรัฐจัดระบบระเบียบการศึกษาโดยให้มีครูจากส่วนกลางมาสอนแทนพระ ในสมัยแรกๆที่ยังไม่มีการสร้างอาคารเรียน และใช้ศาลาวัดเป็นสถานที่สำหรับสอน เด็กโตเรียนข้างในศาลาวัด ส่วนเด็กที่ยังเล็กมากก็ให้วิ่งเล่นอยู่ข้างนอก ภายหลังเมื่อเป็นหมู่บ้านใหญ่ขึ้น มีลูกบ้านหลายครัวเรือนก็สามารถของบประมาณสร้างโรงเรียนได้ โดยในระยะแรกๆพ่อแม่ไม่นิยมส่งลูกไปเรียน เพราะไม่รู้ว่าการศึกษา จำเป็นอย่างไรต่ออนาคตของบ้านเมือง พ่อแม่บางคนเห็นว่า “การไปเรียนหนังสือไม่ทำให้ได้ข้าวมากิน ไม่เหมือนกับการทำนาที่ได้ข้าว” จึงไม่ให้ลูกไปเรียน จนครูต้องไปเคาะประตูบ้านเรียกร้องให้ส่งเด็กไปเข้าเรียน แต่ภาย

หลังเมื่อมีการใช้กฎหมายกำหนดให้พ่อแม่ส่งเด็กเข้าโรงเรียนทำให้ครูไม่ต้องออกไปตามเด็กเหมือนอย่างแต่ก่อน เมื่อถึงเวลาใกล้จะเปิดเทอมการศึกษา พ่อแม่ก็พาเด็กมาสมัครเรียน

สมัยก่อนบริเวณชุมชนต้นกล้านี้มีโรงเรียนเดียว เป็นโรงเรียนประชาบาลอยู่ใกล้วัด เด็กๆ จากหลายหมู่บ้านต้องมาเรียนที่นี่ แต่ต่อมาเมื่อหมู่บ้านใหญ่ขึ้น มีหลายครอบครัวและมีเด็กมากขึ้น ก็ขยายเป็นโรงเรียนประชาบาลสอง สาม จนกระทั่งถึงแห่งที่แปด สำหรับชั้นเรียนสมัยก่อนมีชั้นมูล ก มูล ข คือการเตรียมเรียนก่อนขึ้นชั้น ป.1 จนถึงชั้นประถมปีที่ 4 ถ้าใครอยากจะเรียนต่อต้องไปเรียนชั้นประถมศึกษา 5 และ 6 ต่อที่อำเภออื่น และถ้าจะเรียนต่อมัธยมศึกษาตอนต้น 1 - 3 และตอนปลาย 4 - 6 ก็ต้องไปเรียนที่จังหวัดนครราชสีมา

การได้รับความรู้จากการศึกษาในระบบโรงเรียนและการศึกษาในวิถีชีวิตมีความแตกต่างกันในด้านค่าใช้จ่าย โดยการศึกษาในแบบแรกจะต้อง **แลกเปลี่ยนด้วยตัวเงิน** เพราะครอบครัวต้องมีรายจ่ายสำหรับสมาชิกทั้งค่าใช้จ่ายในการเล่าเรียนคือค่าเทอมและค่าอุปกรณ์การเรียนรวมถึงค่าใช้จ่ายส่วนตัวเป็นค่าเสื้อผ้าและค่าเดินทาง ทั้งนี้ไม่ว่าจะเป็นในสมัยก่อนหรือสมัยปัจจุบันก็ต้องมีค่าใช้จ่ายในลักษณะนี้ทั้งสิ้น หากแต่มีรายละเอียดตามสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปเช่น ในสมัยก่อนเด็กยังต้องใช้การเดินทางทางเกวียน แต่ถ้าบางคนที่มีพ่อแม่มีเงินก็นั่งรถซึ่งเป็นรถของคนจีนในตลาด ล้อทำด้วยไม้ เก็บค่าโดยสารหนึ่งหรือสองสตางค์ต่อคน ต่อมาเมื่อถนนลาดยาง รถก็พัฒนาขึ้นเป็นแบบที่ใช้เครื่องยนต์จนกระทั่งเป็นรถโดยสารอย่างเช่นในปัจจุบัน ซึ่งหากเด็กไปเรียนต่อในอำเภอต้องเสียค่ารถโดยสาร แต่ถ้าไปเรียนในตัวจังหวัดซึ่งเป็นระยะทางไกลมากเดินทางไปกลับไม่ไหวพ่อแม่ต้องเพิ่มรายจ่ายเป็นค่าหอพัก สำหรับค่าเสื้อผ้านั้นในสมัยก่อน ยังไม่บังคับให้ใส่ชุดนักเรียน มีเสื้อผ้าอะไรก็สามารถแต่งไปได้ เครื่องแบบพิเศษเช่นเครื่องแบบลูกเสือก็ไม่บังคับเข้มงวด แต่ต่อมารัฐได้มีกฎเกณฑ์กำหนดเครื่องแบบชุดนักเรียนซึ่งจัดเป็นค่าใช้จ่ายที่พ่อแม่ต้องเตรียมไว้ในแต่ละภาคการศึกษาสำหรับค่าเทอมนั้น สำหรับค่าใช้จ่ายเป็นค่าเทอม ประมาณพ.ศ.2495 การเรียนในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นจะเสียค่าเล่าเรียนเทอมละสิบห้าบาทและเมื่อถึงมัธยมศึกษาตอนปลายก็ขึ้นเป็นเจ็ดสิบห้าบาท ผู้ที่จะได้เรียนจึงจะต้องมีฐานะดีจริงๆ หรือหากครอบครัวนั้นพอจะมีทรัพย์สินอยู่บ้างก็จะขายส่งให้ลูกเรียน

“ทางบ้านไม่มีเงินจะส่งเรียน ก็มีวัวตัวเมียอยู่ 5 ตัว แด่ก็ขายให้เราเรียน พ่อแม่ผมมีลูกอยู่ 5 คน ผมเป็นคนแรกเลย โอกาสดีหน่อย ที่นี้วัวก็ขายได้ไม่แพง ตัวละสิบสลึง มีขายได้แพงอยู่ตัวเดียวคือ 5 บาท ตัวมันใหญ่ที่นี้พอขายวัวไปเงินก็ยังไม่พอ ก็เลยขายวัวเทียมเกวียนอีกคู่หนึ่งสี่สิบบาท ขายควายไถนาไปอีกตัวหนึ่งแปดสิบบาท ขายเกวียนไปอีกเล่มหนึ่งสี่สิบบาท ถึงได้จบมัธยมปีที่สี่”

อย่างไรก็ตาม การศึกษาในระบบโรงเรียนที่เน้นการรู้หนังสือเป็นหลัก สามารถดึงดูดให้คนในชุมชนสมัครใจที่จะส่งลูกหลานให้เรียนสูงที่สุดเท่าที่จะสามารถทำได้ เพราะภายหลังจากที่จบการศึกษา ยิ่งจบระดับสูงมากเท่าใดก็จะได้อาชีพ เงินเดือนสูง และมีตำแหน่งหน้าที่เป็นที่ยอมรับของคนในสังคม ด้วยเหตุนี้คนจึงยิ่งเห็นประโยชน์ของการเรียนหนังสือ

“คนที่ได้เรียนนานๆ คือคนที่มีความรู้ ถ้าไม่เรียนจะไม่รู้หนังสือ ถ้าเรียนแล้วจะได้เป็นเจ้าของบ้าน คือเป็นครู ทหาร ตำรวจ ทุกคนเห็นด้วยกับการส่งลูกเข้าโรงเรียน เห็นว่าการเรียนดี”

การเปลี่ยนแปลงในระบบค่านิยมในการศึกษาเช่นนี้ส่ง *ผลกระทบต่อวิถีคิด* ของพ่อแม่ในการหาหลักทรัพย์และมรดกไว้ให้กับลูก จากแต่เดิมที่เคยเก็บออมเงินไว้เพื่อซื้อที่ดินให้ลูกได้ทำกินคนละบ่อนก็เปลี่ยนไป มรดกในรูปของ “ผืนนา” เปลี่ยนเป็น “การได้เรียนหนังสือ” พ่อแม่บางคนจึงยินยอมขายที่ดิน ที่นาและเครื่องมือทางการเกษตรเพื่อส่งเสียให้ลูกคนใดคนหนึ่งไปครอบครัวยุติได้เรียนสูงๆ การเปลี่ยนแปลงระบบคุณค่าทางสังคมเช่นนี้ทำให้พ่อแม่ต้องปรับเปลี่ยนวิธีการสืบทอดมรดกผืนนา จากเดิมพื้นที่ทำกินซึ่งเป็นผืนใหญ่และแบ่งให้ลูกหลานทำมาหากินสืบทอดๆ กันมานั้น พ่อแม่มักจะยกที่ดินให้ลูกคนที่ทำมาหากินอยู่กับบ้าน ส่วนลูกคนที่ไปเรียนก็จะไม่ได้ที่ดินเพราะถือว่าได้ส่งเสียให้เรียนแล้ว ส่วนผู้ที่ไม่ได้เรียนต่อ เมื่อจบการศึกษามาบังคับแล้วก็ต้องออกมาช่วยพ่อแม่ทำนาหรือประกอบอาชีพเพื่อช่วยหาเงินเลี้ยงครอบครัว ระบบค่านิยมทางการศึกษาที่เปลี่ยนไปทำให้พ่อแม่ต้องชวนขายส่งลูกให้เรียนสูงๆ ซึ่งถ้าหากครอบครัวมีลูกหลายคนก็ไม่สามารถส่งเสียลูกให้เรียนต่อได้ครบทุกคนเพราะต้องมีค่าใช้จ่ายมาก สำหรับครอบครัวชาวนาสมัยก่อนที่ลูกได้ทำงานใกล้ชิดกับพ่อแม่ เมื่อมีปัญหาภาระหนี้สินหรือความจำเป็นใดๆ เกิดขึ้น ลูกจึงรับรู้และเข้าใจถึงสถานการณ์อันนำไปสู่การช่วยแก้ไขปัญหานั้น เช่นเมื่อครอบครัวต้องตัดสินใจว่าจะส่งลูกคนใดเรียนต่อ ลูกสามารถช่วยกันตัดสินใจได้โดยที่พ่อแม่อาจจะไม่ต้องบอกหรือขอร้อง และในการตกลงว่าคนใดในครอบครัวควรจะได้ไปเรียนหรือไม่ อย่างไรนั้น ส่วนใหญ่พ่อแม่จะเสียสละให้น้องได้เรียน หรือคนที่รู้ว่าตัวเองเรียนไม่เก่งก็ยอมออกมาช่วยพ่อแม่เลี้ยงควายทำนา เพื่อให้พี่หรือน้องที่เรียนเก่งกว่าได้มีโอกาสเรียนต่อ

ผู้วิจัย : รู้ได้อย่างไรว่าพ่อแม่ต้องใช้หนี้ ?

ผู้ให้ข้อมูล : ก็ได้ยินเสียงแกลๆ กัน แล้วเวลาได้ข้าว ได้มัน (มันสำปะหลัง) มาแกลใช้หนี้คนนั้นใช้หนี้ คนนี้ พี่ก็ถามแกล แกลก็ว่าเอาส่งเรียน เอามาใช้ในครอบครัว มาทำไร่ทำนา ที่นี้เงินเกี่ยวข้าวมา มันเป็นเงินไปส่งเจ้าหนี้เขา พี่แกลๆ บางทีแกลก็ไม่บอกให้รู้ แต่เห็นแกลลำบาก ลูกก็ใหญ่แล้ว คนเรียนก็จะไม่จบ”

✓ การเปลี่ยนแปลงความรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพ

ค่านิยมของระบบของการศึกษาศาสน์ใหม่ที่แนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนามนุษย์นั้น มีฐานคิดจากกระบวนการทัศน์ที่แยกส่วนของความรู้ และเมื่อรัฐได้เผยแพร่ความรู้เข้ามาสู่ชุมชนในรูปของศาสตร์ และด้วยการปฏิบัติการของหน่วยงานรัฐในแง่ของสาธารณสุข ความรู้ที่เคยมีอยู่เดิมในวิถีชีวิตชุมชนจึงได้รับอิทธิพลในการเปลี่ยนแปลงนี้ด้วย เช่นการคลอดลูกหรือการดูแลสุขภาพสุขภาพที่ในสมัยก่อนชุมชนเคยดูแลรักษาตนเองจากการเก็บสมุนไพรในป่ามาทำเป็นยา หรือผู้หญิงสามารถช่วยเหลือคลอดลูกตนเองโดยใช้อุปกรณ์เพียง 3 อย่างในการตัดรก และรักษาแผลหลังการคลอดด้วยการอยู่ไฟก็กลายเป็นความสามารถพิเศษเฉพาะทางของสังคมสมัยใหม่ โดยจัดกลุ่มความรู้เช่นนี้เป็นวิชาชีพพิเศษที่ต้องอาศัยความรู้ทางแพทยศาสตร์ การคลอดลูกในสังคมสมัยใหม่ต้องอาศัยสูติรีแพทย์ผู้มีความเชี่ยวชาญในการคลอดบางรายต้องวางยาสลบซึ่งต้องมีวิสัญญีแพทย์โดยเฉพาะ นอกจากนั้นจำเป็นต้องใช้มาตรฐานของเครื่องมือและบุคลากรทางการแพทย์ตลอดจนอุปกรณ์และเวชภัณฑ์ที่ทันสมัย สถาบันดูแลสุขภาพและรักษาอาการเจ็บป่วยได้รับการจัดอยู่ในรูปสถานีนามัยหรือโรงพยาบาลประจำอำเภอ อยู่ภายใต้การสนับสนุนและดูแลตามนโยบายรัฐ ✓

✓ การเปลี่ยนแปลงความรู้ในด้านการดูแลสุขภาพสุขภาพ เป็นไปอย่างสอดคล้องกับอิทธิพลของเงินตราที่เข้ามาสู่ชุมชน เพราะในสมัยก่อนที่เงินยังไม่มีอิทธิพลในการแลกเปลี่ยนสูง การพัฒนาด้านสาธารณสุขไปตามแบบของรัฐยังไม่แพร่ขยายเข้าไปในชุมชน และปายังไม่ถูกทำลาย สมุนไพรจากป่าเป็นปัจจัยที่ธรรมชาติมอบให้แก่ทุกคนโดยที่ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ใครจะเก็บมาใช้เท่าใดก็ได้เพราะป่าอยู่ใกล้บ้าน คนสมัยก่อนจึงไม่ต้องนำออกมาเก็บสะสม ยามป่วยไข้ก็เดินเข้าไปเก็บสมุนไพรจากป่า การนำมาใช้จึงพอแค่รักษาตัวและยังไม่มีมีการแลกเปลี่ยนด้วยเงินเข้ามาเกี่ยวข้อง จึงเป็นพืชที่ยังไม่มีคุณค่าในเชิงพาณิชย์ เช่นเดียวกับการดูแลสุขภาพและการรักษาโรคภัยไข้เจ็บในสมัยก่อน ไม่ได้มีค่าเป็นตัวเงินมากนัก ทั้งนี้เพราะหมอสมุนไพร หมอน้ำมนต์ หรือผู้ที่มีความสามารถรักษาผู้อื่นเหล่านี้มีงานรักษาคนป่วยเป็นภารกิจรอง และมีการทำนา ทำไร่ หรือทำสวนเป็นหลัก ในการรักษาผู้ป่วยจึงจ่ายค่ารักษาไม่กี่สตางค์ ซึ่งจะเรียกว่า "ค่ายกครู" ในสมัยนั้นซึ่งเงินตรายังไม่มีอิทธิพลในการแลกเปลี่ยนเท่าสมัยปัจจุบัน ผู้ป่วยบางคนเมื่อหายแล้วไม่มีเงินเป็นค่ารักษา ก็เอาของอื่นเช่นข้าวเปลือกบ้าง ลูกควายบ้างมาให้หมอเป็นการตอบแทน นอกจากนั้นผลจากการทำลายป่าเพื่อสร้างสาธารณูปโภคและโรงงานอุตสาหกรรมก็ได้ทำลายแหล่งสมุนไพรเหล่านี้ด้วย ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจึงทำให้ความนับถือศรัทธาในการใช้สมุนไพรค่อย ๆ หายไป ทำให้หมอสมุนไพรและผู้ที่มีความรู้เรื่องยาสมุนไพรหรือยากกลางบ้านมีจำนวนน้อยลง ปัจจุบันผู้ที่ใช้ยาสมุนไพรในชุมชนด้นกล้ามีแต่คนรุ่นเก่าที่เคยคุ้นกับยา แต่นับวันผู้รู้เหล่านี้ก็จะตายจากไปโดยที่ไม่มีผู้สืบทอดความรู้ด้านสมุนไพรต่อ ✕

✓ การเปลี่ยนแปลงระบบค่านิยมในสังคมด้วยอิทธิพลของเงินตรา

ในสมัยก่อนเกณฑ์การเติบโตเป็นผู้ใหญ่ของสังคมสมัยก่อนคือการที่ถูกหลานออกเรือน สำหรับลูกผู้ชายนั้นใช้การบวชเรียนเป็นเกณฑ์ ในสมัยก่อนการบวชยังไม่ต้องใช้เงินมาก ต่อมาเมื่อเงินตรามีอิทธิพลในการแลกเปลี่ยนสูง ค่าใช้จ่ายในการบวชแต่ละครั้งก็มีมากขึ้น และทำให้คนในชุมชนเริ่มปรับเปลี่ยนค่านิยมในการไปร่วมงานบวช สมัยก่อนญาติพี่น้องเพื่อนบ้านจะหุงข้าวหรือทำกับข้าว ขนม ไปช่วยงาน หรือไม่ก็ไปช่วยทำงาน แต่ในสมัยปัจจุบันการช่วยงานเปลี่ยนเป็นเงินใส่ซอง เพราะเจ้าของงานจะเอา "บัตร" มาเชิญ ซึ่งผู้ที่ได้รับจะต้องเอาเงินใส่ซองกลับไปไม่ว่าตัวจะไปร่วมงานหรือไม่ก็ตาม หากไม่ไปหรือติดธุระก็สามารถ "ฝากซอง" ไปให้เจ้าของงานได้ ซึ่งบัตรเชิญจะเป็นงานต่างๆ กันทั้งงานบวช งานแต่ง และงานศพ อันเป็นค่าใช้จ่ายทางสังคมซึ่งเป็นภาระค่าใช้จ่ายที่คนในชุมชนต้องเรียนรู้ และต้องหาเงินเพิ่มมากขึ้นเพื่อเตรียมไว้สำหรับค่าใช้จ่ายเหล่านี้

"บางเดือนดังหลายบัตร พี่น้องบ้านอื่นไม่สนิทกันเขาก็เอาบัตรมา เดือนหนึ่งๆ ค่าใช้จ่ายมันมาก"

พลวัตที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตของชุมชนจากความเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่มีจุดเปลี่ยนที่สำคัญ คือ การสร้างเขื่อนและระบบชลประทาน , การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวและการเร่งรอบระยะเวลาในการทำนา การขยายตัวของสาธารณูปโภค ถนน ไฟฟ้า และเครื่องจักรเทคโนโลยี ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนในหลายๆ ด้าน เพราะเมื่อมีการจัดการน้ำตามระบบแบบแผนของรัฐก็ส่งผลต่อการจัดการน้ำด้วยทำนบกั้นดินของชุมชนดั้งเดิม การหาอยู่หากินกับอาหารที่มีตามธรรมชาติจากป่าก็หมดไปเมื่อมีการตัดไม้ในการสร้างเขื่อน การสร้างสาธารณูปโภคและการทำไร่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ อิทธิพลของเงินตราที่เข้ามาพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยทำให้เกิดค่านิยมใหม่ ในการแลกเปลี่ยนแรงงานและการศึกษาที่เคยอยู่ในวิถีชีวิตชุมชน ซึ่งทั้งหมดนี้ได้ส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของคนในชุมชน

วิถีชีวิตของชุมชนชาวนาคือวิถีชีวิตที่ชาวนาสัมพันธ์เชื่อมโยงตนเองเข้ากับสรรพสิ่ง ซึ่งรวมถึงธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ และมนุษย์ วิถีที่ชาวนาสัมพันธ์กับธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นป่าเขา ต้นไม้ สายน้ำ ผืนนา บ้าน เถียงนา วัด โรงเรียน คอกสัตว์ พืชพันธุ์สำหรับให้สัตว์กินหญ้า ฯลฯ และวิถีที่สัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติเช่นแม่โพสพ ดวงวิญญาณบรรพบุรุษ เจ้าที่ เจ้านา เจ้าป่า เจ้าเขา ซึ่งสะท้อนโดยผ่านพิธีกรรมและการตั้งศาลเช่นไหว้บอกกล่าวในการทำนา หรือการเข้าไปขอใช้ธรรมชาติ และความสัมพันธ์ที่มีต่อมนุษย์ด้วยกันเองในการวางแผนการเอาแรงเพื่อช่วยกันทำนา ช่วยกันสร้างบ้านเรือน ประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา การรักษาโรคภัยไข้เจ็บให้กันและกัน หรือความบันเทิงที่คนในชุมชนสามารถสัมผัสได้จากการไปร่วมบุญในงานประเพณีต่างๆ ด้วยระบบความสัมพันธ์ที่ชาวนามีต่อสรรพสิ่งนี้ได้ผสมผสานเชื่อมโยงผูกพันเข้ากับ

วิถีชีวิตของชาวนาอย่างไม่สามารถแยกออกจากกันได้ อย่างไรก็ตามวิถีชีวิตของชาวนามีได้ผูกพันอยู่กับบริบทที่แวดล้อมในลักษณะที่หยุดนิ่งหรือตายตัว หากแต่ปรับตัวไปตามสภาพแวดล้อมที่มีการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่เคลื่อนเข้าสู่ชุมชนในทุกมิติ โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจและสังคม โดยสิ่งที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตชุมชนอย่างสูงก็คืออิทธิพลของเงินตรา ซึ่งส่งผลต่อการแลกเปลี่ยนผลผลิตและการแลกเปลี่ยนแรงงาน การเข้ามาของสาธารณูปโภคและเครื่องจักรเทคโนโลยีที่ปรับเปลี่ยนความเป็นอยู่ในการดำรงชีวิต ตลอดจนระบบการศึกษาแบบสมัยใหม่ที่ทำให้วิถีชีวิตของชุมชนต้องเปลี่ยนแปลง แต่ชุมชนชาวนาก็สามารถตั้งรับและปรับตัวและดำรงอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงนี้ อันถือเป็นพลวัตการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชุมชน.

บทที่ 5

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา

วิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนต้นกล้าเป็นวิถีชีวิตที่สร้างขึ้นมาจากการดำเนินชีวิตที่ผสมผสานไปกับการหาอยู่หากินท่ามกลางสภาพแวดล้อมในธรรมชาติ การตระหนักว่าวิถีชีวิตที่ต้องอาศัยพึ่งพิงและผูกพันกับธรรมชาติ ทำให้คนในชุมชนสร้างความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับธรรมชาติ รวมทั้งมีความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ท่ามกลางวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันนี้ มิได้มีเฉพาะเพียงแต่คนกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติเท่านั้น หากแต่ได้รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนและภายนอกชุมชนด้วย และด้วยระบบความสัมพันธ์เช่นนี้เองที่คนในชุมชนได้สร้างความรู้ขึ้นจากการเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับทุกสรรพสิ่ง ดังนั้นการศึกษาในวิถีชีวิตชุมชนจึงไม่อาจแยกกระบวนการเรียนรู้ออกจากวิถีชีวิต ทั้งนี้เพราะการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของคนในชุมชนต้นกล้าที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นการหาอยู่หากินกับป่า การทอดผ้า การทำสวนโบราณ การทำไร่ การเรียนรู้เรื่องยาสมุนไพร การรักษาโรคภัยไข้เจ็บ และการทำนา ล้วนแล้วแต่เป็นระบบความรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตทั้งสิ้น

เนื่องจากในการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนต้นกล้ามีวิถีการทำนาเป็นหลัก งานวิจัยกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชุมชนนี้จึงเลือกศึกษาผ่านปรากฏการณ์ในการทำนาปลูกข้าว เนื่องจากการทำนาเป็นวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีและความสัมพันธ์ตลอดจนระบบคุณค่าต่างๆ ที่ยึดโยงคนในชุมชนเข้าไว้ด้วยกัน กระบวนการเรียนรู้ในการทำนาปลูกข้าวของชาวนาจึงไม่หยุดนิ่ง แต่มีพลวัตไปตามสภาพแวดล้อมเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งชาวนาสามารถเรียนรู้ได้ด้วยการปรับวิถีการดำรงชีวิตและการทำมาหากินเพื่อให้ดำรงอยู่ได้ท่ามกลางบริบทที่มีพลวัตเหล่านั้น

การทำนาแล้วได้ข้าว ถือเป็นปรากฏการณ์ที่แสดงถึงความสามารถที่พิเศษสุดของมนุษย์ และเป็นความพิเศษที่เหนือกว่าสัตว์อื่น ๆ เพราะแสดงถึงจินตนาการ ภูมิปัญญา ความพากเพียรพยายาม และพลังของการถ่ายทอดความรู้ซึ่งสะสมมาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษและสืบทอดต่อมาถึงลูกหลาน การสรรค์สร้างความรู้แสดงออกให้เห็นในแต่ละขั้นตอนของกระบวนการในการทำนา เริ่มตั้งแต่การพิจารณาใช้แรงสัตว์ในการถากถางพื้นที่ป่าเขา การคิดค้นเครื่องมือเพื่อปรับพื้นที่ที่เต็มไปด้วยกรวดหินที่ไม่เหมาะกับการปลูกพืชให้เป็นที่ลุ่ม และสามารถพลิกดินขึ้นมาเพื่อบำรุงให้เป็นโคลนเหนียวเหมาะกับการปลูกข้าว แต่ละขั้นตอนกว่าจะมาเป็นเมล็ดข้าวเปลือกล้วนแล้วแต่บ่งบอกถึงความอดทน ความพากเพียร ความอดทน ความขยันขันแข็งและการปรับตัวของมนุษย์ ตลอดจนสติปัญญาที่สามารถพิจารณาจัดการ วางแผน คิดคำนวณ รวมทั้งสามารถคาดหมายเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้น ซึ่งทั้งหมดนี้ชาวนาได้เรียนรู้รวมไปกับวิถีแห่งธรรมชาติ โดยไม่ได้ยึดถือ

ว่าตนเองเป็นผู้ปรับเปลี่ยนธรรมชาติ หากแต่รักษาความสมดุลระหว่างตนเองกับธรรมชาติไว้ด้วยความเชื่อที่สืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ วิธีการทำนาปลูกข้าวจึงเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการเรียนรู้ของชาวนาซึ่งมิได้หยุดนิ่ง หากแต่มีพลวัตปรับเปลี่ยนหมุนเคลื่อนไปด้วยกันทั้งความคิด ความเชื่อและการประพฤติปฏิบัติตนท่ามกลางระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อทุกสิ่งทุกอย่างทั้งในธรรมชาติและสิ่งที่เหนือธรรมชาติตามระบบความคิดความเชื่อของชาวนา

ในบทนี้จะนำเสนอถึง กระบวนการเรียนรู้ใน วิถีชีวิตชาวนา โดยจะนำเสนอผ่าน ขั้นตอนในการทำนา โดยยึดกิจกรรมในรอบฤดูกาลเป็นหลัก ซึ่งในแต่ละขั้นตอนของกิจกรรมในการทำนาก็จะทำให้สามารถสะท้อนภาพของการทำนาในรอบฤดูกาลหนึ่งๆ นั้นมีความต่อเนื่องและใช้ระยะเวลายาวนานเพียงพอที่จะสามารถทำให้เห็นมิติต่างๆ ที่สำคัญของกระบวนการเรียนรู้อันได้แก่ เป้าหมายในการเรียนรู้ ผู้เรียนรู้ และ ผู้ถ่ายทอดความรู้ ความรู้ที่ชาวนาจะต้องเรียนรู้ พื้นที่ในการสร้างสรรค์ความรู้ของชาวนา เวลาและวิถีการในการเรียนรู้ ตลอดจน ผลของการเรียนรู้ นั้น และด้วยกระบวนการที่ชาวนาสร้างขึ้นจากการเข้าไปสัมผัส ทำความเข้าใจและเรียนรู้กับสิ่งที่อยู่ในวิถีชีวิตเช่นนี้ทำให้ชาวนาได้ ถ่ายทอดความรู้ ให้แก่ลูกหลานซึ่งจะเป็น คนแทนตัว และสืบทอดการทำนาของคนรุ่นหลังต่อไป มา

อย่างไรก็ตามเนื่องจากชาวนาเป็นผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงระหว่างสังคมสมัยดั้งเดิมกับสมัยปัจจุบัน คือจากเดิมซึ่งเป็นกระบวนการทำนาที่ผูกพันตนเองเข้ากับธรรมชาติและการผลิตเป็นไปเพื่อยังชีพ แต่ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้ชาวนาต้องปรับตัวและเรียนรู้เพื่อให้ดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางบริบทและสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป การนำเสนอกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนาในงานวิจัยนี้ จึงจะไม่นำเสนอเฉพาะเพียงวิถีชีวิตของชาวนาในภาพนิ่งของความทรงจำในสมัยสังคมดั้งเดิม หากแต่นำเสนอให้เห็นถึง พลวัตของการเปลี่ยนแปลง และวิถีการปรับตัวของชาวนาในการเรียนรู้กับการเปลี่ยนแปลงใหม่ที่เข้ามาสู่ชุมชนด้วย

ในวิถีชีวิตการทำนาของชาวนาในสมัยก่อนที่ยังไม่มีการเพิ่มรอบระยะเวลาในการทำนา กระบวนการในการทำนานั้นสอดคล้องกับฤดูกาล จากฝนที่เริ่มรินมาในเดือนหกหรือช่วงประมาณเดือนพฤษภาคม ชาวนาจะต้องมี การเตรียมดิน ด้วยการไถ คราดโดยมีน้ำฝนเป็นตัวช่วย จากนั้นก็จะ เตรียมต้นกล้า สำหรับการเพาะปลูก ซึ่งในขั้นตอนการเตรียมกล้านี้ กระบวนการก็เป็นไปอย่างละเอียดละออนับตั้งแต่ การเตรียมพันธุ์ข้าว ที่จะปลูก การเลือกพันธุ์ข้าวและ การตกกล้า ระหว่างนี้ฝนที่เป็นไปตามฤดูกาลจะยังคงตกลงมาอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งประมาณเดือนแปดหรือในช่วงประมาณเดือนกรกฎาคม ก็จะเป็นช่วงของการเพาะปลูก ซึ่งก็จะมีวิถีปฏิบัติที่แตกต่างกันไประหว่าง นาดำและนาหว่าน แต่จากความเปลี่ยนแปลงที่

เกิดขึ้นทางเศรษฐกิจและสังคมทำให้ชาวนาต้องปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ด้านแรงงาน ในขั้นตอนของการหว่านจึงมีความรู้ที่สรรค์สร้างขึ้นมาจากการคิดวิธีการหว่านอย่างใหม่ อันทำให้เห็นพลวัตการเรียนรู้ของชาวนาที่จะอยู่ร่วมกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ภารกิจของชาวนามีอย่างต่อเนื่องตลอดฤดูกาล เพราะหลังจากขั้นตอนของการเพาะปลูก ชาวนาจะใช้ช่วงที่ว่างจากผืนนาไปทำสวน ทำไร่หรือรับจ้างทำงานอื่น พร้อมกันนั้นก็ บำรุงดูแลรักษา ต้นข้าวไปด้วยจนกว่าจะถึงช่วงต้นฤดูหนาว ประมาณเดือนพฤศจิกายน ซึ่งได้เวลาที่รวงข้าวจะสุกและจะต้อง เก็บเกี่ยว ในการทำนาสมัยก่อนมีขั้นตอนและวิธีการที่ละเอียดซับซ้อน ไม่ว่าจะเป็น การนวดข้าว หรือ การสาธวี กระบวนการเหล่านี้ชาวนาสมัยก่อนจะมาช่วยเหลือนกัน จนกระทั่งเสร็จเรียบร้อยและได้เวลา เก็บข้าวขึ้นยุ้งฉาง และหลังจากนี้สำหรับสายตาคนภายนอกที่เห็นว่าชาวนาอาจมีเวลาเหลือยาวนานหลายเดือนจนกว่าจะถึงเริ่มต้นฝนรินของฤดูกาลใหม่ แต่สำหรับชาวนาในสมัยก่อนแล้วช่วงเวลานี้คือการ เตรียมเครื่องมือ สำหรับการทำนาในรอบใหม่ เครื่องมือที่ชาวนาใช้ในการทำนานั้นมีมากมาย แต่ในงานวิจัยนี้เลือกนำเสนอเฉพาะการทำไถและแอก ซึ่งมีการเตรียมที่ยุ่งยากและไม่เพียงแต่สะท้อนถึงกระบวนการเรียนรู้ และการถ่ายทอดความรู้ในการลงมือทำเท่านั้น หากแต่ยังสะท้อนถึงความคิดความเชื่อที่มีในสิ่งเหนือธรรมชาติ อันเป็นวิถีของชาวนาในสมัยก่อน

นอกเหนือจากการเตรียมเครื่องมือแล้ว ชาวนายังต้อง เตรียมฝักบัวควาย ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีคุณประโยชน์อย่างยิ่งต่อการทำนาในสมัยก่อน และในช่วงหน้าแล้งที่พักนานี้ น้ำในลำห้วยจะแห้งขอด ซึ่งเป็นโอกาสให้ชาวนาได้ เตรียมและจัดการน้ำ เช่นการซ่อมแซมทำนบ ลอกคลองหรือลำห้วยเพื่อรอรับการทำนาในรอบใหม่ที่จะมาถึงพร้อมกับฝนที่จะเริ่มริน อันเป็นสัญลักษณ์การเริ่มต้นในรอบปีหน้าหรือฟ้าใหม่ตามแบบวิถีชีวิตของชาวนา และด้วยเหตุอันเนื่องมาจากวิถีของชาวนาที่มีปรากฏการณ์การทำนาแล้วได้ข้าวเป็นสิ่งสำคัญ ปีใหม่ของไทยในสมัยก่อนจึงใช้วันสงกรานต์เป็นวันเริ่มต้น เพราะเป็นช่วงเดือนที่ฝนเริ่มรินเม็ดลงมาให้ชาวนารู้ว่าถึงเวลาที่ต้องเตรียมตัวทำงานในผืนนาอีกรอบหนึ่งของฤดูกาล

ขั้นตอนของการทำนาจึงมีความหลากหลาย ละเอียดละอ อ ซับซ้อนและเชื่อมโยงต่อเนื่องกันตลอดทั้งฤดูกาล แต่ในการเรียนรู้กระบวนการต่างๆ เหล่านี้ไม่จำกัดตายตัวว่าจะต้องเริ่มขั้นตอนใดก่อนหลัง แต่ในงานวิจัยนี้ที่แยกกระบวนการทำนาเป็นขั้นตอน หรือเป็นประเด็นดังกล่าวเพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนขึ้นและเพื่อประโยชน์ในการวิเคราะห์ถึงกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตการทำนา

✓ การเรียนรู้ในการเลือกผืนนาและการเตรียมดิน

กระบวนการเรียนรู้ในการเตรียมดินของชาวนาในสมัยก่อนมีความสลับซับซ้อน และต้องอาศัยความรู้ที่เกิดขึ้นจากการที่ชาวนาเข้าไปทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ในธรรมชาติ การเตรียมดินจึงมิใช่เพียงการรู้จักวิธีการจูงวัวควายไปในผืนนาเพื่อการไถและการคราด หากแต่ด้วยวิถีชีวิตที่ชาวนาผูกพันตนเองเข้ากับธรรมชาติ ทำให้การเตรียมดินของชาวนาสามารถสะท้อนถึงระบบความคิด ความเชื่อที่อยู่นอกเหนือจากวิธีการ และยังสามารถสะท้อนถึงกระบวนการในการถ่ายทอดความรู้ที่มีทั้งมิติของการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัส และสิ่งเหนือธรรมชาติที่สะท้อนถึงความเชื่อและเป็นการรับรู้ทางจิตใจ ✎

✓ 1.1 ผืนดินกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ

ในสมัยก่อนชาวนาในชุมชนต้นกล้ำมีความเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกปักรักษา ซึ่งได้แก่เทพผู้อารักขผืนดิน ต้นไม้และป่าเขา ชื่อเรียกของสิ่งเหนือธรรมชาติที่เกี่ยวกับป่าเขาได้แก่เจ้าขุน , เจ้าที่ , เจ้าป่า , ผี , นางไม้ ดังนั้นก่อนที่คนในสมัยก่อนจะลงมือไถถางพื้นที่เพื่อทำนาปลูกข้าวก็จะจัดพิธีเซ่นไหว้ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว ในการจะขอเข้าไปใช้ผืนดินแห่งนั้นจึงต้องบอกกล่าวขออนุญาตต่อ "ผู้ที่อยู่มาก่อน" ได้แก่เจ้านา , พระภูมิ , ปู่สังกะสา , ย่าสังกะสี , เฒ่ากุลาตากุลี , พ่อปู่ โดยทำพิธีแจ้งจุดประสงค์ต่อสิ่งเหนือธรรมชาติว่า จะขอเข้ามาอาศัยที่ทำมาหากินเพื่อเลี้ยงปากท้องของตนเองและครอบครัว ขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายใดๆ ไม่ให้เกิดขึ้น และขอให้การทำมาหากินบนผืนดินแห่งนี้เป็นไปด้วยความราบรื่น พืชผลมีความอุดมสมบูรณ์ ลูกหลานหรือใครก็ตามที่เข้ามาทำงานในผืนดินแห่งนี้ขอให้มีความสุขสวัสดิ์ ที่มาของความเชื่อนี้ได้รับการสืบทอดต่อกันมาจากคนรุ่นก่อนๆ ซึ่งได้ทำให้เห็นและพาลูกหลานทำ โดยจะมีการตั้งศาลเพื่อเซ่นไหว้ด้วยการนำไม้มาปัก 4 ต้น วางให้ได้มุมกัน มีความสูงแค่ระดับคนยืนจึงเรียกว่า "ศาลเพียงตา" แล้วนำไม้ไผ่มาตีเป็นเรือนเล็กๆ เอาใบตองปู นำภาชนะเครื่องเซ่นไหว้ซึ่งประกอบด้วยของหวานของคาว และหมากพลูบุหรี่ วางในเรือนนั้น แล้วให้ผู้ทำพิธีซึ่งเป็นผู้อาวุโสในครอบครัวหรือในชุมชนมาจุดธูปบอกกล่าวแก่ดวงวิญญาณที่ปกปักรักษาหรือคุ้มครองผืนดินสถานที่แห่งนั้น ซึ่งคนในชุมชนเชื่อว่าการบอกกล่าวเช่นนี้สิ่งเหนือธรรมชาติจะคอยปกป้องรักษาผืนดิน คอยดูแลพืชผลให้ปราศจากนก หนู ปู หอยที่จะมาทำลายต้นข้าวและอำนวยความสะดวกให้มีความอุดมสมบูรณ์ และเชื่อว่าหากผู้เข้าไปใช้ที่ดินนั้นไม่บอกกล่าวหรือขออนุญาตหรือทำบางอย่างที่ถือว่าเป็นการไม่เคารพเจ้าที่หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อว่าปกปักรักษาผืนดินนั้นอยู่ ผู้นั้นก็อาจเกิดอาการไม่สบาย ซึ่งถือว่าเป็นการเตือนหรือการทักท้วงจากสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งจะต้องรีบจัดเครื่องเซ่นไหว้ไปบอกกล่าวเพื่อขอไถโทษ

"ผมไปไถนา ผิดเจ้าที่เจ้าทางตรงนั้น ไปไหนไม่ได้เลย เจ็บท้อง เดินก็ไม่ได้ ฝากคนที่ผ่านมาให้บอกคนทางบ้าน

ไปรับ แม่ยายไป เอาหมากเอาพลู ข้าวดำ ข้าวแดง ปลายี่ห้อมมีหางไปคั่ว แล้วก็ไปในสิ่งที่ตีบอกวาลูกหลาน

มันมาทำมาหากิน มันเป็นลูกเป็นหลาน จะไปทักไปท้วงอะไรมัน ให้มันหาย มันดีซะ บอกไม่คำ ไม่นาน ผมหายดีเลย เหลือเชื่อ"

การถ่ายทอดความรู้ในสิ่งเหนือธรรมชาติในการเตรียมดินนี้ ผู้ถ่ายทอดซึ่งได้แก่พ่อแม่หรือผู้อาวุโส ในชุมชน จะใช้วิธีการ พาทำ คือการนำพาลูกหลานไปที่บริเวณที่ประกอบพิธี โดยให้ช่วยหยิบจับเตรียมของเครื่องเซ่นไหว้ในการทำพิธี การทำให้เห็นถือว่าเป็น การสอน ทางหนึ่ง ทั้งการสร้างศาล การเตรียมการ การพูดจาบอกกล่าว หรือแม้แต่ความรู้เรื่องฝนจะตก สิ่งเหล่านี้ผู้ถ่ายทอดได้สอนผ่านการทำงานร่วมกัน ลูกซึ่งเป็นผู้เรียนรู้ ได้ซึมซับความรู้เหล่านี้ด้วยการช่วยเหลืออันถือเป็นการเรียนรู้ จนในที่สุด แม้กระทั่งความสามารถในการรู้ว่ฝนจะตกเมื่อใด อันเป็นสิ่งที่อยู่ภายในและไม่อาจถ่ายทอดเป็นตัวอักษรหรือผ่านภาษาคำพูด ลูกที่อยู่ทำงานช่วยเหลือใกล้ชิดก็สามารถเรียนรู้จากพ่อซึ่งเป็นผู้ถ่ายทอดได้

1.2 ความรู้ในการเลือกผืนดิน

หลังจากการบอกกล่าวต่อสิ่งเหนือธรรมชาติในการขอเข้าไปใช้ผืนดินเพื่อทำนาแล้วความรู้ในการเลือกผืนดินเพื่อทำเป็นผืนนามีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยคนในสมัยก่อนจะเลือกพื้นที่ดินให้เป็นผืนนามันต้องคำนึงถึงสภาพการไหลของน้ำ เนื่องจากพื้นที่ที่มีความลาดชันด้วยระดับที่แตกต่างกันความรู้เรื่องการเลือกผืนดิน จึงมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับ ความรู้เรื่องปริมาณน้ำฝนที่สัมพันธ์กับผืนดิน ความรู้เรื่องการไหลของน้ำ และ ความรู้เรื่องพันธุ์ข้าว เพราะสภาพพื้นที่จะต้องมีความสัมพันธ์กับการไหลของน้ำ ถ้าเป็น "นาโคก" คือเป็นพื้นที่ที่มีระดับสูง ชาวนาจะปรับพื้นที่ให้เสมอและไถคราดจนหน้าดินมีความแน่นพอดี ๆ เมื่อใส่น้ำลงไปข้างจะกลายเป็นโคลนละเอียดเรียบไปทั้งผืนนา แต่ถ้าเป็น "นาดอน" ซึ่งไม่อาจปรับพื้นที่ให้เสมอกันเรียบเป็นผืนไปทั้งหมด ชาวนาก็จะใช้เทคนิคการขอยพื้นที่เป็นคันนาถี่ๆ พยายามปรับระดับความสูงให้มีความลาดชันใกล้เคียงกัน นาแต่ละแปลงจึงมักจะอยู่ในระดับที่ไม่เท่ากัน อยู่ระดับบนของพื้นที่เรียกนาสูง ระดับถัดลงมาก็คือนาดำ นาล้างหรือนาลึก ชาวนาจะเลือกทำนาในแต่ละแปลงซึ่งอยู่ต่างระดับในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน โดยจะเลือกทำนาในระดับที่อยู่ระดับล่างหรือนาลึกก่อน แล้วจึงขึ้นไปทำนาระดับบน เพราะเมื่อดำนาเสร็จข้าวขึ้นสูง ชาวนาก็จะทدنน้ำ เอาน้ำ ที่ไหลมาจากที่นาลึกมาเก็บกักเสียก่อนเพื่อให้น้ำขึ้นไปทีนาล้าง เพราะหากไม่เก็บกักน้ำไว้ และปักดำเสร็จทั้งแปลงแล้วยังเอาน้ำขึ้นนาล้างสูงไม่ได้ ข้าวที่ปลูกไว้จะเสียหายทั้งแปลง นอกจากสภาพพื้นที่แล้ว การทำนายังต้องพิจารณาจากสภาพภูมิอากาศด้วย คือหากในปีนั้นมีฝนตกตามฤดูกาลและมีมาก ชาวนาจะทำ นาปักดำ เนื่องจากมีน้ำขังในแปลงนามากเพียงพอการเจริญเติบโตของข้าว แต่หากฤดูกาลนั้นฝนตกน้อย ไม่แน่นอนหรือตกล่าช้า หรือมีนาดอนซึ่งเป็นพื้นที่สูง การจัดการและควบคุมน้ำเป็นไปด้วยความลำบาก ชาวนาก็จะทำ นาล้างนาล้าง ทั้งนี้นาระดับลึกกลางและสูง ก็จะใช้พันธุ์ข้าวที่แตกต่างกันด้วย X

๗.3 ความรู้ในการเตรียมดินด้วยการไถนา

หลังจากที่เลือกและตัดสินใจว่าจะใช้ที่แปลงใดทำนาแบบใดแล้ว ในการเตรียมผืนดินให้พร้อมที่จะรองรับน้ำฝนสำหรับการเพาะปลูกในฤดูกาลใหม่ ชาวนาแบ่งเป็นช่วงไถตะและไถแปรและการคราด ทั้งสามขั้นตอนนี้เป็นการเตรียมที่ต้องอาศัยความอดทน ความพากเพียรพยายาม ความอดทนและความละเอียดถี่ถ้วนของชาวนา โดยในขั้นตอนของการเตรียมดินด้วยการไถนี้ การไถตะ จัดเป็นการไถในขั้นแรก เนื่องจากตามรอบระยะฤดูกาลของธรรมชาติที่มีหน้าร้อน หน้าฝนและหน้าหนาว หลังจากผ่านหน้าร้อนซึ่งทำให้ดินแห้งแข็งแล้ว เมื่อฝนเริ่มรินลงมาชาวนาจะออกไถนา การไถตะจึงเป็นการพลิกดินขึ้นมาและกลบเอาดินด้านบนลง โอกาสนี้จะทำให้หญ้าหรือวัชพืชต่างๆ ถูกฉาโลกตรึงเอาส่วนรากขึ้นมาตากเป็นการทำให้วัชพืชถูกทำลาย การพลิกดินที่แห้งแข็งจึงต้องออกแรงกดไถมาก ทั้งคนและควายจะเหน็ดเหนื่อยตรากตรำทำจนกว่าจะไถหมดเป็นแปลงๆ เมื่อไถเสร็จแล้วชาวนาจะ ไถแปร ตามอีกครั้งหลังจากไถตะแล้ว เพื่อช่วยพลิกดินที่กลบเอาไว้ขึ้นมาและถือเป็นการบำรุงดินไปด้วยในตัว เพราะการไถครั้งนี้จะเป็นการบดย่อยดินที่ไถขึ้นมาครั้งแรกให้มีขนาดเล็กลง เมื่อพลิกทั่วกันทั้งผืนแล้วชาวนาก็จะเปิดน้ำแช่ดินในนา ทิ้งไว้ประมาณ 14-15 วัน เรียกว่า "การหมักดิน" ในช่วงนั้นก็จะเวียนไถแปลงอื่นๆ จนครบ ขณะที่ทิ้งนาแช่น้ำไว้นี้จะทำให้หญ้าหรือวัชพืชอื่นๆ เน่า เปิดโอกาสให้ไส้เดือนออกมาช่วยพรวนดินตามธรรมชาติ การไถแปรนี้จะไถกี่ครั้งขึ้นอยู่กับจำนวนวัชพืชในดิน เช่นมือ ซึ่งเป็นวัชพืชที่มีรากเหนียวและตั้งกอทำให้ไถยาก ชาวนาอาจจะต้องไถพลิกดินขึ้นมาหลายครั้งเพื่อไม่ให้วัชพืชในดินหลงเหลืออยู่หรือให้เหลือก็น้อยที่สุด การทำงานของไถและเท้าของชาวนาจึงเป็นไปอย่างประสานสัมพันธ์กันคือเมื่อควายลากไถ ไส้ไถจะกวักลงไปเพื่อพลิกดินขึ้นมา ขณะเดียวกันเท้าควายและเท้าชาวนาก็ย่ำหญ้าให้อยู่ใต้ดิน หลักการสำคัญอยู่ที่ผู้ไถจะต้องเรียนรู้ทั้งวิธีการบังคับเครื่องมือและบังคับสัตว์

ในการบังคับเครื่องมือนั้น หัวใจก็คือความรู้ในเรื่องการกดน้ำหนัก และแรงกดไถ เนื่องจากดินในนามีสภาพแข็ง อ่อนนุ่มแตกต่างกัน ชาวนาจึงต้องมีความรู้ในการ *ปรับเครื่องมือ* ด้วยการหย่อนสายทาม เพื่อให้ไถกินพื้นดินได้ลึกตื้นสอดคล้องกับสภาพของพื้นที่ กระบวนการเรียนรู้ในเรื่องเหล่านี้ชาวนาจะต้องลงไปเรียนจากประสบการณ์จริงโดยมีผู้ถ่ายทอดซึ่งเป็นพ่อหรือพี่ชายซึ่งลงทำนาด้วยกันจะไถให้ดูก่อน ลักษณะของการไถคือ ผู้จับจะต้องจับปลายสุดของหางยามหรือคันจับ บังคับไถให้ทรงตัวไม่ให้ล้ม และต้องยกไถให้พอดีๆ ไม่อย่างนั้นฉาโลกกินน่องวัวหรือควายได้ ในการเดินไถหากดินแข็งต้องออกแรงกดหางยามลง ซึ่งส่วนมากจะเป็นการไถครั้งแรกหรือไถตะ แต่ถ้าเป็นการไถครั้งที่สองหรือที่สามซึ่งดินมีความอ่อนนุ่มนวลดีแล้วก็เพียงแค่ประคองให้วัวหรือควายลากไถไปเรื่อยๆ ในการเดินไถเมื่อไปถึงปลายสุดของขอบคันนา ผู้ไถจะต้องเดินไถตีวงไปชิดด้านขวาแล้วเลี้ยวขวาไปก่อน จากนั้นค่อยๆ เลี้ยวซ้ายกลับมายังดินที่จะไถอีก เพราะไม่อย่างนั้นฉาโลกจะไม่กินพื้นที่หัวคันนา ถ้าเป็นนาที่ดอนซึ่งมักเป็นที่แปลงเล็กๆ คนไถก็ต้องบังคับให้วัวหรือ

ควายเลี้ยงบอย การจับไถให้ตรง การส่งเลี้ยวเพื่อให้ผาลไถกินแนวดินให้เสมอกัน ล้วนแล้วแต่เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการที่ผู้ไถเรียนรู้จากการบังคับให้วัวควายให้เลี้ยวไปตามความหักงอของพื้นที่ จะต้องคอยสังเกตการทำงานที่ประสานสัมพันธ์กันระหว่างการลากเดินของวัวควาย สภาพของดิน และแรงกดดันไถจากมือของตนเอง

ในขั้นตอนของการเตรียมดินนี้ ความรู้ที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ต้องทำไปพร้อมๆ กับขั้นตอนในการไถก็คือ “การปั้นหรือตบแต่งคันนา” ซึ่งเป็นขั้นตอนที่สะท้อนให้เห็นถึงการจัดระเบียบของการอยู่ร่วมกันในชุมชนที่ต้องใช้ผืนนาติดกัน ระเบียบกฎเกณฑ์นี้ถือเป็นขนบธรรมเนียมในการทำนา โดยที่ “คันนา” เป็นขอบเขตแบ่งกันแปลงนาแต่ละผืน และทำหน้าที่กักน้ำให้หล่อเลี้ยงต้นข้าวในแปลงนา เพราะที่มุมคันนาจะมีรูสำหรับปิดกันสำหรับกักเก็บหรือปล่อยน้ำให้ออกจากนา ในการไถ ควายและผาลไถอาจไปเหยียบทำให้คันนาชำรุด ชาวนาจึงต้องคอยเสริมและซ่อมแซมโดยมี หลักการ ในการเสริมคันนาคือการขุดดินขึ้นโปะด้านบนเพื่อให้คันนามีความแข็งแรง ดังนั้นการโปะคันนาตามขนบธรรมเนียมของการทำนา ก็จะไม่ขุดในฝั่งพื้นที่ของตนและเอาดินไปพอกโปะในด้านของนาที่ติดกัน เพราะจะเป็นการเปิดเนื้อที่นาของทางตนมากขึ้น แต่ทำให้นาอีกด้านหนึ่งมีเนื้อที่แคบลง แต่ มารยาทของการโปะคันนา คือจะขุดโดยยึดแนวเดิมแต่โปะดินด้านบนเพื่อไม่ให้เป็นการโกงเนื้อที่ในนาของผู้ที่มีนาอยู่ติดกัน

“ไปแต่งคันนา เสริมตรงไหนดูว่ามันรั่วหรือเปล่า ตรงนี้เราก็ดูมาจากคนเก่า เพราะเวลาควายเดินก็อาจไปเหยียบทำให้มันชำรุด เราก็ต้องไปเสริม ขุดดินจากที่เราปั้นคันนาให้มันแข็งแรง ตามกฎระเบียบการปั้นคันนาก็ต้องแบ่งครึ่ง การเสริมดินข้างบนก็ต้องปิดให้เขา”

หลังจากการไถตะและไถแปร ผาลไถจะทำให้ดินแยกจากกันเป็นร่องยาวแต่ยังคงเป็นก้อนหยาบๆ ในขั้นตอนของ การไถคราด ชาวนาจึงต้องมีความรู้ในการดูดิน ดูวัชพืชที่ยังติดอยู่ในดิน หากดินยังไม่ย่อยพอสเพียงพอ ก็ต้องไถคราดเพื่อย่อยดินให้เล็กลงไปอีกเพื่อเอาหญ้าและวัชพืชออกจากดิน และยังเป็นการปรับระดับหน้าดินให้มีความสม่ำเสมอ นาที่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวจะต้องเป็นนาที่ ไคลนละเอียด เพื่อความสะดวก การไถคราดนี้อาจเรียกอีกอย่างว่า “การทำเทือก” โดยคราดนี้ทำขึ้นมาจากไม้เนื้อแข็งเป็นไม้สี่เหลี่ยมขนาดยาว หน้าแคบ ลักษณะคล้ายซี่หวี มีขนาดแตกต่างกันตามสภาพพื้นที่ ในการไถคราดชาวนาต้องออกแรงกดซี่หวีไม้เหล่านี้ลากไปตามผืนนา ดังนั้นนอกจากจะใช้คราดไม้แล้วคนในชุมชนต้นกล้ายังสามารถใช้ต้นหมากลากไปทั่วเพื่อปรับหน้าดินได้คล้ายคราดซึ่งถือเป็นการตบแต่งแปลงนา ขณะที่เดินไถคราดชาวนาจะตรวจสอบ ไปด้วยพร้อมกันว่าในผืนนาช่วงไหนที่ยังมีหญ้าหลงเหลืออยู่ก็จะเหยียบย่ำให้หญ้านั้นจมอยู่ใต้ดิน ซึ่งจะถูกหมากกลายเป็นอาหารของต้นข้าวต่อไป ในการไถคราด ชาวนาอาจจะต้องไถถึง 3-4 เทียวเพื่อปรับ

หน้าดินให้เสมอ และจะต้องพิจารณาให้สอดคล้องกับสภาพของพื้นที่ว่ามีความลาดเอียงหรือไม่ อย่างไรก็ตาม สำหรับการเตรียมดินนี้ชาวนาจะปฏิบัติจนกระทั่ง “ดินนุ่ม” ซึ่งวิธีตรวจสอบก็คือยกดินขึ้นมาขยี้ดูเพื่อสังเกต “ความมน” ของดิน การจะรู้ว่าดินที่เหมาะสมควรเป็นอย่างไรไม่อาจอธิบายได้ผ่านคำพูด แต่จะต้องรู้จากการสังเกตดูสี สัมผัสกับความอ่อนนุ่มและความขุยของดิน ซึ่งความรู้จะเกิดขึ้นจากผลที่ได้รับจากการสัมผัสนั้น

กระบวนการเตรียมดิน จึงเป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยระบบความรู้ชุดอื่นๆ มาเกี่ยวข้องและประสานกันด้วย ความรู้เหล่านั้นได้แก่ความรู้เรื่องสภาพภูมิอากาศ การมีฝนตก ความรู้เรื่องการไหลของน้ำ ความรู้เรื่องการปรับระดับพื้นที่ ความรู้เหล่านี้มีอยู่ภายในตัวของชาวนาซึ่งเกิดจากประสบการณ์ที่สั่งสมมา และได้ถูกถ่ายทอดออกไปสู่รุ่นลูกหลาน ด้วยการ พาททำ อธิบาย และ ทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง โดยเฉพาะในขั้นตอนของการไถคราด ซึ่งผู้ถ่ายทอดไม่จำเป็นจะต้องเป็นพ่อแม่ แต่คนที่มีประสบการณ์ในการไถคราดมาก่อน ก็สามารถฝึกฝนให้กับผู้ที่ทำไม่เป็นได้ ผลสำเร็จของการเตรียมดินอยู่ที่ความอ่อนนุ่มขุยของดิน โดยผู้ใดจะเรียนรู้จากผู้ถ่ายทอดถึงลักษณะของดินที่ ไรได้ การที่ผู้ถ่ายทอดยกดินขึ้นดู และลักษณะของดินที่อยู่ในมือผู้ถ่ายทอด เป็นแบบอย่างที่ทำให้ผู้เรียนเรียนรู้ได้ด้วยตัวเองถึงผลสำเร็จในการเรียนรู้การไถคราด ซึ่งหลังจากที่เตรียมดินจนร่วนซุยดีแล้ว ขั้นตอนต่อไปคือการเตรียมพันธุ์ข้าวเพื่อการเพาะปลูก

✓ 2. การเรียนรู้ในการตกกล้า

การเรียนรู้การตกกล้าเป็นอีกการเรียนรู้หนึ่งที่มีความสัมพันธ์กับความรู้ชุดอื่นๆ ในวิถีชีวิตชาวนา นับตั้งแต่ความรู้ในชนิดของพันธุ์ข้าว และความรู้ในการตัดสินใจเลือก และจัดการกับพันธุ์ข้าวที่นำมาเพาะปลูก นอกจากนั้นการกล่าวถึงพันธุ์ข้าวในสมัยก่อนไม่ได้มีความหมายเฉพาะพันธุ์ที่จะใช้ปลูก แต่บ่งบอกถึงระบบความสัมพันธ์ที่เพื่อนชาวนามีต่อกันในการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวจากผืนนาหนึ่งไปยังอีกผืนนาหนึ่งจึงบ่งบอกถึงปฏิสัมพันธ์ที่ชาวนามีต่อกัน ในสมัยก่อนชาวนาจะมีวิธีการเลือกหรือเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพของดินตามแบบแผนที่เคยปฏิบัติกันมา แต่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวจากการแนะนำของรัฐ ทำให้ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นเมืองน้อยลง สำหรับในขั้นตอนของการเตรียมพันธุ์ข้าวนี้ กระบวนการเรียนรู้ของชาวนาในการเตรียมการได้แบ่งออกเป็น 2 ขั้นตอนย่อยๆ คือ การเตรียมพันธุ์ข้าว และการเตรียมต้นกล้า โดยมีรายละเอียดดังนี้

✓ 2.1 ความรู้ในการเตรียมพันธุ์ข้าว

ในสมัยก่อนการเลือกพันธุ์ข้าวมาปลูกนั้นชาวนาจะต้อง “ถอดพันธุ์” หรือ “เอาแนว” ไว้ ตั้งแต่ฤดูกาลเพาะปลูกที่ผ่านมา ข้าวแนวนี้ต้องเก็บแยกไว้ต่างหากจากส่วนที่จะเอามากินมาใช้ โดยจะใส่กระเมือหรือกระสอบไว้ที่มุมใดมุมหนึ่งภายในยุ้งข้าว หรือใต้ถุนบ้าน ข้าวแนวจะเก็บไว้ชนปีคือปีต่อปี หากนานกว่า

นั้นเมื่อนำไปปลูกจะไม่ออก การเลือกพันธุ์ข้าวที่ปลูกจะพิจารณาจากสภาพธรรมชาติซึ่งได้แก่พื้นที่ดิน สภาพภูมิอากาศ และความเหมาะสมของพันธุ์ข้าวกับคนปลูก สำหรับสภาพพื้นที่ดินของชุมชนต้นกล้านั้นมีลักษณะเป็นชั้นบันไดและมีความลึกที่แตกต่างกัน ซึ่งจะส่งผลต่อการหล่อเลี้ยงด้วยระดับน้ำที่แตกต่างกันด้วย เพราะนาที่อยู่ระดับเหนือของชั้นบันไดหรือเป็นที่นาสูงนั้นจะต้องรอน้ำฝนเพราะน้ำจากข้างล่างทอดขึ้นไปไม่ถึง โดยเฉพาะหากในฤดูกาลปีนั้นฝนตกล่าช้าไปมาก พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับการปลูกในพื้นที่นาลักษณะนี้คือ พันธุ์ข้าวเบา ซึ่งมีระยะเวลาการเติบโตสั้นกว่าพันธุ์ข้าวกลางและพันธุ์ข้าวหนัก พันธุ์ข้าวเบาหลังจากหว่านประมาณ 3-4 เดือนก็สามารถเก็บเกี่ยวได้ ในขณะที่นาที่อยู่ในระดับกลางหรือที่นาลุ่มมีน้ำขังนานกว่าจะเหมาะกับข้าวพันธุ์กลางที่ปลูกประมาณ 6 เดือนก็สามารถเก็บเกี่ยวได้ เช่นข้าวแดง ส่วนนาที่อยู่ในระดับล่างหรือนาลึกซึ่งเป็นที่มีน้ำขังนาน จะเหมาะกับการปลูกพันธุ์ข้าวหนักที่มีลักษณะตกรวงช้า ปักดำหรือหว่านไปแล้วประมาณ 8 เดือนจึงจะเก็บเกี่ยวได้ เช่นข้าวพวงเงิน ข้อคำนึงถึงการปลูกข้าวพันธุ์หนักนี้คือในการปักดำต้องกะระยะห่าง เพราะเวลาที่ข้าวตกรวง การทิ้งรวงของต้นข้าวจะมีน้ำหนักมากและส่งผลกระทบต่อขั้นตอนในการเก็บเกี่ยว

นอกจากชาวนาจะเลือกพันธุ์ข้าวตามลักษณะของพื้นที่แล้ว จะต้องดูว่าพันธุ์ข้าวนั้น “สบ” หรือเหมาะสมกับตนเองหรือไม่ ข้าวที่สบกับคนปลูกหมายถึงเมื่อชาวนาปลูกข้าวพันธุ์นั้นแล้ว ข้าวจะเจริญงอกงามเติบโตอย่างราบรื่นจนกระทั่งตกรวงและเก็บเกี่ยว แต่ถ้าไม่สบหรือไม่เหมาะสม ต้นข้าวก็จะมีสัตว์มารบกวนหนอนหรือแมลงมาเจาะทำให้ต้นข้าวไม่เติบโต แต่ละคนจะเหมาะกับพันธุ์ข้าวแตกต่างกันไป คนที่เหมาะสมกับข้าวพันธุ์ใดไม่ได้หมายความว่าเหมาะกับพันธุ์นั้นตลอดไป แต่อาจเหมาะสมเฉพาะช่วงเวลาการปลูกในฤดูกาลหนึ่งๆ เมื่อถึงฤดูกาลหน้าหรือฤดูกาลใหม่อาจจะไม่สบกับผู้ปลูกคนเดิมก็ได้ ดังนั้นหากชาวนารู้ตัวว่าไม่เหมาะกับข้าวพันธุ์ที่ปลูกอยู่ เช่นปลูกแล้วไม่ได้ผลเต็มที่ มีสัตว์หรือห้ำรบกวนมาก ในฤดูกาลถัดไปอาจจะต้องเปลี่ยนพันธุ์ใหม่ด้วยการไปขอยืมจากพี่น้องหรือเพื่อนบ้าน นอกจากนั้นการไป เอาแรงหรือวานแรงจะเป็นโอกาสให้ ชาวนาได้เรียนรู้ข้าวพันธุ์ใหม่ๆ ของเพื่อนชาวนาที่ไปแลกเปลี่ยนแรงงานกัน เมื่อได้พบเห็นข้าวในแปลงนาของเพื่อนตกรวงดี ให้เมล็ดข้าวมาก ก็อาจขอพันธุ์มาเพื่อเตรียมปลูกในผืนนาของตัวเองในฤดูกาลถัดไป ซึ่งการขอพันธุ์ผู้อื่นมานี้ชาวนาในสมัยก่อนจะมีขนบธรรมเนียมในการคืนพันธุ์ข้าวแก่ผู้ที่ดินเอาพันธุ์ของเขามาด้วย

ชาวนาในสมัยก่อนมีความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวพื้นเมืองอย่างหลากหลาย เพราะสมัยก่อนมีพันธุ์ข้าวมากมายหลายอย่างให้เลือกปลูก เช่นข้าวแดง เหลืองแจ้กออก เหลืองประทิว เหลืองใหญ่ ขาวตาแห้ง ขาวกระโทก ทะลายมะพร้าว หลวงประทาน เหลืองทอง สามสี พวงเงิน ยายเงิน ดีสี กะละมังแตก ความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวจึงเป็นความรู้ที่ได้รับการสะสมถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษผนวกกับความเชี่ยวชาญจากประสบ

การณที่เรียนรู้อยู่กับการปลูกข้าว ทำให้ชาวนาสามารถจำแนกแยกแยะข้าวแต่ละพันธุ์ ไม่ว่าจะเป็นลักษณะความแตกต่าง ตลอดจนข้อดีและข้อจำกัดของพันธุ์ข้าวแต่ละชนิดเช่น “พันธุ์ข้าวทะลายมะพร้าว” ลักษณะเม็ดลายๆ เหมือนกับข้าวเหนียว เมื่อเกสรออก กลิ่นจะหอมฟุ้ง หรือ “พันธุ์ข้าวกะละมังแตก” มีสีแดง แต่หอมและกินอร่อย จึงเป็นชื่อที่ประกาศถึงความอร่อยของข้าวที่คนแย่งกันกินจนกะละมังแตก

จากพลวัตของการเปลี่ยนแปลงตามระบบเศรษฐกิจและสังคมที่สนับสนุนให้มีการปลูกข้าวพันธุ์ที่ไวต่อแสง แม้ว่าการวิจัยและการปรับมาใช้พันธุ์ข้าวชนิดนี้อาจจะแสดงถึงปัญญาของมนุษย์ในการเอาชนะธรรมชาติ แต่ในแง่ของกระบวนการเรียนรู้ซึ่งชาวนาเป็นผู้รับผลของการเปลี่ยนแปลงโดยตรงนั้น ผู้ให้ข้อมูลหลักคนหนึ่งซึ่งได้รับเอาข้าวพันธุ์นี้มาปลูกในนา ได้เล่าถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจากการปรับเปลี่ยนนี้ว่า

“สมัยก่อนปลูกข้าว กข.1 พอมัดกล้าเสมอกัน มัดเป็นกำไว้ ลูกกลับจาก โรงเรียนลงมาช่วยในนา พอหัดให้ถอนกล้า ใบกล้าบาดมือ เลือดซึม.. ลูกให้ใหญ่ (ร้องไห้มาก) ใบกล้ามันแข็ง กินข้าวไป ป้ายน้ำตาไป วันพรุ่งมา..มันไม่เอาแล้ว..”

ด้วยพลวัตของการเปลี่ยนแปลงข้าวพันธุ์ที่รัฐส่งเสริมนี้ ปรากฏการณ์ของการตั้งรับของชาวนาในการปรับเปลี่ยนที่เกิดขึ้นกับ “ข้าวหอมมะลิ” ก็มีลักษณะคล้ายกัน เพราะเมื่อนักวิจัยของรัฐเข้ามาส่งเสริมโดยให้ปลูกพันธุ์ข้าวหอมมะลิ ทำให้ชาวนาหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องเผชิญกับสัตว์ที่มากัดกินข้าว การปลูกข้าวหอมมะลิจึงทำให้ชาวนาต้องเพิ่มภาระในการดูแลมากกว่าการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่มีมาแต่เดิม

“ข้าวหอมมะลินี้หอมจริง หอมตั้งแต่ต้นกล้า เดินผ่านังสะอึกก็ก แต่ศัตรูมาก ทั้งหนูและนก คนสมัยก่อนบอก โอ้ย..กูไม่ปลูกดอก กูเหนื่อย ต้องมานั่งตีปีบ”

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาในแง่ของกระบวนการเรียนรู้ ชาวนาซึ่งอยู่ในท่ามกลางพลวัตแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ได้เรียนรู้และตั้งรับกับการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนรอบระยะเวลาในการทำนาหรือการเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว ชาวนายอมรับด้วยท่าทีของ ผู้ผสมผสาน ระหว่างความรู้ที่สะสมมาเป็นประสบการณ์เดิมกับสิ่งที่ได้รับเป็นข้อมูลใหม่โดยสังเคราะห์จากปรากฏการณ์จริงที่เกิดขึ้น เพื่อให้สามารถ ตัดสินใจ เลือกหนทางที่เหมาะสมและสอดคล้องกับการดำรงชีวิตของตนเองมากที่สุด เช่นในกรณีการเลือกพันธุ์ข้าวที่รัฐแนะนำให้ปลูกนี้ ชาวนาจะไม่ปลูกข้าวทุกพันธุ์ที่ราชการส่งเสริม แต่จะ ทดลอง โดยแยกปลูกเป็นบางแปลงและ คอยตามสังเกต จนกระทั่งข้าวตกรวง ซึ่งจะทำให้ชาวนารู้ถึงปัญหาและอุปสรรคตลอดจนการทำนุบำรุงที่เกิดขึ้นในกระบวนการปลูกเช่นข้าวหอมมะลิ แม้จะเป็นพันธุ์ที่ทางราชการส่งเสริม แต่เมื่อปลูก

แล้วมีนก หนู และสัตว์อื่นๆ ครอบงำมาก ต้องเพิ่มค่าใช้จ่ายในการดูแลรักษาขาวนาก็อาจจะไม่ปลูก แต่ไปปลูกข้าวพันธุ์อื่นที่ใช้เวลาและค่าใช้จ่ายในการดูแลรักษาน้อยกว่า

การรับข้อมูลของขาวนาจึงไม่ได้อยู่ในลักษณะที่รับเข้ามาแล้วปฏิบัติหรือถ่ายทอดส่งต่อออกไปทันที แต่ขาวนา จะพิจารณาโดยเลือกปฏิบัติบนพื้นฐานของการสังเคราะห์ความรู้ จากการเปลี่ยนแปลงที่เร่งรอบระยะเวลาการทำนาเป็นปีละ 2 ครั้ง รัฐจะแนะนำพันธุ์ข้าวที่สามารถปลูกแล้วขายได้ราคา ในขณะที่ขาวนาซึ่งเป็นผู้ปลูกจะต้องพิจารณาปรับเปลี่ยนจากสภาพภูมิอากาศ เพราะจากการสังเกตขาวนาพบว่าหากฝนไม่ตกหรือตกน้อยก็จะมีผลกระทบต่อการออกรวงทำให้ผลผลิตต่ำซึ่งพันธุ์ข้าว นาปีได้รับผลกระทบน้อยกว่าข้าวนาปรัง ดังนั้นหากฝนตกมาตั้งแต่ต้นฤดู ขาวนาจะใช้พันธุ์ข้าวที่เคยปลูกเช่นพันธุ์กะละมังแตก พันธุ์เหลืองประทิว ส่วนในการทำนาปรังจะใช้พันธุ์ที่ทางราชการส่งเสริม ได้แก่ พันธุ์แม่ั่ว พันธุ์มะลิ และพันธุ์ปทุมธานี

“นาปีนี้เราใช้พันธุ์ของเรา นาปรังนี้ทางราชการส่งเสริม การลองมาใช้พันธุ์ใหม่ เราจะดูพันธุ์ตัวที่เราเอามา แต่การเปลี่ยนไม่ได้เปลี่ยนหมดทั้งแปลง เราจะเปลี่ยนแบบทดลอง เอามาทดลองถ้าเห็นผลดีเราก็ขยายพันธุ์”

2.2 ความรู้ในการเตรียมต้นกล้า

หลังจากเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกได้แล้ว ขาวนาจะเข้าสู่ขั้นตอนเตรียมต้นกล้าเพื่อการเพาะปลูก ความรู้เรื่องพื้นที่ และ ความรู้เรื่องพันธุ์ข้าว จึงมีความจำเป็น เพราะนาเล็ก นากลางและนาสูงจะใช้พันธุ์ข้าวที่ต่างกัน เช่นเดียวกับนาหว่านและนาดำ ก็จะมีการเตรียมต้นกล้าที่แตกต่างกันด้วย

ความรู้ที่ใช้ในการทำนาหว่าน คือความรู้ที่ผสมผสานเข้าด้วยกันระหว่างความรู้เรื่องพื้นที่กับความรู้เรื่องพันธุ์ข้าว เพราะการทำนาบนที่ดอนซึ่งมีน้ำไม่มาก พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกมีอายุประมาณ 3-6 เดือน ซึ่งแม้จะเก็บเกี่ยวได้รวดเร็วกว่านาดำ แต่เมื่อข้าวตกรวงจะให้ผลผลิตต่อไร่ต่ำกว่า การหาวิธีการปลูกข้าวนาหว่านโดยการหว่านเมล็ดข้าวเปลือกนี้ แสดงถึง พลวัตแห่งภูมิปัญญาของขาวนา โดยมีพื้นฐานจากความรู้เพียรพยายามที่จะแก้ไขปัญหาคาการเติบโตของต้นข้าวอันเนื่องมาจากความผันแปรของสภาพภูมิอากาศ เช่น ในฤดูกาลปีนั้นฝนมาเนิ่นช้า หลังจากไถแปรแล้วขาวนาก็จะหว่านเมล็ดข้าวเปลือกรอไว้ ฝนตกลงมาเมื่อใดเมล็ดข้าวก็จะงอก แต่การหว่านแบบนี้มีอันตรายคือมีนก หนูมากินข้าวเปลือกที่หว่านไว้ ขาวนาจึงปรับเปลี่ยนวิธีการหนึ่งคือเมื่อไถแปรแล้วจึงหว่านข้าว เสร็จแล้วไถกลับเพื่อป้องกันสัตว์มาจิกกินเมล็ดข้าว แต่ถ้าหากก่อนจะมีการหว่านข้าวแห้ง ถ้ามีฝนตกลงมาเสียก่อนทำให้มีน้ำขังและในแปลงนา ขาวนาก็จะปรับเปลี่ยนโดยการนำข้าวไปแช่น้ำให้งอก ให้มีจาวขาวๆ หรือที่เรียกว่า หน่อข้าว งอกออกมาก่อนแล้วจึงนำไปหว่าน เรียกวิธีการนี้ว่า การหว่านน้ำตม สำหรับนาดำเป็นการทำนาที่ทำกันในที่ราบลุ่ม มีน้ำขัง ใช้วิธีการปลูก

ข้าวด้วยการปักดำต้นกล้า ซึ่งทำให้สามารถจัดระเบียบให้กับต้นข้าวที่จะเจริญเติบโตได้ดีและจะส่งผลต่อผลผลิตที่ได้ เพราะนาดำจะให้ผลผลิตที่ดีกว่านาหว่าน

ความรู้ที่จำเป็นสำหรับการทำนาดำและนาหว่าน ก็คือความรู้ในเรื่องการเตรียมต้นกล้าหรือที่เรียกว่า “การตกกล้า” การทำนาแบบปักดำนั้นก็มิเช่นนั้นขั้นตอนมากกว่าการทำนาหว่าน โดยก่อนอื่นชาวนาจะเตรียม “บ่อนกล้า” ซึ่งมักจะเป็นแปลงนาที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำและเป็นแปลงที่ตกกล้าซ้ำกับแปลงนาที่เคยตกมาเมื่อปีก่อนๆ การเตรียมดินในบ่อนกล้านี้จะเตรียมเหมือนกับแปลงนาคือไถดะ ไถแปร ไถคราดและลากไม้หมากเพื่อปรับดินให้เรียบเสมอกันหมดทั้งแปลง และต้องทำที่ระบายน้ำออกจากบ่อนกล้าให้หมดก่อนที่จะเอาเมล็ดข้าวมาหว่าน จากนั้นก็นำเมล็ดข้าวเปลือกที่เก็บไว้สำหรับทำพันธุ์มาล้างเมล็ดที่ลืบหรือมีน้ำหนักเบาไม่จมน้ำออกทิ้งเสียก่อน บางคนนำข้าวเปลือกใส่ถุงหรือกระสอบไปผูกไว้ที่ริมห้วย แะทิ้งไว้คืนหนึ่งพอรุ่งเช้าก็มาสงข้าวขึ้น ตั้งทิ้งไว้คืนหนึ่งเพื่อรอให้ข้าวงอก ลักษณะก็คือจะมีจาวเล็กๆสีขาวแทงนอกเปลือกออกมาอันเป็นลักษณะที่นำไปเพาะเป็นต้นกล้าได้ เมื่อหว่านแล้วก็เปิดน้ำ เอาน้ำแช่ ช่วงนี้ชาวนาจะปล่อยให้ขาดน้ำไม่ได้ เพราะถ้าขาดน้ำต้นกล้าจะตาย

การนำเมล็ดข้าวเลือกมาเพาะต้นกล้านี้ ชาวนาจะสามารถใช้ประสบการณ์ที่อยู่กับการทำนามาจนตลอดชีวิต คาดคำนวณ การตกกล้าให้เป็นไปอย่างพอดีๆ คือจำนวนของข้าวเปลือก ให้สัมพันธ์พอดีกับจำนวนต้นกล้าที่จะนำไปปักดำในแปลงนา โดยพยายามไม่ให้ขาดและไม่ให้เหลือ เพราะโดยปกติจะใช้เมล็ดข้าวเปลือก 1 ปีบ ต่อนา 1 ไร่ ผู้ให้ข้อมูลหลักคนหนึ่งเล่าว่า เมื่อปีที่ผ่านมาในการทำนา 8 ไร่ ได้ใช้ข้าวเปลือกเพาะต้นกล้า 8 ปีบ โดยแบ่งหว่านจำนวน 4 บั้งนา หลังจากต้นกล้าโตและถอนกล้าออกมาเป็นกำ ได้ต้นกล้า 300, 200, 400, และ 200 กำ รวมทั้งหมด 1100 กำ ซึ่งเมื่อนำไปปักดำแล้วยังมีเหลือ ในปีต่อมาจึงลดจำนวนลง โดยทดลองหว่านเพียง 7 ปีบครั้ง ก็พอดีๆ แต่พบอุปสรรคคือมีหนูมากิน จึงต้องไปขอต้นกล้าของเพื่อนบ้านมาซ่อมส่วนที่ขาดไป จากการทดลองและเก็บข้อมูลมาในปีที่ผ่านมาและปีนี้ เป็นแนวทางให้ตัดสินใจว่าในปีหน้าจะหว่านข้าวเปลือก 8 ปีบเหมือนเดิม “ปีหน้าจะหว่านแปดไปเลย หว่านเผื่อหนู”

ในกระบวนการทำนาจำเป็นต้องอาศัย การกะการ ในขั้นตอนทุกอย่างให้เกิดความพอดี และชาวนาก็เป็นผู้จัดการขั้นตอนเหล่านี้ เพราะหลังจากที่ปล่อยให้เมล็ดข้าวเปลือกในแปลงเพาะโตได้ประมาณเดือนหนึ่ง ต้นกล้างอกขึ้นเหนือพื้นเป็นต้นอ่อนยาวประมาณคืบนิ้ว และแตกใบมากพอที่จะสามารถถอนออกจากแปลงเพาะเพื่อนำไปปักดำในแปลงนาที่ทำเทือกเตรียมไว้แล้ว โดยคนสมัยก่อนจะใช้ การจำ ช่วงเวลาเอาจากการเวียนมาของรอบวันพระใหม่ (4 รอบก็คือ 28 วัน) ซึ่งจะต้องกะการให้พอดี เพราะถ้ายังไม่ได้เวลาเหมาะกล้าอ่อนไปหรือแก่ไป เมื่อถอนไปปลูกรากจะขาด ทำให้ปักดำได้ยากและเมื่อเจริญเติบโตก็จะไม่แตก

กข ปลุกลงไปเท่าใดก็จะมีอยู่เท่านั้น ดังนั้นการถอนกล้าขึ้นจากแปลงเพาะจึงต้องกะระยะเวลาให้พอดีๆ และคำนวณให้สัมพันธ์กับแรงงานที่จะใช้ในการนำกล้าไปปักดำ เพราะต้นกล้าที่ถอนออกจากบ่อนกล้า หากถอนมานานเกิน 3 วันและปักดำในแปลงนาไม่ทัน ต้นกล้าที่ถอนมาแล้วเหลือ จะนำไปใช้ปลูกต่อไปอีกไม่ได้

ระหว่างการสัมภาษณ์มีผู้ให้ข้อมูลหลักตั้งข้อสังเกตว่า “การตกกล้า” น่าจะมาจาก “การถกกกล้า” ซึ่งหมายถึงการที่ถอนหรือถกกกล้าออกจากบ่อนกล้า ในการถกกกล้าหรือถอนกล้านี้ต้องเตรียมตอกซึ่งนำไม้ไผ่มาจักให้เป็นเส้นเล็กบางไว้สำหรับมัดกกล้า ในบ่อนกล้าที่มีน้ำท่วมขังนั้นชาวนาจะลงไปยืนถอนกล้า เท้าที่จิกลงในโคลนเลนจะช่วยพยุงเป็นหลักได้ดี วิธีถอนกล้าก็ต้องก้มลงใช้มือสางต้นกล้าบริเวณที่จะถอนแล้วรวบจับต้นกล้าประมาณ 8-10 ต้น ที่บริเวณกึ่งกลางแล้วดึงเอานิ้วให้เข้ามาหาตัว อีกมือสอดเข้าไปในตำแหน่งที่ต่ำกว่ามือแรก รวบต้นกล้าแล้วใช้แรงดึงพร้อมกันทั้งสองมือ ต้นกล้าจะถูกดึงออกมาตามแรงสำหรับผู้ที่ถอนเป็นแล้วรากจะไม่ขาด ถอนเช่นนี้จนกระทั่งได้กล้าเต็มกำมือแล้วค่อยล้างราก วิธีการล้างรากก็คือสายโคนต้นกล้าเร็วๆ ในน้ำเพื่อล้างดินที่เกาะรากให้หลุดไปส่วนหนึ่ง จากนั้นจับต้นกล้าพร้อมกับยกขาข้างหนึ่งขึ้นเหนือน้ำ แล้วใช้ส้นปลายต้นกล้าฟาดกับขาเพื่อให้ดินส่วนที่เหลือหลุดออกไปเพื่อให้กล้ามีน้ำหนักเบา ฟาดแล้วส่ายล้างน้ำอีกทีโดยแต่งโคนกล้าให้เสมอกัน เสร็จแล้ววางไว้ในบ่อนกล้าแล้วจึงเริ่มถอนใหม่เมื่อได้มากพอก็เอาตอกมัดไว้รวมกัน คนที่ถอนกล้าได้ดี คือถอนแล้วต้นไม่ขาด การที่มือทั้งสองข้างและขาทำงานอย่างประสานสัมพันธ์กันทำให้ถอนได้เร็ว คนที่ละเอียดถี่ถ้วนจะแต่งโคนกระแทกต้นกล้าให้เสมอกันได้ดี คนถอนไม่เป็นรากจะสูงบ้างต่ำบ้าง และสำหรับคนที่ฝึกหัดมาอย่างดี มีสมาธิ ไม่หงุดหงิดง่ายส่วนใหญ่จะถอนได้ดี ซึ่งมักจะเป็นคนที่ฝึกทำมาตั้งแต่เด็กๆ และฝึกหัดทำซ้ำจนมีความชำนาญ

กระบวนการทำนาเป็นกระบวนการที่ขาดไม่ได้แม้แต่ขั้นตอนเล็กๆ น้อยๆ กระบวนการเหล่านี้ต้องการความรู้ที่เกิดจากการเข้าไปสัมผัสและเข้าใจธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง เช่นต้นกล้าที่มัดเสร็จเตรียมขนไปปักดำ ชาวนาจะต้องตัดใบกล้าออกทั้งข้างเพื่อให้ต้นกล้าไม่เสียวก้างคายน้ำ และในการตัดใบนั้นจะต้องมีความรู้ว่าจะหากในแปลงนาที่จะนำต้นข้าวไปปักดำนั้นมีน้ำขังมากก็ไม่ต้องตัดใบให้สั้นมาก เพราะใบข้าวจะจมน้ำ แต่ถ้าตัดใบให้เหลือยาวเกินไปก็ต้องระวังเพราะเมื่อปักดำลงไปแล้ว เวลามมมาจะพัดใบข้าวหักได้ แต่ถ้าในแปลงนานั้นมีน้ำขังน้อยต้องตัดใบให้สั้น เมื่อตัดใบแล้วก็ตั้งกล้าแช่น้ำไว้ รอหาบไปเพาะปลูกในแปลงนาที่เตรียมไว้ โดยหาบไปด้วยไม้คานยาวซึ่งสามารถหาบกล้าได้ประมาณยี่สิบถึงสามสิบก้า หากอยู่ไกลกันมากก็จะใช้รถกระบะเล็กๆ ไล่ไป

ระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนมีต่อกัน ผสานไปทุกขั้นตอนของการทำนา เพราะในการตกกล้านี้แม้ชาวนาจะพยายามคำนวณเพื่อให้พอดี แต่บางทีก็อาจเหลือหรือขาดซึ่งคนในชุมชนก็มี การแก้ปัญหาโดย

อาศัยระบบความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลและเอื้อเฟื้อกัน เช่นต้นกล้าของแปลงใดที่ปักดำแล้วเหลือ เจ้าของแปลงจะตั้งทิ้งไว้ในแปลงนา เจ้าของแปลงที่ไม่พอสามารถขอมาปักดำเสริมในส่วนที่ตนเองขาดไปได้ สำหรับวิธีการขอกกล้าในสมัยก่อนก็เพียงแต่บอกกล่าวกันด้วยวาจา เจ้าของต้นกล้าก็จะให้เปล่าๆ โดยไม่คิดค่าตอบแทนใดๆ “เราไม่หวงดอก เป็นคนบ้านเดียวกัน เขตเดียวกันนี้ รู้จักมักจี่กันทั้งนั้น”

การจัดการวางระเบียบร่วมกันในชุมชน ถือเป็นพื้นฐานที่สำคัญของระบบความสัมพันธ์ในชุมชน และผสมผสานไปกับวิถีชีวิตของการทำนาปลูกข้าวอย่างไม่อาจแยกออกจากกันได้ เพราะการเตรียมพันธุ์ข้าวและต้นกล้าไม่เพียงแต่มีความสำคัญในด้านของการเตรียมการเพาะเจ้าของนาเท่านั้น หากมีความสำคัญต่อเพื่อนบ้านหรือเจ้าของนาในแปลงใกล้เคียง ทั้งนี้เนื่องจากแต่ละเจ้าของมีผืนนาติดกัน การทำนาจึงต้องทำไปพร้อมๆ หรือใกล้เคียงกัน เพราะไม่เช่นนั้นหากนาของเจ้าของอื่นที่อยู่ติดถนนทำเสร็จก่อนจะเป็นการปิดทางการเข้าออกของผู้ที่อยู่ด้านใน การตกกล้าจึงเป็นขั้นตอนที่บ่งบอกให้เจ้าของนาที่มีแปลงนาติดกันเตรียมตัวและกะเวลาวางแผนที่จะตกกล้า หว่าน หรือปักดำในนาของตนเองให้ใหญ่ กับของเพื่อนบ้าน เพื่อจะได้ไม่ประสบปัญหาในการทำนาขั้นต่อไป

กระบวนการเรียนรู้ของชาวนาในขั้นตอนของการเตรียมกล้าจากความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวนี้ ผู้ถ่ายทอดความรู้มิใช่เป็นเพียงบุคคลในครอบครัว หากแต่รวมถึงเพื่อนบ้านและคนในชุมชนซึ่งทำนาเช่นเดียวกัน และด้วยระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนผูกพันกันไว้ด้วยการเอาแรงทำให้ผู้เรียนสามารถเรียนรู้ถึงความแตกต่างของข้าวแต่ละพันธุ์ได้จากการไปช่วยแรงในนาของเพื่อนบ้าน ความรู้ในความแตกต่างของข้าวแต่ละพันธุ์ทำให้ชาวนาสามารถจัดการในการจัดลำดับการปลูกในแต่ละพื้นที่นาซึ่งมีระดับแตกต่างกันได้อย่างเหมาะสม นอกจากนั้น เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปรับปรุงพันธุ์ข้าวของรัฐเพื่อให้สามารถผลิตในเชิงพาณิชย์ ชาวนาในชุมชนก็ไม่ได้ยอมรับพันธุ์ข้าวใหม่ที่รัฐแนะนำอย่างปราศจากการสังเคราะห์ หากแต่มีการทดลองโดยแยกปลูกระหว่างข้าวพันธุ์พื้นเมือง และข้าวที่รัฐแนะนำ ซึ่งเมื่อได้รับรู้ปัญหาอุปสรรคที่เกิดขึ้นจากการปลูกพันธุ์ข้าวใหม่ ชาวนาก็สามารถที่จะตัดสินใจได้เองว่าจะเลือกปลูกข้าวพันธุ์ไหน อย่างไร ดังนั้นกระบวนการเรียนรู้ที่ชาวนาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการด้วยวิถีของการเรียนรู้บนฐานของการปฏิบัติ และสร้างระบบความรู้ขึ้นมาด้วยตนเองนี้จึงทำให้เกิดความมั่นใจและกล้าที่จะตัดสินใจเลือกรับหรือหลีกเลี่ยงต่อสิ่งใหม่ที่ได้รับมา

หลังจากที่ชาวนาเตรียมผืนดินสำหรับการเพาะปลูก และเตรียมพันธุ์ข้าวตลอดจนตกกล้าไว้พร้อมสำหรับการเพาะปลูกแล้ว กระบวนการเรียนรู้ในขั้นตอนของการทำนาต่อไปก็คือ การเพาะปลูกซึ่งจากสภาพพื้นที่และภูมิอากาศทำให้ชาวนามีวิธีการปรับวิธีการทำนาเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพของธรรมชาติ โดยได้แบ่งการเพาะปลูกออกเป็น การทำนาดำ และนาหว่าน

3/ การเรียนรู้ในการเพาะปลูก

กระบวนการเรียนรู้ในการเลือกทำนาดำและนาหว่านนั้น ในสมัยก่อนใช้พื้นที่และสภาพความราบลุ่มของพื้นที่เป็นเครื่องช่วยในการพิจารณา กล่าวคือสำหรับที่น้ำท่วมถึงชาวนาจะทำนาปักดำ แต่หากเป็นที่โคกมีน้ำไปหล่อเลี้ยงไม่พอต้องอาศัยน้ำฝนในการเจริญเติบโตของต้นข้าว ชาวนาก็จะทำนาหว่าน แต่เมื่ออิทธิพลของแนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยได้ให้อำนาจเงินในการแลกเปลี่ยนและไม่เว้นแม้กระทั่งการแลกเปลี่ยนแรงงาน ดังนั้นระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนผูกพันกันด้วยแรงจึงมีพลังน้อยกว่าอำนาจเงิน ประกอบกับการเร่งรอบระยะเวลาการทำนา ทำให้ชาวนาไม่มีเวลาจะเอื้อเฟื้อแบบการวานและการเอาแรงกันเหมือนในสมัยก่อน ทำให้การทำนาแบบปักดำต้องมีค่าใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้นในการจ้างแรงงานเพื่อการปักดำ ชาวนาที่ประสบปัญหาเช่นนี้จึงหลีกเลี่ยงต้นทุนการทำนาที่สูงขึ้นโดยหันมาทำนาหว่าน และจากการเรียนรู้กับการหว่าน ชาวนาบางคนได้คิดค้นวิธีการในการหว่านเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ด้านแรงที่เปลี่ยนไป

3.1 การปักดำกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ

ความรู้ในการปักดำของชาวนาในสมัยก่อน ได้ผูกโยงเข้ากับระบบความคิด ความเชื่อซึ่งสะท้อนถึงการดำรงชีวิตของชาวนา โดยในสมัยก่อนเมื่อชาวนาจะเริ่มการเพาะปลูก ใน การปักดำ นั้นจะมีการเสี่ยงทายว่าในฤดูกาลนี้ควรจะเริ่มปักดำนาในวันใดจึงจะได้ผลดี โดยชาวนาจะตั้งนั่งร้านเล็กๆ เพื่อวางเครื่องเช่นสังวैयाในบริเวณลานดินใกล้กับแปลงนา ผู้อาวุโสในครอบครัวหรือในชุมชนจะทำพิธีบอกกล่าวต่อพระภูมิเจ้าที่ที่นับถือ จากนั้นก็จะนำต้นกล้าที่ถอนมาจากบ่อนเพาะกล้ามาปักดำในนาจำนวน 7 ปัก ปักหนึ่งมีต้นกล้าประมาณ 5-6 ต้น แต่ละปักแทนวันหนึ่งๆ ในรอบสัปดาห์ เช่นปักแรกแทนวันอาทิตย์ ปักที่สองแทนวันจันทร์ เช่นนี้เรื่อยไปจนถึงปักที่เจ็ดซึ่งแทนวันเสาร์ หลังจากนั้นจะทิ้งไว้จนกล้าแตกหน่อและตั้งใบเลี้ยงซึ่งกินเวลาประมาณอาทิตย์หนึ่ง แล้วกลับมาดู ถ้าหากปักใดเติบโต งอกงามดี แดกใบเขียว ก็จะใช้วันนั้นเป็น "วันแรกนา" คือดำนาเป็นวันแรกในรอบฤดูกาลนั้น

การเสี่ยงทายการปักดำต้นกล้า เป็นชุดความเชื่อของคนในชุมชนที่ให้ความสำคัญต่อการบอกกล่าวสิ่งเหนือธรรมชาติที่เชื่อว่าเป็นผู้ปกป้องรักษาดูแลฝนนาและต้นข้าว การเสี่ยงทายวันที่ดีในการปักดำถือเป็น การเริ่มต้นทางความรู้สึกและจิตใจ ของชาวนาในสมัยก่อน แต่ต่อมาเมื่อมีตำราพรหมชาติคนในชุมชนไม่ค่อยได้จัดทำพิธีกรรมในการเสี่ยงทายเช่นนี้อีก ตำราพรหมชาตินี้เป็นหนังสือเก่า ซึ่งเป็นตำราพยากรณ์และทำนายเหตุการณ์ต่างๆ รวมทั้งฤกษ์ยามยามดีตามคติไทย ซึ่งยังมีลูกหลานเก็บรักษาไว้ แต่ชาวนาบางคนจะเลือกดำนาวันแรกโดยยึดวันดีจากพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญที่หน่วยงานรัฐได้จัดขึ้นเป็นประจำทุกปี สำหรับในปัจจุบันที่คนในชุมชนต้นกล้าจะไม่ได้ประกอบพิธีกรรมเสี่ยงทายในการปักดำ และการเริ่มต้นวันในการปักดำจะดูจากปัจจัยความพร้อมของการจ้างแรงงาน หรือความพร้อมของน้ำฝนและน้ำจากเขื่อน ตลอดจนช่วงเวลาการทำงานของเจ้าของนาใกล้เคียงกัน

3.2 ความรู้ในการปักดำ

การเรียนรู้ในการปักดำของเด็กลูกชาวนาในสมัยก่อนจะเกิดขึ้นตั้งแต่วัยเด็ก อันเกิดจากความคุ้นเคยกับการปักดำเพราะการตามพ่อแม่ไปนา ทำให้ได้พบเห็น ได้ลงไปทดลองย่ำเล่นในแปลงนา และได้ขอต้นกล้าจากพ่อแม่มา ลองทำ เป็นการทำกึ่งเล่น เด็กหรือแม้แต่ผู้ใหญ่ที่ไม่รู้เทคนิควิธีการจับ จะทำให้ต้นกล้าลอย ไม่ติดอยู่กับดิน ถ้าหากจับกล้ายาวเกินไปโดยใช้แต่แรงกดเพียงอย่างเดียวจะทำให้รากทึ่มหัก และจะไม่เจริญเติบโต ดังนั้นคนที่ "ดำเป็น" คือผู้ที่ดำแล้วต้นกล้าไม่ล้มหรือลอย ใบไม่หัก พร้อมจะยืนตั้งต้นตรง "ดำเร็ว" หมายถึงการใช้เวลาน้อย ได้งานมาก และ "ดำสวย" คือดำแล้วเรียงเป็นแถวเป็นแนวมีระเบียบ หรือ ดำสามเส้น หมายถึงการดำแบบสลับหว่างทำให้เวลาข้าวขึ้นสูงก็จะมองดูงดงาม และส่งผลต่อการตรวงของต้นข้าวในยามเก็บเกี่ยว

ผู้ถ่ายทอดความรู้ในการปักดำของชาวนาก็คือพ่อแม่ หรือใครก็ตามในชุมชนที่สามารถดำนาเป็น,ดำได้เร็ว และดำแล้วเป็นระเบียบ ซึ่งแต่ละคนอาจไม่ได้มีความสามารถพร้อมสรรพเบ็ดเสร็จเช่นนี้ในคนเดียว แต่โดยพื้นฐานแล้วทุกคนต้องดำเป็น ส่วนการดำเร็วและดำสวยนั้น แต่ละคนอาจมีความสามารถที่แตกต่าง ชาวนาต้องอาศัยการฝึกฝนเพื่อให้เกิดความเชี่ยวชาญ ผู้ที่ปักดำได้ดีไม่จำเป็นว่าจะจะเป็นหญิงหรือชาย เด็ก หนุ่มสาว หรือคนมีอายุ เพราะคนที่อายุมากอาจจะปักดำไม่ได้ดีเท่าคนที่อายุน้อยกว่า ซึ่งหากไม่เคยผ่านการฝึกฝนและหัดทำจนคล่องแคล่วเชี่ยวชาญ

ในการเรียนรู้วิธีการดำนา นั้นผู้ถ่ายทอดจะสอนตั้งแต่ "การวางท่า" และ "การคลายกล้า" การวางท่า นั้นคือผู้ดำจะต้องอยู่ในท่ายืน ถ่างขาทิ้งน้ำหนักตัวให้ได้ระยะที่ปักหลักในแปลงนาได้อย่างมั่นคง แล้วก้มตัวลง เอามือซ้ายหรือขวาข้างที่ถนัดหอบมัดกล้าแบบหลวมๆ แต่ต้องมีเทคนิคบังคับเพื่อไม่ให้กล้าไหลออกจากตัว เอาข้อศอกของแขนข้างนี้ยันไว้กับหน้าขา โดยหมุนโคนต้นกล้าออกจากตัว อีกมือหนึ่งทำหน้าที่ปักดำโดยจับต้นข้าวออกจากมัดประมาณ 3-5 ต้น ใช้นิ้วก้อยกดโคนต้นข้าวเพื่อให้ตั้งตรง ส่วนรากนั้นใช้หัวโป้งกับนิ้วชี้จับ นิ้วโป้งจิกเลนและกดต้นข้าวให้ฝังลงไปพร้อมทั้งรูดปาดรอบรอบนั้นอีกที ทั้งหมดนี้ต้องทำโดยกะน้ำหนักให้พอดี รวดเร็วและจับไว เพื่อไม่ให้ต้นข้าวลอยหรือหักเสียหาย ทำดำนานี้เป็นท่าที่ต้องก้มหลังโค้งงออยู่ตลอดเวลาจนกว่ากล้าจะหมดกำ กดมือลงไปปักหนึ่งแล้วต้องก้าวถอยหลังปักต่อไปเรื่อยๆ การจะดำได้เร็วต้องขึ้นอยู่กับอีกมือหนึ่งที่คอยทำหน้าที่คลายกล้า โดยเหยียดออกทีละปักเพื่อเตรียมส่งให้มืออีกด้านหนึ่งที่จะรับไปปักข้าวลงในแปลงนา นิ้วที่ทำหน้าที่คลายกล้าคือนิ้วโป้ง นิ้วชี้และนิ้วนาง การคลายออกแต่ละปักก็ต้องกะให้พอดีสามหรือสี่ต้น ลักษณะของการคลายกล้านี้เป็นการทำงานประสานสัมพันธ์กันระหว่างสองมือ ถ้ามือที่คลายกล้าทำหน้าที่ปักกล้าออกมาได้เร็ว มือที่หยิบต้นข้าวไปปักดินเร็วเช่นกัน คนนั้นก็จะสามารถดำนาได้เร็ว แต่มีอุปสรรคก็คือเมื่อทำงานไปนานๆ มือถูกน้ำหรือในยามที่ฝนตก ทำให้มือชาและเหยียดกล้าได้ไม่ไว แต่หากเลี้ยงไปใช้ถุมือก็จะทำงานไม่ถนัด

"การดำนา อยู่ที่มีมือ สามนิ้วนี้คล้ายกล้ำทำงาน หยิบครั้งหนึ่งสามสี่ต้น สำรองเป็นอะไหล่ มือที่หอบกล้ำ คลายไว้เป็นสำรอง คลายไว้สามสี่ต้น เขาจะประมาณของเขาเอง ดำที่เดียวเลยสามหรือสี่ต้น เรียกว่า ปักหนึ่ง ในหอบนี้คาอยู่ ในมือนี้กำไว้เต็ม พอหมดแล้วถึงเอามาคลาย มันอยู่ที่ตัวจ่ายสำรอง ถ้าตัว จ่ายนี้ไปเร็ว ตัวปักก็เร็ว"

ระหว่างการปักดำชาวนาได้เรียนรู้เรื่องการจัดระเบียบให้กับการเติบโตของต้นข้าวเพื่อกระยะให้ ข้าวแตกกอแผ่ขยายกว้าง จะไม่ทำให้ต้นข้าวแน่นชิดเกินไป คำโบราณมีว่า "ถีเอาฟาง ห่วงเอารวง" ระยะถี หมายถึง ระยะห่างของการปักกล้ำไม่ถึงคืบนิ้ว นั้นหมายถึงถ้าปักกล้ำระยะถีมาก ต้นข้าวจะหาอาหารกินไม่ ได้มาก ต้นไม้โต รวงลีบฝอย เมื่อเก็บเกี่ยวจะได้ฟางข้าวมากกว่าจะได้ข้าวเปลือก ส่วนการดำห่าง จะได้ข้าว รวงใหญ่ เกียวง่าย ถ้าดำถี่ๆ ใบข้าวจะขึ้นมุงกันทำให้เกียวยาก ชาวนาบางคนจึง สามารถกำหนด การแตก กอของข้าวได้ด้วยตัวเอง หากปักดำไปแล้วเห็นว่าถี่ไปก็ถอนต้นกล้ำทิ้งบ้าง เกียวใบทิ้งบ้าง เพื่อต้นข้าวจะได้ เติบโตสามารถหาอาหารได้ง่าย

นอกจากความรู้เรื่องการจัดระเบียบเพื่อให้ได้เมล็ดข้าวที่เต็มรวงดีแล้ว ชาวนาผู้มีความเชี่ยวชาญ และละเอียดถี่ถ้วนยังจะต้องเรียนรู้การกระระยะที่ทำให้ต้นข้าวที่จะเจริญเติบโตมีความสวยงาม เรียกว่า "การ ดำสวย" ซึ่งต้องอยู่ที่ความแม่นยำในการกระระยะเพราะผืนนากว้างและเป็นน้ำเสมอกันไปหมด การปักดำ เพื่อให้ได้ระยะที่เรียงกันเป็นแถวแนวและดูสวยงามนั้นจึงต้องใช้ประสบการณ์และความชำนาญเป็นพิเศษ ซึ่งหากกระระยะไม่เป็นหรือไม่ดี ต้นกล้ำจะคดเคี้ยวไม่เป็นระเบียบมองดูไม่สวยงาม การวางตัวของต้นกล้ำที่ ยอมรับกันว่าดำสวยนั้นคือ "ดำสามเส้น" หมายถึงการปักกล้ำสองปักให้มีระยะห่างกันขนาดคืบหนึ่ง อีกปัก หนึ่งลงตรงกลาง แต่ทั้งสามปักนี้จะต้องเรียงเป็นระเบียบเดียวกับสามเส้นของแถวก่อนที่จะปักไว้แล้ว ซึ่งอยู่ ที่ระยะการถอยก้าวของเท้าด้วย ซึ่งชาวนาในสังคมดั้งเดิมบอกว่าแนวของต้นกล้ำที่ปักดำสามารถบ่งบอกว่า ใจของคนปลูกว่าเป็นอย่างไร คนที่ปักดำแค่พอเป็นแต่ไม่สวย ไม่สับหว่าง เวลาเก็บเกี่ยวก็ได้ข้าวเหมือนกัน แต่ยามต้นข้าวโตจะมองแล้วไม่งาม

"แล้วแต่ใจคน สมัยนี้ไม่ถี่ถ้วน ดำไม่สับหว่าง ห่วงมันไม่เสมอ ห่วงใหญ่ห่วงน้อย"

ในการถ่ายทอดความรู้ในการปักดำ พ่อแม่และผู้มีความรู้ในเรื่องนั้นๆมาก่อนจะ **ทำเป็นตัวอย่าง** ให้เห็น การพาไปที่ผืนนาจะทำให้เด็กได้เห็นตัวอย่างการทำงาน และในช่วงที่เด็กยังเล็กมาก อาจจะยังไม่ได้ เเคร่งครัดเอาจริงเอาจัง เด็กที่เห็นผู้ใหญ่ปักดำต้นกล้ำอาจขอปักดำเล่นบ้างเพื่อเอาสนุก แต่การ **ลองทำตาม** อย่าง ผู้ใหญ่นั้นถือเป็นก้าวแรกของการเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้ด้วยการทดลองลงมือปฏิบัติ แต่เมื่อโตขึ้นถึง

วัยที่ควรจะหัดทำให้เป็น หากเป็นลูกผู้หญิงก็ให้เตรียมตัวออกเรือน หากเป็นลูกผู้ชายก็ต้องเตรียมตัวรับผิดชอบการมีครอบครัว ช่วยทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวต่อไปได้ การสอนแบบพาทำ จึงเป็น การสอนโดยการกระทำ ขณะเดียวกันก็ใช้ การแนะนำบอกกล่าว ให้ทำตามอย่างซึ่งชวนาอาจทำถูกบ้าง ไม่ถูกบ้าง เร็วบ้าง ช้าบ้าง ซึ่งชวนาในระยะแรกๆ จะใช้ "การจำ" และเอามาใช้ เมื่อฝึกหัดทำจนคล่องและชำนาญ ที่สุดแล้วหากทำถูกต้องชวนาจะสามารถรู้ได้เองโดยเปรียบเทียบผลงานของตนเองกับของผู้ถ่ายทอด แม้ว่างานบางอย่างอาจจะต้องรอเวลาเช่นการดำนาแบบ "สามก้อนเล่า" จะเห็นความเป็นระเบียบสวยงามได้ชัดก็เมื่อเวลาข้าวขึ้นเขียวแล้ว อย่างไรก็ตามการเห็นตัวอย่างและชวนาจำมาปฏิบัติจึงมีความสำคัญต่อชวนาในระยะเริ่มต้น ซึ่งจะส่งผลต่อ การฝึกหัด อันเป็นขั้นตอนของการเรียนรู้ที่สำคัญสำหรับชวนา เพราะเมื่อได้รับการแนะนำและนำมาปฏิบัติแล้ว ชวนาต้องฝึกหัดเพื่อให้เกิดความเชี่ยวชาญ ในระหว่างการฝึกหัดชวนาสามารถใกล้ชิดและคอยถามผู้รู้ได้ตลอดเวลา ระยะเวลาจากผู้ฝึกหัดจะทำได้ดีต้องใช้เวลานานซึ่งจะมากน้อยเท่าใดนั้นขึ้นอยู่กับเวลาและคุณลักษณะในตัวชวนา เพราะหากชวนามีเวลาและมีความตั้งใจ มุ่งมั่นในฝึกหัดมากก็จะทำเป็นเร็ว แต่ถ้าหากมีภารกิจอื่นต้องทำด้วย ก็จะต้องการเวลาในการฝึกนานขึ้น

"หัดดำนี่ตอนแรกก็ยากดำไม่เป็น แบบเขาต้องจุ่มอย่างนี้ เขาก็ดก้อย อย่างนี้ทำไม่เป็นปล่อย อย่างนี้ดันกล้า มันก็บานออก ที่นี้ไปหัดตั้งนาน แม่บอกให้กดตรงนี้แล้วให้จับตรงนี้นี่ก็ค่อยหัดเป็น หัดนานเหมือนกัน เพราะว่าไม่ได้ทำเต็มที่ทำหลังจากเลิกโรงเรียน ออกจากโรงเรียนนี้ดำเป็น ช่วยกันแบบเขาแรงกันดำนา ก็ไปหัดตามเขานั้นแหละ"

ความรู้ที่ชวนานำมาบูรณาการเข้าด้วยกันและนำมาใช้ในวิธีการปักดำก็คือ ความรู้ในเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติถึงการขึ้นการตกของดวงอาทิตย์ และความรู้ในทิศทางลมซึ่งจะพัดมาในฤดูกาลที่แตกต่างกัน เพราะในการดำนาจะต้องรู้ว่าปักดำในช่วงใดควรหันหน้าไปทางทิศใด และจะต้องจัดให้สัมพันธ์กับการเคลื่อนไหวของร่างกายทั้งส่วนของมือ เท้า การยกขา เหล่านี้จะต้องจัดให้ประสานสัมพันธ์กัน โดยในวิธีการปักดำก็คือ เมื่อปักดำต้นกล้าในแถวนั้นแล้วจะต้องยกขาก้าวถอยหลัง แล้วจึงเริ่มปักดำแถวใหม่โดยจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออกและปักดำจากทิศตะวันออกไปตะวันตก เพราะเมื่อก้มลงปักดำตะวันก็จะไม่แสบตา และเป็นทิศที่จะได้รับกระแสลมเย็นสบาย แต่ด้วยลักษณะของหลังที่ต้องก้มโค้งอยู่ตลอดเวลาที่ปักดำทำให้ผู้ชายบางคนจะไม่ค่อยชอบดำนาเพราะรู้สึกปวดเมื่อย ในขณะที่ผู้หญิงมักจะทำงานนี้ได้ดีกว่า

หากจะต้องการทราบระยะเวลาของผลสำเร็จในการเรียนรู้ สำหรับในการปักดำนี้ไม่สามารถคาดเดาว่าผู้เรียนจะสามารถดำเป็นเมื่อใด เพราะผู้ถ่ายทอด และผู้เรียนแต่ละคนมีความสามารถที่แตกต่างกัน ทั้งนี้ยังขึ้นอยู่กับ ความสนใจ ความตั้งใจ และการหมั่นฝึกฝนของชวนา โดยในระยะเริ่มต้นของการเรียนรู้อาจจะ

ต้องใช้ ความจำ ช่วย “ปู่ย่าตายายบอกให้ดำงั้นแหละ ใครบอกก็จำมา ทำตาม ถูกบ้าง ไม่ถูกบ้าง” แต่เมื่อเริ่มทำได้เองแล้วและมีความสนใจ ความตั้งใจ และการหมั่นฝึกฝน ซึ่งหากผู้นั้นสนใจเรียนรู้ในการทำงานอย่างจริงจัง จะทำให้สามารถเรียนรู้จากผู้ถ่ายทอดและนำมาปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง

“สนใจจะทำให้มันแล้ว ต้องสนใจจริงๆถึงจะได้ ไม่ทุกอย่างไม่ร้อนอะไร สนใจมุ่งมั่นจะทำให้ได้ ตอนแรกก็ทำไม่เป็น สนใจ อยู่กับพ่อแม่ ทำไม่เป็นสักอย่าง มาอยู่ที่นี่ดำตามเขา ก็เชี่ยวชาญไปเอง เขาก็ค่อยๆ บอก ปีนี้ยังไม่ไวย ปีหน้าก็ไวย ปีนี้รู้วิธีการ ดูเขาเฉยๆ ปล่อยให้เขาเป็นพิเศษ เชี่ยวอยู่ได้ไม่ถึงปีก็ดำได้”

การเรียนรู้เรื่องการปักดำจึงเป็นเรื่องยากหากจะสอนกันด้วยการแสดงด้วยการเขียนหรือการพูด เพราะเป็นขั้นตอนที่ต้องฝึกปฏิบัติลงมือทำจริงโดยมีผู้สอนคอยตามดูและบอกพร้อมกับ “ทำซ้ำ” ในกรณีที่ผู้ปักดำไม่เป็นแล้วต้นกล้าลอย คนที่สอนอาจเป็นพ่อแม่หรือผู้ใหญ่ที่มาช่วยเหลือแรงในแปลงนาเดียวกันคอยแก้ไขปักดำให้ใหม่ ผู้ให้ข้อมูลหลักคนหนึ่งซึ่งทำนาและเคยผ่านการศึกษาในระบบโรงเรียนมาก่อนกล่าวว่า

“วิธีดำนาก็มันขึ้นกระดานสอนกันไม่ได้”

อย่างไรก็ตามสำหรับ ผลของการเรียนรู้ ในการปักดำ ผู้รู้จะเป็น **ผู้ตามดู** ว่าชาวนาได้รับความรู้ไปแล้วสามารถจะ **ทำเป็น** และสิ่งที่ทำเป็นนั้นจะ **ใช้ได้** หรือไม่

“พ่อแม่จะดูว่าเราทำได้ถึงร้อยเปอร์เซ็นต์หรือยัง เราไม่ได้วัดตัวเอง แต่เป็นพ่อแม่ที่จะวัดตัวเรา”

การดำนานั้นเป็นการเรียนรู้ที่ต้องใช้เวลาและอาศัยความชำนาญ ดังนั้นผู้ถ่ายทอดความรู้จึงไม่เคร่งเครียดกับผู้เรียนเพื่อจะให้ได้ผลภายในเวลาที่ผู้ถ่ายทอดเป็นผู้กำหนด แต่สามารถ “รอ” ให้ผู้เรียนเกิดการพัฒนาในตนเอง ซึ่งหากผู้เรียนมีความตั้งใจและมุ่งมั่นก็สามารถเรียนรู้และพัฒนาตนเองต่อไปได้จนกว่าจะทำได้ดี ผู้ถ่ายทอดความรู้มักจะปล่อยให้ผู้เรียนได้รับการฝึกหัดให้เป็นไปตามธรรมชาติ ซึ่งหากคนที่ฝึกใหม่ยังไม่มี ความชำนาญ ยังทำได้ไม่ดี กอดต้นกล้าหัก ผู้ถ่ายทอดก็จะตามไป **ทำซ้ำ** หรืออาจจะแนะนำเพิ่มเติมถึงวิธีคลายกล้า วิธีกดกล้างกับดิน อันเป็นวิธีการที่ชาวนาจะต้องคอยสังเกตและฝึกฝนด้วยตนเอง

“ถ้าคนดำเก่งเค้าจะตามไปทำซ้ำให้เรา ถ้าเราทำกับที่กับน้องหรือโยมพ่อแม่เขาก็ตามไปทำซ้ำให้เรา โดยไม่ว่าอะไร และคนถูกสอนถูกทำซ้ำก็ไม่รู้สึกละอาย เพราะคนที่เขาอยากให้เราเป็นนี่เขาก็อยากหัดให้เราอยู่แล้ว ไม่ว่าเพราะไม่อยากให้เราเสียกำลังใจ และก่อนหัดนี้เขาก็สอนด้วย เราก็ดูด้วย ตามด้วย”

ผู้ถ่ายทอดความรู้จึงเป็น **ผู้ให้กำลังใจ** ที่สำคัญ ทำให้ชาวนาไม่เกิดความเคร่งเครียดในกรณีที่ไม่สามารถทำตามอย่างที่ผู้รับบอกได้ เพราะจะไม่ประเมินชาวนาโดยการให้ระดับความสามารถ ในการดำนาจึงไม่ทำให้ชาวนาารู้สึกว่ากำลัง **ถูกประเมิน** หรือ **ถูกตรวจสอบ** เพราะไม่มีการชี้ว่าผลงานที่ทำไปนั้นถูกหรือผิดโดยการให้ค่าคะแนน เพียงแต่ดูว่าชาวนาได้ **ทำได้** และ **ทำเต็มที่** แล้วหรือยัง จึงไม่มีการให้รางวัลหรือการลงโทษ แต่จะตักเตือนหรือบอกกล่าวเพื่อให้ชาวนาารู้ได้ว่าผลที่ทำไปนั้นเป็นอย่างไร

“พอไปนาที่สาวดำก็ลงไปดำก็ดำไปอย่างนั้น ไม่เป็นแถวเป็นแนว ไม่เป็นปัก เป็นอะไรดอก ก็ไปหัด เขาก็ไม่ว่า เขาก็ได้แต่บอกว่าทำอย่างนี้น้อยๆนี่ยากก็จำเอาไว้ทีหลังๆ ก็ไปทำ ก็ค่อยดีขึ้นเรื่อย โดยดูจากปักข้าวที่ว่าคนที่เขาดำเป็นปักของเขาจะดีตั้ง ที่ย้ายไปดำตอนแรก โตก็ปัก จะเอนไปทางไหน ก็ข้าง ก็ทำไม่เป็น พวกเขาก็บอกให้ทำอย่างนี้ๆ”

ในการดู **ผลสำเร็จในการเรียนรู้** ผู้เรียนจะสามารถรู้ได้ว่าตนเองปักดำได้ดีพอหรือยัง และจะเกิดความมั่นใจจากคำยืนยันจากผู้ถ่ายทอด ซึ่งจะเป็นตัวอย่างที่ผู้เรียนยึดถือไว้เพื่อฝึกฝนต่อไป

“พอเห็นปัก คนแก่เขาดำด้วยเขาก็ว่าเอดำได้ดีแล้ว เขาก็บอกดำอย่างนี้แหละ ทำไป อย่างนี้แหละ เลยทำตามแบบคนแก่เขาบอก “

กระบวนการเรียนรู้ในการปักดำจึงเป็นอีกกระบวนการหนึ่งซึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นถึงมิติต่างๆ ที่สำคัญของกระบวนการเรียนรู้ ผู้เรียนที่มุ่ง **เป้าหมาย** เพื่อทำนาเป็น ก็จักพากเพียร ฝึกหัด เพื่อให้สามารถทำเป็นได้ในที่สุด

อย่างไรก็ตามจากสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปทั้งการเร่งรอบระยะเวลาการทำนาเป็นปีละ 2 ครั้ง การเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ด้วยแรง ทำให้การจ้างมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการทำนาซึ่งทำให้มีค่าใช้จ่ายสูงขึ้น เมื่อรูปแบบของระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงเปลี่ยนจากการเอาแรงมาเป็นการจ้าง ทำให้การทำนามีค่าใช้จ่ายเป็นตัวเงินในทุกขั้นตอน แม้แต่การถอนกล้า ในกรณีที่เพาะกล้าไว้แล้วไม่พอ ในสมัยก่อนที่ยังมีการเอาแรงกันผู้ไปขอล้ำชาวนาเจ้าอื่นมาแซมไม่ต้องเสียเงินค่าต้นกล้า แต่ในสมัยที่เงินมีอำนาจเหนือทุกขั้นตอนในการทำนา ผู้ไปขอล้ำก็ต้องจ่ายค่าถอนให้เจ้าของนาด้วย ผู้รับจ้างจะคิดค่าถอนกล้ากำละ 1 บาท ร้อยกำก็เป็นเงินร้อยบาท นอกจากนั้นระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่ดึงคนออกจากชุมชนเพื่อไปทำงานในระบบโรงงานและอุตสาหกรรมทำให้การทำนาแบบปักดำมีปัญหามากขึ้น ค่าจ้างแรงงานในการปักดำ คิดตามค่าแรงรายวัน วันละ 120 - 160 บาทต่อคน ซึ่งถ้าหากผู้รับจ้างอยู่ไกลเจ้าของนาต้องเพิ่มรายจ่ายเป็นค่าจ้างรถ

ไปรับมา ความเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้ชาวนาบางคนซึ่งมีทุนทรัพย์น้อยต้องปรับตัวจากการทำนาแบบปักดำ เป็นการทำนาหว่าน เพื่อลดค่าใช้จ่ายค่าจ้างแรงงานให้ต่ำลง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมนี้ได้ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้ในการหว่านของชาวนาด้วย

3.3 ความรู้ในการหว่าน

การที่ต้องดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทำให้ชาวนาบางคนต้อง ปรับตัว และพยายาม แก้ไขข้อจำกัด ของนาหว่านด้วยการคิดหาวิธีการที่จะกระยะหรือสามารถบังคับการตกหรือทิศทางของเมล็ดข้าวที่หว่านลงไปในการปลงนาได้การพบปัญหาซึ่งนำไปสู่การพยายามแก้ไขทำให้เกิด วิธีคิด ในการหว่าน อันเป็นระบบความรู้ที่สะท้อนถึงการสังเคราะห์ความรู้ทั้งจากประสบการณ์เดิมและที่เพิ่มขึ้นใหม่ โดยนำความรู้เหล่านี้มาจัดระบบและเลือกสรรวิธีการที่จะสร้างสรรค์ ความรู้ใหม่ ขึ้นมาจากประสบการณ์การทำงาน

พ่อไว เป็นผู้ให้ข้อมูลหลักคนหนึ่งซึ่งสมัยก่อนก็เหมือนคนในชุมชนต้นกล้าคนอื่นๆ คือทำนาทำไร่และทำสวน ต่อมาเมื่อมีเขื่อนและระบบชลประทานทำให้น้ำอุดมสมบูรณ์ พ่อไวก็นำปรับเปลี่ยนมาเป็นไร่นาสวนผสม แต่เมื่อค่าใช้จ่ายในการจ้างแรงงานคนมาช่วยทำนา ค่าปุ๋ย ค่ายาฆ่าศัตรูพืชมีจำนวนสูง “ทำนา จ้างเขามันก็ไม่เหลือ” ในพ.ศ. 2536 พ่อไวจึงตัดสินใจเลิกทำนาและได้ปรับพื้นที่นาโดยขุดยกร่องทำเป็นสวนทั้งหมด เวลาที่เหลือจากการทำสวนก็รับจ้าง โดยงานที่พบว่าทำได้ดีในระยะ 3-4 ปีที่ผ่านมาคืองานรับจ้างหว่านเมล็ดข้าวเปลือก

ในปีแรกประมาณ พ.ศ. 2540 ที่พ่อไวรับจ้างหว่านข้าวเปลือกนั้นเป็นไปตามปกติเหมือนชาวนาผู้รับจ้างคนอื่นๆ แต่เมื่อปีแรกผ่านไปพ่อไวเริ่มสังเกตว่า ตนเองสามารถบังคับให้ข้าวเปลือกร่วงพออกจากมือโดยการวางนิ้วและขยับบางนิ้ว การกระยะตามใจเจ้าของนาซึ่งเป็นผู้จ้างว่าต้องการให้หว่านห่างหรือถี่ การบังคับนิ้วนี้จะต้องกระทำให้สัมพันธ์กับการกระยะการหว่านด้วยการนับจังหวะการก้าวของเท้าให้สัมพันธ์กับมือ และนำมาคำนวณกับพื้นที่นา พร้อมทั้งจัดระบบการหว่านให้เสร็จภายในระยะเวลาอันสั้น เพื่อที่จะหว่านได้มากกระสอบขึ้น และครอบคลุมพื้นที่นามากขึ้นโดยใช้เวลาการทำงานให้น้อยลง

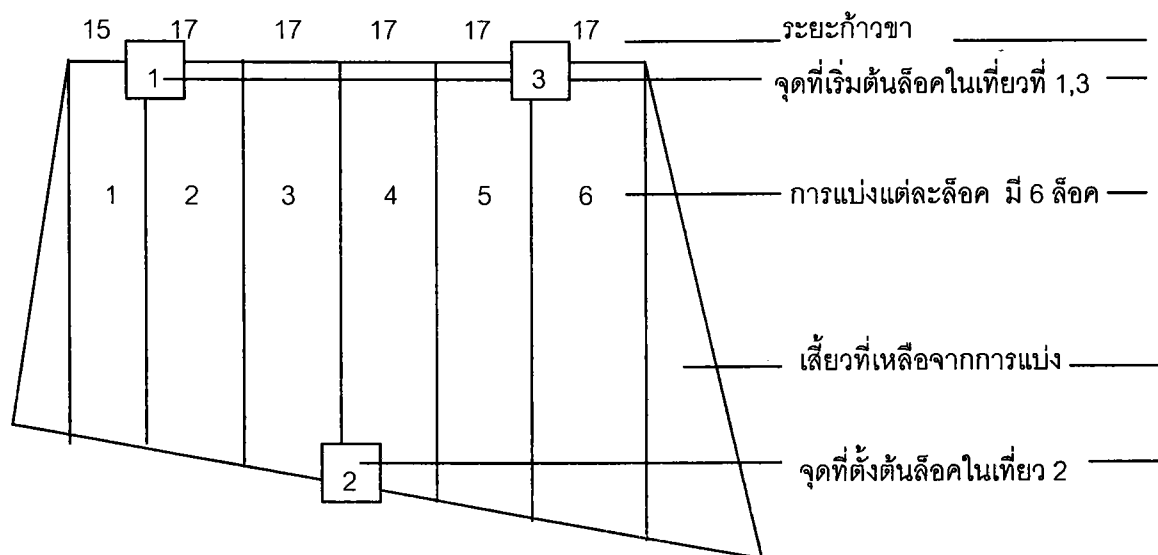
กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นด้วยการทดลองและฝึกปฏิบัติของตนเองนี้ พ่อไวกล่าวว่ามีพื้นฐานมาจากการเคยนำของสวนไปขายในตลาดที่จังหวัดนครราชสีมา เวลามีคนมาซื้อของพ่อไวจะคิดคำนวณราคาในใจและจะต้องคิดเลขเร็ว ส่วนความรู้ในการกระยะพื้นที่ที่ได้รับสะสมมาก็คือจากผู้ที่เคยมาร่วมทำนาแปลงสาธิตใน พ.ศ. 2526 โดยในปีแรกที่รับจ้างหว่านข้าวเปลือก พ่อไวก็นำวิธีการมาแล้วสาธิตเหมือนคนอื่นๆ และเมื่อข้าวขึ้นกอ พ่อไวสังเกตว่าการหว่านแบบไม่มีการกระยะและทิศทางไม่สามารถบังคับข้าวให้พจาก

มือได้สม่ำเสมอ การขึ้นของต้นข้าวจะมีลักษณะขาดตอนเพราะตอนหัวข้าวไม่สาด ดังนั้นรูปแบบที่พ่อไ้เรียนรู้และพัฒนาขึ้นมาเพื่อความสามารถในการหว่านข้าวเฉพาะตัวนี้จึงประกอบด้วย การกวาดมือ และการนับก้าวแบ่งลือค

✓ **การกวาดมือ** : การจะหว่านให้ข้าวสาดเสมอกัน หรือสามารถกำหนดได้ว่าจะต้องการให้ข้าวตกห่าง ตกถี่อย่างไรนั้นต้องกำกับกับการกวาดมือ โดยต้องขึ้นกับสภาพพื้นที่ คือถ้านาลึกพ่อไ้จะหว่านให้เมล็ดตกห่างๆ กัน แต่ถ้าเป็นนาตื้นจะหว่านให้ถี่มากกว่ากลาง ซึ่งวิธีกำหนดหรือบังคับเมล็ดข้าวก็เริ่มตั้งแต่ “การหีบข้าว” ถ้าเจ้าของนาที่ไปรับจ้างขอปให้ข้าวขึ้นถี่ ก็จะมีเมล็ดข้าวมาก แต่ถ้าขอปให้ข้าวขึ้นระยะห่าง ก็จะมีเบาขึ้น ข้าวก็จะติดมือขึ้นมาน้อยกว่านั้น “จะมีจะห่างขนาดไหนจะรู้กับมือเอง” นอกจากการหีบข้าวแล้ว การจะบังคับจำนวนที่สาดเมล็ดข้าวออกไปก็อยู่ที่ “การวางนิ้ว” โดยลักษณะเวลากำข้าวขึ้นมาจากภาชนะที่ใช้ใส่ข้าวเปลือก กำมือให้นิ้วกลาง นิ้วนางและนิ้วก้อยกดลงกับอุ้งมือหลวมๆ นิ้วโป้งกดทับบนสามนิ้ว ส่วนนิ้วชี้กางออก การบังคับให้ข้าวสาดไปในทิศทางใดและเป็นปริมาณถี่ หรือกลาง หรือห่างนั้นจะใช้นิ้วชี้เป็นตัวกำกับหลัก เมื่อปล่อยข้าวออกจากอุ้งมือข้าวจะปะทะกับนิ้วชี้ แล้วจะสาดไปตามที่ไ้ต้องการ ซึ่งนอกจากการหีบข้าวและการวางนิ้วแล้ว มือจะต้องทำงานประสานสัมพันธ์กับ “ข้อเหวี่ยงของแขน” หลักการที่พ่อไ้จัดรูปแบบการเหวี่ยงข้อแขนของตนเองก็คือ ใช้กำลังแขนอย่างเดียว ไม่ต้องใช้ไหล่ และต้องรู้วิธีการกวาดแขน ถ้ากวาดแขนแรงเมล็ดข้าวจะสาดไปไกล แต่ถ้าต้องการให้เมล็ดข้าวตกใกล้ๆ ก็ออกแรงเบาลง

การจะรู้ว่าควรจะต้องกวาดมืออย่างไรและระยะห่างของนิ้วชี้ที่กำกับกับการสาดนั้นควรจะเป็นอย่างไร พ่อไ้มีความรู้เรื่อง “ทิศทางลม” ประกอบด้วย เพราะหากวันใดลมสงบ วันนั้นก็จะสามารถหว่านได้ดี สำหรับเวลาที่ส่งดลมส่วนใหญ่จะเป็นช่วงเช้า เมล็ดข้าวจะตกตามที่ไ้วางแผนไว้ แต่ถ้าหากช่วงกลางวันซึ่งมีลมพัดตึง การหว่านจะไ้สวยเพราะลมจะตีเมล็ดข้าวกลับ เป็นการหว่านข้าวสู่ลมจะทำให้เมล็ดข้าวไม่สาด ข้าวจะเป็นปุมๆ และลงเป็นหย่อมๆ หรือหากเย็นหว่านบนคันนา ลมก็จะตีเมล็ดข้าวกลับบนคันนาอีก แต่ถ้าลมมาพอดี ลมจะตีข้าวไปไ้ไกลและสาดได้ดี ซึ่งหากเจอสถานการณ์เช่นนี้ พ่อไ้จะแก้ปัญหาด้วยการดูทิศทางลม แล้วออกหว่านใหม่อีกครั้ง

✓ **การนับก้าวแบ่งลือค** : การนับก้าวแบ่งลือค เป็นการแบ่งพื้นที่โดยให้สัมพันธ์กับระยะการก้าวขา ทั้งนี้เนื่องจากผืนนามีระยะไม่เท่ากัน บางผืนนาอาจจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมที่ไม่เท่ากัน การเดินหว่านเพื่อให้เมล็ดข้าวตกไปทั่วๆ นั้นจึงเป็นเรื่องยาก พ่อไ้จึงได้คิดพัฒนาการนับก้าวแบ่งลือคที่เดินขึ้นมาเพื่อให้สามารถแบ่งระยะการก้าวและเดินหว่านไ้ทั่วถึง

แผนภาพนี้ผู้วิจัยจำลองมาจากวิธีคิดของพ่อไวในการนับก้าวแบ่งลือคผืนนา โดยพ่อไวอธิบายว่า เมื่อได้รับการว่าจ้างให้ไปหว่านข้าวที่ไหน สิ่งแรกที่จะต้องทำเมื่อไปถึงนาผืนนั้นก็คือ การเดินนับก้าว โดยนับตามความกว้างของผืนนา เช่นสวนกว้างทางหัวนาได้ 100 ก้าว ส่วนทางปลายนาได้ 300 ก้าว เพราะนาจะกว้างไม่เท่ากัน เมื่อนับได้แล้วก็มาหารด้วย 15 ซึ่งหากเหลือเศษไม่ลงตัว พ่อไวก็นจะเฉลี่ยก้าวออกไปให้พอดี จากตัวอย่างผืนนานี้ลือคแรกคือ 15 ก้าว ลือคต่อมาเป็น 17 ตามลำดับ เพื่อจะทำให้แต่ละลือคนั้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า

จากประสบการณ์ที่พ่อไวสะสม และ *การตกผลึกกับความรู้* ที่ได้สรรสร้างขึ้นด้วยตนเองนี้ ทำให้พ่อไวสามารถแบ่งลือคที่เหมาะสมกับตนเองโดยการใช้ระยะก้าวขา 15 ก้าว ซึ่งเป็นระยะที่พ่อไวให้เหตุผลว่าเป็นระยะที่กวาดมือไปแล้วหว่านข้าวถึงทั่วกัน ในแปลงนาจะไม่มีพื้นที่รอยไหวของเมล็ดข้าว และเป็นระยะที่กะจากเงื่อนไขช่วงเวลาของลมที่ค่อนข้างจะสงบ แต่ถ้าช่วงขณะกำลังหว่านนั้นมีลมพัดพ่อไวจะใช้ระยะก้าวขา 11 ก้าวในการแบ่งลือค เพราะต้องเผื่อลมตีเมล็ดข้าว แต่หากเป็นช่วงที่สงบลมจริงๆ ก็จะใช้ 20 ก้าว โดยในปีแรกที่เริ่มรับจ้างหว่านข้าว พ่อไวยังไม่ได้นับก้าวหรือสังเกตการหว่านของมือ เพียงแต่ *จุดสนใจแรก* มาจากการเห็นรอยเท้าของตนเองที่ย่ำลงไปแปลงนาซึ่งเป็นโคลน ยามเท้าย่ำลงไปน้ำก็พุ่งขึ้นมาเห็นชัด การเห็นรอยเท้าทำให้สามารถนับระยะก้าวของตนเองได้ และต่อมาเมื่อค่อย ๆ สังเกต “ข้อเหวี่ยงของแขน” ซึ่งเป็นความยาวของช่วงแขนกับการกวาดมือของตนเองตลอดจนลักษณะของลมที่มีผลต่อการตกของเมล็ดข้าว ในปีแรกนี้พ่อไวยังอยู่ในขั้นเรียนรู้และทดลองระยะการตกของเมล็ดข้าวและคอยตามสังเกตผลหลังจากที่ข้าวเติบโตแล้ว ในปี 2 เมื่อนับระยะก้าวในช่วงหัวนาแล้วพ่อไวยังต้องเอาไม้ปักเป็นหลักไว้สำหรับจุดสังเกต และเฝ้าตามสังเกตระยะการเติบโตของต้นข้าวเช่นเดียวกับในปีแรก แต่ในปี 3 ซึ่งมีความชำนาญ

มากพอในการกระกระยะก็ไม่ต้องปักไม้ ยามที่ลงในแปลงนาพอไถสามารถกระกระยะก้าวด้วยสายตา พร้อมกับ คำนวณ หารแบ่งลีดในใจพร้อมกันนั้นก็สังเกตระยะสุดทางของเมล็ดข้าวที่ตก โดยในการหว่านพอไถจะเริ่ม ดันยีนหว่านในระหว่างกลางของลีดที่ 1 และ 2 เพื่อที่เมื่อกวาดมือสาดข้าวไปแล้ว วงแขนจะอ้อมจากลีด หนึ่งไปอีกลีดหนึ่งและเมล็ดข้าวจะตกบนพื้นที่ระหว่างทั้งสองลีดพอดี สำหรับการก้าวเดินไปเป็นตามทาง ยาวนั้นก็จะด้วยสายตาและเดินเป็นทางตรง ดังนั้นในการก้าวเดินไปเรื่อยๆ นั้นจึงต้องมี “ดังประจำตัว” ซึ่งเป็นดังที่พอไถจัดหาไปเอง เป็นดังพลาสติคใบใหญ่ สามารถจุข้าวเปลือกได้ 1 ปีบ การใช้ดังใหญ่ทำให้ไม่ต้องเดินกลับไปกลับมาเพื่อเติมข้าวเปลือกบ่อยๆ เมื่อเดินในเที่ยวแรกมาจนถึงปลายนาแล้ว พอไถก็นับก้าว มาอีกเพื่อตั้งต้นหว่านเที่ยวขากลับซึ่งเป็นเที่ยวที่ 2 โดยยีนระหว่างลีดที่ 3 และ 4 จากนั้นก็เดินในเที่ยวสุดท้ายคือระหว่างลีดที่ 5 และ 6 ซึ่งจะเป็นเที่ยวสุดท้าย แต่สำหรับส่วนที่แหลมออกไปไม่เข้าลีดพอไถก็ หว่านเก็บทีหลัง เป็นอันเสร็จสิ้นสำหรับการหว่านนาผืนนั้น

“ผมเดินเล่นเดียว แต่หว่านสองลีดไปเลยพร้อมกัน หว่านทางนี้ซีกหนึ่ง ถ้าเองกำรูดมือยังงัยข้าวมัน ตกใกล้ตัวมันจะดี ทำให้พอดี”

กระบวนการเรียนรู้ในการหว่านข้าวนี้เกิดขึ้นเพื่อให้ได้ ประสิทธิภาพ ที่ดีคือหว่านได้อย่างทั่วถึงอัน เป็น ผลจากการเรียนรู้ ที่สามารถพิจารณาได้ใน 2 มิติคือ ในแง่ของ การใช้เวลา และ การมีคุณภาพใน การหว่าน ซึ่งด้วยวิธีการหว่านเช่นนี้ทำให้พอไถสามารถใช้เวลาในการหว่านน้อย และสามารถหว่านให้เมล็ด ข้าวทั่วถึงตามใจเจ้าของนา ความรู้เช่นนี้มีได้จู่ๆ ก็เกิดขึ้นเอง หากแต่พอไถมีระบบความรู้เดิมจากการแบ่ง พื้นที่ในการไถนาอยู่ก่อนแล้ว เช่นความรู้ของการกระกระยะเมตรจากการทำสวนเกษตร ตลอดจนความรู้จาก การคิดเลขในใจจากการขายของที่ตลาด โดยพอไถได้นำมา ประมวลและสังเกต ทดลอง จนกระทั่ง สามารถพัฒนาหา “จุดที่ดีที่สุด” ในการทำงาน โดยวันหนึ่งๆพอไถจะหว่านได้ถึง 4-5 กระสอบ กระสอบ หนึ่งบรรจุข้าวเปลือกประมาณ 80 กิโลกรัม ค่าจ้างหว่าน 150 บาท กระสอบหนึ่งพอไถใช้เวลาหว่าน ประมาณ 2 ชั่วโมง ดังนั้นในหน้าหว่านวันหนึ่งๆ พอไถจึงมีรายได้ประมาณ 700-800 บาท และสิ่งที่ยืนยัน จนทำให้พอไถมั่นใจว่าการหาความรู้เช่นนี้เป็นวิธีการที่เหมาะสมกับการหว่านก็คือการที่ คนบอกต่อๆ กันไปว่า พอไถหว่านดี ทำให้มีเจ้าของนาจากต่างชุมชนมาหาจ้างให้ไปหว่าน ซึ่งหากคนว่าจ้างมีพื้นที่นาติดๆกัน ไม่ต้องเสียเวลาเดินทางพอไถก็จะทำงานได้เร็วและได้พื้นที่นามากยิ่งขึ้น

กระบวนการที่สร้างความรู้ใหม่ขึ้นมาจากการปฏิบัติซึ่งเกิดขึ้นอย่างเฉพาะตัวนี้ พอไถได้เล่าให้ฟังว่า มีผู้ที่ร่วมมารับจ้างการหว่านในแปลงนาเดียวกัน มีความสนใจเมื่อเห็นพอไถสามารถหว่านได้เร็วและได้พื้นที่

มาก และคอยมองเมื่อพ่อบอกว่าไม่เป็นจุดสังเกตในการแบ่งเลือด แต่ในรายละเอียดของการกวาดมือ การบังคับนิ้ว ตลอดจนระยะการก้าว ยังไม่มีผู้ใดมาเรียนรู้หรือขอรับการถ่ายทอดจากพ่อไว

4. การเรียนรู้ในการดูแลรักษาข้าว

กระบวนการเรียนรู้ในการบำรุงและดูแลรักษาข้าว เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นภายหลังจากที่ชาวนาเสร็จสิ้นการดำนาหรือการหว่านแล้ว ในสมัยก่อนมีพิธีกรรมที่ได้รับการสืบทอดมาจากบรรพบุรุษซึ่งสะท้อนถึงความคิดความเชื่อที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยหลังจากการปักดำแล้วคนในชุมชนจะมี พิธีแรกนา คือ การฝากฝังต้นข้าวกับพระภูมิเจ้าที่หรือเจ้านา ด้วยการตั้งศาลเพียงตา มีอาหาร ขนมต้มแดง ต้มขาว โดยผู้อาวุโสในครอบครัวจะไปบอกกล่าวฝากฝังข้าวที่ปักดำไปแล้วเพื่อขอให้เติบโตงอกงามอย่าให้มีอันตรายปราศจากการรบกวนของสัตว์ ขอให้ได้เมล็ดข้าวเต็มรวงในการเก็บเกี่ยว ซึ่งนอกจากการทำพิธีกรรมตามความเชื่อต่อสิ่งเหนือธรรมชาติแล้ว ชาวนาก็จะลงแรงของตนในการดูแลรักษาต้นข้าวในแปลงนาด้วยความเอาใจใส่และสม่ำเสมอทั้งการรักษาระดับน้ำ การดูแลรักษาข้าวให้ปลอดจากสัตว์ ตลอดจนการบำรุงดิน ซึ่งทุกขั้นตอนสามารถสะท้อนให้เห็นถึงการเรียนรู้อันเกิดจากความใกล้ชิดจนสามารถเข้าใจในธรรมชาติ ตลอดจนการสังเกต และการดูแลด้วยความเอาใจใส่ อย่างไรก็ตามการเรียนรู้ของชาวนาก็ยังยืนพื้นอยู่บนพลวัตของการปรับเปลี่ยน เพราะเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงในการใช้เทคโนโลยีและเครื่องจักร กระบวนการเรียนรู้ในการบำรุงรักษาและดูแลข้าวก็เปลี่ยนไปด้วย

4.1 ความรู้ในการรักษาระดับน้ำ

ในการเพาะปลูกสมัยก่อนซึ่งการทำนาอาศัยน้ำฝน การรักษาระดับน้ำในนาได้ดีเพียงไรนั้นขึ้นอยู่กับคันนาที่ปั้นไว้อย่างดีแล้วตั้งแต่ในขั้นตอนของการเตรียมดิน ดังนั้นสาระความรู้เรื่องการไหลของน้ำจึงเป็นความรู้ที่คนในชุมชนนำมาพิจารณาในเรื่อง "การทอนน้ำ" และ "การระบายน้ำ" ทั้งนี้ต้องพิจารณาให้สัมพันธ์กับความรู้ในสภาพภูมิอากาศและฤดูกาล เพราะหากหลังจากการปักดำไปแล้วมีฝนตกชุก การระบายน้ำในนาไม่ดี มีน้ำท่วม ข้าวจะจมน้ำจะเกิดความเสียหาย ชาวนาก็ต้องรีบไปดูระบายน้ำโดยจัดการให้น้ำออกไปสู่ลำห้วยหรือคลอง แต่ในทางกลับกัน หากฝนหยุดตก น้ำขาดจากแปลงนา วัชพืชบางชนิดซึ่งชอบขึ้นในที่ดินแฉะๆ หรือพอชุ่มชื้นจะออกแซมต้นข้าวและแย่งอาหารทำให้ได้ข้าวเติบโตไม่เต็มที่ ทางแก้ไขก็คือต้องรีบสูบน้ำเข้าแปลงนา ซึ่งชาวนาจะมีความรู้ว่ระดับน้ำเท่าใดถึงจะเพียงพอต่อการหล่อเลี้ยงต้นข้าวในนาให้ได้รับความเย็นเพียงพอ ในขั้นตอนของการเตรียมดินนี้สำหรับในสมัยก่อนหากทำคันนาไว้ดีแล้วเมื่อปักดำเสร็จก็ถือว่าเสร็จขั้นตอนของการเพาะปลูก เหลือรอเพียงแต่ข้าวโตกรวง โดยช่วงนี้ชาวนาสามารถทิ้งนาไปรับจ้าง หรือไปทำสวน ทำไร่นาได้ อาจจะหาเวลากลับไปดูนาบ้าง แต่ประมาณ 15 วันไปสักครั้งก็ได้ แต่ไม่ต้องไปบ่อย ๆ

“ถ้าเราทำคันทนาไว้ดีแล้ว ก่อนจะออกไปไหน ถ้าน้ำมันปรืออยู่กับบั้งนา สิบห้าวันก็ไม่ระเหย ถ้าระเหยมัน ก็ส่วนหนึ่ง แต่ไม่แห้งหรอก”

การเรียนรู้ที่เกิดจากการพาตัวเข้าไปใกล้ชิดกับสิ่งที่เรียนรู้ซึ่งในที่นี้ก็คือกับผืนนาทำให้ชาวนามี **ความจับใจ** ต่อการสังเกตเห็นถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสิ่งที่ตนเองพาตัวเข้าไปศึกษาและเรียนรู้ด้วย ในการเดินสำรวจดูระดับน้ำในแปลงนา หากเห็นลดลงอย่างผิดปกติต้องรีบหาสาเหตุเพราะอาจจะมีการรั่วของน้ำ ซึ่งชาวนามีความชำนาญจะบอกได้ว่ารอยรั่วของน้ำเกิดที่จุดไหน และจากสาเหตุอะไร สามารถแยกได้ว่ารอยรั่วของน้ำมาจากรูหนูหรือรูปู หากเป็นรูปูจะปรากฏเป็นรอยน้ำวนบริเวณที่ข้าวตั้งกอ สำหรับรูหนูจะอยู่บริเวณขอบคันนา การคาดการณ์จากการเห็นการรั่วของน้ำจึงเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ และต้องใช้ความสังเกตอย่างจับใจ ซึ่งจะเป็นพื้นฐานในการสำรวจและหาทางแก้ไขปัญหาด้วยการอุดรูรั่วต่อไป

4.2 ความรู้ในการดูแลรักษาข้าวให้ปลอดจากสิ่งรบกวน

เนื่องจากในทุกขั้นตอนของกระบวนการทำนามีความเชื่อมสัมพันธ์และต่อเนื่องกัน กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดในขั้นตอนหนึ่งจึงมีความสัมพันธ์กับกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดในขั้นตอนอื่น และต่างส่งผลซึ่งกันและกัน เช่นขั้นตอนการเตรียมดินที่ดี เก็บวัชพืชออกจากแปลงนาจนหมดหรือให้เหลือน้อยที่สุด จะส่งผลต่อขั้นตอนในการดูแลรักษาข้าวให้ปลอดจากสิ่งรบกวน ซึ่งหมายรวมถึงสัตว์ และวัชพืชต่างๆ

สำหรับในสมัยปัจจุบันที่การทำนาเปลี่ยนไป ในขั้นตอนของการเตรียมดินด้วยแรงสัตว์มาเป็นการเตรียมดินด้วยรถไถเดินตามหรือรถแทรกเตอร์ การเร่งรอบระยะเวลาการทำนาทำให้ **ไม่มีเวลาเตรียมดิน** ไม่มีระยะเวลาสำหรับการพักดิน ไม่มีการไถพลิกวัชพืชขึ้นมาตากให้แห้งตาย การไถนาด้วยรถไถแม้จะรวดเร็วโดยวันหนึ่ง ๆ สามารถไถได้ปริมาณมากแต่การไถด้วยรถทำให้ดินแน่น จึงต้องใส่ปุ๋ยลงไปบำรุงดิน การใช้ปุ๋ยทำให้ข้าวออกงามแต่ขณะเดียวกันก็บำรุงวัชพืชให้งามด้วย และเท่ากับเป็นการเพิ่มชนิดและจำนวนของศัตรูพืชให้มากขึ้นกว่าสมัยก่อน

“เมื่อก่อนทำนาเสร็จเราไม่ต้องไปทุกวัน ไปบ้าง มันก็ธรรมดา อาทิตย์หนึ่งไปทีก็ได้ สองสามวันไปที เอาแต่ที่เราว่าง แต่นาปัจจุบันนี้ต้องไปบ่อย ไปดูความเรียบร้อย โดยเฉพาะศัตรูข้าว”

การสืบค้นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยเฉพาะ ภาษา ที่ผู้ให้ข้อมูลหลักใช้สามารถสะท้อนถึงความคิดความเชื่อที่อยู่เบื้องหลังท่าทีและพฤติกรรมที่ชาวนามีต่อต้นข้าว ซึ่งชาวนามีเชื่อว่าข้าวมีชีวิตเช่นเดียวกับมนุษย์ เช่นเมื่อเล่าถึงการรักษาระดับน้ำในแปลงนา ก็เพื่อ “หล่อเลี้ยงให้ข้าวเย็น” หรือในยามที่ข้าวไม่เจริญเติบโต มีสัตว์มากัดกิน ชาวนาจะเรียกว่า “ข้าวมันเจ็บ” หรือในการใช้ยาฆ่าหญ้า ฆ่าปู ชาวนาก็ยัง

เล่าว่า “เวลาฉีดยาหญ้าเสร็จ ข้าวจะบอบช้ำ” สำหรับสัตว์ที่มารบควนข้าวในสมัยก่อนก็มีเพียงนก หนู เพลี้ย หนอนกอ ซึ่งนับว่ามีน้อยมาก โดยเฉพาะเมื่อสามสิบปีที่แล้วไม่มีแมลงเลย การกัดกินต้นข้าวของหนูก็ไม่กิน ทั้งแปลงแต่กินแปลงนี้ห่อหนึ่ง แล้วข้ามไปกินแปลงถัดไปอีกห่อหนึ่ง กินแปลงละห่อหนึ่ง พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ให้ข้อมูลหลักเล่าว่า

“สมัยก่อนหนูมาขอกิน ไม่ได้ทำให้ต้นข้าวเสียหาย แต่ทุกวันนี้ถามคนที่มาทำบุญที่วัด เขาว่าไม่ได้คืน กินหมดเป็นไร่เลย”

ดังนั้นด้วยวิธีคิดเช่นนี้ทำให้การเรียนรู้ของคนสมัยก่อนในการป้องกันสัตว์เหล่านี้จึงใช้เครื่องมือธรรมชาติ เช่นเคาะปั้งไล่แมลง ใช้ฟางข้าวมัดใส่เสื้อผ้าทำเป็นหุ่นไล่กา ใช้กิ่งมะเกลือปักไว้ในนาแก้เพลี้ยไฟ ส่วนหนูที่มีขนาดใหญ่ก็ใช้กับดักรอบนา ดักได้ก็เอามากินเป็นอาหารเพราะสมัยก่อนไม่ได้ใช้ยาฆ่าหญ้า หนูกินข้าวในนา คนกินหนูจึงปลอดภัย

อิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่สนับสนุนการผลิตข้าวในแง่การค้าและเชิงพาณิชย์ การเร่งรอบระยะเวลาการผลิตข้าว โดยเฉพาะเมื่อมีการสนับสนุนการปลูกข้าวหอมมะลิ ประกอบกับหน่วยงานรัฐได้สนับสนุนการใช้ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง ปัจจัยเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อการเรียนรู้และต่อวิถีคิดในระบบความสัมพันธ์ของชาวนาที่ผูกพันตนเองเข้ากับธรรมชาติ เพราะเมื่อมีการปลูกข้าวหอมมะลิ ชาวนาก็พบว่ามีหนูมารบกวนเป็นจำนวนมาก เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของน้ำทำให้ปลูกข้าวได้มากขึ้น สัตว์เหล่านี้มีอาหารกินมากก็ขยายพันธุ์เร็วตามไปด้วย ในพ.ศ.2520 หน่วยงานรัฐได้จัดวันนัดพบเกษตรกรและได้จัดให้มีการประกวดเก็บหางหนู ใครได้หางหนูมากจะได้รางวัลเป็นอุปกรณ์การเกษตรได้แก่ปุ๋ย ยาฆ่าศัตรูพืช ในการเพาะปลูกของฤดูกาลนั้นชาวนาบางคนได้หางหนูมากถึง 200-300 หาง ด้วยลักษณะเช่นนี้จากแนวคิดแต่เดิมของชาวนาคือ “หนูมาขอแบ่งข้าวกิน” จึงเปลี่ยนเป็น “หนูเป็นศัตรูพืช” ซึ่งเป็นฐานคิดนำไปสู่ความรู้ใหม่ ในวิธีการรักษาข้าวด้วย กล่าวคือนิยมการใช้ยาปราบมากขึ้นเพื่อจะได้ข้าวทันกับเวลาที่จะต้องเก็บเกี่ยวและจะต้องให้แล้วเสร็จโดยเร็วเพื่อเร่งลงมือปลูกในรอบใหม่

อย่างไรก็ตามปัญหาใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นทำให้ชาวนาต้องปรับตัวเพื่อเรียนรู้และหาทาง แก้ปัญหา ซึ่งส่วนใหญ่ชาวนามักจะพึ่งตนเอง คำแนะนำจากหน่วยงานรัฐอาจพอเป็นแนวทางแต่ไม่สามารถแก้ปัญหาให้ชาวนาได้ทั้งหมด

“ปัญหาที่เกิดบางทียาฆ่าศัตรูพืชตัวใหม่มันก็ต้องแก้ไปอย่างใหม่ บางทีหนอนกอลงก็ต้องแก้แบบนี้ แมลง

สิงห์ก็แบบนิ่ง แต่ศัตรูทุกอย่างถ่วงแล้วแกอะไรไม่ได้เลย มันกินเรียบหมด ก็ทำได้ยังงี้ ถือตัวอย่างข้าวไปที่เกษตรอำเภอ เขาก็ได้แค่แนะนำ ส่วนมากเขาจะแก้ปัญหาตอนปลายเท่านั้นแหละ ถ้ามันลงแล้วแก้ไม่ได้”

การเรียนรู้ในการใช้ยาฆ่าสัตว์และวัชพืชไม่เพียงแต่ส่งผลต่อวิธีการในการทำนาเท่านั้น แต่ในการดำเนินวิถีชีวิตของชาวนาก็เปลี่ยนไปด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะในสมัยก่อนคนในชุมชนจะขุดสระไว้ตามหัวไร่ปลายนา หรือตามวัด ตามบ้าน เมื่อถึงฤดูกาลที่มีฝนตกลงมาก็มีน้ำขังเต็มสระ ซึ่งคนจะได้อาศัยตักน้ำจากสระไปใช้ โดยจะแยกสระสำหรับสัตว์เลี้ยงและคนไว้แยกต่างหากจากกัน เด็กในสมัยก่อนจะมีหน้าที่ช่วยพ่อแม่หบน้ำจากสระไปใส่ไว้ในตุ่มให้เต็มก่อนจะไปโรงเรียน ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นน้ำในห้วยหนอง คลอง บึงใด คนสมัยก่อนก็ดื่มกินได้อย่างสนิทใจ “เมื่อก่อนไปที่ไหนๆ หิวเมื่อไหร่ก็กินน้ำได้..”

แต่เมื่อมีการขยายพื้นที่การปลูกข้าวเพื่อการค้าและการส่งออก ทำให้รัฐต้องส่งเสริมให้ชาวบ้านใช้ปุ๋ยและยาฆ่าศัตรูพืชเพื่อให้ข้าวมีคุณภาพสูงและได้ปริมาณมาก ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงเหล่านั้นจึงส่งผลกระทบต่อแหล่งน้ำธรรมชาติของคนในชุมชนด้วย “แต่สมัยนี้ทำอย่างนั้นไม่ได้ ยามันมาก บ่อนไหนๆ ก็ขี้ดยา ถ้าไปหิวที่ไหน ต้องบอกว่าทนเอา ทนเอา เดียวก็ถึงบ้าน”

การเรียนรู้ของชาวนาในปัจจุบันในการใช้ยาฆ่าศัตรูข้าวโดยหลักๆ ก็คือในการทำนาครั้งหนึ่งชาวนาจะใช้ยา 3 ครั้งคือ ครั้งที่ 1 หากเป็นนาหว่าน เมื่อนานเมล็ดยาวหอมมะลิลงแปลงนาแล้ว ก็เอาข้าวพันธุ์เดียวกับที่หว่านคลุมยา แล้วหว่านบนโคกเพื่อตักหนูไว้ชั้นหนึ่งก่อน หนูที่จะมากินข้าวหากเจอข้าวที่คลุมยาไว้จะไม่ลงไปกินเมล็ดข้าวในแปลงนา แต่ขณะเดียวกันหากข้าวที่คลุมยาดตกลงไปในแปลงนา ก็ไม่ทำให้พันธุ์ข้าวเปลี่ยนเพราะเป็นพันธุ์เดียวกัน แต่การป้องกันครั้งแรกนั้นไม่ได้หมายความว่า จะรักษาข้าวได้ เพราะเมื่อข้าวโต ศัตรูต่อมาของข้าวในแปลงก็คือปูนา การใช้ยา ครั้งที่ 2 จึงมักจะเกิดขึ้นหลังจากต้นข้าวโต โดยเฉพาะนาดำ ที่ไม่ได้หว่านเมล็ดพันธุ์คลุมยาดักไว้บนโคกมักจะพบปัญหาการกัดกินของปู เพราะเมื่อดำนาเสร็จ ชาวนาเปิดน้ำเข้าในแปลงนา บางแปลงทิ้งไว้คืนเดียวเท่านั้น รุ่งเช้ามาดูพบใบข้าวลอยเป็นแพ แสดงว่าปูนากัดกินข้าวเกลี้ยง ชาวนาก็จะฆ่าปูด้วยการเอาข้าวสุกผสมยา ข้าวสุกจะดูดยาและเมื่อตกลงไปในนาปูจะกินข้าวสุก คืนเดียวก็ตายหมด สำหรับการैया ครั้งที่ 3 คือการใช้ยาฆ่าหญ้าในแปลงนาซึ่งมีหลากหลายพันธุ์ เช่นหญ้าคา หญ้านกเขา หญ้าขี้ดมอญ การจะใช้ยาฆ่าหญ้าขึ้นอยู่กับสภาพที่เมื่อใดที่มีหญ้าขึ้นมากก็ใช้ แต่ถ้ายังไม่มากก็อาจจะลอปไปได้ เนื่องจากหญ้าเติบโตขึ้นคู่กับข้าว ข้าวเขียว หญ้าก็งาม การใช้ยาฆ่าหญ้าจึงมีความจำเป็นสำหรับชาวนาอย่างยิ่ง

ดังนั้นนอกจากสัตว์ที่มารบกวนข้าวแล้ว วัชพืชก็เป็นปัญหาใหญ่อีกประการหนึ่งที่ทำให้ชาวนาต้องเปลี่ยนแปลงกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการกับวัชพืช พัฒนาการของการกำจัดหญ้า ก่อนที่จะมีการใช้ยาฆ่าหญ้าอย่างแพร่หลายนี้ เมื่อก่อนชาวนาใช้เครื่องตัดหญ้าแบบสะพายหลัง แต่การใช้เครื่องตัดหญ้ามียข้อจำกัดคือถ้าชาวนาไม่ลงมือทำเองก็ต้องจ้างและมักจะไม่ทันการกับการเจริญเติบโตของหญ้าที่แย่งอาหารต้นข้าว การใช้เครื่องตัดหญ้าจึงไม่สามารถคุมหญ้าได้ทัน ในขณะที่การใช้ยาฉีดมีความรวดเร็วกว่าซึ่งชาวนาก็ต้องเรียนรู้กับเวลาที่เหมาะสมในการฉีด ต้องรู้ว่าหญ้าสูงขนาดไหนการฉีดจึงจะให้ผลดีกับต้นข้าว และดูจากจำนวนหญ้าที่ขึ้นในแปลงนา บางทีหญ้าขึ้นมาไม่สูงนักเมื่อเห็นก็ต้องรีบฉีด เพราะไม่เช่นนั้นหญ้าจะสูงพอกับต้นข้าวทำให้ฉีดยาก ตอนฉีดต้องเอาน้ำออกจากนาก่อน ฉีดเสร็จแล้วจึงเอาน้ำลงไปแช่ทิ้งไว้ประมาณวันหรือสองวัน หญ้าเมื่อถูกน้ำแช่จะเปื่อย นอกจากนั้นชาวนาจะต้องเรียนรู้กับปริมาณของยาที่ใช้ฉีด เพราะหากฉีดน้อย หญ้าจะไม่ตาย แต่ถ้าหากฉีดมากข้าวจะเหลืองและตกรวงข้าว แต่ถ้าฉีดพอดีๆ หญ้าจะสลบซึ่งชาวนาสามารถใช้ช่วงเวลานี้รับถอนหญ้าขึ้นมา ก็จะถอนง่าย

“ฉีดหลายข้าวมันบอบ ถ้าบ่อนไหนวงยามากๆ ข้าวก็เหลือง อื้อฮือ กว่าที่ฟั่นกินาน แกก็ไม่แก่ ถึงจะออกก็ไม่ทันเขา มั่วสลบอยู่ สลบกับหญ้า”

ผู้ให้ข้อมูลหลักคนหนึ่งตั้งข้อสังเกตว่า สมัยก่อนไม่มีหญ้ามามากขนาดนี้ อาจจะพอมีบ้างแต่ไม่ต้องใช้ยาฉีด สามารถใช้แรงถอนหรือใช้มีดดายหญ้าซึ่งเรียกว่า “ทำลูน” ปราบได้บ้าง หญ้าที่ถอนขึ้นมาก็เอาฝังบนคันนา พอแห้งก็เป็นปุ๋ยกับดิน แต่มาในสมัยนี้เมื่อมีการจัดการเปลี่ยนแปลงสภาพธรรมชาติโดยเฉพาะการตัดไม้ทำลายป่าทำให้วัชพืชมีปริมาณมากขึ้น

“หญ้านาคันเเยอะ มีดอก ดอกมันจะลอย ตกแล้วมันถึงอก ผมว่าสมัยก่อนมันเป็นป่าเเยอะ ปลิวไปได้ไม่ไกล เจอดันไม้มันก็ไม่ลง แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีป่าแล้วมันก็ไปทั่ว ไปไกล เมื่อก่อนไม่ค่อยเห็นมี”

ปัจจุบันการใช้ยาฆ่าสัตว์และวัชพืชในการรักษาข้าวตั้งแต่เริ่มการหว่านเมล็ดข้าวจนกระทั่งตกรวง เป็นสิ่งที่ชาวนาในชุมชนต้นกล้าเลี้ยงไม่ได้ ถ้านาแปลงใดไม่ใช้แต่แปลงอื่นใช้ สัตว์ก็จะหนีมากินข้าวจากแปลงที่ไม่ใช้ยา นอกจากนั้นการทำนามากกว่าปีละครั้งทำให้ชาวนาต้องรีบเร่ง ไม่สามารถไถ คราดเพื่อเก็บวัชพืชออกจากแปลงนาอย่างถี่ถ้วนเหมือนสมัยก่อน การบำรุงดินและเร่งความเจริญเติบโตของต้นข้าวด้วยการใส่ปุ๋ยตามสูตรทางเคมีได้ช่วยให้ต้นข้าวงอกงาม โตเร็ว และเมื่อข้าวได้อาหารเสริม วัชพืชที่ไม่ได้รับการกำจัดไปตั้งแต่แรกหรือที่ปลิวมาตกเพิ่มภายหลังก็ได้รับบำรุงให้เติบโตเช่นกัน ผู้อาวุโสของชุมชนคนหนึ่งซึ่งพบผ่านการทำนาทั้งในสมัยก่อนและปัจจุบันได้กล่าวว่า

“นั่นแหละคนที่เลยได้กินแต่ยาพิษ ทุกคำข้าวเลย คนกินชอบ แต่หารู้ไม่ว่ายาทุกคำข้าว คนเดียว
นี่ถึงเป็นโรคกันมาก”

4.3 ความรู้ในการบำรุงดิน

กระบวนการเรียนรู้ในการบำรุงดินเป็นอีกขั้นตอนย่อยของการบำรุงรักษาข้าว ซึ่งความรู้ในการบำรุงดินในสมัยก่อนและสมัยปัจจุบันนี้มีความแตกต่างกัน เพราะวิธีการเตรียมดินที่แตกต่างกัน กล่าวคือในสมัยก่อนนั้นดินมีความอุดมสมบูรณ์เนื่องจากขณะที่ใช้แรงงานวัวควาย ชะไณนา สัตว์ถ่ายมูลลงไป ชาวนาที่ไถและกลบไปพร้อมกันและจากการพลิกดินขึ้นมาหลายครั้งจนร่วนซุยดินนั้นก็ได้รับปุ๋ยไปตามธรรมชาติ นอกจากนั้นในหน้าแล้งประมาณเดือนสามซึ่งเป็นช่วงที่ผืนนาว่างและพักตัว ยังมีพิธีกรรม “ออกใหม่ขึ้นสามคำ” ซึ่งจะต้องทำเป็นประจำ คือการเอาพริก เกือบ มูลวัว ควายใส่เกวียนมาหว่านใส่ที่นาให้ทั่วผืนอันถือเป็นสัญลักษณ์ของการเตรียมตัวทำนาในรอบใหม่ จากนั้นประมาณเดือนหกก็รื้อให้ฝนลงแล้วจึงทำการไถนา

หากแต่การเรียนรู้ในการบำรุงดินด้วยวิธีการแบบสังคมสมัยดั้งเดิมเปลี่ยนไปเมื่อมีเครื่องจักรเช่นรถไถเดินตามเข้ามาแทนที่แรงงานสัตว์ เมื่อชาวนาในชุมชนเลิกใช้วัวควาย ดินก็ขาดปุ๋ยคอกตามธรรมชาติ นอกจากนั้นการไถโดยรถที่มีน้ำหนักมากทำให้ดินอัดแน่น ชาวนาจึงต้องเร่งการเจริญเติบโตของข้าวด้วยการใส่ปุ๋ยเคมี ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นการบำรุงเร่งต้นข้าวให้สูง และให้โตเร็วด้วยสูตรเคมีสำเร็จ ซึ่งสูตรทั่วไปของปุ๋ยจะประกอบด้วยธาตุ 3 ตัวคือ ไนโตรเจน [nitrogen – N] โพแทสเซียม [potassium – P] และฟอสฟอรัส [phosphorus - K] ชาวนาได้เรียนรู้ว่าหากต้องการจะให้ข้าวเติบโตอย่างไรก็ขึ้นอยู่กับทางเลือกใช้สูตรที่ให้น้ำหนักกับธาตุเหล่านี้เท่าใด เช่นปุ๋ยสูตร 16-16-16 หรือปุ๋ยยูเรีย จะใส่เพื่อบำรุงต้นข้าวขณะที่ยังอ่อนๆ หากข้าวแตกกอและต้องการให้ต้นสูงจะใช้ปุ๋ยสูตร ปุ๋ยสูตร 46 ช่วยเร่งใบ รากและลำต้น ส่วนสูตร 15-15-15 จะทำให้รากและลำต้นยาวเร็ว แต่มีคนใช้ไม่มากเพราะราคาสูง สำหรับปุ๋ยที่ชาวนาในชุมชนต้นกล้าเลือกใช้กันนั้นส่วนใหญ่คือ 2 สูตรแรกเพราะมีราคาถูกโดยนำมาใช้ปนกัน นอกจากปุ๋ยสูตรสำเร็จแล้วพอข้าวเจริญเติบโตเต็มที่เมล็ดข้าวจะกลม เรียกว่าข้าวตั้งท้องก็อาจจะใส่สารตัวอื่นๆที่ต้องการ เช่นจำพวกวิตามิน เพื่อเพิ่มคุณค่าให้ข้าว ซึ่งการจะใส่มากหรือน้อยเท่าใดก็แล้วแต่เงินทุนและความต้องการของชาวนาแต่ละคน ดังนั้นคนที่ไม่มีเงินลงทุนทำนามากก็จะมีเงินซื้อปุ๋ยใส่มาก

การเปลี่ยนแปลงกระบวนการบำรุงดินและรักษาต้นข้าวให้เติบโตและเจริญงอกงามปลอดภัยจากการรบกวนของสัตว์และวัชพืชจากสมัยก่อนมาเป็นวิธีการอย่างสมัยปัจจุบัน นอกจากจะทำให้ วิธีคิด ของชาวนาในเรื่องนี้เปลี่ยนแปลงไปด้วยแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อถึง ระบบคุณค่า ในวิถีการดำรงชีวิตของชาวนา เพราะเมื่อกระบวนการเรียนรู้ในการบำรุงดินด้วยวัตถุดิบที่มีตามธรรมชาติเปลี่ยนไปเป็นการใช้ปุ๋ยสูตรสำเร็จที่ต้องใช้เงินซื้อ ทำให้เกิดค่านิยมใน การแข่งขัน และ การได้เปรียบเสียเปรียบ ใครมีเงินทุนมากก็ซื้อ

ปุ๋ยใส่ข้าวได้มาก ดังนั้นวิธีคิดในสมัยก่อนที่ **ข้าวงามเพราะแรง** นับตั้งแต่แรงจากการไถ คราด การหมั่นดูแลด้วยความเอาใจใส่ จึงเปลี่ยนเป็น **ข้าวสมัยนี้งามเพราะเงิน**

กระบวนการเรียนรู้ในการบำรุงรักษาดันข้าวของชาวนาในสังคมดั้งเดิม จึงมิได้เป็นเพียงแต่การใส่ปุ๋ยเพื่อให้ดินได้ธาตุอาหาร และไม่ใช่ว่าเพียงแค่การไล่สัตว์ให้ออกไปจากผืนนาเพื่อไม่ให้มารบกวนต้นข้าว แต่การบำรุงรักษาดันข้าวของคนในสมัยก่อนได้สะท้อนถึงวิถีคิดของคนในชุมชนที่มีต่อข้าวซึ่งถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพราะหล่อเลี้ยงร่างกายและชีวิตของมนุษย์ให้เจริญเติบโต ชาวนาได้ทำพิธีกรรมฝากฝังข้าวไว้กับเจ้าที่ เจ้านา และยังหมั่นไปดูแลให้มีน้ำหล่อเลี้ยง ให้มีสัตว์รบกวนแต่น้อย สาระความรู้ในการดูแลต้นข้าวเช่นนี้อยู่ขั้นตอนย่อยของการรักษาระดับน้ำ การดูแลให้ปลอดจากการรบกวนของหญ้า ของสัตว์ ตลอดจนการบำรุงดิน ซึ่งในสมัยก่อนไม่ต้องใช้จ่ายเงินมากเพราะได้ทำในระหว่างขั้นตอนของการเตรียมดินแล้ว ผู้ที่ถ่ายทอดความรู้ก็คือพ่อแม่และผู้ที่มีประสบการณ์มาก่อนในชุมชน ซึ่งวิธีการที่ผู้ถ่ายทอดใช้ก็คือการทำตัวอย่างให้เห็น โดยผสมเข้าไปกับการทำงานร่วมกันระหว่างผู้ถ่ายทอดและผู้เรียน

หลังจากการดูแลรักษาข้าวจนกระทั่งโตและออกรวงเต็มที่ ระหว่างนั้นชาวนาจะมีได้พักเฉย แต่จะออกไปหางานรับจ้างอื่นทำ ผู้ที่มีสวนโบราณก็จะใช้เวลานี้ทำนุบำรุงดูแลสวน คายหญ้าที่ขึ้นรกและแย่งอาหารของต้นไม้ ริดกิ่งที่แห้งตายของต้นไม้ลงมาเพื่อกองไว้เป็นฟืนหรือปุ๋ย หรือตอกิ่งไม้เพื่อเก็บไว้เพาะปลูกในฤดูกาลฝนใหม่ ภารกิจของชาวนาในชุมชนต้นกล้ามีอย่างต่อเนื่อง เพื่อรอเวลาที่ข้าวจะออกรวง

5. การเรียนรู้ในการเก็บเกี่ยว

หากเปรียบกระบวนการในการทำนาเป็นการเดินทาง ขั้นตอนใน การเก็บเกี่ยว ก็ถือว่าเกือบถึงช่วงสุดท้ายที่จะได้เห็นผลจากการการลงแรงมาตั้งแต่ต้น ในฤดูกาลทำนาสมัยก่อนคือการทำนาปีละครั้ง ช่วงของการเก็บเกี่ยวจะอยู่ระหว่างประมาณเดือนพฤศจิกายน - เดือนธันวาคม ดังนั้นจากช่วงของการเพาะปลูกจนก่อนที่จะถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยว จึงเป็นช่วงระยะเวลาหลายเดือนที่ชาวนาจะรอข้าวตกรวง ระหว่างนี้ชาวนาสามารถจะไปทำงานอื่นๆ ได้ เนื่องจากชาวนาในชุมชนต้นกล้าไม่ได้ทำนาอย่างเดียว แต่มักทำไร่และทำสวนควบคู่ไปด้วย บางคนก็ไปรับจ้างทำงานที่อื่นและจะกลับมาให้ทันเวลาเก็บเกี่ยว การรอข้าวตกรวงแม้จะเป็นช่วงชะลองานในนา แต่ก็เป็นช่วงที่มี ความสำคัญต่อจิตใจ ของทุกคนในครอบครัวของชาวนา แม้แต่เด็กๆ สมัยก่อนที่ช่วยพ่อแม่ทำนาก็จะรอคอยการตกรวงข้าว เพราะรู้ว่าหลังจากการเก็บเกี่ยวแล้วพ่อแม่จะขายข้าวส่วนหนึ่ง ดังนั้นถ้าเด็กๆ อยากได้อะไรก็จะเตรียมขอพ่อแม่ซื้อในช่วงนี้

การออกรวงของต้นข้าว มีนัยสำคัญที่ทำให้ชาวนาได้สร้างความรู้ในเรื่องต่างๆ ดังนี้

5.1 ความรู้ในการจัดการข้าวที่ออกรวง

สำหรับชาวนาการรอข้าวตกรวงถือเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีความเชื่อมโยงกับการจัดการ แผนการใช้จ่าย ในครอบครัว และมีความสัมพันธ์กับการขายข้าว กล่าวคือเมื่อ “ข้าวเริ่มสุกครั้งแรก” โดยมากจะเป็นช่วงต้นๆ หนาว มองไกลๆ จะเห็นเป็นสีเหลืองอย่างที่เรียกกันว่าทุ่งรวงทอง ชาวนาจะมีแผนว่า “พอเห็นหน้าน้อง แล้วค่อยขายพี่” คำว่า “หน้าน้อง” หมายความว่าข้าวใหม่ที่เพิ่งออกรวง ส่วน “พี่” หมายถึงข้าวเก่าในยุ้งที่ได้จากการปลูกเมื่อฤดูกาลที่แล้ว เพราะเมื่อเห็นหน้าน้องแล้วก็ประมาณได้ว่าเหลือระยะเวลาอีกสองเดือนถึงจะได้กินข้าวใหม่ การเห็นข้าวใหม่ออกรวงจึงเป็นหลักประกันว่าในปีนี้ได้ข้าวแน่นอน จึงจะสามารถตัดสินใจขายข้าวเก่าในยุ้งได้ แต่ชาวนาก็จะต้อง ประมาณ ว่าในปีนั้นๆ จะได้ข้าวที่ถึง การกะประมาณนี้อาศัย ความเชี่ยวชาญและความแม่นยำ จากสายตาในการปลูกข้าวซึ่งเพิ่มขึ้นตามระยะเวลา เพราะในการทำนาตอนเป็นหนุ่มเป็นสาวที่ยังทำนาร่วมกับพ่อแม่ยังไม่สามารถกะประมาณได้ แต่จะค่อยๆ เรียนรู้จากพ่อแม่ การกะประมาณนี้มีความหมายต่อชาวนาเพราะจะทำให้สามารถคำนวณและวางแผนการใช้จ่ายเงินสำหรับสมาชิกในครอบครัว

แต่สิ่งที่ถือเป็นพลวัตของกระบวนการเรียนรู้ในการวางแผนที่สำคัญของชาวนาก็คือ สภาพความเปลี่ยนแปลงใน การลงทุนทำนา เพราะเมื่อการทำนามีค่าใช้จ่ายมากขึ้น ทั้งค่าเครื่องจักร ค่าจ้างแรงงาน และชาวนามีโอกาสกู้ยืมเงินจากแหล่งเงินนอกระบบและในระบบมาลงทุนทำนาตลอดจนดำเนินชีวิตได้ ข้าวที่ตกรวงในนาจึงเป็นหลักค้ำประกันที่ชาวนาจะสามารถนำไปยืนยันได้ว่ามีเงินใช้หนี้ ดังนั้นชาวนาจึงเข้าสู่ระบบ “การขายฝาก” ข้าวในนา บางคนขายข้าวทั้งหมดในแปลงนาให้เจ้านี้ตั้งแต่ยังไม่ทันได้เก็บเกี่ยวรวงข้าวที่ตนเองลงมือปลูกเลยสักรวง

ในกระบวนการทำนา ผลของการเรียนรู้เกิดได้ในทุกขั้นตอน เช่นในสมัยก่อนที่ยังมีการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวระหว่างเพื่อนบ้านและญาติพี่น้อง การได้เห็นข้าวตกรวงจะทำให้เจ้าของนาารู้ได้ว่า เมล็ดพันธุ์ที่ขอจากเพื่อนฝูงญาติพี่น้องมาปลูกนั้น “สบ” กับตัวเองหรือไม่ เพราะถ้าหากสบหรือเหมาะสมกับผู้ปลูก เมล็ดข้าวก็จะตกรวงมาก ซึ่งตลอดเวลาตั้งแต่เพาะปลูกจนกระทั่งตกรวงจะมีสัตว์และวัชพืชมารบกวนน้อย อาจจะพอมีบ้างแต่ก็ยังสามารถป้องกันรักษาต้นข้าวไว้ได้ กระบวนการเรียนรู้ในการทำนาจึงมีอาจแยกส่วนใดส่วนหนึ่งออกจากกัน หากแต่ทุกขั้นตอนมีความเกี่ยวเนื่องและเชื่อมโยงซึ่งกันและกันคือการเกี่ยวข้าว การนวดข้าว และการเอาข้าวขึ้นยุ้ง โดยที่แต่ละขั้นตอนจะแสดงให้เห็นถึง การวางแผน การจัดการ และการเตรียมการ สำหรับรายละเอียดในแต่ละขั้นตอนมีดังนี้

5.2 ความรู้ในการเกี่ยวข้าว

กระบวนการเรียนรู้ในการเกี่ยวข้าวในแบบแผนวิธีการทำนาในสมัยก่อนนั้นมีความซับซ้อน จึงต้องการการเรียนรู้ที่ต้องอาศัยการฝึกหัด และความเชี่ยวชาญมากพอสมควร เนื่องจากในสมัยก่อนนั้นจะใช้เคียวในการเกี่ยวข้าว ในขั้นตอนนี้ความรู้ที่สำคัญสำหรับชาวนาคือ การดูระยะข้าวสุก และ การจัดการเกี่ยวให้สัมพันธ์กับระยะการสุกของข้าว ทั้งหมดที่อยู่ในแปลงนาทุกๆ แปลง เพราะหากจัดการไม่ดี ชาวนาลงมือเกี่ยวในระยะที่ข้าวอ่อนเกินไปหรือแก่เกินไปจะมีผลทำให้เกี่ยวได้ยาก ซึ่งลักษณะของข้าวสุกคือเมล็ดข้าวจะเปลี่ยนเป็นสีเหลืองทอง ใบข้าวชั้นล่างเหี่ยวพับลง ระยะนี้หากในนายังมีน้ำขังอยู่ต้องถายน้ำออกจากนาให้หมด ข้าวในนาลงจากนั้นจนถึงประมาณ 2 อาทิตย์ข้างหน้าจึงเป็นระยะที่เกี่ยวได้ดีที่สุด แต่ถ้าเกินกว่านี้แล้วยังไม่ได้เก็บเกี่ยวก็จะเป็นการปล่อยให้ข้าวสุกนานเกินไป ต้นข้าวจะเริ่มเหี่ยว คอรวงจะเปื่อยและหักพับ เพราะทาน้ำหนักของรวงข้าวไม่ไหว เมื่อเอาเคียวเกี่ยวจะไม่ขาด ซึ่งหากเป็นลักษณะนี้ชาวนาจะต้องเอาไม้ "โปคา" หรือไปนากดให้ต้นข้าวล้มไปทางเดียวกัน เพื่อที่เวลาเกี่ยวจะทำให้เกี่ยวได้ง่ายขึ้น

การใช้เคียวเกี่ยวข้าวเป็นสาระที่บ่งบอกถึงวิธีการที่ผู้เกี่ยวต้องใช้เวลาใน การฝึกปฏิบัติ ซึ่งมีแบบแผนในการเรียนรู้ทั้งท่าทางในการยืน การจับรวงข้าว การพลิกมือที่จับเคียวและการเกี่ยวดึงรวงข้าวให้ขาด โดยก่อนอื่นผู้เกี่ยวต้องยืนกางขาปักหลักให้มั่นคง ไน้มตัวไปข้างหน้า มือข้างที่ไม่ได้จับเคียวเอื้อมไปรวบต้นข้าวประมาณ 8-10 ต้น ที่บริเวณกลางต้นข้าว ส่วนมือที่จับเคียวให้เกี่ยวต้นข้าวในตำแหน่งต่ำกว่ามือที่จับ กดหัวเคียวให้ต่ำลงนิดหนึ่งซึ่งจะต้องประกอบด้วยท่าพลิกมือก่อนจะออกแรงกระชากเคียวเกี่ยวข้าวให้ขาด ต้นข้าวที่ขาดแล้วจะกำไว้ในมือก่อนแล้วค่อยๆ ใช้เคียวเกี่ยวข้าวต้นอื่นๆ เมื่อได้ข้าวจนเต็มกำมือแล้วจึงวางข้าวที่เกี่ยวมาได้แล้วบนซังข้าว ปล่อยให้รวงทอดยาวไปบนซังซึ่งจะเป็นการระบายอากาศและตากแดดให้กับเมล็ดข้าวไปด้วยในตัว การจะเกี่ยวข้าวให้ได้ดี คือเกี่ยวได้เร็ว ครั้งเดียวขาดโดยไม่ต้องเกี่ยวซ้ำ จะต้องเรียนรู้ท่าที่การเกี่ยวที่ถูกต้องซึ่งจะต้องฝึกหัดเพื่อให้เกิดความชำนาญ คนที่เกี่ยวไม่เป็นหรือเกี่ยวยังไม่คล่องจะมีลักษณะของการ "เกาะยาว" คือมือที่จับต้นข้าวห่างจากจุดดึงเคียวมาก คนที่เกี่ยวใหม่ ๆ จะจับต้นข้าวค่อนข้างไปทางด้านบนมาก และไม่กล้าจับต่ำเพราะกลัวเคียวจะบาดมือ แต่สำหรับคนที่เกี่ยวเป็นและคล่องแล้ว สายตาจะกะระยะได้แม่นยำ ความชำนาญจะทำให้มือตึงในจุดที่สามารถตัดได้อย่างไม่พลาดเลย

"ดำนาเป็น เกี่ยวเป็น มันมาด้วยกัน เกี่ยวทีละรวงสองรวงตอนแรกๆ ปีนหลังก็ทำเป็น ตอนแรกก็เกี่ยวยาวๆ กลัวเคียวจะเจาะมือ แต่พอเป็นแล้ว เขาเกี่ยวเฉียดกับมือนี้เลยนะ"

ความรู้ในการเกี่ยวข้าวจึงมีความสอดคล้องประสานของความรู้ในหลายๆ ชุด และแต่ละชุดจะมีความสอดคล้องสัมพันธ์กัน เพราะไม่เพียงแต่ชาวนาจะต้องมีความรู้ในเรื่องระยะเวลาในการปักดำซึ่งจะต้อง

สัมพันธ์กับระยะเวลาที่ข้าวตกรวง ความรู้ในการดูวงข้าว ความรู้ในการแลกเปลี่ยนความสัมพันธ์ด้วยแรง ทั้งนี้ชาวนาจะจัดการให้สัมพันธ์กัน เนื่องจากในวิถีการทำนาสมัยก่อนชาวนาจะไปรวมเอาแรงกันในการปักดำ ดังนั้นเมื่อถึงเวลาข้าวตกรวง แปลงนาที่ไประดมกันครวแรกก็จะตกรวงก่อน ชาวนาก็จะไปเอาแรงช่วยระดมเกี่ยวข้าวในแปลงนั้นให้เสร็จไปโดยเร็ว และจะไล่ทำในแปลงอื่นๆ ซึ่งจะสอดคล้องกับแปลงนาที่ไปเอาแรงในช่วงการปักดำ นอกจากการจัดการไถระยะเวลาการเกี่ยวในแต่ละแปลงนาที่ต่างเจ้าของกันแล้ว แม้ในแปลงนาที่มีเจ้าของเดียว และมีที่นาแบบขั้นบันไดซึ่งทำให้ต้องปลูกข้าวพันธุ์นัก กลางและเบาแตกต่างกัน ดังนั้นระยะเวลาในการตกรวงแตกต่างกันด้วย ชาวนาผู้เป็นเจ้าของนาจะมีระบบการจัดการแรงงานในครอบครัวของตนเองในการไล่เกี่ยวข้าวให้เหมาะสมกับการตกรวงของข้าวในนาแต่ละแปลง นอกจากนั้นในสมัยก่อน ด้วยความที่ชาวนามีความเข้าใจในธรรมชาติจึงทำให้การจัดการในขั้นตอนของการเกี่ยวข้าวเป็นไปอย่างสอดคล้องและประสานสัมพันธ์กับวงจรชีวิตของข้าวเพราะเมื่อเก็บเกี่ยวมาแล้วชาวนาจะต้องการเวลาและแสงแดดในการที่จะทำให้เมล็ดข้าวแห้งเพื่อที่จะสามารถเก็บไว้ได้จนจนปีจนกว่าจะถึงรอบฤดูกาลใหม่ โดยปกติชาวนาจึงจะเกี่ยวข้าวในตอนเช้าและบ่าย และใช้เวลาเย็นเก็บมัดรวมกันเป็นฟ่อน โดยจะพลิกข้าวที่อยู่ด้านล่างให้ได้แดดด้วย ชาวนาจะเกี่ยวไป ตากไป และมัดไปเช่นนี้จนกว่าข้าวจะหมดแปลงนา

หลังจากการเกี่ยวข้าวด้วยเคียวแล้ว กระบวนการเรียนรู้ของชาวนาในสมัยก่อนก็คือการมัดข้าวเป็นขั้นตอนที่ต้อง เตรียมการ ไว้ล่วงหน้า โดยชาวนาจะเตรียม "ตอก" โดยเอาไม้ไผ่มาเหลาผ่าให้เป็นซี่ก แล้วจักให้เป็นเส้นบาง แต่บางคนก็ใช้ "ชะเน็ด" ซึ่งเป็นต้นข้าวที่เกี่ยวแล้วนำมาผ่าซี่ก แล้วถักเข้าด้วยกันให้แน่น ใช้มัดข้าวให้เป็นฟ่อน มัดเสร็จแล้วตั้งตากแดดทิ้งไว้จนกว่าจะขนมาขึ้นลาน ในการขนข้าวชาวนาจะมี "ไม้คันทลาว" เป็นไม้ไผ่ลำยาวผ่าซี่กเหลากิ่งให้เรียบร้อย มีความยาวประมาณ 2-3 เมตร เหลาปลายทั้งสองด้านให้แหลมเพื่อให้สามารถแทงฟ่อนข้าวได้ ในการใช้ไม้คันทลาวจะต้องมีขาไม้ตั้งรับทั้ง 2 ข้าง ขาไม้นี้มีลักษณะเป็นท่อนสั้นๆ ตั้งทะแยงขัดกันสำหรับวางไม้คันทลาวพาดขวางกลาง เมื่อเกี่ยวข้าวมาได้ก็เอาฟ่อนข้าวเสียบเข้าไป โดยเว้นที่ตรงกลางไว้ให้คนหาบ เมื่อแน่นเต็มแล้วก็หาบจากแปลงนาไปขึ้นลานเพื่อเตรียมนวด

5.3 ความรู้ในการนวดข้าว

กระบวนการเรียนรู้ในการนวดข้าวที่ชาวนาเรียนรู้ที่จะใช้แรงสัตว์ และเรียนรู้ที่จะทำลานนวดจากวัสดุที่มีอยู่ในธรรมชาติ โดยชาวนาจะเตรียมทำลานนวดข้าวไว้ก่อนล่วงหน้า ลานนวดจะเป็นลานดินโล่งๆ ซึ่งอยู่ในบริเวณบ้านซึ่งใกล้กับยุ้งฉาง ชาวนาจะเรียนรู้ตั้งแต่การดาหน้ให้เตียน กวาดพื้นดินนั้นให้สะอาด จากนั้นก็ขุดหลุมไม่ลึกนักเพื่อเอาไผ่สมดินเหนียวที่หาบมาจากแปลงนากับขี้ควายแล้วใช้เท้ายำให้เข้ากันดี เสร็จแล้วเอามาทาให้ทั่วลานเหมือนกับการราดปูนซีเมนต์ในสมัยนี้ จากนั้นเอาไม้กวาดหรือไม้

แบบๆ กวาดให้เรียบเสมอกัน ตากไว้ให้แห้ง เมื่อแห้งแล้วชี้ควายและดินเหนียวจะรัดตัวกันแน่น เป็นผืนเรียบ และไม่มีกลิ่น พร้อมทั้งจะใช้เป็นลานนวดข้าวได้ ในการจะเอาข้าวขึ้นลานนั้น ชาวนาในสมัยก่อนจะมีชุด ความเชื่อเกี่ยวกับความเชื่อว่า “วันศุกร์เอาข้าวขึ้นลาน วันอังคารเอาข้าวขึ้นยุ้ง” อันถือเป็นวันสิริมงคล ในการทำลานจึงต้องให้เรียบร้อยก่อนวันศุกร์ หรือหากเก็บเกี่ยวไม่เสร็จและชนมาวันเดียวไม่หมด แต่พอถึงวัน ศุกร์ก็ต้องเอาข้าวแม่สักสามฟ่อนสี่ฟ่อนก็ต้องเอามาเพื่อให้เป็นไปตามพิธี การเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา ผสานเชื่อมโยงไปด้วยกันหมดทั้งการทำมาหากินและความบันเทิง โอกาสนี้ชาวนาจะบอกพี่น้องเพื่อนฝูงให้ ไปช่วยกันนวดข้าว การนวดข้าวจึงไม่เป็นแต่เพียงการร่วมแรงทำงานเท่านั้น หากแต่เป็นรอยเชื่อมต่อของ ระบบความสัมพันธ์ระหว่างหนุ่มสาว เพราะจะเป็นโอกาสให้หนุ่มมาช่วยงานสาวที่ตนพึงใจ และพ่อแม่ของผู้ หญิงได้เห็นหนุ่มที่มาขอพบลูกสาวว่าเป็นคนขยันขันแข็งเอาการเอางาน ทำงานเป็นหรือไม่เพียงใด หนุ่ม สาวในสมัยก่อนจึงจะได้มีโอกาสเจอกันจากการตามเพื่อนไปช่วยบ้านสาวนวดข้าว มีการเตรียมการทำ กับข้าวเลี้ยงกัน ซึ่งอาหารส่วนใหญ่ก็ได้จากพืชผักที่ปลูกไว้ตามหัวไร่ปลายนา จึงจัดเป็นช่วงหนึ่งของงานรื่น เริงในวิถีชีวิตชุมชนในสมัยก่อน

ทุกขั้นตอนของการทำนาในสมัยก่อน บ่งบอกถึงความละเอียดถี่ถ้วน ซึ่งถือเป็นระบบคุณค่าที่คนใน ชุมชนได้ถ่ายทอดต่อๆ กันมา เพราะเมื่อพ่อนข้าวที่ชนมาจากแปลงนาจะถูกนำมาตั้งเป็นลอมไว้บนลาน การ จัดวางนี้จะต้องมี ระเบียบแบบแผน เพื่อให้สามารถทำงานในขั้นต่อไปได้สะดวก การตั้งลอมข้าวนี้มี 2 วิธี คือวางซ้อนตั้งเป็นลักษณะยาวรูปเหลี่ยม โดยใช้การวางพ่อนข้าวในแถวแรกเป็นหมอน แล้ววางเรียงแถว ต่อๆ ไปโดยตั้งรวงขึ้น ส่วนวิธีที่สองคือวางเป็นฐานกลมยอดแหลมรูปทรงคล้ายจอมปลวก ลอมข้าวนี้จะตั้ง ไว้ข้างๆ ลาน และเว้นส่วนตรงกลางเป็นที่สำหรับลานนวด การตั้งลอมข้าวนี้จะต้องทำอย่างเป็นระเบียบมี แบบแบบ ปลายรวงชี้ไปในทางเดียวกันเพื่อป้องกันไม่ให้เมล็ดข้าวหลุดร่วงก่อนที่จะถึงการนวด และเมื่อตั้ง เป็นระเบียบดีแล้วชาวนาจะต้องคอยเอน้ำมาพรมฟางข้าว แล้วเอามาคลุมลอมข้าวที่ตั้งไว้ เพราะลานนั้นมี แดดส่อง ข้าวถูกแสงแดดมากๆ จะเปราะ หากชาวนาจูงควายขึ้นไปย่ำข้าวก็หัก เรียกว่า “หักมุ่น” ในการ นวดชาวนาจะเอาน้ำรดอีกเพื่อให้ฟางนิ่ม จากนั้นก็ใช้ควายย่ำบด มีคนจูงควายเดินรอบวงที่เรียงรวงข้าวไว้ ควายก็เดินย่ำไปเรื่อย ตั้งหนึ่งประมาณสองชั่วโมง บดจนแหลก กระว่าพอแหลกชาวนา ก็จะจูงเอาควายออก ไปข้างนอก แล้วใช้ “ขอโก” ซึ่งมีลักษณะเป็นไม้ยาวประมาณ 1 เมตร ปลายมีตะขอสำหรับเกี่ยวฟางข้าว ใช้ เชี่ยวดูว่าเมล็ดข้าวร่วงออกจากรวงมากพอหรือยัง หากมากพอแล้วก็จะใช้ช่วยกันโกยเอาฟางออก โดยเอา ออกมาทีละแถวยกขึ้นมาเหยียดออกไปนอกวง ลอกทีละชั้นๆ จนหมด วงในกลางก็จะเหลือแต่เมล็ดข้าวที่ร่วง จากนั้นก็เอา “ไม้หนาม” ซึ่งเป็นต้นไม้ที่มีหนามยื่นออกมาตามกิ่งก้าน เป็นไม้ที่ปลูกได้เองในบริเวณบ้านและ ตามหัวไร่ปลายนาเอามารวมเข้าหลายๆ กิ่งทำเป็นไม้กวาดมีด้ามเหมือนไม้กวาดก้านมะพร้าว หนามจะช่วย เกี่ยวฟางที่ยังจมอยู่กับเมล็ดข้าวให้ออกมา จากนั้นก็เก็บเมล็ดข้าวล้วนๆ ไปกองไว้แล้วทำความสะอาดลาน

พอทำเสร็จเรียบร้อยแล้วก็เอาฟอนข้าวมาวางเรียง จุงควายเข้ามาอีก ย่ำรอบต่อไป พอจบหลักก็ทำเช่นเดียวกับรอบที่แล้ว จนสุดท้ายก็จะได้กองเมล็ดข้าวที่ยังมีฟางข้าวติดอยู่บ้าง ซึ่งก็จะต้องอาศัยขั้นตอนต่อไปคือการสาदी

5.4 ความรู้ในการสาदी

ในขั้นตอนของการสาदीซึ่งเป็นขั้นตอนที่จะพัดฝุ่น เศษฟางและเมล็ดข้าวลีบให้ออกจากเมล็ดข้าวเพื่อเหลือเมล็ดที่สมบูรณ์ไว้ ผู้เรียนรู้จะต้องเรียนรู้ในการใช้เครื่องมือที่มีลักษณะเหมือนกับตาลปัตรของพระ แต่ด้ามไม่ยาวเท่า สานด้วยไม้ไผ่ รูปทรงกลม มนๆ บางคนเรียกว่า “รำตาลปัตร” โดยในการสาदीหรือรำตาลปัตรนี้จะมีการช่วยกัน คนหนึ่งก็เอากระจาดักเมล็ดข้าวเปลือกขึ้นสาदी อีกเจ็ดแปดคนก็วิ (พัด) อยู่กับที่ พัดวิให้แกลบหรือฟางออกมาข้างนอก คนที่วิเป็นจะต้องเรียนรู้การพลิกข้อมือเพื่อให้ด้ามพัดสะบัดลมตีให้ฟางปลิวออกจากเมล็ดข้าว ซึ่งต้องหัด สำหรับคนที่เริ่มหัดทำใหม่ๆ จะมีคนรุ่นพ่อแม่คอยบอกให้ทำให้ออกต้อง “คนนั้นสาदी คนนี้ก็วิ ใครเหนื่อยก็พักคนอื่นก็จะเข้ามาช่วยต่อ” เมื่อสาदीเสร็จหนุ่มสาวก็จะช่วยกันขนข้าวเปลือกใส่กระบุงเพื่อเตรียมเก็บข้าวขึ้นยุ้งฉาง

5.5 การเก็บข้าวขึ้นยุ้งกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ

กระบวนการเรียนรู้ในการเก็บข้าวขึ้นยุ้ง ไม่ใช่เป็นการใช้กระบุงขนข้าวขึ้นยุ้งฉางเท่านั้นหากแต่มีกระบวนการและพิธีกรรมที่สะท้อนถึงความคิดและความเชื่อ รวมถึงการต่อยอดภูมิปัญญาความคิดความเชื่อเหล่านี้ เพราะในชุมชนชาวนาสยามก่อนจะมี การทำบุญคุณลาน กล่าวคือเมื่อนวดข้าวเสร็จ ก็มีการนิมนต์พระสงฆ์มาที่ลานนวดเพื่อประพรมน้ำมนต์รอบกองข้าว บางคนก็จะใช้โอกาสนี้จัดพิธีกรรมเพื่อแสดงความระลึกถึงบุญคุณของแม่โพสพ ซึ่งถือเป็นเทพธิดาประจำข้าว และถือเสมือนเป็น “ผู้มีพระคุณ” ไม่ผิดไปจากพ่อแม่ผู้ให้กำเนิด เนื่องจากในการปลูกข้าวอาจจะล่วงเกินหรือทำให้แม่โพสพไม่พอใจโดยการกระทำที่เจตนาหรือไม่ก็ตาม เช่นในการเก็บเกี่ยวจะต้องมีข้าวที่หลุดจากรวงและชาวนาจะต้องเหยียบย่ำเมล็ดข้าวที่ตกหล่น ชาวนาจะทำพิธีขอขมาลาโทษด้วยการตั้งศาลเครื่องเช่นไหว้บูชาแม่โพสพด้วยข้าวดำ ข้าวแดง ของหวานหรือผลไม้อย่างที่เทพธิดาซึ่งเป็นผู้นงุชอบ ซึ่งหลังจากทำบุญคุณลานแล้วชาวนาจะทำพิธีเอาข้าวขึ้นยุ้ง โดยจะนำข้าวที่จะเอาไว้ทำพันธุ์ใส่กระบุงหรือกระสอบแยกออกมาต่างหาก สำหรับชาวนาที่ไปขอพันธุ์ข้าวจากเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้องในตอนเพาะกล้าก็จะ ถอดพันธุ์ข้าว เพื่อเอาไว้คืนผู้ที่ตนไปขอพันธุ์ข้าวมา ในการถอดพันธุ์ข้าวนี้จะต้องอาศัย ความละเอียดถี่ถ้วน ตั้งแต่การเลือกรวงข้าว จะต้องมีเมล็ดลักษณะอวบเต่ง ไม่ฝ่อลีบ มีลักษณะเป็น “ข้าวสังข์ ไม่มุ่น” หมายถึงเมล็ดข้าวไม่หัก เป็นเมล็ดสวย โดยผู้ถอดจะต้องค่อยๆ ดึงรวงเหล่านี้ออกจากฟอนข้าว และค่อยๆ เคาะเมล็ดออกจากรวงเก็บแยกไว้ต่างหาก หรือบางคนอาจ

เก็บไว้ทั้งรวงแล้วค่อยแยกภายหลัง เมื่อเสร็จงานแล้วก็นำเมล็ดข้าวที่ถอดพันธุ์นี้แล้วไปคั่ว และอาจแต่งอาหารคาวหวานพร้อมพาลูกหลานไปเป็นการเยี่ยมเยียนด้วย

วิถีชีวิตของชาวนาในสมัยก่อนผูกพันกระบวนการทำนาเข้ากับความสำเร็จในสิ่งเหนือธรรมชาติและสะท้อนผ่านพิธีกรรมในการทำนา ดังนั้นหลังจากการเก็บเกี่ยวและนวดข้าวแล้ว ก่อนที่ชาวนาจะนำข้าวขึ้นยุ้งจะมีธรรมเนียมเก็บข้าวไว้ก่อนจนกว่าจะถึงวันออกใหม่ขึ้น 3 ค่ำ ซึ่งเป็นไปตามความเชื่อว่าช่วงเก็บเกี่ยว และนวดข้าวอาจทำให้แม่โพสพตกใจ การแสดงความกตัญญู ก็คือการถนอมรักษาข้าวไว้จนกว่าแม่โพสพจะหายตกใจ หลังจากวันออกใหม่ขึ้น 3 ค่ำนี้แล้วจึงจะเปิดยุ้งและสามารถนำเอาข้าวออกไปขายหรือกินได้ โดยขนบธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันมากก็คือ ชาวนาจะนึกถึงพ่อแม่ปู่ย่าตายาย ก็จะจัดข้าวใหม่สี่ใส่หีบ ให้ลูกหลาน ซึ่งเป็นคนหนุ่มคนสาวนำข้าวใหม่ไปเคารพบรรพบุรุษ “คนโบราณเชื่อว่า ได้กินข้าวใหม่ปลามันแล้วจะอายุยืน จะยังไม่ตาย”

อย่างไรก็ตาม ด้วยอิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยทำให้กระบวนการเรียนรู้ในการเกี่ยวข้าวในสมัยปัจจุบันมีความแตกต่างจากกระบวนการเกี่ยวข้าวในสมัยก่อนทั้งในแง่ของวิธีการ เวลา การใช้เงิน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในการเรียนรู้ สำหรับในปัจจุบันซึ่งระบบความสัมพันธ์ด้วยแรงของคนในชุมชนเปลี่ยนไปเป็นการจ้าง และรอบระยะเวลาในการทำนาเปลี่ยนไปเป็นปีละ 2 ครั้ง ดังนั้นการเกี่ยวข้าวจึงต้องรีบเร่งทำให้เสร็จ เพราะถ้าเกี่ยวช้าเมื่อฝนตกลงมาเมล็ดข้าวจะออก ทางแก้ไขของชาวนาที่มีทุนทรัพย์ก็คือจ้างคนมารับจ้าง หรือใช้เครื่องจักรรถเกี่ยวข้าวมาเกี่ยวให้ทันเวลา

นอกจากกระบวนการในการเกี่ยวข้าวไม่มีความละเอียดซับซ้อนเท่าในสมัยก่อนแล้ว การใช้เวลาและแรงคนก็น้อยเพราะนำเครื่องจักรเข้ามาแทนที่ ขั้นตอนของการทำงานถูกลดและรวบให้กระชับภายในเวลาที่จำกัด โดยจะนิยมจ้างรถเกี่ยวข้าวซึ่งเป็นรถแทรกเตอร์ ขับเข้าไปในแปลงนา จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่ล้อรถจะเหยียบต้นข้าวพร้อมกันนั้นก็ใช้ใบพัดตัดต้นข้าว ส่งรวงที่เกี่ยวแล้วขึ้นมาไว้ในถังที่อยู่บริเวณด้านหน้า เมื่อเกี่ยวได้มากพอแล้วคนขับจะเทข้าวในถังด้านหน้าลงบน ลานเคลื่อนที่ ซึ่งเป็นเสื่อพลาสติกหรือเส้นใยสังเคราะห์ที่สามารถซื้อหาได้จากในตลาดและร้านค้ามาปูบนขังข้าว ลานเคลื่อนที่นี้สะดวกตรงที่สามารถเลื่อนไปมาได้ รถที่เกี่ยวข้าวมาแล้วไม่ต้องมัดฟ่อนข้าว จึงไม่ต้องตั้งลอม แต่วางกองรวมไว้เพื่อรอให้ “รถนวดข้าว” มานวด รถนวดนี้จะใช้เครื่องยนต์เดียวกับรถไถนาเดินตาม แต่เปลี่ยนส่วนประกอบเป็นถังนวดข้าว โดยจะนวดกันในบึงนาใกล้กับลานเคลื่อนที่ เมื่อติดเครื่องยนต์แล้วชาวนาก็จะช่วยกันขนข้าวจากลานใส่เครื่องนวด เครื่องจะปั่นรวงทำให้เมล็ดข้าวหลุดร่วงและไหลไปตามท่อลงสู่ถังที่รองรับ เมื่อเต็มถังจึงยกไปเทใส่กระสอบ ขณะที่เมล็ดข้าวไหลลงสู่ถัง เครื่องนวดจะปั่นฟางข้าวซึ่งเป็นขนาดท่อนสั้นๆ โดยลมจากเครื่อง

ยนต์จะเป่าฟางออกทางท่อส่งฟางให้ลอยฟุ้งแล้วตกลงในบึงนา เมื่อรถนวดข้าวเสร็จแล้ว ชาวนาก็จะขนข้าวใส่รถปิคอัพเอาไปขายได้เลย

การเปลี่ยนแปลงวิธีการเกี่ยวข้าวด้วยเคียวแล้วตากบนบึงนาจนแห้ง มาเป็นการเกี่ยวด้วยรถที่ทั้งเกี่ยวและนวดไปด้วยกันนี้ส่งผลทำให้ชาวนาต้อง **ปรับตัวและแก้ปัญหา** เนื่องจากข้าวที่เกี่ยวข้องยังไม่แห้งซึ่งแม้จะสะดวกและรวดเร็วแต่ก็ยังก่อปัญหาให้ชาวนาในด้านความชื้นที่จะมีผลทำให้ราคาขายข้าวต่ำลง เมื่อนำไปขายให้โรงสีจะถูกหักค่าความชื้นสูง ร้อยละ 15-20 โดยพ่อค้าที่รับซื้อจะเป็นคนหัก วิธีแก้ไขของชาวนาก็คือเมื่อให้รถเกี่ยวเกี่ยวข้าวแล้วชาวนาจะต้องจ้างรถบรรทุกไปหาลานที่รับซื้อมันสำปะหลังในช่วงที่ลานว่างยังไม่มีมารับซื้อมันเพื่อตากข้าวให้แห้ง เพราะถ้าความชื้นมากราคาขายข้าวก็เหลือน้อย

กระบวนการของการเก็บเกี่ยวแบบสมัยใหม่นี้ ชาวนาสามารถเรียนรู้ด้วยการทำงานที่รวดเร็วขึ้น ใช้ระยะเวลาสั้นลง ใช้แรงงานของตนน้อยลง แต่ใช้เงินมากขึ้นเพราะทุกขั้นตอนต้องจ่ายเงินค่าจ้างเครื่องจักร ขณะที่รถเกี่ยวข้าวหรือรถนวดข้าวกำลังทำงาน ชาวนาซึ่งเป็นเจ้าของนาจะยืนดูเครื่องจักรทำงาน และเห็นทุกขั้นตอนตั้งแต่ล้อรถที่บดย่ำต้นข้าว เมล็ดข้าวที่ตกหักเสียหายจากการเกี่ยวข้าวด้วยรถ แม้ในยุคนั้นซึ่งเคยมีวิถีชีวิตการทำนาแบบสมัยก่อนที่เชื่อถือศรัทธาในสิ่งเหนือธรรมชาติ แต่ต้องปรับเปลี่ยนมาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการใช้เครื่องจักร กล่าวว่

"ข้าวมี่ชีวิตเลี้ยงเองใหญ่เาะ เองไม่ได้กินข้าว เองไม่ตายซะนี่ เลี้ยงชีวิตเองมาจนน้อยจนใหญ่ ใจจะลืมคุณข้าว มันหกตอนเกี่ยว แหม..มันหายไปขนาดสองสามกระสอบ มันหก ขาวเบรียะ..เองถฟางแล้วก็เห็นนะ โอ..น่าสงสารข้าว ทำไ้ได้ หมูเขาพาทำ (เกี่ยวข้าวด้วยรถ) ก็ทำได้"

6. การเรียนรู้ในการประดิษฐ์เครื่องมือทำนา

ในกระบวนการทำนสมัยก่อนหลังจากการเก็บเกี่ยวแล้ว ชาวนาจะใช้เวลาช่วงพักนนี้ใน การเตรียมเครื่องมือ ในการทำนาได้แก่ไถ,คราด,แอก และเตรียมฝักสัตว์ไว้สำหรับช่วยในการทำนา ซึ่งนับเป็นอีกขั้นตอนหนึ่งซึ่งมีความสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนา และสามารถสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการในการถ่ายทอดความรู้ วิธีการในการถ่ายทอดความรู้ ตลอดจนผลที่เกิดขึ้นในการเรียนรู้ทั้งนี้เนื่องจากกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิต มิได้เป็นการเรียนรู้ในเชิงเทคนิค หรือวิธีการ หากแต่ได้ผสมเข้าด้วยกันกับระบบความคิด ความเชื่อ ที่ชาวนาผูกสัมพันธ์ตนเองไว้กับธรรมชาติ ดังนั้นกระบวนการเรียนรู้ในขั้นตอนของการประดิษฐ์เครื่องมือทำนา จึงสามารถสะท้อนถึงวิถีคิดของชาวนาที่มีต่อธรรมชาติด้วยเช่นเดียวกับขั้นตอนอื่นๆ ในการทำนา

6.1 วัว ควาย คือเพื่อนในผืนนา

กระบวนการเรียนรู้ในการผูกสัมพันธ์กับวัวควายซึ่งถือเป็นสิ่งที่มีค่ายิ่งของชาวนา และเป็นแรงช่วยสำคัญที่จะขาดเสียไม่ได้ในการทำนาปลูกข้าว มีความสำคัญมากเท่าๆกับการผูกสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน เพราะการทำนาในสมัยก่อนหากขาดวัวควายเสียแล้ว ชาวนาจะไม่สามารถทำนาได้เลย ในการผูกสัมพันธ์นั้นชาวนาจะต้องเข้าไปสัมพันธ์ใกล้ชิด และเรียนรู้กับลักษณะหรือธรรมชาติของวัวและควาย เช่นเมื่อชาวนารู้ว่าวัวนั้นใช้งานได้ดีในการบุกเบิกพื้นที่ป่าเขา เวลาจะปรับพื้นที่โคกให้เป็นที่นาหรือหาไม้มาสร้างบ้าน ทำเครื่องเรือน หรือเครื่องมือเครื่องใช้ก็ต้องใช้วัวเทียมเกวียนขึ้นไปตัดไม้ หรือใช้วัวลากเกวียนบรรทุกของไปขายต่างถิ่นหรือในตลาด วัวเป็นสัตว์ที่มีความอดทนใช้งานหนักได้ และโดยธรรมชาติแล้ววัวเป็นสัตว์ที่ไม่ชอบโคลนตม หากเจอน้ำหรือปลักโคลนจะถอยหนี แต่จะสามารถทนแดดได้ดี ในขณะที่ควายเป็นสัตว์ใช้งานได้ดีในพื้นที่มีโคลน และหากมีถ้าฝนตกแล้วควายจะชอบมาก แต่จุดอ่อนของควายคือไม่สามารถทนอากาศร้อน จึงจะใช้งานเป็นช่วงเวลานานๆไม่ได้เพราะจะเหนื่อยง่าย ชาวนาคนหนึ่งๆ หากมีที่นาหลายแปลงจึงต้องมีควายหลายตัวเอาไว้สับเปลี่ยน แต่เมื่อเทียบระหว่างวัวกับควายแล้วแรงควายนั้นถือว่าหนักกว่าแรงม้า ดังนั้นในการใช้งานหากใช้วัวจะใช้สองตัวเทียมกัน แต่หากใช้ควายก็จะใช้ตัวเดียว “วัวต้องมีเพื่อนแล้วจะเดินได้เร็ว”

แรงงานวัวควายจึงแตกต่างจากเครื่องจักร การได้ทำงานร่วมกับแรงงานที่มีชีวิตทำให้ชาวนาเกิดการเรียนรู้ในระบบคุณค่า ที่แตกต่างไปจากการใช้เครื่องจักร เนื่องจากสัตว์มีสัญชาตญาณและการรับรู้ในระดับที่รับฟังคำสั่งของคนและสามารถปฏิบัติตามได้อย่างที่ใจคนต้องการ กับทั้งมีอารมณ์ ความรู้สึกที่จะยอมตาม ชัดขึ้น ต่อต้าน รวมถึงการรับรู้ความพิเศษบางประการที่สื่อได้ทางจิตใจ

“วันพระนี้จะหยุด ไม่ไปไถนา วัวควายมันจะรู้ ถ้าเราไปสั่งให้มันไปไถน มันจะดื้อ ไม่ยอมเดิน ควายบางตัวตียังไงมันก็ไม่ไป”

การเรียนรู้ในการใช้แรงสัตว์จึงเป็นอีกกระบวนการหนึ่งที่ชาวนาจะต้องเรียนรู้ในทุกลำดับขั้นตอน ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนของการฝึก การใช้งาน การเลี้ยงและดูแล ในสมัยก่อนงานเลี้ยงควายถือเป็นงานพื้นฐานสำหรับเด็ก เด็กเกือบทุกคนจะได้รับงานชิ้นแรกคือให้เลี้ยงควาย “พ่อปลดไถเราก็ต้องเอาควายไปเลี้ยง” ลูกชาวนาจึงสามารถเรียนรู้การเลี้ยงควาย การปลั่งเสียงไล่ควาย รู้ว่าการออกสำเนียงเช่นนี้จะสามารถบังคับควายให้ทำพฤติกรรมอย่างไร “อายุห้าหกปีก็ไปได้แล้วไล่ควายเป็น อือ ๆ ได้”

ก่อนที่จะเรียนรู้ การฝึกสัตว์ จะต้องมีความรู้ในลักษณะและธรรมชาติของสัตว์ รู้ว่าตัวไหนจะฝึกได้หรือไม่ ลูกควายที่ออกมาจากท้องแม่ที่มีลักษณะเชื่องและรู้งานไม่ได้หมายความว่าฝึกง่ายเหมือนแม่ไปเสียทุกตัว ดังนั้นแม้จะเอาลูกควายจากแม่พันธุ์ที่ดีมาก็ต้องดูลักษณะอื่นๆ ประกอบคือลักษณะท่าทาง สีผิว หน้าตา ท่าเดิน วัวควายที่ลักษณะดีจะต้องมีอกใหญ่ ยามเดินมีความผึ่งผาย แต่ควายบางตัวที่มีแนวโน้มว่าจะฝึกยาก จะมีลักษณะที่คนในชุมชนเรียกว่า “ควายหน้ามึน” หมายถึงลักษณะของใบหน้าที่ยบ่งบอก ว่าขี้โกรธ คือตึง หงุดหงิดง่าย หากใครได้ควายหน้ามึนมาก็จะต้องออกแรงฝึกมากเป็นพิเศษ หรืออาจจะต้องขอแรงคนที่ฝึกเก่งๆ ฝึกให้เชื่องเสียก่อนจึงจะเอามาใช้งานได้ ซึ่งคนที่มีความเชี่ยวชาญในการฝึกควาย และผ่านการเรียนรู้ที่จะฝึกควายหน้ามึนที่ค่อนข้างจะฝึกยากนี้ ก็จะถือเป็นผู้เชี่ยวชาญในการฝึกควาย ซึ่งจะมีคนในชุมชนนำควายของตนมาขอให้ช่วยฝึกให้

การเรียนรู้ในการฝึกควายนั้นผู้ฝึกจะต้อง “สนตะพายควาย” เสียก่อน เพราะหากไม่สนตะพายแล้ว จะฝึกควายไม่ได้เลย วิธีการสนตะพายคือการเอาเชือกร้อยเข้าไปในรูจมูกควายและใช้ดึงเพื่อให้สะดักต่อการบังคับ ควายที่นำมาสนตะพายได้จะต้องเป็นควายที่อายุประมาณ 3-4 ปี ถ้าหลังจากนี้ควายอาจจะฝึกยาก อุปกรณ์ที่จะใช้สนตะพายมีเหล็กแหลมและเชือกซึ่งจะต้องมีความเหนียวมากสามารถทนต่อแรงดึงของควายได้ สมัยก่อนที่ยังไม่มีเชือกมะนิลา คนในชุมชนจะนำเครื่องแสดงพันธุ์มาจากป่า ซึ่งมีความเหนียวมาก นำมาลอกแล้วเอาตากแดดไว้ เวลาจะใช้งานก็แช่น้ำไว้สักครู่หนึ่ง เมื่อพองตัวจะเกิดความเหนียวสามารถนำไปใช้งานได้ เครื่องแสดงพันธุ์นี้หากใช้งานเสร็จแล้วก็สามารถแขวนตากไว้ได้ ในการสนตะพายควายเจ้าของต้องเอาเชือกขั่นคอกควายกับต้นไม้หรือหลักไม้แน่นๆ เพื่อไม่ให้ควายดิ้นรนหลุดหนี โดยผู้สนตะพายจะต้องลองสอดนิ้วเข้าไปในรูจมูกของควายเพื่อดูว่าช่วงบวมเป็นร่องเล็กๆ นั้นอยู่ตรงไหนเพราะจุดนั้นจะเป็นจุดที่ดีที่สุดในการแทง ผู้ที่มีความชำนาญจะแทงได้ไม่พลาดเลย เมื่อแทงทะลุแล้วก็ใช้เชือกร้อยเข้าไป จากเชือกสนตะพายนั้นต้องเอามาร้อยเข้ากับแอกสั้นซึ่งพาดไปที่ป่าของวัวหรือควายเพื่อกำกับให้หันไปในทิศทางที่ต้องการ และวัวควายจะรู้ว่าคนบังคับต้องการให้เดินไปทางไหนจากแรงและทิศทางที่คนดึงเชือก การสนตะพายจึงเป็นขั้นตอนหนึ่งที่ต้องการความเชี่ยวชาญและการเรียนรู้ในการปฏิบัติ เพราะหากไม่สามารถจับจุดที่ดีที่สุดได้หรือแทงพลาด ควายจะเจ็บและแม้จะผินสนตะพายไปจนได้แต่ควายก็จะไม่ยอมเดินไกล เดินคราดตามคำสั่ง รวมทั้งอาจโกรธและไล่ขวิดคนได้ จึงไม่ใช่ชาวนาทุกคนจะสามารถสนตะพายควายได้ ในสมัยก่อนชุมชนต้นกล้าเคยมีคนทีสนตะพายควายเก่งๆ ซึ่งจะเอื้อเฟื้อเมื่อเพื่อนบ้านคนใดมาขอร้องก็จะช่วยสนตะพายให้

การสนตะพายเป็นการเรียนรู้ในขั้นตอนหนึ่งของกระบวนการในการฝึกควาย แต่ก็ต้องอาศัยพื้นฐานของ ระบบความสัมพันธ์ ระหว่างคนกับควายที่มีมาก่อนหน้านั้น คือตั้งแต่ยังเป็นลูกหน่ง คืออายุไม่เกิน

3-4 ปี สมัยก่อนชาวนาจะไปดูแลสัตว์ที่คอกซึ่งอยู่ใต้ถุนบ้านหรือไม่ห่างจากบ้านมากนัก ก่อไฟสุมนหญ้าไต้ยุงให้บ้าง เอาฟาง เอาน้ำให้กินบ้าง เมื่อควายตกลูกก็จะไปดูแลเอาใจใส่ บางทีก็ช่วยทำคลอดให้บ้าง เหล่านี้จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพื้นฐานจากการสร้างความสัมพันธ์ที่ทำให้เจ้าของและลูกควายไม่เกิดความแปลกหน้า เมื่อเจ้าของพาลูกควายไปสนตะพาย ถ้าหากควายตัวนั้นมีลักษณะดีที่สามารถฝึกให้เชื่องง่าย การสนตะพายก็จะเป็นไปอย่างราบรื่น แต่ถ้าหากการสร้างความสัมพันธ์ตั้งแต่แรกไม่ดี หรือไม่มี การทำความรู้จัก ระหว่างคนกับควายมาก่อนล่วงหน้า การสนตะพายนั่นก็อาจจะไม่ประสบผลสำเร็จ แต่ส่วนใหญ่แล้วชาวนาทุกคนจะสนิทกับควายเพราะอยู่กันมาตั้งแต่เล็กจนกระทั่งตายจากกัน

“มันจะมีสัญชาตญาณว่ามันสนิทกับเรา เรียกแล้วมันก็มา สิ่งมันก็ทำ ควายนี้จะของใครของมัน คนอื่นไปเรียกมันไม่มา คอกนี้เราก็จะเข้าออกทุกวัน ตั้งแต่เล็กจนตายจากกัน ทุกวันมันก็ชินกันไปเอง”

เมื่อสนตะพายแล้วก็ต้องมีการฝึกควายให้เคยชินกับการไถนา การฝึกนี้จะมี **ลำดับขั้นตอน** ซึ่งชาวนาจะเริ่มด้วยการฝึกให้ควายเดิน เป็นการหัดให้เคยชินกับแอกและทำความรู้จักกับพื้นที่และลักษณะของผืนนา ส่วนมากจะต้องมี 2 คนช่วยกันฝึก คนหนึ่งเดินนำหน้า อีกคนเดินตามหลัง นาแต่ละปอนมีการเข้าโค้งหักมุมแตกต่างกัน หากควายลากไถไม่เป็น ไม่เดินชิดขอบคันนา หรือเดินชิดมากไปล้วนแล้วแต่มีผลต่อการลากไถ ซึ่งนอกจากฝึกเดินแล้วต้องฝึกให้ควายรู้จักคำสั่ง เช่นเมื่อคนเปล่งเสียง “ยอ” พร้อมกับดึงเชือกที่รั้งคอควายหมายถึงให้ควายรู้ว่าต้องหยุด เมื่อควายรู้จักฟังคำสั่งแล้วก็หัดให้ควายลากท่อนไม้ แรกๆ ก็เป็นท่อนไม้ที่มีน้ำหนักไม่มากนัก เป็นการฝึกให้รู้จักความแตกต่างของการเดินเปล่าๆ กับการที่จะต้องลากเครื่องไถ เมื่อควายสามารถลากท่อนไม้ได้แล้ว จากนั้นก็ ค่อยๆ เพิ่มน้ำหนักท่อนไม้ที่หัดให้ควายลากจนขึ้นไปเรื่อยๆ จนกระทั่งน้ำหนักสุดท้ายก็ฝึกให้ลากเครื่องไถ ส่วนใหญ่ควายหัดง่ายกว่าวัวและจะเชื่องกว่า ดังนั้นคนถือคันไถและควายจึงจะต้องมี การประสานสัมพันธ์ รู้ใจกัน เป็นอย่างดีจึงจะทำงานร่วมกันได้

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนาเป็นกระบวนการที่แสดงถึงการประสานสัมพันธ์กันระหว่าง วิธี การ และ ระบบคุณค่า อันเกิดจากการที่ชาวนาสร้างความสัมพันธ์กับสรรพสิ่ง ในกระบวนการของการเตรียมแรงสัตว์จึงต้องอาศัยระบบความสัมพันธ์ในการรู้จัก รู้ใจและความสนิทสนม สิ่งหนึ่งซึ่งบ่งบอกคือการรู้จักชื่อ เพราะควายก็เหมือนกับสัตว์เลี้ยงอื่นๆ คือจะมีชื่อประจำตัว ถ้าเจ้าของเรียกชื่อแล้วควายจะมา สิ่งให้ทำอะไรควายก็จะเชื่อ เพราะแม้ควายจะเป็นสัตว์และสื่อสารด้วยภาษาของคนไม่ได้ แต่ควายกับคนสามารถรับรู้เข้าใจกันได้ด้วยมิติทางจิตใจ โดยผ่าน การเลี้ยงและดูแล ในช่วงเวลาพักจากการไถนา ชาวนาจะผูกควายไว้ใต้ร่มไม้และไปเกี่ยวหญ้าหามาให้ควายกินจนกว่าจะเริ่มรอบการไถใหม่ในวันนั้น สำหรับในช่วงที่

ไม่ใช่หน้าโกนโดยมากเด็กๆ จะเป็นผู้รับผิดชอบในการเลี้ยงโดยเลือกดูสถานที่ที่มีหญ้าและบ่อน้ำเพื่อให้ควายกินอิ่ม ควายตัวหนึ่งๆ จะกินหญ้าเป็นจำนวนมากและใช้เวลานานเพราะควายเป็นสัตว์ที่เคี้ยวช้า หรือที่เรียกว่า เคี้ยวเอื้อง ในการเลี้ยงควายนี้นี้ไม่ใช่เพียงแค่หาหญ้าหรือน้ำดูแลหาที่ผูกได้ต้นไม้ให้ไถ่ร่มเงาเท่านั้น แต่จะต้องคอยดูแลไม่ให้ควายถูกขโมยด้วย ตกเย็นได้เวลาจึงควายกลับเข้าคอก หากเดินผ่านหนองหรือบ่อที่มีน้ำซึ่งมักจะขุดไว้ตามหัวไร่ปลายนา ก็จะพาควายลงอาบน้ำ โดยเฉพาะหากเป็นช่วงหน้าฝนเนื้อตัวควายเลอะเทอะจากโคลนคนเลี้ยงก็จะขัดถูจนสะอาดเอี่ยม หากมีสัตว์ดุเดือดประเภทเห็บหรือปลิงเกาะอยู่ก็จะต้องคอยกำจัด เอาไม้ขีดออกให้ด้วย

“มันมีหนองน้ำ อย่างเวลาเราเลิกเรียนมานี้ พาควายลงน้ำ ถ้ามีปลิงกัด ก็เอาไม้ขีดออก ไม้ขีดไม่ออก ก็ใช้มือดึง ก็สงสัยเขา บ่อนไหนที่มีหญ้า เอาเคียวไปเกี่ยวหญ้ามาให้ควายกิน คนไหนขยันควายก็อ้วนก็งาม แล้วพอตอนเย็นควายจะตัวเกลี้ยง ขัดถูหลังจนมันแผ่ลิบ ขึ้นหลังควายเข้าบ้านส่งผ่าเผย”

ความรักและความเอาใจใส่ที่คนมีต่อควายนี้มีพื้นฐานจากการรู้จัก เอาใจเขามาใส่ใจเรา โดยเฉพาะการใช้แรงควายซึ่งเป็นสัตว์ที่ทนแดดไม่ได้ ถ้าแดดร้อนคนเดินตามไถต้องคอยชักน้ำใส่หลังควายเพื่อบรรเทาร้อน ยิ่งถ้าพื้นที่ที่เป็นโคลนเลนควายจะลากไถลำบาก โดยเฉพาะอากาศและความร้อนทำให้ควายเหนียวมากยิ่งขึ้น กำลังของควายจะลดลงก็ต้องให้พัก ดังนั้นการใช้แรงงานควายในแต่ละวันจะใช้ 2 ช่วง คือ ช่วงเช้าฟ้าเริ่มสว่างจนถึงประมาณแปดโมงเช้า กับประมาณสี่โมงเช้าจนถึงเวลาพักกลางวัน ซึ่งจะพักยาวนานไปจนถึงเย็น และในช่วงบ่ายชาวนาจะใช้ควายตัวอื่นๆ ที่มีอยู่มาสับเปลี่ยนไถ สำหรับการเลี้ยงและดูแลควายจึงเป็นการปลูกฝังความรับผิดชอบให้กับเด็ก ผู้ให้ข้อมูลหลักคนหนึ่งเล่าว่าสมัยเมื่อเป็นเด็กพ่อแม่บอหน้าที่ให้พี่ชายพาควายประมาณ 4-5 ตัวไปเลี้ยง แต่พี่ชายเอาควายไปผูกไว้แล้วมัวไปเที่ยวสนุกกับเพื่อนกลับมาควายหายไปทั้งฝูง ออกตามหาก็ไม่เจอ เข้าใจว่าคงมีพวกขโมยมาดื้อนควายไป ควายหายทั้งฝูงคราวนั้นครอบครัวลำบากมากเพราะพ่อต้องกู้ยืมเงินมาซื้อควายใหม่ ในทัศนะของผู้ให้ข้อมูลหลักเห็นว่าหลังจากปล่อยให้ควายหายไปครั้งนั้นแล้ว เมื่อโตขึ้นพี่ชายไปทำงานอื่นๆ ก็ไม่ประสบความสำเร็จโดยสาเหตุหนึ่งมาจากการไม่มีความรับผิดชอบในงาน การเลี้ยงควายจึงถือเป็น หน้าที่และความรับผิดชอบ ที่ลูกชาวนาจะต้องเรียนรู้และถูกปลูกฝังโดยผ่านการทำงาน ลูกชาวนาทุกคนจะรู้ว่าหากไม่ดูแลให้ดี ปล่อยให้ควายหลุดไป ย่ำต้นกล้าในแปลงนาคนอื่น หรือมีคนมาขโมยไป พ่อแม่จะต้องลำบากและเดือดร้อนมากอย่างยิ่ง

ในสมัยก่อนที่การรักษาความสงบเรียบร้อยและดูแลความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินจะถูกแบ่งแยกให้รับผิดชอบโดยหน่วยงานรัฐ คนในชุมชนมีวิธีการจัดการเกี่ยวกับกรณีควายหายตามความเชื่อที่ได้รับการถ่ายทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยจะใช้ชุดความรู้ในสิ่งเหนือธรรมชาติเพื่อขอให้บอกกล่าวว่าคุณร้ายขโมย

วัวควายหนีหายไปอยู่ที่ใด และพึ่งพาขอความช่วยเหลือ การบอกกล่าวนี้กระทำผ่าน “คนทรง” ซึ่งถือเป็นผู้ที่คนในชุมชนเชื่อว่าสามารถสื่อสารกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ได้แก่วงเวียนของบรรพบุรุษที่เคยเป็นเจ้าของผืนดินและล่วงลับไปแล้ว แต่ยังคอยดูแลลูกหลานและปกป้องรักษาคนในชุมชนสัญลักษณ์ก็คือมีการตั้งศาลไว้ริมถนนตรงทางแยกที่คนจะต้องเดินผ่านไปมา ศาลนี้มีลักษณะเป็นบ้านไทยหลังเล็ก ๆ มีตุ๊กตาข้าง ม้า วัวควาย ผู้หญิงและผู้ชายเป็นทาส ทาสี มีการตั้งเครื่องเซ่นไหว้ ในการทำพิธีจะมีการเชิญดวงวิญญาณที่เคารพนับถือมาเข้าร่างคนทรง ขณะที่เชื่อว่าดวงวิญญาณกำลังเข้าสิงร่างอยู่นั้น น้ำเสียงและกิริยาอาการของคนทรงจะเปลี่ยนไป เช่นกินเหล้าเข้าไปก็ไม่เมา สูบบุหรี่ยาเส้นมวนโตๆ แบบที่คนสมัยก่อนสูบ น้ำเสียงที่พูดเป็นเสียงคนแก่ซึ่งต้องเป็นผู้ที่เคยรู้จักมักคุ้นกันเท่านั้นที่จะจำเสียงได้ และเมื่อเจ้าทุกขถามเรื่องควายหาย คนทรงจะสามารถบอกได้ผู้ที่ขโมยควายไปมีลักษณะอย่างไร เดินทางไปในทิศใด อันเป็นเค้าโครงที่ทำให้เจ้าของควายสามารถนำมาเป็นประเด็นสืบสวนต่อว่าตรงกับลักษณะของผู้ต้องสงสัยคนใดในชุมชน เรียกได้ว่าเป็นแนวทางที่จะทำให้สืบหาตัวผู้ร้ายต่อไปได้ สำหรับคนทรงนั้นเมื่อดวงวิญญาณออกจากร่างไปจะมีอาการเหนื่อยหอบ และจำไม่ได้ว่าชั่วขณะที่ผ่านมานั้นเกิดอะไรขึ้น และตนได้ทำอะไรลงไป

จากเค้าโครงที่ได้รับจากการบอกกล่าวของสิ่งเหนือธรรมชาติ ชาวนาจะออกตามและ “แกะรอย” โดยใช้วิธีสังเกตรอยเท้า สมัยก่อนไม่มีถนน ถ้าหนีไปในทางเดินที่เป็นดินกรวดดินทรายจะตามยาก แต่ถ้าเป็นหน้าฝนจะตามง่ายเพราะจะทราบทิศทางที่หนีไปได้จากรอยเท้าของคนขโมยและของควายที่ตกลงในดิน คนที่ชำนาญจะสังเกตและรู้ได้ว่ารอยนั้นเป็นเท้าเก่าหรือใหม่ หากเป็นรอยกดลึกและมีช่วงก้าวยาว ก็มีแนวโน้มว่าจะเป็นรอยเท้าของคนขโมยเพราะจะพยายามเร่งให้ควายเดินจึงต้องเร่งก้าวยาวขึ้นกว่าการเดินตามธรรมดา การเรียนรู้ในสิ่งเล็กน้อยแม้กระทั่งในการตามควายที่หายนี้ คนในชุมชนสมัยก่อนเรียนรู้จากการรวมกลุ่มช่วยกันตามไปเป็นหมู่พวก โดยผู้ชำนาญจะสอนโดยผ่านการปฏิบัติให้เห็นและชาวนาก็จะจดจำภายหลังเมื่อเกิดปัญหาลักษณะเดียวกันก็สามารถนำไปเป็นกรอบในการสังเกตได้

อย่างไรก็ตามเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะการนำเครื่องจักรเข้ามาใช้ในกระบวนการทำนา การเตรียมดินที่เคยใช้แรงงานสัตว์เป็นสำคัญก็เปลี่ยนเป็นการใช้เครื่องจักร ซึ่งได้แก่รถไถเดินตาม หรือที่คนในชุมชนเรียกกันว่า “ควายเหล็ก” ซึ่งใช้ได้ทั้งการไถและคราดรวมถึงสามารถดัดแปลงให้บรรทุกคนและสิ่งของได้ด้วย โดยต่อเป็นกระบะพ่วงไปในด้านหลัง แม้ว่าพลวัตของการเปลี่ยนแปลงนี้จะสามารถอำนวยความสะดวกให้กับวิถีชีวิตของชาวนามากยิ่งขึ้น โดยชาวนาไม่ต้องมีการละเล็งและดูแลควาย และการไถนาด้วยรถไถเดินตามก็มีความรวดเร็วกว่าการใช้แรงงานสัตว์ซึ่งสอดคล้องกับการเร่งรอบระยะเวลาการทำนา แต่ลักษณะของการใช้งานที่มีความแตกต่างกันระหว่างเครื่องจักรกับสัตว์ ส่งผลต่อมิติทางจิตใจและระบบคุณค่าของชาวนา ด้วย เพราะในกระบวนการของการใช้แรงงานสัตว์ ซึ่งแม้จะใช้

เวลามากกว่าการไถด้วยเครื่องจักร แต่ด้วยเครื่องไถไม้ซึ่งมีน้ำหนักเบากว่าเหล็ก และการลากไถเป็นไปภายใต้การบังคับของคนซึ่งจะรู้แรงของตนเอง ทำให้ชาวนาเกือบทุกวัยตั้งแต่เด็กจนแก่สามารถเดินไถได้อย่างสบายๆ ไม่รับแรงเหมือนกับการใช้เครื่องจักร นอกจากนั้น การลงลากไถด้วยตัวของชาวนาเองในยังทำให้มีความละเอียดถี่ถ้วนกับการเตรียมดิน ไม่ว่าจะเป็นการสังเกตถึงความอ่อนนุ่มซุยของดิน หรือการเก็บวัชพืชหรือหญ้าที่ไม่ต้องการออกจากผืนนาเพราะการกำจัดให้หมดไปได้มากเท่าใดก็จะเป็นผลดีต่อการเจริญเติบโตของข้าวมากขึ้นเท่านั้น การเตรียมดินด้วยการใช้แรงสัตว์จึงไม่เพียงแต่ทำให้ดินอยู่ในสภาพอุดมสมบูรณ์และเหมาะสมที่สุดในการปลูกข้าว แต่ การเรียนรู้ผ่านการปฏิบัตินี้ยังเป็นการสร้างระบบคุณค่า ให้เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของความละเอียดถี่ถ้วน ความรัก ความผูกพัน เอาใจเขามาใส่ใจเรา และในแง่ของการเรียนรู้คือการฝึกฝนความช่างสังเกตจากการลงมือปฏิบัติ หากแต่ระบบคุณค่าเหล่านี้หายไปเมื่อการทํานาเปลี่ยนจากแรงงานสัตว์ไปเป็นการใช้เครื่องจักร และคุณค่าความเป็นเพื่อนระหว่างชาวนากับวัวควายได้เปลี่ยนแปลงไป

“มันเป็นคนละอย่าง สัตว์นี้เราต้องหาอาหารให้มันกิน กลางคืนต้องก่ไฟไต้ยุ้ง เป็นเหมือนคนๆหนึ่งที่อยู่ในครอบครัว สำหรับเครื่องจодตรงไหนเราก็ต้องไปนอนเฝ้า แต่ความรักความใคร่ไม่เหมือน เข้ามาเอาน้ำมันใส่ไส้สตาร์ทติดเครื่อง แต่ความห่วงกลัวหายนี่ ไม่ได้ผูกพัน”

6.2 ความรู้การทำแอก ไถ มาเปลี่ยนเป็นการซื้อเครื่องจักร

วิถีชีวิตของชาวนาสยามก่อนไม่เคยหยุดนิ่ง แต่จะใช้เวลาในช่วงการพักนํานี้จัดหาและซ่อมแซมอุปกรณ์ทำนาเพื่อเตรียมไว้สำหรับทำนาในฤดูกาลใหม่ที่จะมาถึง โดยต้องเตรียมให้ครบ เครื่องมือหลักๆ ก็คือแอก ไถและคราด ซึ่งในสมัยก่อนทำขึ้นมาจากไม้เนื้อแข็งที่หาได้ในป่าธรรมชาติ กระบวนการเรียนรู้ในการจัดทำอุปกรณ์เหล่านี้ได้รับการถ่ายทอดมาจากคนรุ่นพ่อแม่ซึ่งบางคนก็จะฝึกให้ลูกทำ โดยให้ หัดทำส่วนประกอบที่เล็กๆ ก่อน หรือบางคนก็พ่อแม่ทำงานช่างไม่เป็นก็อาจ สังเกต ดูจากคนที่ทำเป็น การเตรียมเครื่องมือในการทำนาในสมัยก่อนจึงเป็นอีกหนึ่งกระบวนการเรียนรู้ของชาวนาที่สะท้อนถึงความคิด ความเชื่อ และการประพฤติปฏิบัติตนของชาวนาในฐานะผู้แสวงหาความรู้ในการที่จะเข้าถึงความรู้นั้น

ในการที่จะนำไม้จากปามาใช้จำเป็นจะต้องพิจารณาถึงประโยชน์ใช้สอยให้เหมาะสมกับงานอย่างแท้จริง คนในสมัยก่อนมีการ จัดระเบียบการใช้ทรัพยากรร่วมกัน โดยแบ่งข้อตกลงเหล่านี้ตามลำดับขั้นในขั้นแรกด้วยการพิจารณาไม้ที่จะตัดให้เหมาะสมกับงาน ผู้ที่จะพิจารณาได้ถูกต้องหรือใกล้เคียงคือผู้มีความรู้ในการจะใช้งานนั้นๆ โดยคนส่วนใหญ่ในชุมชนจะรู้ว่าการตัดไม้ต้นหนึ่งไม่สามารถทำได้ง่ายๆ ด้วยการ

ลากเครื่องมือเข้าไปตัด แต่จะต้องมีการเซ็นไหวบอกกล่าวเจ้าป่าเจ้าเขาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลต้นไม้ผู้นั้นอยู่ ซึ่งหากไม่ได้ไม่ได้ขนาดหรือวิธีการตัดไม่ถูกต้องเช่นตัดไปจนถึงกลางต้นแล้วไม่ล้มลงมาก่อน หรือตัดขาดแล้วไม่ล้มก็ถือว่าไม้นั้นไม่เหมาะที่จะนำมาใช้งาน หากนำไปใช้จะเกิดภัยพิบัติต่อตนเองและครอบครัว ความเชื่อเช่นนี้ส่งผลครอบคลุมไปถึงแนวคิดในการรักษาต้นไม้ และใช้วิธีการสอนการบอกผ่านการอ้างอิงบาปบุญ หรือการเชื่อมโยงกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

"สมัยก่อนป่ายังไม่ถูกทำลาย ทุกอย่างยังครบวงจรสมดุลของมัน อย่างเขาสอนกันว่า ถ้าฝนไม่ตกให้เอา ตะไคร้ปักเอารากขึ้น หรือต่อไม้ที่ตายแล้วห้ามไม่ให้เอารากขึ้นฟ้าจะทำให้ฝนไม่ตก อาตมาก็มองว่า คนสมัยก่อนสอนแยบยลนะ ถ้าสอนตรงๆ อาจจะไม่เชื่อ ก็สอนไม่ให้เอารากขึ้นฟ้า ฝนจะไม่ตก ต้นไม้มันจะไม่เกิดเราก็กเลียดคิดว่า ถ้าบ้านเรามีต้นไม้ที่เหลือแต่ต่อ หรือต่อไม้ตาย ฝนจะแล้ง ก็อาจเป็น วิถีกุลโบายของคนสมัยก่อนที่ไม่ให้ตัดไม้"

การเรียนรู้ในการตัดไม้จากป่า ชาวนาในสมัยก่อนยังมีความเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดูแลป่าไม้ เช่นเดียวกับต้นไม้ใหญ่ก็มีนางไม้ปกปักรักษาดูแลอยู่ เช่นไม้ตะเคียน ดังนั้นหากนำไปใช้ไม่บอกกล่าวจะเกิดภัยพิบัติต่อตนเองและครอบครัว จะขอมาใช้หลายกิ่งหรือเพียงกิ่งเดียวก็ต้องบอกกล่าวแก่เจ้าของซึ่งได้แก่ผีป่า ผีเจ้าที่ที่ปกปักรักษาป่า โดยผู้ขอตัดต้นไม้จะทำพิธีเช่นไหว้ที่โคนต้น มีการตั้งศาล ทำเป็นเสายกให้ห่างจากพื้นดิน มีถาดหรือกระบะสานด้วยใบตองใส่ "ของเลี้ยง" ซึ่งก็มักจะมีไก่ มีเหล้า หมาก พลุ เป็นเครื่องเซ่นไหว้ บอกกล่าวถึงความจำเป็นในการขออนุญาตนำไม้จากป่าไปใช้ ดังนั้นในการตัดกิ่งไม้จากป่าเพื่อนำมาทำอุปกรณ์หรือเครื่องมือในการทำนาเช่นไถ, แยก, คราดหรือนำมาสร้างบ้าน ชาวนาจะไม่ถือว่าไม้เนื้อแข็งที่ยืนต้นอยู่นั้นเป็นเพียงพรรณไม้ที่เกิดขึ้นและเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติโดยไม่มีความสัมพันธ์กับสิ่งอื่นใด แต่เชื่อว่าต้นไม้ผู้นั้นอยู่ในการอารักขาของเจ้าป่า เจ้าเขา การเข้าไปตัดต้นไม้จึงต้องขออนุญาต บอกกล่าวว่าจะนำไม้นั้นไปใช้ประโยชน์ทำอะไร ด้วยเหตุนี้ก่อนที่จะนำไม้จากป่ามาใช้ จะต้องมีความรู้เกี่ยวกับงานไม้ คือรู้จักลักษณะของไม้ รู้ว่าจะนำไม้นั้นไปใช้ประโยชน์อย่างไร และรู้จักวิธีการทำเครื่องมือเครื่องใช้จากไม้นั้นๆ ผู้ที่มีความชำนาญจะสามารถ "เล็งไม้" จากการยืนอยู่บนพื้นดินราบไปที่กิ่งใดกิ่งหนึ่งเพื่อหาไม้ขนาดที่ต้องการ ไม้ที่เหมาะสมกับการทำไถและแยกได้แก่ไม้เนื้อแข็งเช่นไม้ประดู่และไม้พะยูง ส่วนไม้มะค่า ไม้ตะเคียน นำมาใช้ประโยชน์ในการปลูกบ้าน หรือทำท่อนดินเป็นเขื่อนทดน้ำ สำหรับการทำเครื่องมือจากไม้เนื้อแข็งทำให้คนเกิดการเรียนรู้และเกิดทักษะในเชิงช่างซึ่งทักษะที่สำคัญคือ จะต้องถากไม้เป็นและสามารถใช้เครื่องมือช่างไม้ได้ เครื่องมือที่จำเป็นในการทำไถได้แก่บดและเขี่ยดสำหรับใส่ไม้ ผู้ทำต้องรู้จักความแตกต่างของการใช้เครื่องมือเสียดใช้ในการใส่ไม้เข้าโค้งได้ หรือขวานสอกที่มีลักษณะเหมือนขวานผ่าพื้นแต่สามารถหักงอได้ นอกจากนั้นก็มี สว่าน, สิวเล็บ, ขอไม้ไผ่ อันเป็นเครื่องมือที่จำเป็นในการทำเครื่องมือทำนา

การจะเตรียมไม้ในการทำเครื่องมือจำต้องอาศัย **ความรู้ในการดูไม้** และต้องเตรียมการไว้แต่เนิ่นๆ เพราะการจะได้ไม้ที่เหมาะสมนั้นจะต้องดูถึงรูปทรงของไม้ให้เข้ากับเครื่องมือที่จะทำ ผู้ที่จะทำไถหรือแอกต้องรู้ว่าจะต้องใช้กิ่งไม้ที่มีลักษณะโค้งงอเช่นไรเพื่อให้ใกล้เคียงที่สุด เพราะเมื่อตัดลงมาแล้วจะไม่เสียของเสียแรงเปล่า และเมื่อใครคนหนึ่งไปหาไม้ก็จะหามาเผื่อพี่น้องกัน หรือไปทำไร่ต้องขึ้นไปบนป่าเขาเมื่อเจอไม้ที่เหมาะสมก็ตัดมาเตรียมไว้ เพราะต้องมาตากทิ้งไว้แห้งเป็นระยะเวลานาน ไม้บางอย่างใช้เวลาเป็นปีเมื่อว่างจากงานในนาไรก็ค่อยๆ ตากค่อยๆ ทำไปแต่ละชิ้น เมื่อถึงเวลาจะใช้งานก็นำมาประกอบเข้าด้วยกัน

“ต้นประดู่ใหญ่นั่นนะ เราต้องป็นขึ้นไปจะไปเอากิ่งก้านมันมาทำไถ ทำแอก จะเอานิดเดียวเขาไม่โดน ต้นนะ เขาเอาแต่สิ่งจำเป็น ไม่เหมือนคนสมัยนี้ จะเอากิ่งก็โค่นต้น สมัยก่อนเอาแต่สิ่งจำเป็น”

การเรียนรู้ในการทำเครื่องมือทำนานี้ส่วนใหญ่จะเป็นความสนใจของเด็กผู้ชายมากกว่าเด็กผู้หญิง โดยเริ่มด้วย การนั่งดู ผู้ที่ทำเป็น เมื่อสงสัยก็ ถาม และ ฝึกหัดทำ เครื่องมือที่สำคัญคือเครื่องไถแอกและคราด ซึ่งเป็นเครื่องมือจำเป็นสำหรับการทำนาที่หากชาวนาผู้ใดเรียนรู้ก็สามารถที่จะทำเองได้

เครื่องไถ เป็นอุปกรณ์ที่ทำยากที่สุดและมีส่วนประกอบหลายชิ้น จะแยกกันระหว่างหัวกับควาย เครื่องไถสำหรับสัตว์ประเภทไถก็ต้องใช้ลักษณะนั้นจะใช้ร่วมกันไม่ได้ และเครื่องไถสำหรับวัวจะเป็นไถคู่ เพราะวัวเป็นสัตว์ที่ต้องใช้งานเทียมคู่ ในขณะที่เครื่องไถสำหรับควายเป็นไถเดี่ยว ซึ่งประกอบด้วยส่วนหลักๆ คือ “หัวหมูหรือผาลไถ” เป็นส่วนที่ไถดินให้พลิกขึ้น , “หางยาม” เป็นส่วนสำหรับคันจับ ตรงกลางเป็นส่วนที่เชื่อมต่อของ “คันชัก” ซึ่งเป็นส่วนที่สามและเป็นที่ผูกเชือกกับแอกน้อย คันชักนี้ทำหน้าที่ลากหางยามและต่อกับแอกน้อยซึ่งบังคับควาย ซึ่งทุกส่วนนี้สามารถถอดแยกเป็นชิ้นๆ ออกจากกันและประกอบเข้ากันได้ด้วยลิ้มสลัก

หัวหมูหรือผาลไถ ทำจากไม้เนื้อแข็ง เป็นไม้ท่อนแรกๆ ที่ติดอยู่กับด้านล่างของหางยาม ที่หัวหมูนี้จะประกอบด้วยผาลไถ ที่มีประดู่ ซึ่งเป็นเหล็ก ต้องหาซื้อจากร้านค้าในตลาด ทำหน้าที่ผาลไถดินที่ไถขึ้นมาให้พลิกคว่ำลง ที่ด้านหลังของประดู่จะเจาะรูทำสลักฝังปลายหางยามให้ติดกับหัวหมู สำหรับหางยามนั้นเป็นไม้ที่เป็นคันสำหรับจับควบคุมการเดินไถ ในการเลือกไม้ที่จะมาทำหางยามนี้ส่วนใหญ่จะเลือกไม้ที่มีลักษณะโค้งงอเพื่อให้ง่ายต่อการจับ และมีลักษณะใหญ่ด้านล่างและเรียวขึ้นไปสู่ด้านบน หากใช้ไม้ที่มีลักษณะตรงมาทำก็พอใช้ได้ แต่จะไม่ดีเท่ากับนำไม้ที่มีลักษณะโค้งซึ่งคนไถจะจับได้ถนัด กว่า เพราะถ้าไถนั้นทำให้จับได้พอดีจะเรียกว่า “ไถสนุก”

“การไถถ้าใช้ไม้ตรงๆ ก็เอาได้เหมือนกัน แต่มันไถไม่สนุก ต้องเอาไม้คด ถ้าไม่คดมันไถไม่สนุก

ส่วนกลางของหางยามนั้นเชื่อมต่อกับคันชัก ระยะห่างจากปลายด้านล่างมาถึงที่เจาะรูใส่คันชักนี้ มีสูตร ว่ามีขนาดความสูงเท่าใดจึงจะไถได้ดี สมัยก่อนไม่มีตลับเมตร ก็กะอัตราส่วนโดยใช้กำมือตั้งซ้อนกันประมาณ 4 กำมือ ปลายสุดด้านล่างของหางยามใช้ส่วเจาะฝังในรูส่วนหลังต่อกับหัวหมู ใช้ลิ้มสลักตอกเข้าให้พอดี สำหรับส่วนของคันชัก จะทำหน้าที่ลากหางยาม ส่วนของหางยามที่ยื่นออกไปด้านหน้านั้นเจาะรูฝังเดียวไม่เป็นขอเกี่ยวเชือกที่ล่ามต่อมาจากแอกน้อย ซึ่งเป็นชุดเครื่องประกอบสำหรับบังคับควาย

สำหรับชุด แอก นั้น ประกอบด้วยแอกน้อย ค่าวไถ และแอกใหญ่ แอกใหญ่นั้นเป็นไม้สำหรับครอบคอกของควาย มีลักษณะโค้ง กลม ปลายเรียวยาวทั้งสองด้าน ผู้ทำต้องมีความรู้ที่จะคัดไม้ที่เป็นรูปโค้งโดยธรรมชาติ ลักษณะต้องไม่เป็นไม้ที่มีน้ำหนักมาก ไม่เช่นนั้นสัตว์จะต้องรับน้ำหนักเพิ่มขึ้น เมื่อได้ไม้มาแล้วต้องนำมาตากกลิ้งให้ได้ระยะพอดีไม่กว้างหรือแคบมาก เพื่อให้เข้ากับคอกของสัตว์ แอกนี้ต้องทำไว้หลายชุด เพราะมีวัวควายหลายตัวในสมัยก่อนเมื่อชาวนาขายวัวควายไปก็ให้แอกไปด้วย ถัดจากปลายของแอกใหญ่ขึ้นมาจะใช้ส่วเจาะเป็นร่องสำหรับผูกค่าวไถ หนึ่งควายตากแห้งยาวประมาณช่วงแขนกว้างขนาดนิ้วมือ มาโยงสายอ้อมแอกจากแอกน้อยอันใน ชัดปลายลูกแอกทั้งสองของแต่ละด้าน แล้วเอาหนังอ้อมมาคล้องหัวแอกผูกจากแอกน้อยไปถึงแอกใหญ่ แอกน้อยนั้นตรงส่วนกลางมีสายทามต่อออกมาจากคันชัก ปลายของแอกน้อยทั้งสองข้างผูกเชือกต่อไปยังแอกใหญ่

สำหรับในยามจะใช้งานก็จะนำทั้งหมดมา “เข้าไถ” คือประกอบเข้าด้วยกันด้วยการใช้ลิ้มและสลักที่ทำไว้ในทุกๆ ส่วนของเครื่องมือ โดยเอาหางยามมาประกอบกับหัวหมู นำผลมาสวมเข้ากับส่วนหน้าของหัวหมูที่มีลักษณะแหลมมน เอาคันชักมาประกอบเข้ากับหางยามทุกส่วนจะแน่นด้วยดีลิ้มสลักอัดให้แน่น จากนั้นก็เทียมไถให้วัวหรือควาย (หากจะใช้ควายก็ใช้ตัวเดียว หากวัวก็ใช้ 2 ตัวแอกตัวละอัน นำมายืนเดี่ยวหรือเคียงกัน) โดยจะเอาแอกใหญ่มาครอบคอกวัวหรือควายแล้วตั้งให้แอกน้อยหรือลูกแอกคร่อมคอกวัวควายแต่ละตัว จากนั้นจึงเอาคันชักสอดเข้าไปในสายทามระหว่างแอกทั้งคู่ แล้วมามัดโยงไว้กับคันชัก เมื่อเทียมไถแล้วต้องลองไถดูว่าไถกินพื้นดินพอดีหรือไม่ เพราะเวลาวัวหรือควายเดินก็จะดึงคันไถจึงต้องจัดให้สัมพันธ์กันด้วยการปรับสายทาม เช่นถ้าลองลากดูแล้วไถกินตื้นก็หย่อนสายทามออก เพราะพอควายลากไถก็จะไม่ขึ้น

ในกระบวนการเรียนรู้ในการทำเครื่องมือนี้ ผลในการเรียนรู้ ก็คือ **เครื่องมือที่ทำนั้นสามารถใช้งานได้** ดังนั้น ชาวนาทุกคนที่ใช้ไถก็ไม่ได้หมายความว่าสามารถลากไม้และทำไถได้เป็นทุกคน “คนเคยทำก็ทำได้ แต่คนที่ไม่เคยทำหรือทำไม่เป็นก็ไถดินไม่เข้า” หรือ “ไถไม่สนุก จับไถแล้วเมื่อย” ดังนั้นเมื่อชาวนาทำไถจะสามารถตรวจสอบได้โดยรู้ได้ด้วยตัวเองว่าแต่ละชิ้นส่วนของเครื่องไถนั้นดีและถูกต้องหรือยัง ซึ่งนอกจากการตรวจด้วยตนเองแล้ว ก็จะมีผู้อื่นมาช่วยดูให้ เช่นคนที่เคยมีประสบการณ์ในการทำเครื่องมือ

เหล่านี้นำมาก่อน สูตรของการตรวจสอบเครื่องไถอย่างหนึ่งคือดูว่า **เข้าโคลก** หรือไม่ โคลกนี้มีสูตรตั้งไว้ โดยจะเอาไม้วัดจากคอคันชักหากได้ศอกหนึ่งก็เรียกว่าเข้าโคลก ถ้าไม่ได้ก็ถือว่าไม่เข้าโคลก หรือหากตีลิ่มที่ต่อเข้ากับคอคันชักแล้วไม่เข้าแสดงว่าทำไม่ถูกต้องทั้งที่ตอนทำอาจจะเข้าได้ และแม้เมื่อเทียบกับวัดกับควายแล้วนำไปไถแล้วไถไม่ได้ แสดงว่าไม่เข้าโคลก ไม่ถูกสูตร ไม่ถูกโคลก

นอกจากเครื่องไถแล้ว อุปกรณ์ที่สำคัญที่ชาวนาในสมัยก่อนทำเองก็คือ **คราด** มีส่วนประกอบคือ คันคราด แม่คราด มือจับ และฟันคราด โดยแม่คราดนั้นเป็นไม้หลัก มีลักษณะเป็นเหลี่ยมหรือกลมมน ทำจากไม้เนื้อแข็ง ด้านล่างเป็นส่วนที่ฝังฟันคราด ซึ่งมีลักษณะเป็นซี่กลม ปลายแหลม จำนวนของซี่คราดนี้จะเป็นเลขคี่ 13 หรือ 15 ซี่ จากแม่คราดขึ้นไปด้านบนเป็นส่วนที่ฝังคันคราด 2 อัน ซึ่งจะผูกกับควาไถให้ควายลาก ส่วนมือจับนั้นเป็นเสาไม้ที่ฝังไว้บนแม่คราด และด้านบนเป็นคันสำหรับจับขณะทำงาน โดยเจาะรูประกบปลายคันแล้วใช้เชือกผูก ตีสลักลิ่มหรือตะปุดตรึงไว้ และนอกจากคราดที่ทำหน้าที่คราดหญ้าและดินที่ไถให้แตกย่อยแล้ว ยังมี **ไม้หมาก** ที่ชาวนาในสมัยก่อนใช้ปาดดินหลังจากคราดแล้วให้เสมอเรียบ ไม้หมากนี้บางคนก็ใช้ไม้กระดานหน้าเรียบ หรือต้นหมาก ผูกปลายทั้งสองข้างด้วยควาไถให้ควายลาก สำหรับอุปกรณ์เครื่องไถ แอก และคราดที่ทำจากไม้ในสมัยก่อนนั้นแต่ละอย่างสามารถถอดออกจากกันได้ เวลาใช้ก็นำมาประกอบเข้าด้วยกัน ทั้งนี้เพื่อสะดวกต่อการเคลื่อนย้ายและการเก็บรักษา และเมื่อส่วนใดเสียหายก็สามารถหาไม้มาทำเพิ่มหรือซ่อมแซมเฉพาะส่วนนั้น

อย่างไรก็ตามอิทธิพลในการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ทำให้เกิด **ผลกระทบต่อการเรียนรู้** เพราะเมื่อมีการแพร่ขยายการใช้เครื่องจักรเข้ามาในชุมชนซึ่งส่งผลกระทบต่อกระบวนการเรียนรู้ในการทำเครื่องมือในการทำซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติของชาวนา เมื่อชาวนาในชุมชนต้นกล้าเริ่มเรียนรู้ที่จะใช้ อุปกรณ์ใหม่ๆ และเครื่องจักรใหม่ๆ อันเป็นอุปกรณ์สำเร็จรูปที่สามารถหาซื้อได้จากร้านค้าในตลาดส่วนประกอบสำเร็จรูปที่มีเข้ามาขายทำให้ชาวนาปรับเปลี่ยนการลงมือหาไม้มาถากทำเอง มาเป็นการซื้อหาจากร้านค้าในตลาด จนกระทั่งถึงปัจจุบันเครื่องมือเครื่องจักรในกระบวนการทำนาตามแบบสมัยใหม่ที่ใช้กันอยู่สามารถแยกได้เป็นประเภทหลักๆ คือ รถไถเดินตาม เครื่องสูบน้ำ และรถแทรกเตอร์

สำหรับรถไถนาเดินตาม หรือที่เรียกว่า **ควายเหล็ก** นั้นมีส่วนประกอบสำคัญคือเครื่องยนต์ดีเซล ตัวถังคือที่วางเครื่องยนต์ มือถือและหางสำหรับต่อหัวหมูหรือคราด ที่มือถือมีปุ่มสำหรับเป็นตัวบังคับเครื่องจักรติดอยู่ด้วย ด้านล่างเป็นล้อสองข้างทำด้วยเหล็ก ส่วนด้านหลังคือหัวหมูและคราดซึ่งทำด้วยเหล็ก สำหรับหัวหมูนั้นมีให้เลือกหลายขนาดตั้งแต่ 3 หรือ 7 ผาล สำหรับเครื่องยนต์ดีเซลนั้นสามารถนำไปใช้ประโยชน์กับเครื่องสูบน้ำและเครื่องนวดข้าว หรือใช้กับรถที่ต่อกระบะพ่วงออกมาและใช้ขนส่งของหรือ

บรรทุกคนก็ได้ คนในชุมชนส่วนใหญ่นิยมใช้รถที่ต่อเองนี้เรียก "รถอีต๊อก" หรือ "รถอีแต็ก" สำหรับส่วนประกอบทั้งหมดของรถไถเดินตามนี้สามารถถอดแยกเป็นชิ้นจากกันได้ เมื่อต้องการใช้ไถก็ติดหัวหมูและฉาไลไถเข้ากับตัวถัง เมื่อต้องการคราดจึงถอดหัวหมูออกแล้วใส่คราดเข้าไปแทน

สำหรับ **เครื่องสูบน้ำ** ชาวนาจะซื้อเฉพาะเครื่องปั้มน้ำหรือหัวสูบน้ำ แล้วเอาเครื่องยนต์ดีเซลของรถไถเดินตามไปจุดหัวสูบน้ำ โดยต่อสายพานหมุนหัวสูบน้ำเข้ากับเครื่องยนต์ เครื่องสูบน้ำเข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตของชาวนาอย่างมากหลังจากการสร้างเขื่อนและเปิดจ่ายน้ำใน พ.ศ. 2510 และต้องเว้นระยะไปอีก 3 ปีเพื่อรอระบบส่งน้ำก่อสร้างแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2513 ในปีแรกๆ นั้นชาวนาจึงไม่มีน้ำทำนา แต่ปีต่อมาฝนตกมากมีน้ำในคลองธรรมชาติ ชาวนาบางคนในชุมชนจึงเริ่มไปซื้อเครื่องสูบน้ำ ซึ่งแม้จะมีราคาสูงแต่ความสะดวกทำให้ในที่สุดได้กลายเป็นของจำเป็นสำหรับชาวนาที่มีกำลังทรัพย์พอหาซื้อได้ แต่สำหรับผู้ที่ไม่เป็นของตนเองก็สามารถจ้างผู้ที่มี และจ่ายในรูปของค่าจ้างได้

รถแทรกเตอร์ เป็นอีกอุปกรณ์หนึ่งของเครื่องมือสำหรับเตรียมดิน หรือบุกป่าหักร้างถางพงจากป่าเป็นทำนา มีลักษณะเป็นรถขนาดเล็กผู้ขับสามารถนั่งขับขึ้นตัวถัง ส่วนใหญ่รถแทรกเตอร์จะเป็นของนายทุนที่รับจ้างชาวนาไถที่เตรียมดิน โดยคิดอัตราค่าจ้างเป็นไร่หรือรายชั่วโมง ข้อจำกัดของรถแทรกเตอร์คือเหมาะกับนาแปลงใหญ่ แต่ถ้าหากเป็นนาแปลงเล็ก การใช้รถไถเดินตามจะสะดวกกว่า

ประโยชน์ของอุปกรณ์สำเร็จรูปไม่ว่าจะเป็นรถไถเดินตามหรือเครื่องสูบน้ำ ล้วนอำนวยความสะดวกและทำให้เกิดความรวดเร็ว เพราะสามารถหาซื้อได้ตามร้านค้าในอำเภอ ซึ่งมีให้เลือกหลายราคาหลายยี่ห้อ มีทั้งของใหม่และของที่ใช้แล้ว ซึ่งหากเสียใช้การไม่ได้ก็มีร้านสำหรับซ่อมแซม และมีร้านในตลาดให้ซื้อหาอะไหล่สำหรับเปลี่ยน ส่วนเครื่องยนต์บางชิ้นนั้นต้องสั่งอะไหล่จากต่างประเทศ แต่ท่ามกลางความสะดวกรวดเร็วนี้ ข้อจำกัดสองประการของอุปกรณ์หรือเครื่องจักรสำเร็จรูปก็คือ (1) เป็นทรัพย์สินที่ชาวนาต้องใช้จ่ายเป็นเงินลงทุนสูง รถไถเดินตามคันหนึ่งราคาประมาณ 30,000 – 40,000 บาท รถแทรกเตอร์คันหนึ่งราคาเป็นแสนบาท ซึ่งต้องเป็นนายทุนเท่านั้นจึงจะมีเงินซื้อ ชาวนาทั่วไปจะต้องจ้างเป็นรายชั่วโมง และ (2) เนื่องจากรถไถเดินตามทำจากเหล็ก การใช้จึงต้องระมัดระวังโดยเฉพาะตอนข้ามคันนาและเลี้ยวเข้ามูนา ดังนั้นผู้ที่ใช้รถไถเดินตามได้ดีคือผู้ที่มีอยู่ในวัยหนุ่มสาว หรือวัยกลางคนที่แข็งแรงและสามารถใช้กำลังบังคับเครื่องจักรได้ การใช้รถไถเดินตามจึงเป็นเงื่อนไขหนึ่งซึ่งตัดวงจรชีวิตของกระบวนการทำงานซึ่งเอื้อให้คนทุกเพศทุกวัยได้ใช้ผืนนาร่วมกันในการทำงาน ผู้ให้ข้อมูลหลักคนหนึ่งซึ่งวัยล่วงเข้า 80 ปีแล้ว แต่ใจยังสู้และยังรักการทำนาอยู่มาก กล่าวกับผู้วิจัยว่า

“ยังทำไหว ถ้าใช้ควายไถเหมือนก่อน แต่ตอนนี้ใช้รถกัน (ควายเหล็ก) สู้ไม่ไหว จับแล้วมันลั่นดกๆ เข้าไป
ถึงข้างใน” (ตบที่หน้าอก)

เมื่อพิจารณาในแง่ของกระบวนการเรียนรู้ การใช้เครื่องจักรแทนการลงมือทำดังเช่นที่สังคมดั้งเดิมเคยทำกันมา สิ่งที่ขาดหายไปคือความรู้ในการลงมือทำส่วนประกอบของเครื่องมือเครื่องใช้เหล่านั้นไม่ว่าจะเป็นการพิจารณาเลือกไม้ การสังเกตการทำงานของคันชักและสายทาม การแก้ปัญหาเมื่อทำเสร็จแล้วไถไม่กินดิน หรือตีลิ่มสลักไม่เข้า ความรู้เหล่านี้หายไปทั้งหมด เมื่อชาวนาในสมัยปัจจุบันจ่ายเงินซื้อรถไถเหล็กที่มีคราดและฉาไถแบบสำเร็จรูป หรือจ้างรถแทรกเตอร์เข้ามาเตรียมดินแทนแรงงานสัตว์และการใช้เครื่องไถที่บ่งบอกถึงภูมิปัญญาที่สะสมมาแต่เดิม

7. การเรียนรู้ในการจัดการน้ำ

กระบวนการเรียนรู้ของชาวนาในเรื่องความรู้ในการจัดการน้ำนั้น ถือเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมากเรื่องหนึ่งของระบบความรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนต้นกล้า ทั้งนี้เนื่องจากสภาพภูมิประเทศและการทำมาหากินที่อาศัยการทำนาเป็นหลัก ทำให้คนในชุมชนได้รับการถ่ายทอดความรู้เรื่อง การจัดการน้ำ มาจากบรรพบุรุษนั้นคือคิดหาวิธีการทดน้ำและเก็บกักน้ำเพื่อนำมาใช้ในการทำนาด้วยการคิดทำ “ทำนบดิน” มาตั้งแต่เมื่อ 200 ปีก่อน การเรียนรู้การทำทำนบดินเริ่มจาก การสังเกต ลักษณะของพื้นที่และการไหลของน้ำว่ามีการไหลจากที่สูงไปยังที่ต่ำและมีแรงดันของน้ำ และได้นำความรู้ที่ได้จากการสังเกต นี้มาสร้างทำนบดินสำหรับทำนบแรกที่รู้จักกันในชุมชนนี้คือ “ทำนบตาแย้ม” ซึ่งเป็นคนรุ่นแรก ๆ ที่มาจับจองที่ทำมาหากินในบริเวณชุมชนต้นกล้าและได้ ทดลอง โดยเอาพื้นที่นาของตนเองทำคันกันน้ำเพื่อบังคับน้ำให้ไหลไปในทิศทางที่ต้องการ ซึ่งได้ผลดีคือได้น้ำมาใช้ เมื่อคนอื่น ๆ เห็นผลก็ ช่วยเหลือกัน โดยรวบรวมสมาชิกที่มีผืนนาใกล้กันและใช้ทางน้ำเดียวกันเพื่อทำทำนบใช้ร่วมกัน ซึ่งความรู้เกี่ยวกับทำนบนี้สามารถแยกแยะเป็นขั้นตอนเพื่อสะท้อนถึงกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนได้ดังนี้

7.1 แหล่งน้ำกับความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ

ในกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมนั้น ชาวนาไม่ได้เรียนรู้แต่เพียงวิธีการในการจัดการ หากแต่มีความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติผสมผสานสอดคล้องไปด้วยเช่นเดียวกับในขั้นตอนอื่นๆเช่นในการขอน้ำฝน เพราะแม้ว่าคนในสมัยก่อนจะใช้ภูมิปัญญาจัดการน้ำโดยการสร้างทำนบดินและวางกฎเกณฑ์ด้วยระบบการทดน้ำ แต่ขณะเดียวกันก็ยังคงมีชุดความเชื่อตามชนบประเพณีดั้งเดิมในการขอน้ำฝนจากฟ้า ซึ่งหลังจากดำนารียบร้อยและรอให้ข้าวเจริญเติบโตชาวนาทุกคนจะใจจดจ่ออยู่กับการรอคอยน้ำฝนที่จะมาตามฤดูกาล แต่เมื่อฝนไม่ตกหรือตกน้อยไม่เพียงพอต่อการเติบโตของต้นข้าว ชาวนาจะทำพิธีอ้อนวอนต่อ

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีความเชื่อว่าจะสามารถลดบันดาลให้ฝนตกด้วยการกระทำพิธีแห่นางแมว โดยวิธีการก็คือนำแมวใส่กรง มีไม้คานสอด ใช้คนหาบปลายละคนไปตามบ้าน เมื่อไปถึงบ้านไหน คนบ้านนั้นก็เอาน้ำจากบ้านของตัวสาดใส่กลุ่มคนที่หาบแมวไป พร้อมกับร่วมขบวนไปยังบ้านอื่นๆ อีก ขบวนแห่นางแมวจึงเป็นกลุ่มก้อนใหญ่ขึ้นๆ ทุกที บางบ้านที่กลุ่มแห่แมวยังไม่ไปถึงก็จะกวักมือเรียก บางบ้านนอกจากเตรียมน้ำไว้สาดแล้วยังเตรียมเหล้าและอาหารไว้ให้กลุ่มผู้แห่แมวด้วย ทั้งนี้จะมีการร้องเพลงขอฝนไปตลอดทาง โดยหลังจากแห่แมวแล้ว ก็มีฝนตกลงมา

“เวลาฝนแล้ง มีการแห่นางแมว เอาแมวใส่ แล้วใช้ไม้คานหาบ พอถึงบ้านไหนเขาก็เอาน้ำสาดใส่เรา ไปถึงบ้านไหนเขาก็เรียกมาบ้านนั้น บ้านนี้ก็เรียก ไปถึงบ้านไหนคนบ้านนั้นก็ไปแห่ด้วยกับเรา ใช้แมวตัวผู้ ร้องเพลงขอฝนไปเรื่อย ฝนมาก็ดกมาจริงๆ”

ภาพของวิธีการแห่นางแมวซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เคยเกิดขึ้นในสมัยก่อนได้สะท้อนให้เห็นถึงการจัดการรวมกลุ่มและการเคลื่อนกลุ่มขบวนไปยังบ้านต่างๆ ซึ่งอยู่ภายในชุมชนเดียวกัน แมวที่อยู่ในกรงเป็นสัญลักษณ์ที่บ่งบอกให้รู้ถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนขณะนั้นคือการที่ฝนไม่ตกหรือตกน้อย และการต้อนรับด้วยข้าวปลาอาหาร ตลอดจนการสาดน้ำก็สะท้อนถึง จิตสำนึกของชุมชนในการรวมตัวกัน เป็นกลุ่มก้อน เพราะขบวนที่ขยายใหญ่ขึ้นในการแห่เยือนแต่ละบ้านจะบอกถึง ความพร้อมในการรวมตัวกัน ของคนในชุมชนเพื่อเตรียมเผชิญกับปัญหาหรือเมื่อพบกับปัญหาแล้ว อันเป็นแนวคิดพื้นฐานและเป็นแนวคิดเดียวกับการเรียนรู้ของคนในชุมชนในการจัดการน้ำ

7.2 ความรู้ในการสร้างทำนบ

ในการสร้างทำนบดินคนสมัยก่อนต้องมี ความรู้เรื่องแรงดันหรือแรงไหลของน้ำ โดยจะต้องพิจารณาให้สัมพันธ์กับพื้นที่นาว่าอยู่ในระดับที่ราบลุ่ม ที่โคกหรือที่ดอน โดยชาวนาจะ สำนวน พื่นที่ของนาแต่ละเจ้า และดูว่าทางน้ำนั้นไหลผ่านที่นาของใครบ้าง เจ้าของนาที่มีผืนนาใกล้กันและใช้น้ำจากทางน้ำเดียวกันจะมาร่วมกันทำทำนบดิน ในการวางระยะปิดกั้นทำนบนั้นชาวนาเรียนรู้ว่าในกรณีพื้นที่นาอยู่ในระดับสูง หากมีทำนบเดียวปิดกั้นน้ำที่ไหลมาเป็นระยะทางไกลมากประมาณ 2-3 กิโลเมตรจะไม่ทำให้เกิดแรงดันพอเพียง ดังนั้นจึงต้องสร้างทำนบกั้นและเปิดปิดน้ำได้เป็นช่วงๆ ในระยะที่เหมาะสม โดยจะ เตรียมการตอนหน้าแล้งซึ่งฝนยังไม่ตกและยังไม่มีน้ำไหล อุปกรณ์ที่นำมาใช้ในการสร้างทำนบเป็นสิ่งที่คนในชุมชนใช้ปัจจัยที่หาได้ในท้องถิ่นคือไม้เนื้อแข็ง หญ้าคา ไม้ไผ่ ดินเหนียวและรำที่ได้จากการสีข้าว โดยในขั้นตอนของการทำทำนบดินนั้น คนในชุมชนจะร่วมมือกันเอาวัวเทียมเกวียนขึ้นไปหาไม้เนื้อแข็งบนเขา โดยเลือกโค่นต้นไม้ใหญ่ๆ ที่มีความคงทนเพื่อนำมาทำเป็นเสาเข็มและใช้ทำลารางให้ไหลไปยังแปลงนา เป็นไม้ที่มีความ

ยาวขนาด 10-20 เมตร ใช้ประมาณ 30-40 ต้น ตีลงไปเพื่อกันไม่ให้ทำนบดินพังลงมา เรียกว่า “ราวข้างล่าง” โดยจะตีเป็นแถวประมาณ 2-3 แถว จาก การสังเกตและการคาดคำนวณ ในเรื่องแรงดันของน้ำทำให้สามารถวางหลักเกณฑ์ได้ว่า ในการตีเข็มต้องเว้นที่ไว้ตรงกลางไว้และการตีเข็มแถวหน้าจะไม่ต้องลงเสามาก แต่จะไปใช้มากในส่วนของแถวหลัง

หลังจากลงเสาเข็มแล้ว จากนั้นจะใส่ราว โดยใช้ไม้ท่อนยาวเจาะรูเป็นเดือยมาครอบหลัก ไม้ท่อนนี้จะยึดราวที่มีน้ำหนักมาก ความแข็งแรงต้องมากพอที่จะรับน้ำหนักจากความดันของน้ำและความดันของดิน จะใช้ราวคู่ ส่วนด้านล่างจะเป็นแผงที่สานจากไม้ไผ่ ส่วนดินจะเป็นดินเหนียวที่เอามาผสมกับรำนนำไปวางเรียงบนแผง แล้วนำหญ้าคามัดให้เป็นฟอนเหมือนฟอนข้าว ลักษณะหัวแหลม ท้ายแหลม หญ้าคานี้จะช่วยไม่ให้ดินไหลออก แล้วจักไม้ไผ่เป็นเส้นเล็กบางเรียกว่า “ตอก” นำมามัดเข้าให้ติดกันเหมือนลูกบวบ ลักษณะของการเรียงก็จะซ้อนๆ กันขึ้นไป แล้วใช้ไม้ท่อนยาวประมาณเกือบว่าตรงคอคอดก็เรียกว่า “สากกระตุก” กระแทกดินให้แน่น ให้แรงคนเหยียบซ้ำ ส่วนหัวทั้ง 2 ด้านต้องนำลูกบวบที่ทำไว้ซึ่งตึงไว้เพื่อใช้ดูระดับน้ำ เพราะพอตุน้ำ น้ำสูงขึ้นลูกบวบนี้จะลอยน้ำได้ ซึ่งถ้าหากน้ำมากเกินไปก็ลดระดับด้วยการเอาลูกบวบออก แต่ถ้าน้ำน้อยก็เอาลูกบวบมาเสริมกันน้ำไว้ ในการทำทำนบดินนี้ต้นไม้จะเป็นไม้ที่มีประโยชน์มากเพราะนอกจากลำของต้นไม้จะนำมาสานทำเป็นแผงแล้ว บนฝั่งเหนือทำนบจะปลูกไม้และปล่อยให้ขึ้นเป็นกอใหญ่เพราะสามารถกันน้ำเข้าได้

ในการกำหนดความสูงของน้ำในทำนบ หรือระดับของ “น้ำไหลเหมือน” จะทำสัญลักษณ์เป็นรอยขีดโดยใช้มีดฟันเสา แต่ละรอยขีดจะกำหนดแทนระดับน้ำ เช่นมีขีดที่แสดงว่าหากเกินระดับนี้แล้วน้ำจะเข้าไปในเมืองแล้วล้นเข้ามา หรือหากเกินขีดนี้ทำนบจะพัง ซึ่งจะทำให้ปีนั้นไม่ได้กินข้าวเลยเพราะน้ำจะไม่ออกไปแปลงนา แต่ถ้าลดลูกบวบแล้วด้านน้ำไม่ไหวทำนบหักพังลงมากก็ต้องปล่อยให้หัก เพราะพอน้ำแห้งชาวนาก็สามารถซ่อมแซมเสริมด้วยการเพิ่มเสาเข็มภายหลังได้ วิธีการทำทำนบดินของคนในสมัยก่อนจึงเป็น การร่วมมือร่วมแรง ของคนในชุมชนที่ใช้น้ำจากทำนบเปิดน้ำเดียวกัน ซึ่งการสร้างทำนบดินนี้แม้จะมีหลายขั้นตอนและมีวิธีการที่ซับซ้อน แต่ผู้ที่ไปร่วมทำก็สามารถ เรียนรู้และฝึกทำไปได้พร้อมๆ กับผู้ที่ทำเป็น ซึ่งคนสมัยก่อนจะพาลูกหลานซึ่งมักจะเป็นผู้ชายไปช่วยกันทำ เด็กๆ ก็จะได้เรียนรู้การทำทำนบดินจากการรวมกลุ่มกันทำงาน

หลังจากการสร้างทำนบและสามารถเปิดใช้งานได้แล้ว ในแต่ละฤดูกาลที่มีฝนตกและน้ำฝนพัดพาเอาขยะหรือซากต้นไม้ตลอดจนตะกอนต่างๆ มาทับถมกัน ทำให้ทำนบตื้นเขิน หรือในระหว่างการใช้งานหากวัสดุที่ทำทำนบเช่นลูกบวบ หรือเสาไม้มีการชำรุด ก็ต้องมีการซ่อมแซม ดังนั้นเมื่อสร้างทำนบแล้วจึงต้องมี

การดูแลทำนบให้สามารถใช้งานได้อย่างยาวนานและต่อเนื่อง อย่างน้อยก็ให้เพียงพอตลอดรอบฤดูกาลในการทำนา

7.3 ความรู้ในการดูแลทำนบ

เนื่องจากทำนบถือเป็นทรัพย์สินร่วมกันของคนในชุมชน การเรียนรู้ในการดูแลทำนบจึงถือเป็นหน้าที่ของสมาชิกผู้ใช้งานที่จะต้องร่วมมือกันดูแลจัดการ โดยพื้นฐานของการจัดสรรนี้มาจากแนวความคิดการรวมตัวของสมาชิกผู้ใช้น้ำจากลำน้ำเดียวกันและเกิดการรวมกลุ่มกันขึ้น ผู้ที่รับผิดชอบดูแลจัดการนี้คือ หัวหน้าทำนบ โดยชาวนาที่ใช้น้ำจากทำนบนั้นๆ จะพิจารณาจากผู้ที่สามารถเสียสละเวลาเพื่อประโยชน์ส่วนรวม โดยเชื่อมั่นว่าจะสามารถแก้ไขข้อขัดแย้งหรือข้อพิพาทอันเกิดจากสาเหตุของการจัดสรรน้ำระหว่างชาวนาด้วยกัน และจะสามารถจัดการน้ำตกลงเพื่อให้เป็นไปอย่างยุติธรรม หน้าที่ของหัวหน้าทำนบคือต้องคอยฟังสัญญาณจากสมาชิก เช่นหากสมาชิกบอกว่าน้ำไหลมาน้อยไป ขอให้ทدنน้ำ หัวหน้าทำนบก็ต้องจัดการทดให้โดยการลดลูกบวบ หากน้ำไหลมามากก็ต้องระบายน้ำออกเพื่อไม่ให้ทำนบพัง ซึ่งหัวหน้าทำนบจะเป็นผู้จัดเวรสมาชิกให้ไปเปิดตาน้ำให้น้ำไหลไปสู่แปลงนาให้คลองมากขึ้นเพื่อทำนบจะได้ระบายน้ำและไม่หักพังลงมา หัวหน้าทำนบอาจจัดหา ผู้ช่วย มาช่วยดูแลทำนบโดยจะเลือกผู้ที่ไม่มียาของตนเอง ส่วนหนึ่งก็คือช่วยให้เพื่อนมีรายได้ โดยหัวหน้าทำนบจะต้องคอยดูแลให้ผู้ช่วยนี้ดูแลทدنน้ำให้ชาวนาซึ่งเป็นสมาชิกแต่ละรายให้ถึงหน้าเก็บเกี่ยว สมัยก่อนค่าเช่าหรือค่าจ้างที่ผู้ดูแลทำนบจะได้คือการขอผักปลาในเหมือง ต่อมาขอเพิ่มเป็นข้าว 1 ปีบต่อพื้นที่นา 1 ไร่ ผู้ดูแลก็จะได้ทั้งข้าวปลา ต่อมาเมื่อเงินตรามีอิทธิพลมากขึ้นระบบการจ่ายค่าดูแลเป็นปลาและข้าวก็หมดไป ผู้ดูแลขอค่าแรงเป็นเงินค่าจ้าง ก็ตกลงจ่ายเป็นค่าแรงรายวัน ปัจจุบันประมาณวันละ 120 บาทนอกจากหัวหน้าทำนบจะทำหน้าที่ในการดูแลทำนบแล้ว สมาชิกของแต่ละทำนบก็ต้องคอยช่วยเหลือเอื้อเฟื้อซึ่งกันและกันด้วย เช่นเจ้าของนาที่มีพื้นที่นาอยู่ด้านบนจะดูว่าเมื่อทุ่งนาของตนมีน้ำเต็มอุดมสมบูรณ์แล้วแต่เจ้าของพื้นที่นาล่างยังต้องการน้ำกันอยู่อีก ก็จะมาบอกหัวหน้าทำนบว่าเพื่อนที่มีผืนนาอยู่ถัดไปยังไม่ได้น้ำ ขอให้เปิดทางน้ำให้ด้วย การแบ่งปันน้ำในลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยเช่นนี้เป็นการจัดการจัดสรรน้ำบนพื้นฐานซึ่งคน รับรู้ทุกข์สุข และได้เลือกผู้นำตลอดจนสร้างระบบกฎเกณฑ์ในการจัดการนั้นขึ้นมาร่วมกัน ในเขตของชุมชนต้นกล้ามีทั้งหมด 4 ทำนบ ชาวนาคนหนึ่งอาจจะเป็นสมาชิกของทำนบมากกว่า 1 แห่งก็ได้ ขึ้นอยู่กับว่านาของตนตั้งอยู่ที่ใด ชาวนาบางคนมีที่นา 4 แห่งและอยู่ห่างๆ กัน ก็อาจเป็นสมาชิกของทำนบทั้ง 4 แห่งเลยก็ได้ สำหรับการจัดแบ่งว่าเจ้าของแปลงนาใดใช้น้ำจากทำนบใดนั้น เกณฑ์เอาจากพื้นที่นาเป็นเกณฑ์ ทำนบหนึ่งอาจใช้ร่วมกันถึง 4-5 หมู่บ้าน หรือบางทำนบอาจเป็นทรัพย์สินสาธารณะร่วมกันของ 2 ตำบลเนื่องจากผู้ใช้น้ำจากทำนบมีที่ดินของ 2 ตำบลติดต่อกัน แต่ไม่ว่าผู้ใดจะใช้น้ำจากทำนบไหน ก็มีหน้าที่จะต้องดูแลและช่วยจัดการการจัดสรรน้ำจากทำนบที่ตนเองใช้

ทุกๆ ปีกระแสน้ำที่ไหลผ่านเหมืองมาในแต่ละฤดูกาลทำนาส่งผลให้มีตะกอนและทำให้ลำน้ำตื้นเขิน ในสมัยก่อนที่สภาพธรรมชาติยังไม่เปลี่ยนแปลงมากเท่าปัจจุบัน ชาวนาสามารถคาดคะเนช่วงเวลาที่ฝนจะตกได้ ก็จะเตรียม การลอกเหมืองและซ่อมทำนบ ก่อนที่ฝนจะตก การลอกเหมืองจะทำในช่วงที่น้ำแห้งหรือไหลมาบ้างแต่ก็ไม่มากนัก หลังจากลอกเหมืองแล้วก็มาช่วยกันซ่อมทำนบ ทำนบดินไม่มีความแข็งแรงคงทนเท่าทำนบคอนกรีต และมีระยะเวลาใช้งานที่จำกัดเพียง 1-2 ปี เพราะเมื่อไม่ไผ่ หนุ่ปากหรือดินเหนียวที่ใช้ทำทำนบมีการเสื่อมสลายก็พังลงมา แต่กลับให้ผลดีตรงที่ได้สลายตะกอนที่ทำนบกั้นไว้ไปกับสายน้ำ ซึ่งตะกอนเหล่านั้นก็กลายเป็นปุ๋ยของพืชต่อไป ดังนั้นในทุกปีสมาชิกจะต้องรวมกลุ่มมาร่วมมือร่วมใจกันซ่อมแซมทำนบซึ่งถือเป็นทรัพย์สินสาธารณะ กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในการสร้าง ดูแลและซ่อมแซมทำนบดินจึงไม่เพียงแต่เป็น ความรู้ ที่ได้รับการสะสมและถ่ายทอดส่งผ่านไปยังคนรุ่นต่อๆ ไปในชุมชนเท่านั้น หากแต่กระบวนการเหล่านี้ยังได้สร้าง ระบบคุณค่าและจิตสำนึกในการแบ่งปันทุกสิ่งสุข ร่วมกันซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้ด้วยความสุข

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงของระบบความสัมพันธ์ด้านแรงของคนในชุมชนได้ส่งผลต่อการจัดการการลอกเหมือง การดูแลและซ่อมแซมทำนบนี้ด้วย ในสมัยก่อนชาวนาจะมาร่วมแรงกันดูแลและซ่อมทำนบ สมาชิกทุกคนจะต้องมาหรือไม่ก็ส่งตัวแทนมา แต่เมื่อสภาพเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงทำให้แรงงานสามารถตีค่าเป็นอัตราค่าแรงรายวันได้ ชาวนาก็ต้องเรียนรู้ที่จะจัดการในรูปแบบใหม่ที่เอื้อต่อสภาพการณ์ของแรงงานที่พลัดไปแล้ว โดยหัวหน้าทำนบจะเรียกประชุมสมาชิกที่ใช้น้ำจากทำนบเดียวกันมาชี้แจงเพื่อบริหารร่วมกันทำงาน ซึ่งหากสมาชิกคนใดมาไม่ได้ก็จะคิดค่าแรงงานเป็นสัดส่วนในอัตรา 1 แรงงานต่อไร่ หมายถึงหากชาวนาผู้นั้นมีนาที่รับน้ำจากทำนบจำนวน 5 ไร่ก็ต้องมาช่วยซ่อมทำนบ 5 วัน หรือถ้ามาไม่ได้ที่ประชุมก็จัดทางเลือกทางอื่นไว้ให้เช่นหากจะมาวันเดียวก็ต้องหาคนมาทำงาน 5 คน หรือหากไม่จ้างใครมาเลยก็ต้องจ่ายค่าแรงเป็นเงินตามกำหนดค่าแรงรายวัน นอกจากนั้นในการลอกเหมืองแต่ละทำนบจะมีรายได้จากผู้ที่มาประมูลจับปลา ซึ่งเงินทั้งสองส่วนนี้หลังจากการลอกเหมืองและซ่อมแซมทำนบเสร็จสิ้น ภายหลังหักค่าใช้จ่ายแล้วจะเก็บรวมไว้เป็นเงินกองทุน โดยจะนำเงินทุนนี้มาซื้ออุปกรณ์ในการซ่อมแซมทำนบครั้งต่อไป

กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการจัดการในรูปแบบของทำนบดิน โดยภาพรวมแล้ว คนในชุมชนได้ร่วมมือร่วมใจและวางแผนจัดการในการสร้างทำนบ การดูแลทำนบเพื่อให้สามารถใช้งานและจ่ายน้ำให้กับสมาชิกได้อย่างทั่วถึง แต่อย่างไรก็ตามกระบวนการเรียนรู้ของคนในชุมชนในการจัดการกระแสน้ำนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปตามพลวัตของสังคมเศรษฐกิจ เมื่อรัฐได้มีการจัดการกระแสน้ำใหม่ภายหลังจากการสร้าง

เขื่อนและระบบชลประทาน ซึ่งคนในชุมชนต้นกล้าซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปรากฏการณ์ในการเปลี่ยนแปลงนี้ ก็ได้เรียนรู้ถึงการจัดการแบบใหม่นี้ด้วย

ผลกระทบจากการเรียนรู้ที่เห็นได้จากการเปลี่ยนแปลงก็คือในพ.ศ. 2510 ซึ่งเป็นปีที่รัฐสร้างเขื่อนและระบบชลประทานเสร็จ ได้มีการเปิดจ่ายน้ำไปสู่ประชาชนในพื้นที่ แต่ระบบชลประทานนี้ได้แบ่งอาณาเขตของการได้น้ำที่มีมาแต่เดิมให้แยกจากกัน กล่าวคือในเขตและนอกเขตพื้นที่จะได้รับโอกาสในการได้น้ำแตกต่างกัน สำหรับผู้มีนาในเขตชลประทานจะสามารถทำนาได้อย่างสะดวกสบายเพราะมีน้ำไหลจากเขื่อนมาใช้ได้เพียงพอ ผู้ที่นาอยู่นอกเขตพื้นที่จะเสียเปรียบเพราะน้ำจากคลองธรรมชาติมีน้อยและไม่อุดมสมบูรณ์เท่าน้ำที่เก็บกักไว้ในเขื่อน แต่ต่อมาเมื่อสภาพอากาศมีความแปรปรวนเนื่องมาจากสภาพการตัดไม้ทำลายป่าและฝนตกลงมาน้อย ทำให้น้ำในเขื่อนมีไม่เพียงพอ เจ้าหน้าที่ชลประทานจะปล่อยน้ำให้น้อย ในกรณีนี้น้ำที่อยู่นอกเขตพื้นที่และผู้ใช้น้ำจากลำห้วยธรรมชาติจะเป็นฝ่ายได้เปรียบ เพราะสามารถสูบน้ำจากคลองธรรมชาติขึ้นมาได้

การจัดการกับกระแสน้ำด้วยระบบของรัฐเช่นนี้ ทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ถึง ระบบการจัดการของรัฐในการจ่ายน้ำ ในรูปแบบที่ให้สมาชิกซึ่งมีนาอยู่ในเขตพื้นที่ชลประทานได้น้ำภายใต้กฎเกณฑ์ “ระบบปิดเปิดน้ำเป็นช่วงเวลา” โดยเจ้าหน้าที่ชลประทานจะกำหนดวันที่และลำดับของผู้ที่จะได้น้ำโดยชลประทานจะเปิดไปให้ หากเลยจากวันเวลานี้แล้วไม่ว่าจะได้น้ำเพียงพอหรือไม่ก็ต้องจ่ายไปให้เจ้าของนาในพื้นที่อื่น ทั้งนี้กฎแยะประตูการปิดเปิดน้ำจะอยู่กับเจ้าหน้าที่จ่ายน้ำซึ่งมีสำนักงานอยู่ที่สี่แยกลำพระเพลิง ดังนั้นการจะได้น้ำใช้ในส่วนนี้จึงต้องมีการประสานกับเจ้าหน้าที่ของชลประทาน โดยชาวบ้านจะต้องคอยบอกกล่าวว่าน้ำเพียงพอหรือไม่ ถ้าไม่พอก็ขอให้เปิด ซึ่งระบบการปิดเปิดเช่นนี้ทำให้ชาวบ้านในเขตพื้นที่ชลประทานไม่ได้รับความสะดวกเหมือนเมื่อก่อน เพราะในยามที่น้ำในเขื่อนมีน้อยไม่สามารถปล่อยมาใช้ในการเกษตรได้ก็จะมีคำสั่งจากหน่วยงานของรัฐไม่ให้มีการทำนาปรังในปีนั้น แต่ชาวบ้านบางรายที่ใช้น้ำจากคลองธรรมชาติก็ยังคงทำนาปรัง หรือทำนาปีละ 2 ครั้งเพราะสามารถสูบน้ำขึ้นมาใช้ได้ แต่เมื่อน้ำในเขื่อนขาดแคลนชาวบ้านที่เคยใช้น้ำในเขตชลประทานจะต้องมาใช้น้ำกับชาวบ้านผู้นอกเขต ดังนั้นน้ำจากลำห้วยจึงต้องแบ่งปันกันใช้ทั้งสายการที่มีผู้สูบน้ำจากลำห้วยขึ้นมาใช้เฉพาะพื้นที่นาของตนเองจึงทำให้เกิดความเดือดร้อนในชุมชน ผู้นำชุมชนจึงต้องจัดการประชุมเพื่อขอร้องและทำความเข้าใจร่วมกัน โดยให้เพื่อนชาวบ้านเห็นประโยชน์ของส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว

การจัดการกระแสน้ำของรัฐได้ก่อให้เกิดการเรียนรู้ในการจัดการใหม่ๆ ที่ตามมา ซึ่งนอกจากการกำหนดการได้น้ำเป็นเวลาแล้ว การสร้างทำนบด้วยคอนกรีตทำให้ได้ฝ่ายหรือทำนบซึ่งแข็งแรงกว่า

ทำนบกั้นดิน และสามารถแก้ปัญหาโดยไม่ต้องซ่อมแซมและดูแลบ่อย แต่การสร้างฝายด้วยหลักวิชาตามแบบรัฐก็ทำให้เกิดปัญหาอื่น เพราะในการก่อสร้างฝายคอนกรีตนั้นไม่ได้ทำประตูระบายน้ำทำให้ตะกอนซึ่งมาจากทั้ง 2 ฝั่งของลำน้ำ ซึ่งเป็นดินและซากต้นไม้ให้ไหลลงมาจากบริเวณภูเขา ประกอบกับการตัดไม้ทำลายป่าอันเป็นต้นน้ำลำธารทำให้เวลาที่ฝนตกลงมาไม่มีต้นไม้อายขวางกั้นไว้ น้ำจะไหลลงคลองธรรมชาติอย่างรวดเร็วทำให้มีการชะล้างหน้าดิน ทั้งหินและดินจะไหลลงมาทับถมเป็นตะกอนที่มีจำนวนมากไหลลงคลองในคลองธรรมชาติและอ่างเก็บน้ำ สำหรับเขื่อนลำพระเพลิงได้เปิดใช้งานตั้งแต่ พ.ศ.2510 ปกติเขื่อนจะบรรจุน้ำได้ 152 ลูกบาศก์เมตร แต่ปัจจุบันรับน้ำได้เพียง 110 ลูกบาศก์เมตร ส่วนที่หายไปกว่า 40 ลูกบาศก์เมตรคือปริมาตรของตะกอนที่ไหลลงมาทับถมทำให้ห้วยตื้นเขิน อันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีน้ำท่วมฉับพลันในฤดูฝน เมื่อถึงฤดูทำน่าน้ำในห้วยจะแห้งขอด ปลาที่เคยมา “ประจำวัง” ตามธรรมชาติ และทั้งกบ เขียดก็มีน้อยลง คงมีแต่เพียงหญ้าและวัชพืชต่างๆ ขึ้นแทน ผลเสียที่เกิดกับตะกอนนี้มีเค้าว่าจะส่งความรุนแรงจนถึงกับทำให้เกิดวิกฤตการณ์ขาดน้ำในอำเภอปักธงชัย โดยปัจจุบันได้มีการแก้ไขโดยรัฐบาลขอกู้เงินจากต่างประเทศมาเป็นงบประมาณขุดลอกลำพระเพลิงตลอดทั้งสายโดยขยายห้วยให้กว้าง ปรับปรุงทำนบที่เป็นคอนกรีตสูงเพื่อให้ชะล้างตะกอนออกไป ทำให้ห้วยไม่ตื้นเขินและปัจจุบันบรรจุน้ำได้ดีขึ้น

ในขณะที่การสร้างและซ่อมแซมทำนบกั้นดินเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการที่คนสามารถปฏิบัติและทำได้ด้วยตนเองไม่ว่าจะเป็นความรู้ในการสร้าง การสังเกตและการเลือกใช้อุปกรณ์ที่เหมาะสมและหาได้ในท้องถิ่น ซึ่งรวมถึงจิตสำนึกและความผูกพันของสมาชิกผู้เป็นเจ้าของสมบัติสาธารณะร่วมกัน แต่กรณีการแก้ปัญหาตะกอนจากฝายคอนกรีตสะท้อนถึงแนวคิดเดียวกับการสร้างฝายคอนกรีต เพราะแม้คนในชุมชนจะได้ช่วยกันเสียสละแรงงานและเงินเป็นบางส่วนในการสร้างฝายคอนกรีต แต่ความรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของ ก็แตกต่างจากการสร้างทำนบกั้นดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดปัญหาตะกอนที่ตกค้างอย่างมากและเป็นจำนวนมาก คนในชุมชนไม่สามารถขุดลอกเองได้เหมือนตะกอนที่เกิดขึ้นกับทำนบกั้นดินเนื่องจากฝายคอนกรีตมีความลึกมาก การแก้ปัญหาต้องใช้รถขุดลอกซึ่งต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงและต้องรอนงบประมาณแผ่นดิน ซึ่งแม้รถขุดลอกจะมีความรวดเร็วและได้ผลดีแต่ก็ได้ทำลายต้นมะพร้าวที่ปลูกไว้ทำให้ค้างตายทับถมเน่าอยู่ในเหมือง ทำให้เกิดความตื้นเขิน ชาวนาจึงต้องช่วยกันขุดลอกคลองเล็กๆ ส่งน้ำเข้าไปในแปลงนาเพื่อให้การส่งน้ำได้ผลดีขึ้น เพราะในปีหนึ่งๆ ดินทั้ง 2 ฝั่งก็จะหล่นลงมาทำให้และมีวัชพืชขึ้นรกรกปิดทางการไหลของน้ำ และถ้าชาวนาไม่ช่วยกันทำ น้ำก็จะไม่เดินตามลำเหมืองไปจนถึงพื้นที่นาปลายทาง ดังนั้นแม้ว่าท่ามกลางพลวัตของการเปลี่ยนแปลงจะทำให้ชาวนาต้องปรับตัวและเรียนรู้เกี่ยวกับการจัดการกระแสน้ำที่เข้ามาหล่อเลี้ยงต้นข้าวและพืชผลที่ปลูก แต่ด้วย พื้นฐานของการรวมกลุ่ม ที่ต้องใช้วิถีชีวิตร่วมกันในสภาพแวดล้อมเดียวกัน ทำให้ชาวนาสามารถ สร้างความรู้ได้จากการแก้ปัญหาท่ามกลางสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนาซึ่งมองผ่านปรากฏการณ์ในการทำนา อันประกอบด้วยขั้นตอนต่างๆ ที่สอดคล้องไปกับรอบฤดูกาลในการทำนาคือเป็นวิถีชีวิตของชาวนานี้ เป็นกระบวนการที่ชาวนาได้สร้างความสัมพันธ์ระหว่างตนเองและที่มีต่อสรรพสิ่ง ได้แก่ธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ และมนุษย์ด้วยกัน กระบวนการเรียนรู้ของชาวนาจึงเกิดขึ้นท่ามกลางการประสานสัมพันธ์และเชื่อมโยงของสิ่งเหล่านี้ และภายใต้การที่ชาวนามีปฏิสัมพันธ์นั่นเอง ชาวนาได้สร้างความรู้ขึ้นมาเพื่อใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต ความรู้นั้นประกอบไปด้วยเรื่องต่างๆ อันเป็นบริบทที่แวดล้อมอยู่ในวิถีชีวิตของชาวนาและมีความสัมพันธ์โยงใยเกาะเกี่ยวอย่างไม่อาจแยกออกจากกัน ความรู้ที่สร้างขึ้นมาจากความสัมพันธ์ที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ สามารถสะท้อนผ่านพิธีกรรมต่างๆ ที่ชาวนาได้จัดขึ้น ความรู้ดังกล่าวเชื่อมโยงกับการเข้าไปสัมผัสและเรียนรู้กับธรรมชาติในการเข้าไปใช้ป่า ใช้พื้นที่ในการทำนา ไปสัมผัสกับควาย และความรู้ที่สร้างขึ้นมาจากการสัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกันก็คือการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว การแลกเปลี่ยนแรง หรือการร่วมแรงในการทำทรัพย์สินสาธารณะร่วมกันเช่น ทำนบดิน

กระบวนการเรียนรู้ของชาวนาจึงสอดคล้องไปกับสรรพสิ่งที่แวดล้อมอยู่ในบริบทของชาวนาอย่างสอดคล้องและกลมกลืน และด้วยระบบความสัมพันธ์ที่ชาวนามีต่อสรรพสิ่งเหล่านี้จึง ไม่เพียงแต่จะก่อให้เกิดความรู้ที่เกิดจากสิ่งเหล่านั้น แต่ได้ก่อให้เกิดระบบคุณค่าอันเป็นพื้นฐานสำคัญที่ชาวนาใช้ในการดำรงชีวิต และการอยู่ร่วมกันระหว่างชาวนากับสรรพสิ่งเหล่านั้น และด้วยกระบวนการเรียนรู้เช่นนี้ชาวนาจึงเป็นผู้เรียนรู้ที่สร้างความรู้ขึ้นจากการปฏิบัติจริง โดยได้ใช้วิธีการในการเรียนรู้ที่หลากหลาย ไม่จำกัดตายตัว เช่นเดียวกับสภาพแวดล้อมหรือบริบทรอบตัวชาวนาที่มีความเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้ชาวนาต้องปรับตัว และสร้างสรรค์ความรู้ขึ้นใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับการดำรงชีวิต การเรียนรู้ของชาวนาจึงไม่มีการหยุดนิ่ง หรือมีกรอบเวลาอันจำกัด ขณะเดียวกันพื้นที่ในการเรียนรู้ของชาวนาก็เป็นไปอย่างไม่จำกัด ทุกสรรพสิ่งที่ชาวนาไปสัมผัส คลุกคลี ใกล้ชิด เป็นพื้นที่ในการเรียนรู้ของชาวนาทั้งสิ้น กระบวนการเรียนรู้ที่แท้จริงในชีวิตชาวนาสามารถสะท้อนได้จากผลที่เกิดขึ้น คือการที่สามารถนำผลนั้นไปใช้ปฏิบัติได้จริง และสามารถเห็นผลจากการปฏิบัตินั้น ซึ่งเมื่อเห็นผลได้จริงแล้ว ชาวนาก็สามารถถ่ายทอดความรู้นี้แก่ลูกหลานซึ่งเป็นคนรุ่นต่อไป หรือที่ชาวนาเรียกว่าเป็น "คนแทนตัว" กระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้จึงเกิดขึ้นจากการที่ชาวนามีความสัมพันธ์กับสรรพสิ่ง ซึ่งเป็นบริบทที่แวดล้อมอยู่ในวิถีชีวิตของชาวนา.

บทที่ 6

กระบวนการทัศน์ของชาวนา

มนุษย์สร้างความรู้ขึ้นมาจากการพาตัวเข้าไปปฏิสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในโลกและใช้กระบวนการสร้างความรู้นั้นให้ความหมายต่อสิ่งที่แวดล้อมมนุษย์ ซึ่งได้แก่คน สัตว์ พืชและสภาพแวดล้อมต่างๆ ที่มีอยู่ในธรรมชาติ ความรู้จึงมีที่มาจากกระบวนการคิดความเชื่อและการรับรู้ของมนุษย์ ดังนั้นในการวิเคราะห์กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนานี้จึงมีลักษณะของการเชื่อมโยงระหว่างกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา กระบวนทัศน์ที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการเรียนรู้นั้น ทั้งนี้เพื่อตอบคำถามว่า ชาวนาสรางระบบความรู้ขึ้นมาจากฐานคิดแบบใด กระบวนทัศน์ใดที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนานั้น และกระบวนการทัศน์นั้นเป็นอย่างไร ซึ่งผู้วิจัยได้ใช้กรอบโครงของการวิเคราะห์ในเชิงกระบวนการทัศน์ใน 3 ประเด็นหลัก คือ ภาววิทยา (ontology) หมายถึงการมองความจริงหรือลักษณะของความจริงอันเป็นสิ่งที่ชาวนาต้องการรู้ และในระดับ ญาณวิทยา (epistemology) ซึ่งเป็นการอธิบายถึงลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่าง "ผู้รู้" คือชาวนา กับ "ความจริง" หรือสิ่งที่ชาวนาต้องการรู้ว่าเป็นสิ่งที่ชาวนาเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยในหนทางการดำรงชีวิต และ วิธีวิทยา (methodology) ซึ่งหมายถึงวิธีการที่ชาวนาใช้ในการเข้าถึงความรู้นั้น

ความจริงที่เป็นองค์รวมในโลกของชาวนา

วิถีชีวิตของชาวนาคือการทำนาปลูกข้าว กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตจึงเป็นการเรียนรู้ในการทำนาหาคินที่ต้องผสมควบคู่ไปกับระบบความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ซึ่งมีอยู่อย่างหลากหลายไม่ว่าจะเป็น ป่าเขา ต้นไม้ แม่น้ำ ลำห้วย พืชผัก สัตว์ อันเป็นสิ่งที่ชาวนาเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยในวิถีชีวิตที่หาอยู่หากินของชาวนา และนอกจากความสัมพันธ์ที่มีต่อธรรมชาติแล้ว ในการดำรงอยู่ร่วมกันนั้นชาวนาได้สร้างระบบความสัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกันเองในสังคม และกับสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ความจริงในโลกของชาวนาก็คือสรรพสิ่งที่ชาวนาจะต้องเข้าไปข้องเกี่ยวและมีความผูกพันด้วย ซึ่งสามารถแยกให้เห็นในมิติต่างๆ ได้ดังนี้

ความจริงในโลกของชาวนาสามารถสัมผัสได้ด้วยกายและจิตใจ

ชาวนารับรู้ว่าในโลกนี้มีสรรพสิ่งที่อยู่รอบตัวมีทั้งส่วนที่ประสาทสัมผัสได้ด้วยตาเห็น หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นสามารถรับรู้รส และจากการถูกต้องสัมผัส กับอีกส่วนคือ "สิ่งเหนือธรรมชาติ" อันเป็นการรับรู้ทางจิตใจ ซึ่งเป็นการรับรู้ในจิตวิญญาณที่ลึกล้ำนอกเหนือจากประสาทสัมผัส ความเชื่อของชาวนาสามารถรับรู้สิ่งที่ประสาทไม่สามารถสัมผัสได้นั้น แท้จริงแล้วมีการดำรงอยู่ร่วมกันภายในโลกที่ชาวนาต้องเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย โลกของชาวนาจึงมีความกว้างขวางอย่างไม่อาจจำกัดขอบเขต และมีทั้งมิติที่รับรู้ได้จากการสัมผัสกับทั้งทางกายและทางจิตใจ ทั้งสองมิตินี้สามารถผสมผสานสัมพันธ์และให้ความหมายซึ่งกันและกัน

โดยอยู่ร่วมกันได้ในวิถีชีวิตของชาวนา ความเชื่อของคนในสมัยก่อนคือเชื่อในอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติว่าเป็นอำนาจที่อยู่เหนือความสามารถของมนุษย์ เช่นเทพเทวดาหรือเจ้าป่าเจ้าเขาที่สามารถดลบันดาลให้ฝนตกตามฤดูกาล เจ้าที่ เจ้านาที่คอยปกป้องรักษาผืนนา “แม่โพสพ” เป็นเทพธิดาซึ่งเป็นตัวแทนของความอุดมสมบูรณ์ เพราะข้าวเป็นอาหารหลักที่เลี้ยงชีวิตให้เติบโตใหญ่จึงถือเสมือนเป็น “ผู้มีพระคุณ” ไม่ผิดไปจากพ่อแม่ผู้ให้กำเนิด

ความจริงในโลกของชาวนาจึงอยู่ในทั้งมิติที่สัมผัสได้ และสิ่งเหนือธรรมชาติที่สามารถรับรู้ได้ด้วยความคิดและจิตวิญญาณ ชาวนาตระหนักดีว่าสองมิตินี้มีความแตกต่างกัน แต่สามารถดำรงอยู่ด้วยกันอย่างสนับสนุนซึ่งกันและกัน โดยยืนพื้นอยู่บนการดำรงชีวิตและการทำมาหากิน เพราะเมื่อชาวนาเคารพนับถือสิ่งเหนือธรรมชาติในฐานะที่เป็นเครื่องยึดมั่นทางจิตใจ เช่นเดียวกับกิจกรรมที่ดำเนินวิถีชีวิตประจำวันเช่นการทำนาบุญ ไส้บาตร การไปวัดรักษาศีลในวันอุโบสถ ก็บ่งบอกถึงความเชื่อที่เป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิตของความสัมพันธ์ที่ไม่แยกส่วนระหว่างกายกับจิตใจ

“ไปวัดทำให้จิตใจแจ่มใส ใครไม่ไปก็ไม่แตกต่างกัน เราทำเราก็ได้ เรากินเราก็กิน อันนี้แน่นอนที่สุด คล้ายทำนา เราไม่ทำเราก็ไม่ได้ข้าว”

ชาวนาเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ

ความเชื่อว่ามีสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีอำนาจอยู่เหนือมนุษย์ สะท้อนถึงโลกทัศน์ของชาวนาที่เชื่อว่ามนุษย์ไม่ใช่เจ้าของผืนดิน ป่าเขา ต้นไม้ หรือแม้แต่ผืนนา แต่เป็นเพียงคนตัวเล็กๆ ที่เข้ามาขอใช้ธรรมชาติเพียงชั่วระยะเวลาหนึ่ง โดยผู้ที่เป็นเจ้าของธรรมชาติที่แท้จริงก็คือสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งได้แก่เทพเทวดา ผีสงนางไม้ ดวงวิญญาณของบรรพบุรุษ สำหรับข้าวที่เป็นอาหารนั้นชาวนาก็ยกย่องเทิดทูนประดุจแม่ผู้ให้กำเนิด เพราะถือว่าเป็นข้าวเลี้ยงดูตนเองให้เติบโตใหญ่ ความรู้สึกที่ตนเองเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติ ที่แวดล้อมด้วยธรรมชาติอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ สัตว์ ลำห้วย หรือมนุษย์ที่อยู่ร่วมกัน ทำให้ชาวนาเรียนรู้และเข้าใจถึงการพึ่งพาอาศัยและดำรงอยู่ร่วมกัน และเมื่อชาวนามีความเชื่อว่าธรรมชาติที่เข้าไปขอใช้ไม่ได้ตกอยู่ในอำนาจของมนุษย์ มนุษย์จึงไม่อาจควบคุมธรรมชาติ ในการเข้าไปใช้จึงต้องมีการขออนุญาต บอกกล่าว ระมัดระวังในกิริยา วาจาและความประพฤติ ซึ่งเมื่อได้ใช้ประโยชน์แล้วมนุษย์ก็จัดพิธีกรรมขอบคุณเพื่อเป็นการระลึกถึงบุญคุณต่อสิ่งเหนือธรรมชาติที่ได้เอื้ออำนวยให้เกิดพืชผลและความอุดมสมบูรณ์แก่ชีวิตมนุษย์

ไม่มีกฎใดที่ตายตัวในโลกแห่งความเป็นจริง

ความจริงในโลกของชาวนาไม่มีกฎเกณฑ์ที่ตายตัว แต่ความจริงเป็นสิ่งที่ชาวนาต้องเข้าไปเรียนรู้และ

ทำความเข้าใจ เช่นลักษณะเฉพาะระหว่างความแตกต่างของพื้นที่น้ำลุ่ม กับพื้นที่นาดอน อันเป็นความแตกต่างในลักษณะของธรรมชาติที่ทำให้ชาวนาเกิดการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน ความแตกต่างในพื้นที่นำไปสู่การเรียนรู้ในการใช้พันธุ์ข้าว และการจัดการน้ำเพื่อให้มาหล่อเลี้ยงข้าวในแปลงนาของนาทั้งสองลักษณะที่แตกต่างกันด้วย หรือในการฝึกควายซึ่งโดยทั่วไปแล้วก็คือมีลักษณะเป็นสัตว์ที่นำมาใช้งานเหมือนกัน แต่เนื่องจากควายไม่ใช่เครื่องจักร แต่เป็นสัตว์ที่มีชีวิตจิตใจ ควายแต่ละตัวจึงมีลักษณะของการฝึกยากง่ายแตกต่างกัน หากควายที่ฝึกนั้นเป็นควายปกติ ที่ฝึกให้เรื่องง่าย ลูกก็สามารถเรียนรู้ด้วยการที่พ่อพาทำ พาฝึกจริง ปฏิบัติจริงในนา แต่หากควายที่นำมาฝึกนั้นเป็นควายหน้ามัน ซึ่งเป็นควายที่ฝึกให้เรื่องยาก พ่อก็จะไม่ให้ลูกร่วมในการฝึกเพราะเกรงจะเกิดอันตราย แต่จะนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญในชุมชนฝึก ต่อมาเมื่อควายเชื่องดีแล้วจึงค่อยนำมาให้ลูกเขาเข้าเครื่องไถ ฝึกลากจูงได้เหมือนควายปกติทั่วไป ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการใช้งานควายทั้งสองลักษณะนี้ถือเป็นความรู้เฉพาะที่ คือมีความแตกต่างกันตามลักษณะของสิ่งที่เข้าไปเรียนรู้ ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์กับสรรพสิ่งที่มีความแตกต่างหลากหลายตามสภาพแวดล้อมของบริบทนี้ จึงเป็นความรู้เฉพาะที่ คือความรู้ที่เกิดขึ้นในบริบทที่ต่างกันและไม่ใช่ความรู้ที่เป็นกฎเกณฑ์ที่ตายตัว

สรรพสิ่งไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศและมีความหมายในตัวเอง

ความจริงในโลกของชาวนานั้นมิได้ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศ หากแต่ความจริงในโลกของชาวนานั้นคือความสัมพันธ์ของสรรพสิ่ง และการเรียนรู้ของชาวนาก็เกิดจากการเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับสรรพสิ่งซึ่งดำรงอยู่อย่างประสานสัมพันธ์กัน จึงไม่มีความรู้ใดๆ ที่แยกส่วนออกไปให้ศึกษาเฉพาะเรื่อง หากแต่ทุกมิติผสมผสานสัมพันธ์ในการดำเนินชีวิตอย่างสอดคล้อง ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติจึงผูกพันกับทุกมิติของชีวิตชาวนาในด้านสุขภาพร่างกาย คนในสมัยก่อนเชื่อว่าความเจ็บป่วยไม่ได้เกิดจากความผิดปกติภายในสรีระร่างกาย แต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากมีสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อความเจ็บป่วยของมนุษย์ โดยเหตุที่จะทำให้เกิดความเจ็บป่วยในลักษณะนี้คือ การที่ผู้ป่วยได้กระทำ "ผิด" อันแสดงออกโดยพฤติกรรมที่บ่งบอกถึงความไม่เชื่อถือ ไม่เคารพศรัทธาต่อสิ่งเหนือธรรมชาติจึงถูกลงโทษทำให้เกิดอาการเจ็บป่วย เช่นการไปตัดต้นไม้ในป่าหรือการไปถางที่ทำนาโดยไม่ได้ออกกล่าว อากการเจ็บป่วยของผู้ล่องละเมียดจึงเกิดจากการทักท้วงของสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งสามารถแก้ไขได้โดยการทำพิธีกรรมตั้งศาลบูชาด้วยเครื่องเซ่นไหว้เพื่อบอกกล่าวขอโทษ แม้จะไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตา สามารถรับรู้ได้ว่าสิ่งนั้นดำรงอยู่ ซึ่งเมื่อทำพิธีแล้วผู้ป่วยก็หายได้ในทันที

✓ ความจริงในโลกของชาวนาจึงไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศหรือรอคอยให้มนุษย์ไปค้นพบหรือแสวงหา ตรงกันข้ามความจริงในโลกของชาวนาเป็นผลจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสรรพสิ่ง สรรพสิ่งจึงมีความหมายขึ้นมาเมื่อชาวนาได้เชื่อมโยงตัวเองเข้ากับสรรพสิ่งที่เกี่ยวข้องในวิถีชีวิตของชาวนา ความจริงจึงจะมีความหมายก็ต่อเมื่อชาวนาเป็นผู้ให้ความหมายกับความจริงนั้น เช่นต้นไม้ทุกต้นในป่าที่เป็นป่าใช้

อยู่ใช้กินและชาวนาสามารถเข้าไปตัดไม้มาเพื่อประโยชน์ในการดำรงชีวิตได้ แต่การตัดต้นไม้ไม่ได้หมายถึง การตัด “ไม้” ซึ่งเป็น “ต้น” เท่านั้น เพราะต้นไม้ยังมีสิ่งเหนือธรรมชาติคอยปกป้องรักษา ดังนั้นการตัดต้นไม้ใหญ่ เช่นต้นตะเคียนจึงอาจหมายถึงการลบหลู่คุณมีนผืนนางตะเคียนซึ่งแผ่ดวงอยู่ หากทำไม่ดี ไปตัดไม้โดยไม่บอกกล่าวก็อาจเกิดพหภัยกับผู้ตัด หรือในการตัด หากตัดแล้วไม่ลั่น แสดงว่า “มีนางแรง” หมายถึงผู้ตัดอาจทำผิดไปจากวิถีปฏิบัติของชุมชนซึ่งสิ่งเหนือธรรมชาติรับรู้และอาจลงโทษได้

✓ ชาวนาผู้สัมพันธ์กับสรรพสิ่ง

เมื่อชาวนามองความจริงในมิติที่สามารถสัมผัสได้ทั้งทางกายและทางจิตใจ โดยที่ชาวนาเองเป็นส่วนหนึ่งของความจริงนั้น ชาวนาจึงดำรงอยู่อย่างสัมพันธ์กับสรรพสิ่งที่แวดล้อม โดยรับรู้ธรรมชาติได้ด้วยประสาทสัมผัสเช่น ภูเขา ต้นไม้ ลำธาร สายน้ำ ผืนนา และสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติเช่นแม่โพสพ ดวงวิญญาณบรรพบุรุษ ผี เทวดา อันเป็นการรับรู้ทางความรู้สึก จิตใจ หรือความสัมพันธ์ที่มีต่อมนุษย์ด้วยกัน โดยชาวนาได้สร้างความรู้ขึ้นมาจากการมีปฏิสัมพันธ์กับสรรพสิ่งที่แวดล้อมนั้นด้วยลักษณะของการพึ่งพาอาศัยช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ท่าทีของชาวนาที่มีต่อสรรพสิ่งที่แวดล้อมอยู่ในวิถีชีวิตของชาวนาจึงมีความสอดคล้องต่อวิถีคิดและวิธีการมองสรรพสิ่งในโลก

✓ ชาวนาผู้สัมพันธ์กับธรรมชาติ

จากการมีสัมพันธ์กับสรรพสิ่งในธรรมชาติ ชาวนาจึงสามารถสร้างความรู้ขึ้นในกระบวนการทำนา แต่ด้วยพื้นฐานแนวคิดที่ชาวนายึดถือคือการพึ่งพาธรรมชาติ ทำให้ชาวนาเรียนรู้ที่จะปรับตัวเพื่ออยู่ร่วมกับธรรมชาติ มากกว่าจะบังคับธรรมชาติให้เป็นไปอย่างใจตนต้องการ

การเรียนรู้ของชาวนาจึงเป็นไปในลักษณะการเข้าไปผูกพัน พร้อมกันนั้นก็เฝ้าสังเกต ทดลองและเรียนรู้ที่จะดำรงอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างไม่เบียดเบียนและถือตนเป็นเจ้าของ ความรู้ที่เกิดขึ้นจากวิธีการเหล่านี้ทำให้ชาวนาสามารถเรียนรู้ได้ว่าเมื่อใดฝนจะตก เช่นการสังเกตถึงความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของสัตว์เล็กๆ เช่นมด ปลวก หรือการห่อตัวของใบไม้ หรือในการเห็นข้าวตกรวงและเตรียมเก็บเกี่ยวก็จะต้องมีความรู้ ว่า ลักษณะของใบข้าว รวงข้าวอยู่ในลักษณะใดจึงจะสามารถเก็บเกี่ยวได้ การรู้ถึงคุณสมบัติของต้นปอซึ่งเป็นพืชที่สามารถยึดและหอดตัวได้ในสภาพอากาศที่แตกต่าง ซึ่งคุณสมบัตินี้เหมาะกับการที่จะนำมามัดเป็นตับเพื่อมุงหลังคาที่พักอาศัย หรือในกระบวนการทำนา ทุกขั้นตอนก็ต้องอาศัยขั้นตอนที่เชื่อมโยงสอดคล้องประสานกัน การเตรียมดิน ด้วยการไถคราด ซึ่งจะต้องเรียนรู้วิธีการเดินตามไถ การกดไถ การบังคับไถ และบังคับให้วัวควายเดินไปตามทางนา หากเกิดปัญหาหรืออุปสรรค เดินไถแล้วติดขัด ความรู้ที่เกิดจากการทำเครื่องมือเหล่านี้ด้วยตัวเองก็สามารถทำให้นามาปรับไถและแฉกเพื่อให้เข้ากับสภาพของพื้นที่ ขณะไถ

ต้องรู้ว่าไถขนาดใดจึงจะได้ดินที่พอดี เมื่อแช่อยู่ในน้ำแล้วจะต้องเป็นโคลนละเอียดพอที่จะทำให้ข้าวเจริญเติบโต ความรู้ที่ไม่อาจแยกขาดจากกันได้นี้ปรากฏขึ้นในทุกขั้นตอนในการทำนา สำหรับนาแต่ละพื้นที่ซึ่งมีระดับความสูงต่ำไม่เท่ากันจะใช้ข้าวพันธุ์ที่แตกต่างกัน ซึ่งได้แก่ข้าวพันธุ์หนัก พันธุ์กลางและพันธุ์เบา และเมื่อปลูกแล้วระยะเวลาการเก็บเกี่ยวก็แตกต่างกันอีก ความรู้เหล่านี้เกิดขึ้นจากการที่ชาวนามีสัมผัสกับธรรมชาติอย่างลึกซึ้งจนเกิดความรู้ ความเข้าใจ และนำไปสู่การเรียนรู้ในขั้นตอนการทำงานอื่นๆ เช่นในการเตรียมดินกล้าและการปักดำ เมื่อข้าวแต่ละพันธุ์มีความแตกต่างกัน โดยเฉพาะการทิ้งรวงของต้นข้าว เพราะหากชาวนापักดำถี่เกินไป ข้าวจะมีพื้นที่ทิ้งรวงน้อยทำให้ข้าวไม่งาม การเติบโตไม่ได้เต็มที่ ชาวนาก็ต้องกะระยะตั้งแต่ตอนปักดำเพื่อให้ข้าวทิ้งรวงได้เต็มที่ หรือในขั้นตอนของการบำรุงรักษาต้นข้าว ชาวนาเรียนรู้ที่จะปันแตงคันนาให้ติดตั้งแต่ขั้นตอนในการเตรียมพื้นที่เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาต่อเนื่องในการดูแลรักษา คันนาที่ปันแตงได้ดีและอย่างถูกต้องนั้นจะสามารถรักษาและเก็บกักน้ำไว้ได้ครั้งหนึ่งๆ นานถึงครึ่งเดือน หรือในการใช้วัวควายในการไถนาทำให้ส่งผลต่อการบำรุงดินเพราะมูลของสัตว์เป็นตัวช่วยให้ดินมีความอุดมสมบูรณ์

ในวิถีการดำรงอยู่ร่วมกับธรรมชาติ ชาวนามีวิธีคิดที่อยู่ร่วมกับธรรมชาติโดยการปรับเปลี่ยนตัวเองมากกว่าการปรับเปลี่ยนธรรมชาติ เช่นเมื่อในการปลูกข้าวพันธุ์ใดพันธุ์หนึ่งไปนานๆ ข้าวอาจจะเกิดการกลายพันธุ์ หรือไม่ให้รวงมากเช่นการปลูกในปีแรกๆ ชาวนาก็จะปรับเปลี่ยนด้วยการไปขอพันธุ์ข้าวจากพี่น้องหรือเพื่อนบ้าน โดยจะมีความรู้ในการคาดคะเนว่าข้าวพันธุ์ใดจะ "สบ" กับตนหรือไม่ ด้วยการลองปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ วิธีคิดเช่นนี้แตกต่างกับวิธีคิดที่พยายามบังคับธรรมชาติเพื่อทำให้สามารถผลิตข้าวได้เป็นจำนวนมาก เช่นจากนโยบายการปลูกข้าวในเชิงพาณิชย์ ได้มีการค้นคว้าวิจัยพันธุ์ข้าว กข ข้าวต้นเตี้ยไม่ไวต่อช่วงแสงและนำมาให้ชาวนาปลูก โดยข้าวลักษณะนี้จะต้านทานต่อการหักล้มเพราะความสูงของต้นข้าวลดลง แต่แม้ว่าจะเป็นข้าวที่ให้ผลผลิตสูง และช่วงระยะเวลาการปลูกสั้นลงซึ่งสอดคล้องกับการเร่งรอบระยะเวลาการปลูกให้ได้มากกว่าปีละหนึ่งครั้ง แต่การปลูกข้าว กข ก็ต้องการการใส่ปุ๋ยจำนวนมาก และต้องฉีดยาป้องกันหรือกำจัดการรบกวนของสัตว์ที่มากินข้าว เหล่านี้ทำให้ค่าใช้จ่ายในการทำนาของชาวนาเพิ่มขึ้น

วิถีปฏิบัติของชาวนาสะท้อนถึงวิธีคิดในความเป็นองค์รวมของธรรมชาติ โดยเฉพาะการประสานสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิตในชีวิตมนุษย์ ในการปักดำ อันเป็นกระบวนการทำงานที่ทุกส่วนประสาทจะต้องทำงานไปพร้อมๆ กัน ทั้งมือ เท้า สายตา และประกอบด้วยการมีสมาธิจดจ่อเพื่อรักษาแถวที่ปักดำต้นกล้า นั้นให้เป็นระเบียบ โดยเริ่มตั้งแต่การวางท่าอุ้มกล้าในอ้อมแขน การเลือนกล้าเข้ามาไว้ในมือข้างเดียวกันเพื่อให้นิ้วมือทำหน้าที่คลายกล้าและแยกกล้าโดยต้องจัดให้ประสานสัมพันธ์กับมืออีกข้างหนึ่งซึ่งทำหน้าที่หยิบจากมือข้างนั้นลงไปปักดำ ในการปักดำจึงมีรายละเอียดของการจับ การกดกล้า ตลอดจนการถอยเท้าก้าวให้ได้ระยะของการปักดำ ซึ่งสายตาจะต้องมองแล้วกะจังหวะให้พอดีเพื่อให้ต้นกล้าที่ปักดำมีลักษณะเป็น

สามก่อนแล้ว ซึ่งลักษณะของต้นข้าวที่เติบโตขึ้นในลักษณะนี้จะบ่งบอกถึงความเป็นคนมีความละเอียดถี่ถ้วน อันเป็นระบบคุณค่าที่เป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต

✓ ชาวนาผู้สัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ชาวนาสามารถรับรู้สิ่งเหนือธรรมชาติได้ด้วยมิติทางจิตใจ จิตวิญญาณ ซึ่งชาวนาแสดงออกโดยผ่านพิธีกรรมต่างๆ เช่นเมื่อชาวนามีความเชื่อว่าต้นไม้นี้เนื้อแข็งที่เติบโตช้า และกว่าต้นไม้นั้นจะให้ลำต้นที่โตจนสามารถนำมาตัดใช้ได้มันต้องใช้เวลาช้านาน ดังนั้นในการตัดไม้จะต้องมีการตั้งศาลไหว้เทวดาเจ้าป่าเจ้าเขา เพื่อบอกกล่าวต่อเทพที่ปกปักรักษาต้นไม้นั้นเพื่อนำไปใช้ บนพื้นฐานของความเชื่อมโยงสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับสิ่งเหนือธรรมชาติก็คือ ในการตัดไม้ชาวนาจึงต้องเรียนรู้ “การเล็งไม้” เพื่อคาดคำนวณถึงไม้ขนาดที่เหมาะสมที่สุดในการตัดแล้วจะสามารถนำประโยชน์ไปใช้ได้สูงสุด ดังนั้นในการนำไม้ลงมาใช้ทำไถหรือแอก ชาวนาสมัยก่อนจึงต้องมีความรู้เกี่ยวกับลักษณะของแอกหรือไถ รู้ว่าความโค้งงอของไม้กิ่งใดจะเข้ากับลักษณะของแอกหรือไถที่จะใช้ เพื่อที่ตัดลงมาแล้วจะได้ไม่เกิดความผิดพลาด และเทวดาที่อารักขาป่า หรือผีที่ดูแลสิ่งสถิตอยู่ในต้นไม้นั้นจะไม่บันดาลให้เกิดอาการป่วยไข้ หรือสิ่งไม่ดีใดๆ กับผู้ที่ตัดไม้

✓ ชาวนาผู้สัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกัน

ชาวนาได้สร้างระบบความสัมพันธ์ขึ้นภายในสังคมมนุษย์ด้วยระบบของการผลิตและความเป็นอยู่ในสังคมและชุมชน ในการดำรงวิถีชีวิตชุมชนการแลกเปลี่ยนแรงในการทำนาเป็นสิ่งสำคัญ เช่นเดียวกับการแลกเปลี่ยนผลผลิตและการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ในการจัดการน้ำ การร่วมมือร่วมแรงในการทำนาคือเป็นกระบวนการที่ทำให้คนในชุมชนเกิดความสัมพันธ์กัน การร่วมแรงกันนี้เกิดขึ้นในขั้นตอนของการทำนาที่ถือว่าเป็นช่วงหนักของการทำนาไม่ว่าจะเป็นช่วงเตรียมดินด้วยการไถ การปักดำ การเก็บเกี่ยว การนวดข้าว และการสาธิต ล้วนเป็นความสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดการสรรค์สร้างความรู้และการถ่ายทอดความรู้ ขณะเดียวกันการวางแรงหรือช่วยแรงกันก็ได้เป็นการทำงานแต่เพียงอย่างเดียว แต่ด้วยการทำงานที่ผสานเข้าไปกับวิถีชีวิต การมาร่วมแรงกันที่ลานนวดจึงเป็นโอกาสให้หนุ่มสาวได้มาพบปะและสร้างความสัมพันธ์ต่อกัน อันจะนำไปสู่การออกเรือนตามประเพณี และการสร้างครอบครัวใหม่เพื่อสืบสานวงศ์วานต่อไป

ชาวนาไม่ได้สร้างความสัมพันธ์ต่อมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น หากแต่ในกระบวนการทำนา ชาวนาจะต้องสร้างความสัมพันธ์ที่มีต่อสัตว์ เช่นความผูกพันที่มีต่อวัวควายในฐานะที่เป็นเหมือนเพื่อนชีวิต ความผูกพันนี้มีบ่อเกิดมาจากการใช้เวลาอยู่ด้วยกันเป็นระยะเวลานานเพราะในการใช้วัวควายไถนา ความเข้าใจในธรรมชาติทำให้ชาวนาว่ามีความหลากหลายอยู่ในลักษณะของสัตว์ที่นำมาใช้งาน ชาวนาว่าแอกที่ใช้กับวัวและควายจะมีลักษณะแตกต่างกัน จึงต้องเรียนรู้วิธีที่จะทำแอกขึ้นมาให้เฉพาะกับวัวหรือควาย เช่นเดียวกับ

ที่รู้ว่ธรรมชาติของวัวไม่ชอบพื้นที่แะมีโคลนเลน ชาวนาจึงมักเลือกใช้วัวในพื้นที่ป่าเขาหรือที่โคก หรือรู้ว่ วัวต้องเทียมคู่แล้วจะเดินได้เร็ว ในการทำความรู้จักชาวนาต้องเริ่มตั้งแต่ทำความรู้จักกับวัวควาย พาไปกิน หญ้า อาบน้ำ ด้อนเข้าคอกสูมไฟไล่ยุงให้ในยามค่ำคืน ยามใช้ไถนา ก็จะต้องคอยสังเกตดูว่ หอบเหนื่อยหรือ ไม่ ทนกับแสงอาทิตย์ที่ส่องอยู่ไหนหรือเปล่า กระบวนการเหล่านี้เกิดจากการทำงานร่วมกันระหว่างชาวนา กับวัวควาย เป็นความผูกพันที่อยู่บนฐานของความเข้าใจซึ่งกันและกัน จากการรู้จักและใกล้ชิดอย่าง ลึกซึ้งนี้ได้ก่อให้เกิดความรู้ในการใช้งานสัตว์เหล่านั้น

"เวลาตกหล่ม ต้องดึงเป็น ถ้าไม่ดึงมันก็ไปเลย ถ้าดึงแล้วมันจะรู้ถ้าดึงซ้ายเขาก็ไปซ้าย มันจะมีเชือกนะ แล้ว อยู่ที่เราฝึกด้วยควายกับเราจะรู้กัน เพราะเสาอาทิตย์ก็ไปเลี้ยงควาย ไปสนิทกับควาย มีชื่อเสียงก็เรียกกัน"

ความผูกพันใกล้ชิดกับควายทำให้ชาวนาสามารถเรียนรู้วิธีการหาจุดที่ดีที่สุดในการสตะพายควาย สามารถนำออกมาเป็นเครื่องช่วยล่ำไถใช้งานวัวควายได้ และการทำงานร่วมกันนี้ก่อให้เกิดความรักและ ความผูกพันจนกระทั่งเมื่อวัวควายที่ใช้งานจากไป บางคนร้องไห้เสียใจเหมือนกับบุคคลในครอบครัวล้มหาย ตายจาก บางคนเก็บเขาวัวควายไว้เป็นที่ระลึกเพื่อเตือนความจำให้คิดถึงสัตว์เลี้ยงผู้ช่วยเหลืองานในไร่นา หรือบางคนไม่ยอมขายเนื้อสัตว์ที่ตนเองใช้งาน แต่นำไปฝังและจัดพิธีกรรมนำพระสงฆ์มาสวดให้เยี่ยงการจัด พิธีศพของคน

ชาวนาเปรียบตัวเองเป็นเพื่อนกับสัตว์ ซึ่งถือเป็นสิ่งเล็กในโลกกว้างเช่นเดียวกับตนเองและสามารถ อยู่กันได้อย่างสมานฉันท์ในฐานะเพื่อน ไม่ใช่ศัตรูที่ต้องกำจัดให้พ้นไปจากแปลงนา หลังจากการปักดำแล้ว ชาวนาทำพิธีตั้งศาลผางผัดต้นข้าวกับเจ้านาไม่ให้มีสิ่งรบกวน ซึ่งคนในสมัยก่อนก็ต่างกล่าวว่าไม่มีสัตว์หรือ ศัตรูพืชมารบกวนข้าวมากนัก แม้จะมีนกหนูมาแอบขโมยกินข้าวที่กำลังเติบโตเหมือนกัน แต่จะกินแปลงละ หย่อม กินแปลงนี้หย่อมหนึ่ง แล้วจะข้ามไปกินแปลงอื่น ความเสียหายจึงมีแปลงละนิดหน่อย ไม่ได้กินแบบ ทำลายจนหมดไปเป็นแปลงๆ เหมือนอย่างสภาพการทำนาที่เกิดในสมัยปัจจุบัน ดังนั้นการที่สัตว์มาขโมย หรือกินข้าวที่ปลูกไว้สำหรับชาวนาสมัยก่อนจึงเป็นเรื่องปกติและถือว่ามนุษย์มีความสามารถปลูกข้าวแล้วก็ สามารถเผื่อแผ่ให้สัตว์อื่นด้วยได้ ซึ่งชาวนาถือว่ เป็นการ "แบ่งกันกิน" นอกจากนั้นตามหัวไร่ปลายนามักจะ มีจอมปลวกใหญ่ที่ทิ้งรังไปแล้วบ้างหรือยังมีตัวอยู่บ้าง ชาวนาในสมัยก่อนที่ต้องการถากถางที่ดินเพื่อปลูกพืช ไร่กิน เมื่อเจอจอมปลวกจะไม่รื้อทีเดียวหมดทั้งรัง แต่จะได้รับการสั่งสอนมาจากพ่อแม่ว่าต้องรื้อทีละครั้งเพื่อ เตือนให้ปลวกรู้ตัวและมีเวลาเตรียมตัวเพื่อย้ายรังหนี

ในกระบวนการที่ชาวนาสัมพันธกับมนุษย์ด้วยกันและกับสัตว์ที่นำมาใช้งานและถือเป็นเพื่อนนี้ ได้ก่อให้เกิด ระบบคุณค่า ขึ้นในการมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งเหล่านั้น ในทุกขั้นตอนของการลงมือทำต้องมี *ความมีมานะอดทนและขยัน* อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญและจะก่อให้เกิด *ความพากเพียร* ในการที่จะเรียนรู้ในงานนั้นๆ และเป็นพื้นฐานติดตัวที่สำคัญในการนำไปใช้กับกิจการงานอื่นๆ นอกจากนั้น *การรู้จักกัน* ยังนำไปสู่การพูดคุยและสามารถสร้างระบบความสัมพันธ์ที่ *เอื้อเพื่อเผื่อแผ่* กันได้ สำหรับในขั้นตอนของการดูแลรักษา หลังจากการเพาะปลูกแล้วชาวนาต้องอาศัยการระบายน้ำที่ทันจากท่านบดิน ถ้าน้ำที่ปล่อยลงมาไม่พอเจ้าของนาที่ใช้น้ำจากท่านบดินที่อยู่ล่งที่สุดก็ต้องไปขอให้ท่านบที่อยู่บนๆ ขึ้นไปปิดน้ำให้ การขอน้ำกันเช่นนี้คนในชุมชนจะต้องรู้จัก *ร่วมแบ่งปันทุกข์สุข* รู้จัก *เอาใจเขามาใส่ใจเรา* และไม่หักหาญเอาแต่ใจตัว ชาวนาผู้มีฝันนาอยู่ในลำน้ำสายเดียวกันและต้องให้ท่านบร่วมกัน จึงรู้สึกถึง *ความเป็นเจ้าของร่วมกัน* เพราะได้ร่วมมือร่วมแรงปิดกันท่านบ ดูแลท่านบและซ่อมแซมเมื่อท่านบชำรุด ดังนั้นหากไม่มีน้ำ โดยเฉพาะในสมัยที่ชาวนายังต้องพึ่งพาน้ำฝนในการทำนา การที่ฝนไม่ตกจึงถือเป็น *ความทุกข์ร่วม* ของทุกคนในชุมชน ขบวนขอ “น้ำจากฟ้า” ที่พากันแห่แหนงมวไปในหมู่บ้าน ซึ่งทุกบ้านจะนำน้ำออกมาสาธต ตลอดจนเตรียมอาหารเครื่องดื่มไว้เลี้ยง คณะของขบวนแห่จึงสะท้อนถึง *การรับรู้และร่วมทุกข์ร่วมสุข* ซึ่งความเอื้ออาทรต่อกันนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญของการรวมตัวกันเป็นชุมชน เพราะเมื่อชุมชนเกิดวิกฤตการณ์จะทำให้ทุกคนหันหน้าเข้าหากัน และช่วยกันแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นบนพื้นฐานของความรักความสัมพันธ์ดุจเป็นพี่น้องและเครือญาติ ซึ่งเป็นการลดปัญหาอื่นๆ ที่เกิดขึ้น เช่น กรณีมีคนภายนอกมาลักขโมยทรัพย์สินของคนในชุมชน

“ชาวบ้านชุมชนเดียวกันเขาจะเดือดร้อนเป็นทุกข์เป็นร้อนแทนกัน เพราะอยู่ด้วยกัน เขามีการเอื้ออาทรกัน อยู่กันอย่างเครือญาติ ไม่มีปัญหามาก”

ด้วยวิธีคิดเช่นนี้ ชาวนาจึงการรับรู้เกี่ยวกับความจริงในโลกด้วยความเข้าใจถึงการดำรงอยู่อย่างผผสานเข้ากันระหว่างธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติและมนุษย์ โดยที่ชาวนาเป็นคนเล็กๆ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติ ได้สร้างความสัมพันธ์ขึ้นต่อสรรพสิ่งที่แวดล้อมเหล่านั้น และด้วยกระบวนการที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อสิ่งเหล่านี้เอง จึงเป็นการเรียนรู้ที่ชาวนาได้สรรค์สร้างขึ้น ภายใต้ทำที่และระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อสิ่งเหล่านั้น ชาวนาจึงมิได้สร้างสรรค์เฉพาะความรู้ที่นำไปใช้ในการดำเนินชีวิต หากแต่ได้สร้างระบบคุณค่าอันเป็นพื้นฐานที่สำคัญในการดำรงชีวิตของชาวนาด้วย

ชาวนาผู้สรรค์สร้างความรู้จากการมีสัมพันธ์กับสรรพสิ่ง

ชาวนามองว่าความจริงหรือทุกสรรพสิ่งไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศ หรือมีความหมายในตัวเอง แต่สรรพสิ่งเหล่านั้นมีความหมายเนื่องจากการที่ชาวนามีปฏิสัมพันธ์ด้วย การสร้างสรรค์ความรู้ของชาวนา

จึงเกิดขึ้นจากวิธีปฏิบัติและขบวนการลงมือทำจนกระทั่งสามารถเห็นผล โดยที่ผลนั้นตอบสนองต่อเป้าหมายในการดำรงชีวิต สำหรับชาวนาซึ่งมีวิถีการดำรงชีวิตเพื่อหาอยู่หากินในสภาพแวดล้อมของธรรมชาติ ผลการเรียนรู้ของชาวนาก็คือการทำนาแล้วได้ข้าวกิน การสร้างสรรค์ความรู้ในวิถีชีวิตของชาวนาเกิดขึ้นจากการที่ชาวนามีสัมพันธ์กับสรรพสิ่งเพื่อการดำรงชีวิต ซึ่งสามารถสรุปเป็นประเด็นได้ดังนี้

การทำมาหากิน : ปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

ความรู้ที่ชาวนาได้สร้างสรรค์ขึ้นนั้นเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตที่ชาวนาดำรงอยู่ด้วยการหาอยู่หากิน เช่นความรู้ในการทำนาดำรงอยู่ด้วยการปักดำและการหว่านเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพของพื้นที่ หรือความรู้ในการทำนาบนดิน ซึ่งประกอบด้วยชุดความรู้เรื่องน้ำ ที่ว่าด้วยแรงดันของน้ำ ลักษณะการไหลของน้ำ ลักษณะของทางน้ำตลอดจนรู้ระยะพักในเส้นทางทางการไหลของน้ำ ผสมกับชุดความรู้ด้านสภาพภูมิประเทศ ความรู้ที่ชาวนาสร้างสรรค์ขึ้นในการทำมาหากินท่ามกลางประสานสัมพันธ์กับธรรมชาตินี้ จึงมิได้เป็นความรู้ที่อยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่มีความเชื่อมสัมพันธ์กับความรู้ชุดอื่นๆ ซึ่งจากการประสานสัมพันธ์ท่ามกลางบริบทแวดล้อมที่เกิดขึ้นนี้ทำให้วิถีชีวิตชาวนาต้องเปลี่ยนแปลง จากแนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่มีการขยายอิทธิพลของเงินตราเข้าสู่ชุมชน ทำให้พลวัตด้านแรงเปลี่ยนแปลงไป เมื่อการทำนาแบบปักดำมีค่าใช้จ่ายเป็นค่าแรงงานและค่าจ้างเครื่องจักรเพิ่มขึ้น ชาวนาต้องปรับเปลี่ยนมาเป็นการหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวเปลือก ปัญหาอุปสรรคหรือข้อจำกัดที่เกิดขึ้นคือลักษณะของการหว่านไม่สามารถจัดระเบียบและจัดระยะในการเติบโตของต้นข้าวให้ห่างพอเหมาะกับการเติบโตและการทิ้งรวงของต้นข้าว ปัญหาอุปสรรคนี้ทำให้ชาวนาต้องทดลองหาวิธีการหว่านเพื่อที่จะสามารถลดข้อจำกัดนี้ ด้วยการคำนวณระยะพื้นที่ ระยะการกวาดมือ ลักษณะของน้ำที่ไ้บังคับเมล็ดพันธุ์ให้โปรยตกในจุดที่ต้องการ ซึ่งความรู้นี้ต้องจัดให้สัมพันธ์กับชุดความรู้เรื่องทิศทางการลม วิธีการของชาวนาจึงสามารถปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์ เช่นความต้องการของเจ้าของที่นาให้หว่านระยะถี่หรือระยะห่าง หรือหากกระแสลมเปลี่ยนทิศทางชาวนาจึงรู้ว่าจะต้องปรับเปลี่ยนวิธีการหว่านได้อย่างไร

ด้วยลักษณะของการสร้างความรู้ที่อยู่บนฐานของการปรับเปลี่ยนเพื่อให้สอดคล้องกับพลวัตเช่นนี้ ชาวนาจึงสร้างสรรค์ความรู้ด้วยจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์ อันเกิดจากประสบการณ์และการปฏิบัติ ดังนั้นเมื่อจะลงมือสร้างทำนา ชาวนาต้องวาดภาพทำนบนี้อย่างใจแล้วว่าทำนบนี้นี้จะทำงานได้อย่างไรและทำในลักษณะใด ชาวนาจึงสามารถนำวัสดุพื้นบ้านได้แก่หญ้าคา ไม้ไผ่ และดินเหนียวมาเสริมกันน้ำได้และมีอายุการใช้งานได้ในฤดูกาลหนึ่งๆ ในการทำนา จินตนาการและความคิดสร้างสรรค์ที่ก่อให้เกิดการประดิษฐ์เช่นนี้จะทำให้ทำงานได้ดียิ่งขึ้นเมื่อชาวนานำความรู้อื่นๆ ที่ได้รับมาจากการประสบการณ์ในการดำเนินชีวิตมาใช้ร่วมด้วยเช่นการคาดคำนวณในการใช้เสาดั้งราวเพื่อกันไม่ให้ทำนบนดินพังลงมา โดยชาวนา

จะต้องคำนวณน้ำหนักแรงดันของน้ำให้พอดีกับแรงต้านทานของเสา ลักษณะของการตั้งเสาสามารถรู้ก่อนซ่อมแซมได้เมื่อเกิดการชำรุดหรือหักพังไปตามสภาพกาลเวลา นอกจากนั้นลักษณะของการทำทาบดินที่เกิดจากความเข้าใจธรรมชาติอย่างลึกซึ้งไม่ทำให้เกิดปัญหาตะกอน หรือเกิดปัญหาการสะสมโคลนของน้ำ ซึ่งก่อให้เกิดผลดีกับการหาอาหารในวิถีชีวิต เพราะการไหลของน้ำทำให้มี "ปลาประจำวัง" อันเป็นแหล่งอาหารสำคัญที่เกิดขึ้นภายในปัจจัยของลักษณะธรรมชาติ

การทำมาหากินที่สอดคล้องประสานอยู่ในวิถีชีวิตของชาวนาทำกลางระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อธรรมชาติและต่อมนุษย์ด้วยกัน ทำให้พื้นที่ในการสร้างสรรค์ความรู้ของชาวนาเป็นไปอย่างไม่จำกัด ในการเตรียมดินด้วยการไถ พื้นที่ความรู้ของชาวนาก็คือในแปลงนา ในการเตรียมต้นกล้า พื้นที่ความรู้ก็มีอย่างหลากหลายแปรผันไปตามงานที่ทำ เช่นเมื่อชาวนาไปเอาแรงในแปลงนาของเพื่อนหรือญาติพี่น้อง ได้เห็นพันธุ์ข้าวที่แปลงนานั้นและอยากจะเปลี่ยนแนวข้าวที่ตนเองปลูก พื้นที่ความรู้ของชาวนาก็คือแปลงนาของเพื่อนบ้าน หรือในยามที่ชาวนานำเมล็ดพันธุ์ไปแช่น้ำเพื่อให้จาวขาวๆ หรือหน่ออ่อนของเมล็ดข้าวแทงยอดเปลือกออกมา ริมตลิ่งก็ถือเป็นพื้นที่ในการเรียนรู้ที่จะผูกกระเฒอไว้ให้น้ำผ่าน และแม้เมื่อนำข้าวไปหว่านในบ่อนกล้าที่เตรียมไว้ บ่อนกล้านั้นก็คืออีกแหล่งหนึ่งซึ่งเป็นที่เรียนรู้ของชาวนา ในการจัดการน้ำ พื้นที่ความรู้ของชาวนาไม่ได้มีเพียงแต่ห้วยน้ำและคลองธรรมชาติที่ไหลผ่านผืนนาเท่านั้น แต่จากการที่ชาวนามีความเข้าใจธรรมชาติอย่างลึกซึ้งและมองเห็นความเชื่อมโยงสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติเหล่านี้ พื้นที่ความรู้ของชาวนาจึงโยงใยถึงความอุดมสมบูรณ์ของป่า เพราะชาวนาได้เรียนรู้ว่าหลังจากมีการตัดไม้ทำลายป่า นายทุนเข้ามากว้านซื้อเพื่อทำไร่อ้อย ไร่มันสำปะหลังและมีการโค่นต้นไม้ใหญ่ ลงมาเพื่อสร้างถนนและทำเขื่อน เหล่านี้ได้ทำให้เกิดความแปรผันของฤดูกาล อาจมีฝนตกมาน้อยหรือตกมาล่าช้าจนทำให้เกิดผลกระทบต่อการปลูกข้าว เมื่อฝนไม่ตก น้ำในลำคลองก็แห้งขอด ปลาที่เคยมาประจำวังก็หายไป ซึ่งด้วยความเชื่อมโยงสัมพันธ์นี้ พื้นที่หรือแหล่งสถิตความรู้ของชาวนาจึงมีอยู่อย่างหลากหลาย ไม่จำกัดอยู่เฉพาะที่หนึ่งใด แม้แต่ความสัมพันธ์ที่ชาวนามีต่อสัตว์ เช่นในการฝึกวัวควาย สัตว์ที่ชาวนาฝึกก็ถือเป็นแหล่งสถิตความรู้ของชาวนา เช่นเดียวกับการเตรียมตัดไม้จากป่าเพื่อมาทำแอก ไถ ดันไม้ที่ให้กึ่งกับชาวนาก็คือแหล่งของความรู้ เพราะชาวนาจะต้องเรียนรู้ลักษณะของกิ่งตลอดจนยืนเล็งไม้จากด้านล่างเพื่อให้ได้กิ่งที่เหมาะสมที่สุด ตัดไปแล้วไม่เสียเปล่า ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า ณ ที่ใดที่ชาวนาเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์ด้วย ณ ที่นั้นก็คือเป็นแหล่งที่ก่อให้เกิดความรู้ของชาวนา

ความสัมพันธ์ที่ชาวนาสร้างสรรค์ขึ้นจากการประสานสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ด้วยกัน ก่อให้เกิดความรู้ในลักษณะที่เป็นองค์รวม คือไม่แยกขาดออกจากกัน เช่นในขั้นตอนการเตรียมพื้นที่ทำนา ชาวนาจะต้องใช้ความรู้เรื่องน้ำ สภาพความผันแปรของอากาศ ระดับของผืนดินและความเหมาะสม

ในการเลือกพันธุ์ข้าว เช่นเมื่อสภาพผืนดินมีลักษณะเป็นชั้นบันไดซึ่งมีความลึกที่แตกต่างกัน น้ำที่ไหลลงเลียงผืนนาจะต้องรอน้ำฝนเพราะน้ำจากข้างล่างทอดไปไม่ถึง พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับการปลูกก็คือพันธุ์ข้าวเบาที่มีระยะการเติบโตสั้น แต่การตรวงอาจจะไม่ดีเท่าพันธุ์ข้าวหนักและพันธุ์ข้าวกลาง หรือในขั้นตอนการบำรุงรักษาการดูแลต้นข้าวชาวนาจะสังเกตอาการของต้นข้าว และรู้ว่าอาการก้านพับใบเหี่ยวคือข้าวเจ็บ ข้าวป่วย หากเกิดจากเพลี้ยไฟ ก็จะใช้ด้วยการเอากิ่งมะเกลือไปปักในแปลงนา เมื่อเพลี้ยหมดไป ข้าวที่เหลืออยู่รอด ชาวนาก็เรียนรู้ว่ากิ่งมะเกลือสามารถป้องกันเพลี้ยไฟได้

พิธีกรรม : ปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ความจริงในโลกของชาวนามีการดำรงอยู่ระหว่างธรรมชาติกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ชาวนาจึงสะท้อนความเชื่อนี้โดยผ่านพิธีกรรม พิธีกรรมจึงเป็นปรากฏการณ์ที่ชาวนาได้จัดกระทำขึ้นโดยมีพื้นฐานมาจากความเชื่อ และเป็นเครื่องร้อยรัดเชื่อมโยงถึงพฤติกรรมของคนในชุมชนที่มีต่อระบบความสัมพันธ์กับธรรมชาติที่จะต้องเกี่ยวข้องด้วย หรืออาจกล่าวได้อีกทางหนึ่งว่าพิธีกรรมเป็นสัญลักษณ์ที่สามารถนำมาเชื่อมโยงและวิเคราะห์ให้เห็นถึงวิถีคิดและพฤติกรรมของคนในชุมชน กับทั้งสามารถสะท้อนถึงแนวคิดทางสังคมและระบบความสัมพันธ์ที่ชาวนาหรือคนในชุมชนต้นกล้ามี่ต่อสภาพแวดล้อมและเกี่ยวข้องกับวิถีการดำรงชีวิต

ด้วยความนับถือข้าวในฐานะที่เป็นแม่โพสพซึ่งเป็นผู้มีพระคุณ ชาวนาจึงแสดงความกตัญญูต่อแม่โพสพด้วยการทำพิธีกรรมในขั้นตอนของการทำนา โดยหลังจากเก็บเกี่ยวแล้วก่อนเอาข้าวขึ้นยุ้งจะมีการทำบุญคุณลานเพื่อเฉลิมฉลองขอบคุณแม่โพสพ จากนั้นจะขนข้าวขึ้นยุ้งเพื่อเก็บรักษาไว้จนกว่าจะถึงเดือน 3 ขึ้น 3 ค่ำจึงจะเปิดยุ้งเอาข้าวออกมาใช้ การกระทำนี้อยู่บนฐานคิดว่าแม่โพสพอาจจะตกใจจากการเก็บเกี่ยวและการนวดตี จึงต้องเก็บไว้จนกว่าจะหายตกใจ ด้วยลักษณะของการปฏิบัติต่อแม่โพสพซึ่งเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่นนี้ ชาวนาก็ปฏิบัติต่อบรรพบุรุษในครอบครัวและชุมชนที่เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ในด้านการทำมาหากิน โดยหลังจากเปิดยุ้งแล้วชาวนาก็จะนำพาลูกหลานหาข้าวใหม่สีใส่กระบุงไปให้อันเป็นการแสดงความเคารพระลึกถึง บอกกล่าวให้รู้ว่าปีที่ผ่านมาสามารถเก็บเกี่ยวข้าวได้มากน้อยเพียงไร ซึ่งการไปเยี่ยมเยียนด้วยการบอกกล่าวด้วยข้าวใหม่เช่นนี้ทำให้คนในสมัยก่อนเชื่อว่าจะทำให้ปู่ย่าตายายมีอายุยืน และถือเป็นพลังชีวิตที่ทำให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ดูความเจริญก้าวหน้าของลูกหลานได้ต่อไป

การให้ความหมายต่อสิ่งเหนือธรรมชาติที่จัดกระทำผ่านพิธีกรรมเหล่านี้ ในมิติของการดำเนินวิถีชีวิตแล้วถือเป็นการจัดระเบียบของการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมชาวนา ในการนำต้นไม้ม้าใช้งาน แม้แต่การนำกิ่งเพื่อมาใช้ทำแอกหรือไถ ชาวนาก็จะเลือกนำมาใช้เพียงส่วนที่จำเป็นซึ่งอาจจะเป็นเพียงกิ่งเล็กๆ กิ่งเดียว แต่แม้กิ่งเล็กกิ่งเดียวนั้นในสมัยก่อนเมื่อจะนำมาใช้ก็ต้องขอและบอกกล่าวต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ การจัด

ระเบียบนี้เป็นไปตามข้อตกลงของชุมชนที่สืบทอดต่อกันมาเพื่อบำรุงระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ เพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ การที่ชาวนาตระหนักว่าตนเองก็เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ จึงเข้าไปใช้ธรรมชาติอย่างไม่เบียดเบียน เพื่อบำรุงรักษาธรรมชาติไว้ได้อย่างยั่งยืน

เนื่องจากฐานคิดของชาวนาคือการเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับสรรพสิ่งในโลกซึ่งดำรงอยู่อย่างประสานสัมพันธ์กัน ไม่มีความรู้ใดๆ ที่แยกส่วนออกไปให้ศึกษาเฉพาะเรื่อง หากแต่ทุกมิติผสมผสานสัมพันธ์ในการดำเนินชีวิตอย่างสอดคล้อง เช่นความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ผูกพันกับทุกมิติของชีวิตชาวนาทั้งการทำมาหากินและความเป็นอยู่ เช่นด้านสุขภาพร่างกาย คนในสมัยก่อนเชื่อว่าความเจ็บป่วยไม่ได้เกิดจากความผิดปกติภายในสรีระร่างกายแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากมีสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อความเจ็บป่วยของมนุษย์ โดยเหตุที่จะทำให้เกิดความเจ็บป่วยในลักษณะนี้คือ การที่ผู้ป่วยได้กระทำ "ผิด" อันแสดงออกโดยพฤติกรรมที่บ่งบอกถึงความไม่เชื่อถือ ไม่เคารพศรัทธาต่อสิ่งเหนือธรรมชาติจึงถูกลงโทษทำให้เกิดอาการเจ็บป่วย เช่นการไปตัดต้นไม้ในป่าหรือการไปถางที่ทำนาโดยไม่ได้ออกกล่าว อากาการเจ็บป่วยของผู้ล่งละเมิดจึงเกิดจากการทักท้วงของสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งสามารถแก้ไขได้โดยการทำพิธีกรรมตั้งศาลบูชาด้วยเครื่องเช่น ไห้วเพื่อบอกกล่าวขอโทษ แม้จะไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตา แต่ในทางความเชื่อหรือความรู้สึกแล้วสามารถรับรู้ได้ว่าสิ่งนั้นดำรงอยู่ ซึ่งเมื่อทำพิธีแล้วผู้ป่วยก็หายได้ในทันที ด้วยเหตุนี้สถานที่ที่ประกอบพิธีกรรมจึงถือเป็นอีกหนึ่งพื้นที่การเรียนรู้ที่สำคัญในวิถีชีวิตของชาวนา

ระบบความสัมพันธ์ : ปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์

ความจริงในโลกของชาวนาคือการที่ชาวนาเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และดำรงอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งอย่างมีความสัมพันธ์กัน โดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่มีต่อมนุษย์ด้วยกันเอง ดังนั้นด้วยฐานคิดที่ไม่แยกส่วนความรู้ ทำให้ชาวนาได้เรียนรู้การรักษาสภาพร่างกายไปด้วยกันพร้อมๆ กับการเรียนรู้ถึงบทบาทและความสัมพันธ์ที่มีต่อกันทางสังคม เช่นเมื่อถึงเวลาคลอดน้องคนใหม่ ลูกจะได้เรียนรู้การจัดชุดการอยู่ไฟ พ่อจะให้ลูกช่วยหรือคอยบอกว่าจะต้องจัดเตรียมอะไรบ้าง ซึ่งทำให้ลูกได้รับรู้ถึงความสัมพันธ์ในการครองชีวิตคู่ที่ต้องอยู่ร่วมกัน

เมื่อชาวนามองความจริงว่าไม่ได้ดำรงอยู่อย่างมีความหมายในตัวเองและรอให้คนไปแสวงหาหรือรับความรู้เข้ามา แต่ชาวนาเป็นผู้สร้างความรู้ด้วยการมีปฏิสัมพันธ์กับสรรพสิ่ง ด้วยระบบความสัมพันธ์เช่นนี้ได้ช่วยก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้จากการรวมกลุ่ม การวางแผนการเอาแรง การร่วมมือกันทำงาน ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนของการไถ การปักดำ การเก็บเกี่ยว การทำเครื่องมืออุปกรณ์ทำนาล้วนแล้วแต่บ่งบอกถึงปฏิสัมพันธ์ที่ชาวนาได้สร้างขึ้นและก่อให้เกิดความรู้ที่ใช้ประโยชน์ในการดำรงวิถีชีวิตของชาวนา

กระบวนการในการถ่ายทอดความรู้เป็นการดำรงถึงซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ที่มีต่อกัน เนื่องมาจากสรรพสิ่งที่แวดล้อมชาวนาของมีความหลากหลาย และความซับซ้อนผูกโยงสัมพันธ์สอดคล้องไปทั้งวิถีชีวิต วิธีการในการเรียนรู้จึงไม่จำกัดเฉพาะเพียงแค่การสอน หากมีวิธีการอันหลากหลาย โดยเริ่มต้นจากผู้เรียนมีความสนใจที่จะเรียนรู้ จากการเห็นตัวอย่าง การพาทำ ของพ่อแม่ การได้เรียนรู้ด้วยการตามพ่อแม่ไปนา ได้เห็นการทำงานร่วมกันในผืนนา ซึ่งเป็นโอกาสทำให้เกิด ปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ เช่นเมื่อเด็กตามพ่อแม่ไปนา การได้มีโอกาสเห็นพ่อแม่และคนอื่นในชุมชนดำเนินาทำให้เด็กอยากทดลองทำด้วยตัวเอง การดำเนินาของเด็กแม้จะกลายเป็นการเล่นแต่ก็คือการเริ่มเรียนรู้และจะเป็นพื้นฐานของการฝึกหัดที่ต้องการความต่อเนื่องและจริงจัง ซึ่งหากจะทำให้ได้ดีก็ต้องมีความตั้งใจมุ่งมั่นที่จะเรียนรู้ เช่นในการทำแอก ทำเครื่องไถ ผู้เรียนต้องไปนั่งเฝ้าดูผู้ที่ทำเป็นลงมือทำตั้งแต่การเลือกไม้ การถากไม้ และลองฝึกหัดทำ ผู้เรียนที่มีความตั้งใจที่จะทำให้เป็นก็จะหมั่นฝึกฝนและคอยติดตามผู้ที่ทำเป็นเพื่อขอคำแนะนำ จนกระทั่งทำเป็น เมื่อทำแล้วก็สามารถนำไปใช้ได้ ความสัมพันธ์ที่มีต่อกันระหว่างผู้รับและผู้ถ่ายทอดความรู้จึงโยงใยเกาะเกี่ยวอยู่ในการดำรงวิถีชีวิตเช่นนี้

การปฏิบัติ และเห็นผลจริงเป็นกระบวนการที่สำคัญในการถ่ายทอดความรู้ ซึ่งสะท้อนถึงปฏิสัมพันธ์ที่มนุษย์มีต่อกัน ความศรัทธาที่เกิดจากผู้เรียนก็คือการได้เห็นผลที่เกิดขึ้น ในการถ่ายทอดความรู้ “การรู้จริง” จึงเป็นสิ่งสำคัญ คนที่ไม่ได้ฝึกปฏิบัติจริงจะไม่สามารถรู้ได้อย่างที่คนลงมือปฏิบัติได้เรียนรู้ ชาวนาจึงเป็นผู้มีความรู้จริงในสิ่งที่เรียนรู้ ซึ่งการเรียนรู้ในลักษณะของวิถีชีวิตชาวนานี้แตกต่างกับการเรียนรู้ในห้องเรียน ที่หาความรู้จากหนังสือหรือตำรา หรือรับความรู้จากครูผู้สอน ดังนั้นความสำคัญของการลงมือปฏิบัติในวิถีการเรียนรู้ของชีวิตชาวนา จึงอยู่ที่การมีประสบการณ์อันเกิดจากการปฏิบัตินั้น

“บางคนได้ไปเรียน มีความรู้ แต่งานสิ่งนี้ไม่เคยทำเลย ยังสู้คนที่เขาเคยทำไม่ได้ แต่คนที่เขามีความรู้ เขาให้ไปทำไปมันยังไม่ชัดเจนเท่าไรก็ได้ แต่รู้ในสิ่งที่ทำอย่างนั้น ไม่เท่าคนที่เขาทำด้วยตัวเองหรอก”

การมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์คือการถ่ายทอดประสบการณ์ให้แก่กันและกัน ประสบการณ์ของชาวนาจึงเกิดขึ้นจากการได้เห็น ได้ศึกษา นำไปใช้ ทดลองปฏิบัติ ตลอดจนจนสามารถรู้ได้ด้วยตนเองว่าสิ่งที่นำไปใช้นั้นได้ผลตรงตามที่ต้องการหรือไม่ ดังนั้นพ่อแม่หรือคนอื่น ๆ ที่ผ่านกระบวนการเหล่านี้มาแล้วและทำนาแล้วได้ผลจึงถือว่าเป็นผู้มีความรู้ในเรื่องนั้นๆ จริง เช่นการทำเครื่องไถแล้วสามารถใช้ไถนาได้จริง ทำให้มีผู้เข้าไปขอรับการถ่ายทอด นอกจากนั้นประสบการณ์ที่เกิดจากการปฏิบัติและการเป็นผู้รู้จริงทำให้สามารถเป็นผู้ตรวจสอบในวิถีปฏิบัติของผู้เรียนด้วย เช่นในการทำเครื่องไถ เมื่อผู้ปฏิบัติได้ทำตามคำแนะนำแล้ว ผู้รู้จริงจะสามารถตรวจสอบได้โดยมีมาตรฐาน เช่นการเข้าโคลก หรือการใช้กำมือวัดเพื่อตรวจสอบสัดส่วนของ

ใด การเรียนรู้ที่เกิดจากประสบการณ์เพื่อเป็นผู้จริงนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้ หากผู้ปฏิบัติอาศัยแรงคนอื่น ใช้เงินซื้อความรู้แทนการลงมือปฏิบัติ หรือเรียนรู้อย่างไม่ต่อเนื่องโดยไม่ได้เข้ามาปฏิบัติ ศึกษา คลุกคลีกับสิ่งที่ต้องการจะเรียนรู้อย่างจริงจัง และการเรียนรู้ไม่อาจเกิดขึ้นได้หากผู้เรียนไม่สนใจจดจ่อกับสิ่งที่เรียนรู้

“มีคนที่ไม่รู้เหมือนกัน คือเขาอาศัยพ่อแม่เป็นใหญ่ อาศัยคนอื่น ใช้แต่คนอื่น แต่ถ้าคนที่ทำอะไรทำนาจะรู้หมด ยกเว้นคนที่ไปเรียนหนังสือต่อ ชีวิตจะไม่ได้เข้ามาอยู่ในวงนี้ เขาจะใช้ชีวิตแค่เลี้ยงควายคือเสารอาหารทิพย์หรือเลิกโรงเรียน แต่การหาอุปกรณ์เหล่านี้เขาไม่ได้มาเจอ ชีวิตแบบนี้มันจะต้องอยู่จริงๆ เลย อุปกรณ์หาได้ บอกได้”

“ตอนเรียนรู้เรื่องเหล่านี้ ก็ยาก ก็ได้ศึกษาดู ใช้ ถ้าไม่ได้ใช้ ได้แต่เห็นก็แสดงว่ายังศึกษาไม่จบหลักสูตร แต่ที่เราทั้งใช้ ทั้งามา เรารู้ว่ามันนี้จะทำอย่างนี้ได้”

ระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ที่มีต่อกันนี้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและถ่ายทอดต่อกันไปในคนรุ่นต่อรุ่น สำหรับเด็กลูกชาวนาผู้ถ่ายทอดความรู้ที่สำคัญก็คือพ่อแม่ และทุกยามถือเป็นเวลาแห่งการเรียนรู้ได้ทั้งหมด เช่นเวลาในการเรียนรู้ในเรื่องการปักดำก็คือในยามที่ตามไปหาพ่อแม่ที่ผืนนา ได้เห็นพ่อแม่ดำนา เรียนรู้ในสิ่งเหนือธรรมชาติในยามที่ตามพ่อเข้าไปตัดไม้มาทำแอก เข้าไปขออนุญาตเจ้าป่าหรือนางตะเคียนเพื่อขอใช้ไม้ เรียนรู้ว่าไม้ชนิดใดเหมาะกับการทำเครื่องมืออย่างไร เรียนรู้ถึงระบบความสัมพันธ์กับคนในชุมชนในยามที่ตามแม่ไปเอาแนวข้าวจากญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้าน ทุกช่วงขณะในการทำงานก่อให้เกิดการเรียนรู้จากการพาตัวเข้าไปสัมผัสกับลักษณะของงานนั้น ๆ เวลาในการเรียนรู้นอกจากจะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องแล้วยังไม่อาจกำหนดได้ถึงระยะเวลาสิ้นสุด เนื่องจากแต่ละคนมีความสามารถที่แตกต่างกัน เช่นในการดำนา บางคนก็ใช้เวลาเรียนรู้เร็ว บางคนต้องใช้เวลาเป็นเดือนกว่าจะดำได้ดี ซึ่งก็ต้องอาศัยการฝึกหัดและอาจใช้เวลาอีกหลายฤดูกาลกว่าจะทำได้อย่างที่พ่อแม่หรือปู่ย่าตายายทำมา

กระบวนการนี้ในการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนา ที่สะท้อนผ่านกระบวนการในการทำนาปลูกข้าว จึงเป็นการมองสรรพสิ่งอย่างเป็นองค์รวม คือไม่มีสรรพสิ่งใดแยกขาดออกจากกัน หากแต่มีความสัมพันธ์กันอย่างประสานเชื่อมโยงและพึ่งพาอาศัยกันโดยที่มนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งของชาตินั้นด้วย ในการดำรงวิถีชีวิต ชาวนาต้องพึ่งพาอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติเพื่อพึ่งพาน้ำฝน ต้องพึ่งพาอาศัยสัตว์ที่ใช้เป็นแรงช่วยสำคัญในการเตรียมดิน ต้องดำรงอยู่ร่วมกับสัตว์อื่นๆ เช่นนก หนู ซึ่งสามารถนำมากินเป็นอาหาร ดังนั้นเมื่อหนูมากินข้าวในนา ชาวนาก็ถือว่าหนูไม่ใช่ศัตรูที่มาแย่งกินข้าว แต่ชาวนาปลูกข้าวจำนวนมาก หนูมาขอกิน ชาวนาก็สามารถแบ่งปันให้ได้ ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาระหว่างกันนี้ เป็นวิถีคิดเดียวกับที่ชาวนามีต่อบริบทต่างๆ ที่แวดล้อมชาวนา ความจริงในสายตาของชาวนาแม้จะมีความหมายขึ้นมาด้วยการที่ชาวนา

สร้างความสัมพันธ์กับบริบทที่แวดล้อม แต่ระบบความสัมพันธ์นั้นก็เป็นไปอย่างพึ่งพาอาศัยกันและกัน การให้ความหมายกับสรรพสิ่งของชาวนาจึงเป็นการสร้างสรรค์ความรู้ขึ้นมาจากความจริง โดยความรู้เหล่านี้เป็นความรู้เฉพาะที่ คือเกิดขึ้นเฉพาะในบริบทหนึ่งๆ ความรู้ของชาวนาจึงไม่ใช่กฎสากลที่จะนำไปอธิบายความจริงที่อยู่ในบริบทที่แวดล้อมแตกต่างออกไป และเนื่องจากบริบทที่แวดล้อมมีความผันแปรอันเป็นลักษณะของธรรมชาติ ความรู้ของชาวนาจึงไม่หยุดนิ่ง หากมีพลวัต ปรับเปลี่ยนไปตามบริบทที่แวดล้อมชาวนาด้วยเช่นกัน

กระบวนการทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงกับพลวัตในการเรียนรู้ของชาวนา

การเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของชาวนามาจากการนำนโยบายการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยมาใช้ในการพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะการจัดการน้ำโดยสร้างเขื่อนและระบบชลประทาน นโยบายการส่งออกข้าวซึ่งนำไปสู่การใช้พันธุ์ข้าวที่ทดลองโดยรัฐและให้ผลผลิตในเชิงการค้า การใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีตลอดจนสารเคมีเพื่อเป็นยากำจัดศัตรูข้าว และเป็นสารบำรุงความเจริญเติบโตของงามของข้าว เพื่อส่งผลต่อตลาดการค้าข้าวในระดับประเทศ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในวิถีการดำเนินชีวิตของชาวนา กับทั้งส่งผลกระทบต่อการเรียนรู้ของชาวนา ซึ่งอาจแยกประเด็นของพลวัตที่เกิดขึ้นและส่งผลกระทบต่อการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนาได้ดังนี้

/ฐานคิดของชาวนาคือการมองว่าความจริงในธรรมชาติล้วนมีความสัมพันธ์กัน ระหว่างธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติและมนุษย์ ชาวนาเป็นส่วนหนึ่งที่ดำรงอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งอื่นๆ และสร้างกระบวนการเรียนรู้จากความสัมพันธ์ต่อสรรพสิ่งเหล่านี้ แต่เมื่อมีการนำประดิษฐ์กรรมอันเกิดจากฐานคิดความทันสมัย ซึ่งเชื่อว่าสรรพสิ่งต่างดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศไม่เกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน มนุษย์สมัยใหม่จึงสามารถนำไม้จากป่ามาใช้ได้โดยไม่ต้องบอกกล่าวถึงความจำเป็นในการนำไปใช้ต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ด้วยวิธีคิดเช่นนี้การตัดไม้ทำลายป่าจึงเกิดขึ้นอย่างมโหฬาร ทำให้ป่าหนากลายเป็นป่าบาง ความอุดมสมบูรณ์ของป่าจึงลดลง และกระบวนการเรียนรู้ที่มนุษย์เคยสร้างสรรค์ขึ้นจากการหาอยู่หากินกับป่า ไม่ว่าจะเป็นความรู้ในการหาอาหาร ความรู้ในการหายาสมุนไพร ก็หมดไปพร้อมกับความอุดมสมบูรณ์นี้

เมื่อวิถีการมองความจริงของชาวนาเริ่มเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะวิธีคิดในการดำรงอยู่อย่างแยกกันระหว่างชาวนา กับสรรพสิ่ง ชาวนาผู้ผลิตข้าวเพื่อการส่งออกจึงไม่ต้องมีความสัมพันธ์กับสัตว์ที่มากินข้าว แต่มีวิธีคิดแบบใหม่ที่แตกต่างไปจากเดิม คือเมื่อมีสัตว์มากินต้นข้าว ทำให้ปริมาณเมล็ดข้าวลดลง และคุณภาพของข้าวด้อยลง อันส่งผลทำให้ราคาตกลงด้วย สัตว์เหล่านี้จึงต้องถูกกำจัดด้วยประสิทธิภาพของยาฆ่าศัตรูพืช ซึ่งในสังคมสมัยใหม่มีให้เลือกใช้ได้อย่างหลากหลาย วิธีคิดของชาวนาเกี่ยวกับสัตว์จึงเริ่มเปลี่ยนจาก

สัตว์คือเพื่อนของมนุษย์มาเป็นสัตว์คือศัตรู และด้วยวิธีคิดเช่นนี้จึงนำไปสู่การใช้ยาเหล่านี้ในหลายขั้นตอนในกระบวนการทำนา ทั้งขั้นตอนการเตรียมกล้า การเพาะปลูก การบำรุงรักษา สำหรับประเภทของยาก็สามารถแยกแยะแบ่งเป็นยาฆ่าหนู ฆ่าปู ฆ่าหญ้า ซึ่งประสิทธิภาพของยาเหล่านี้ไม่เพียงแต่ทำให้สัตว์หรือวัชพืชตาย แต่ผู้ที่ฉีดยาและได้รับสารพิษเหล่านี้ก็เป็นอันตรายกับตัวเองเช่นกัน

"วันนั้นกลับมาจากนา ลูกเขยกินข้าวแล้วเข้านอนตั้งแต่ค่ำ ดึกมากลูกสาวมาเรียก ชัก ลั่นๆ ต้องเอาไปส่งโรงพยาบาล อยู่ได้สามวัน ก็ตาย เขาว่าตอนฉีดข้าวใช้ยาแรงเกินไป ตอนนี้ผมเลยเลิกฉีดแล้ว จ้างเขาเอา.."

วิธีการใช้สารพิษหรือปุ๋ยเคมีในการเร่งความเจริญเติบโตของข้าว มาจากแนวคิดที่มนุษย์เชื่อว่าตนเองสามารถเอาชนะธรรมชาติและมีอำนาจเหนือทุกสรรพสิ่ง ไม่มีอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติมาอิทธิพลเหนือพลังอำนาจของมนุษย์ และแนวคิดที่ทำลายธรรมชาตินี้เองที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสถานะของสัตว์ที่เคยเป็นเพื่อนให้กลายเป็นศัตรู การรับรู้ในสิ่งเหนือธรรมชาติจึงไม่มีความหมายในวิธีคิดแบบสมัยใหม่ของชาวนาอีกต่อไป

"ผมไม่เชื่อในสิ่งที่ไม่เห็น เรื่องผีนา หรือผีเจ้าทุ่ง ผมไม่เชื่อกะเขา มีปูมีหนูปบนกวน ผมจะเอายาที่มันรบกวนข้าวเขาไปเลี้ยงมัน ชาวบ้านเขาชนมข้าวต้มไปไว้ตามคันนา ผมก็พิจารณาดูแล้วว่ามันแก้กันไม่ได้ ใ้ปุ๋ยใ้หนุมันก็กัดกินต้นข้าวเหมือนเก่า เอายามาฆ่า ก็ราดมันเสีย มันก็ตาย"

วิธีคิดแบบสมัยใหม่ไม่ได้เพียงแต่ทำให้มนุษย์ตัดความสัมพันธ์ที่มีต่อสัตว์ด้วยการใช้ยากำจัดเท่านั้น แต่มนุษย์ได้ตัดรอนความสัมพันธ์ที่มีต่อกันและกันลง ด้วยการยอมให้อิทธิพลของเงินตราเข้ามามีอำนาจเหนือระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อกัน บนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแรง การแลกเปลี่ยนผลผลิต ก็เปลี่ยนแปลงไป เมื่อมีเงินตราที่เข้ามาแทนที่ การวานและการเอาแรงเปลี่ยนเป็นการจ้าง พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เคยแลกเปลี่ยนเพื่อเป็นการปรับความสมดุลของดินก็เปลี่ยนเป็นการใช้ข้าวพันธุ์ที่รัฐแนะนำเพื่อการส่งออก การทำบุญตามประเพณีที่คนในชุมชนเคยไปช่วยแรงกันเปลี่ยนเป็นการช่วยเหลือในรูปของเงินใส่ซอง งานบวชงานออกเรือนของลูกหลาน ล้วนแล้วแต่มีอิทธิพลของเงินตราเข้ามามีผลกระทบต่อบรรยากาศความสัมพันธ์ที่เคยมีในรูปแบบสังคมของชาวนาในสมัยดั้งเดิมทั้งสิ้น

การเปลี่ยนแปลงในการนำเครื่องจักรและเทคโนโลยีมาใช้ เป็นภาพสะท้อนที่ทำให้เห็นวิธีการในการเรียนรู้ที่เปลี่ยนแปลงไป การรับเอาเทคโนโลยีที่สามารถช่วยให้ทำนาได้สะดวกรวดเร็วขึ้นคือการใช้เครื่องยนต์ดีเซลที่สามารถทำงานกับเครื่องสูบน้ำและกับรถไถนาเดินตาม การใช้เครื่องจักรทำให้เกิดความสะดวก แต่

ขณะเดียวกันก็ได้ทำลายวิธีการในการเรียนรู้ที่ต้องนั่งเฝ้าดูผู้รู้ เฝ้าติดตามถาม ลองทำ พิจารณาและสังเกต ทำลายทักษะที่เกิดจากการฝึกปฏิบัติ การเปลี่ยนแปลงเครื่องมือในการทำนาที่เคยใช้แอก ไถที่ทำจากไม้ และเป็นประติษฐกรรมที่เกิดจากการสร้างสรรค์ของมนุษย์ มาเป็นการใช้เครื่องจักรที่ผลิตจากโรงงานซึ่ง ชาวนาซื้อมาจากร้านค้าในรูปแบบของเครื่องมือสำเร็จรูป ทำให้ชาวนาไม่ได้อยู่ในฐานะของผู้สร้างสรรค์ ความรู้ แต่อยู่ในฐานะของผู้ที่ใช้ความรู้สำเร็จรูป คือการใช้เครื่องจักร เพราะในกระบวนการใช้งานหากเกิด ข้อขัดข้องเสียหายก็ต้องส่งร้านซ่อมหรือเปลี่ยนอะไหล่ ซึ่งแตกต่างกับการใช้ไถ แอก ที่ชาวนาสามารถปรับเปลี่ยนให้เข้ากับลักษณะในการใช้งานในพื้นที่ และลักษณะของวัควายได้ด้วยตนเอง

อิทธิพลของเงินตราที่เข้ามาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงที่ให้ระบบเศรษฐกิจเป็นตัวนำ ทำให้การเรียนรู้ ในทุกขั้นตอนของการทำนาเปลี่ยนไป โดยเฉพาะในช่วงที่เป็นงานหนักของชาวนา เช่นการไถนา การปักดำ และการเก็บเกี่ยว ชาวนาได้เรียนรู้ว่าแรงคนหรือมูลจากสัตว์ขณะไถนาเทียบไม่ได้กับอำนาจเงิน เพราะใครที่มีเงินทุนมากก็ซื้อปุ๋ยใส่ข้าวได้มาก เช่นเดียวกับการที่ใครมีเงินมากก็จ้างแรงงานในการหว่านหรือการปักดำได้ มาก หรือในการบำรุงดินซึ่งเคยบำรุงด้วยวัตถุดิบที่มีตามธรรมชาติคือมูลจากวัควายก็เปลี่ยนไปเป็นการใช้ ปุ๋ยสูตรสำเร็จที่ต้องใช้เงินซื้อ วิธีคิดของชาวนาจากสมัยก่อนที่ชาวออกงามเจริญเติบโตได้เพราะแรงคน จึง เปลี่ยนเป็นต้นข้าวงามได้เพราะพลังอำนาจเงิน

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากแนวทางของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย จึงไม่เพียงแต่ส่งผล กระทบต่อการดำเนินวิถีชีวิตของชาวนา และต่อกระบวนการเรียนรู้ของชาวนา หากส่งผลต่อวิถีคิด และวิธี การมองโลกของชาวนา โลกที่สรรพสิ่งเคยดำรงอยู่อย่างมีปฏิสัมพันธ์ ช่วยเหลือและพึ่งพาอาศัยกัน ก็เป็น โลกของสรรพสิ่งที่ต่างดำรงอยู่อย่างไม่มีความเกี่ยวข้องกัน ระบบความสัมพันธ์ที่ชาวนามีต่อธรรมชาติถูกลด ทอนเมื่อความสัมพันธ์ที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติถูกหาทรมความทันสมัยระบุว่าเป็นความงมงาย ไร้เหตุผล เช่นเดียวกับระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อมนุษย์มีต่อกันและระบบคุณค่าที่เคยเกิดขึ้นท่ามกลางความสัมพันธ์ นั้นได้ถูกลดทอนลงด้วยอิทธิพลของเงินตราและค่านิยมของความทันสมัยที่เข้ามาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลง ดังนั้นภายใต้วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ที่เปลี่ยนแปลงไปนี้ จึงส่งผลต่อวิถีคิด และวิถีปฏิบัติต่อสรรพสิ่งใน โลกของชาวนาอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิตของชาวนาซึ่งงานวิจัยนี้มองผ่านจากปรากฏการณ์ในการทำ นาปลูกข้าวและการดำรงชีวิตของชาวนาในชุมชนต้นกล้า จึงสามารถสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการทัศน์ของ ชาวนาอันเป็นวิถีคิด วิธีการมองโลกของชาวนา อย่างไรก็ตาม ด้วยสภาพการณ์เปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอันเป็น ผลจากการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยทำให้ชาวนามีการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงการใช้ชีวิต กระบวน

การเรียนรู้ของชานาจึงมีการเปลี่ยนแปลงไปตามพลวัตที่เกิดขึ้น ดังนั้นด้วยวิถีการดำรงชีวิต และกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดจากการปรับตัวและเปลี่ยนแปลง จึงส่งผลต่อกระบวนการทัศน์ของชานาให้เปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน .

บทที่ 7

ข้อสรุปเชิงทฤษฎีและข้อเสนอแนะ

✓ การใช้การศึกษาเพื่อเป็นเครื่องมือในการพัฒนาประเทศได้เกิดขึ้นในสังคมไทยมาช้านาน โดยเฉพาะในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมาที่ได้มีการใช้แนวทางการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาคนให้เป็นคนทันสมัยเพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายที่มุ่งเน้นการพัฒนาด้านเศรษฐกิจและอุตสาหกรรม โดยได้มีการนำความรู้จากประเทศตะวันตกมาเป็นแบบอย่างในการพัฒนา การศึกษาที่ได้จัดให้มีขึ้นในสังคมไทยจึงเป็นการศึกษาที่ต้องพึ่งพิงความรู้จากต่างประเทศ และมีเป้าหมายเป็นไปเพื่อความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรม

การศึกษาที่มีลักษณะดังกล่าวได้แพร่ขยายจากชุมชนเมืองออกไปสู่ท้องถิ่นด้วยการศึกษาในระบบโรงเรียน โดยที่แต่เดิมการศึกษาที่มีอยู่ในท้องถิ่นหรือในชุมชนคือการศึกษาที่มีเป้าหมายเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ อันเป็นการศึกษาในวิถีชีวิตชุมชนที่ดำรงอยู่ด้วยการทำมาหากินอยู่ท่ามกลางธรรมชาติและบริบทที่แวดล้อม แต่เมื่อการศึกษาในระบบโรงเรียนซึ่งมีลักษณะรวมศูนย์ทั้งการจัดโครงสร้าง การบริหารคนและงบประมาณ การจัดหลักสูตรการเรียนการสอน วิธีการและครูผู้สอน ได้รับการแพร่ขยายเข้าไปสู่ชุมชนพร้อมกับการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ความรู้ที่ได้แพร่เข้าไปโดยกระบวนการเหล่านี้จึงเป็นความรู้ที่สามารถใช้ประโยชน์ได้ในวิถีชีวิตของคนในชุมชน และเป็นความรู้ที่แปลกแยกไปจากวิถีชีวิตของผู้เรียน X

การศึกษาในระบบโรงเรียนนั้นไม่เพียงแต่จะให้ความรู้ในลักษณะที่ไม่สอดคล้องกับคนซึ่งมีวิถีชีวิตที่แวดล้อมอยู่กับสภาพธรรมชาติ ยังทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางระบบสังคม วัฒนธรรมและค่านิยมของคนในชุมชนอย่างยิ่ง โดยเฉพาะค่านิยมของสังคมการได้รับการศึกษาในระดับสูงหมายถึงการได้โอกาสที่จะเลือกงานดี มีค่าตอบแทนสูงซึ่งพลอยทำให้ผู้นั้นมีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมสูงตามไปด้วย ด้วยเหตุนี้คนในชุมชนซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวไร่ชาวนาในภาคเกษตรกรรมจึงขวนขวายหารายได้เพิ่มให้มากขึ้นเพื่อส่งเสียลูกหลานให้ได้รับการศึกษาในระดับสูง ซึ่งนอกจากการได้รับการศึกษาในระดับที่สูงขึ้นจะให้ความรู้ที่ห่างไกลจากวิถีชีวิตชุมชนแล้ว ยังทำให้ผู้ที่ได้รับการศึกษาละทิ้งชุมชนท้องถิ่นเข้าสู่ชุมชนเมือง เนื่องจากความรู้ที่ได้รับจากระบบการศึกษาสมัยใหม่สัมพันธ์กับสังคมทันสมัยซึ่งเน้นการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม ที่ใช้ระบบทุนและเทคโนโลยีทันสมัยเป็นตัวนำในการพัฒนาประเทศมากกว่าจะสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน X

จากผลของการใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาประเทศที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ทำให้สังคมไทยหันมาให้ความสำคัญกับการศึกษาในวิถีชีวิตมากขึ้น โดยจะเห็นได้จากความพยายามในการจัดการศึกษาหลักสูตรท้องถิ่น การแทรกเนื้อหาวิชาเกษตรกรรมลงในหลักสูตรการเรียนการสอนของการศึกษาในระบบโรงเรียน การนำปราชญ์ชาวบ้านหรือผู้รู้ในชุมชนมาเป็นครูสอนอาชีพให้กับนักเรียนในโรงเรียน ความพยายาม

ในการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นในลักษณะของการประสานเนื้อหาบางส่วนที่ชุมชนเรียนรู้เข้ากับกระบวนการศึกษาในระบบโรงเรียน ซึ่งยังไม่อาจเรียกการเปลี่ยนแปลงบางส่วนบางประการนั้นได้ว่าเป็นการศึกษาในวิถีชีวิต

การศึกษาในวิถีชีวิตของชุมชน หมายถึงการที่คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางสภาพธรรมชาติที่แวดล้อม ด้วยระบบความสัมพันธ์ที่สร้างขึ้นระหว่างธรรมชาติและอาจรวมทั้งสิ่งเหนือธรรมชาติ และคนทั้งในชุมชนและนอกชุมชน กระบวนการที่เกิดขึ้นจากการที่มีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ เหล่านั้นคือกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในวิถีชีวิต

ในท่ามกลางการศึกษาในวิถีชีวิตที่มีอยู่อย่างหลากหลายในสังคมไทย สำหรับงานวิจัยนี้ให้ความสำคัญกับ “กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนา” เนื่องจากชาวนาดำรงชีวิตท่ามกลางสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติซึ่งเป็นบริบทที่แวดล้อมชีวิตของชาวนา และด้วยลักษณะของการดำเนินชีวิตที่ต้องพึ่งพิงธรรมชาติ และสร้างสังคมเพื่อการอยู่ร่วมกัน ทำให้ชาวนาสร้างระบบความสัมพันธ์กับมนุษย์ด้วยกันซึ่งมีทั้งคนในชุมชนและนอกชุมชน วิถีชีวิตของชาวนาจึงดำเนินไปด้วยระบบความสัมพันธ์ที่เกาะเกี่ยว ผูกโยงสรรพสิ่งเหล่านี้เข้าด้วยกันในการดำรงชีวิต กระบวนการเรียนรู้ของชาวนาจึงเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นจากการที่ชาวนามีความสัมพันธ์กับสรรพสิ่งที่เกี่ยวข้องในการดำเนินวิถีชีวิต ซึ่งในงานวิจัยนี้โดยในที่สุดแล้วได้นำเสนอให้เห็นถึงกระบวนการเรียนรู้ที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิด หรือวิธีการมองโลกหรือกระบวนการทัศน์ ซึ่งชาวนาได้สร้างขึ้นมาจากกระบวนการเรียนรู้จากการดำเนินชีวิต

กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตชาวนาท่ามกลางความสัมพันธ์กับสรรพสิ่ง

วิถีชีวิตของชาวนาเป็นวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับธรรมชาติแวดล้อมซึ่งมีอย่างหลากหลายไม่ว่าจะเป็นสภาพของพื้นที่ ป่าเขา ต้นไม้ สายน้ำ อากาศ พืชพรรณ ลำธาร สัตว์ ฯลฯ โดยที่ธรรมชาติเหล่านี้มีทั้งที่สามารถสัมผัสรับรู้ได้ทั้งทางกายภาพและที่รับรู้ได้ด้วยจิตใจและความรู้สึก การเรียนรู้ของชาวนาจึงเป็นการเข้าไปสัมผัสกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติเหล่านี้ด้วยลักษณะของการพึ่งพาอาศัยและเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกัน เช่นเดียวกันกับความสัมพันธ์ที่มีต่อมนุษย์ด้วยกันซึ่งเป็นคนทั้งในและนอกชุมชน ซึ่งระบบความสัมพันธ์เป็นไปอย่างพึ่งพาอาศัยและอยู่ร่วมกันเป็นสังคมด้วยกิจกรรมการแลกเปลี่ยนแรงงาน ผลผลิต และความรู้ใหม่ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในการไปมาหาสู่ร่วมงาน บุญประเพณีที่เกิดขึ้นในชุมชน กระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชุมชนจึงกล่าวในเชิงสรุปได้ดังนี้

กระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำรงชีวิต

ในการเรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับธรรมชาติเช่นนี้ทำให้ชาวนาสร้างความรู้ขึ้นจากการดำรงชีวิต โดยชุดความรู้เหล่านั้นได้แก่ความรู้เรื่องน้ำ ความรู้ในเรื่องดิน ความรู้ในเรื่องสัตว์ทั้งที่นำมาเป็น

อาหารและใช้งาน ความรู้ในเรื่องต้นไม้ทั้งที่นำมาเป็นอาหาร เป็นสมุนไพรและใช้ในการรักษาโรค ความรู้ในสภาพภูมิอากาศ ความรู้เหล่านี้เกิดจากการที่ชาวนามีปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติเหล่านั้น ความรู้ในเรื่องดินทำให้ชาวนามาสามารถเตรียมดินให้เหมาะสมกับการปลูกข้าวด้วยการไถนา ความรู้ในเรื่องการไหลและแรงดันของน้ำทำให้สามารถสร้างทำนบกั้นน้ำเข้าไปหล่อเลี้ยงข้าวในนา ซึ่งด้วยลักษณะของการมีปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติที่เกี่ยวข้องเป็นบริบทแวดล้อมอยู่ในวิถีชีวิตชาวนามีเป้าหมายเพื่อการดำรงชีวิตเช่นนี้เองที่ทำให้ชาวนามาสามารถสร้างสรรค์ความรู้ขึ้นด้วยตัวของชาวนามอง

/ ชาวนามีเป็นผู้สรรค์สร้างความรู้

ความรู้ที่ชาวนามาสร้างขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งเหล่านั้นจึงมิได้เกิดขึ้นจากภายนอกวิถีชีวิต แต่ชาวนามาสร้างสรรค์ความรู้ขึ้นจากระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อสรรพสิ่งทั้งที่มีอยู่ในธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ และที่มีต่อมนุษย์ด้วยกัน โดยชาวนามานำเข้ามาผสมผสานเข้ากับการดำรงชีวิต ชาวนามาให้ความนับถือแม่โพสพ หรือดวงวิญญาณบรรพบุรุษในฐานะที่เป็นสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีบุญคุณ ชาวนามาก็ให้ความนับถือต่อผู้อาวุโสที่ถือว่าเป็นผู้มีประสบการณ์ก่อนและเป็นผู้มีความรู้ และได้ถ่ายทอดความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติด้วยตนเองนั้นสู่ลูกหลานซึ่งเป็นคนแทนตัวในรุ่นต่อมา นอกจากชาวนามาจะเป็นผู้สร้างสรรค์ความรู้ขึ้นมาเองแล้ว การที่ดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางพลวัตของสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา ความรู้ที่สร้างขึ้นจึงมิได้หยุดนิ่ง หากแต่มีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องเพื่อการดำรงชีวิต /

ความรู้แบบองค์รวมจากการสรรค์สร้างของชาวนามา

วิถีคิดและวิถีการดำเนินชีวิตของชาวนามาเป็นลักษณะของความสัมพันธ์อย่างสอดคล้องเป็นองค์รวมท่ามกลางระบบความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ และที่มีต่อมนุษย์ด้วยกัน ความรู้ที่ชาวนามาสร้างสรรค์ขึ้นจึงมิได้แยกขาดออกจากกันเป็นส่วนๆ แต่รวมเข้าด้วยกันในการดำเนินชีวิตในกระบวนการทำนาปลูกข้าว ความรู้เหล่านี้ไม่เพียงแต่ผสมผสานกันภายในบริบทที่แวดล้อมวิถีชีวิตชาวนามา แต่ยังหมุนเคลื่อนไปในแต่ละขั้นตอนของการทำนา ความรู้ที่เกี่ยวกับสัตว์ ที่ต้องรู้จักและละเอียดลงไปถึงลักษณะธรรมชาติและพฤติกรรมของสัตว์ อันจะนำไปสู่การใช้งานได้อย่างสอดคล้องกับสภาพของผืนนา การจะรู้เวลาที่เหมาะสมกับการไถนาก็ต้องรู้สภาพอากาศและความผันแปรของฤดูกาล ลักษณะของความรู้เช่นนี้มีลักษณะเป็นองค์รวม คือไม่แยกส่วนใดส่วนหนึ่งออกจากกัน หากแต่ทุกส่วนมีความผสมผสาน สอดคล้อง เกี่ยวเนื่องและเชื่อมโยงกันอยู่ในวิถีชีวิต และความรู้ในลักษณะองค์รวมดังกล่าวเกิดขึ้นเฉพาะที่ คือไม่ได้เป็นความรู้ที่มีกฎสากลตายตัว แต่เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเฉพาะบริบทแวดล้อมซึ่งชาวนามาผู้ดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางบริบทนั้นๆ เป็นผู้สร้างความรู้ขึ้นอย่างเป็นองค์รวมขึ้นมา

ชาวนามามีการสร้างสม ถ่ายทอด ปรับเปลี่ยนความรู้ภายใต้วิถีการดำรงชีวิต

จากการสร้างสรรค์ความรู้ขึ้นมาจากการมีปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติและมนุษย์ซึ่งมีความหลากหลาย การสรรค์สร้างความรู้ของชาวนามาจึงมีวิธีการเรียนรู้และการสืบทอดความรู้ที่หลากหลาย

หลาย ซึ่งเกิดจากการเห็นตัวอย่าง การลองทำ การพาทำ การบอกกล่าวแนะนำ การลองผิดลองถูก การเฝ้าดูและจดจำ การทำให้ดู การเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ของชาวนาจึงไม่ได้เกิดขึ้นด้วย วิธีการสอนโดยการขึ้นกระดาน การท่องจำ หรือการอ่านการเขียน หากแต่การสรรค์สร้างความรู้ของชาวนาเกิดขึ้นด้วยวิธีการอันหลากหลาย ซึ่งเป็นไปตามความหลากหลายของธรรมชาติที่แวดล้อมอยู่ในวิถีชีวิตของชาวนา

การเรียนรู้เกิดจากการลงมือปฏิบัติ และเห็นผลได้จริง

การสรรค์สร้างความรู้ของชาวนาที่เกิดขึ้นด้วยวิธีการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้อันหลากหลาย ชาวนาจึงมิได้เรียนรู้แล้วเก็บนิ่งไว้ หากแต่รับมาแล้วนำไปลองทำ ลองปฏิบัติ ผ่านการลองผิดลองถูก จนกระทั่งสามารถนำไปปฏิบัติได้จริงและสามารถเห็นผลได้จากการปฏิบัติ นั่นคือได้ข้าวมากินเพื่อเลี้ยงดูครอบครัวและดำรงชีวิต ผลของการเรียนรู้ที่สามารถปรากฏผลได้จริง ทำให้ชาวนาสามารถถ่ายทอดความรู้ให้แก่คนแทนตัวหรือผู้เรียนรู้คนอื่นๆ กระบวนการเรียนรู้ในการทำนาจึงเกิดจากการที่ชาวนาสรรค์สร้างความรู้โดยลงมือปฏิบัติในแต่ละขั้นตอนในกระบวนการทำนาจนกระทั่งเห็นผล และถ่ายทอดความรู้ที่ได้สรรค์สร้างนั้นสืบต่อไป

กระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต

การเรียนรู้ของชาวนาเป็นกระบวนการเรียนรู้เพื่อชีวิต ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพลวัตปรับเปลี่ยนไปพร้อมๆ กับการดำรงชีวิตของชาวนาที่ดำรงอยู่ท่ามกลางบริบทที่มีความผันแปร และหมุนเคลื่อนไปพร้อมๆ กับวิถีชีวิตของชาวนา การที่ชาวนาต้องปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงนั้น กระบวนการการเรียนรู้ของชาวนาจึงไม่มีวันหยุดนิ่ง หากแต่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ตราบใดที่ชาวนายังดำรงชีวิตอยู่ในโลกและเป็นส่วนหนึ่งของสรรพสิ่งที่ดำรงอยู่ด้วยกันในโลกกว้างนี้

กระบวนการทัศน์ในการสร้างสรรค์ความรู้ของชาวนา

กระบวนการทัศน์การเรียนรู้ในการทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนาซึ่งเกิดขึ้นท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ชาวนามีต่อสรรพสิ่ง สามารถสะท้อนให้เห็นถึงวิธีการในการมองโลก มองสรรพสิ่งที่ เป็นบริบทแวดล้อมของชาวนา อันเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องหลังกระบวนการเรียนรู้และการดำรงชีวิตของชาวนา วิธีประพฤติปฏิบัติที่ชาวนามีต่อสรรพสิ่งจึงสามารถสะท้อนถึงวิธีคิดและวิธีการในการรับรู้ในสรรพสิ่งต่างๆ ที่อยู่แวดล้อมในวิถีการดำรงชีวิตของชาวนา ซึ่งอาจสรุปประเด็นได้ดังนี้

ความจริงที่เป็นองค์รวมในโลกของชาวนา

/ชาวนามองว่าสรรพสิ่งที่ดำรงอยู่ร่วมกับวิถีชีวิตของชาวนานั้นประกอบไปด้วยธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ และมนุษย์ ซึ่งทั้งหมดนี้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอยู่ในวิถีชีวิตของชาวนา ซึ่งบนพื้นฐานของการดำรงอยู่ ชาวนาต้องพาตัวเข้าไปสัมพันธ์กับสรรพสิ่งเหล่านั้น ความจริงในโลกการรับรู้ของชาวนาจึงสามารถสัมผัสได้ทั้งมิติทางกายภาพ ทางจิตใจ ทางอารมณ์และความรู้สึก ความจริงในโลกของชาวนาจึง มิได้

ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว เป็นเอกเทศ หรือมีความเป็นวัตถุวิสัยอันอยู่ในสถานะที่รอให้ชาวนาเข้าไปแสวงหาหรือค้นพบ หากแต่ความจริงในโลกของชาวนาคือ ความจริงที่ชาวนาสร้างขึ้นจากการเข้าไปสัมพันธ์กับสรรพสิ่ง และสรรพสิ่งที่ชาวนาเข้าไปสัมพันธ์ด้วยนั้นมีความหมายขึ้นมากจากการที่ชาวนามีปฏิสัมพันธ์ด้วย

ชาวนาผู้สัมพันธ์กับสรรพสิ่ง

ด้วยฐานคิดของการมองว่าสรรพสิ่งที่แวดล้อมชาวนามิได้ดำรงอยู่อย่างตายตัวหรือแยกเป็นอิสระออกจากกัน หากแต่สรรพสิ่งเหล่านั้นมีความสัมพันธ์เชื่อมโยง ชาวนาซึ่งอยู่ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและดำรงอยู่ในโลกนี้เช่นเดียวกับสรรพสิ่งอื่นๆ และไม่ได้แยกตนเองออกจากสรรพสิ่ง ชาวนาจึงไม่มีวิธีคิดที่จะเอาชนะหรือเบียดเบียนธรรมชาติ ไม่ปรับเปลี่ยนธรรมชาติให้เป็นไปอย่างที่ใจตนเองต้องการ ไม่แข่งขันแก่งแย่งหรือเอาเปรียบแรงซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่มีต่อมนุษย์ด้วยกัน หากแต่ชาวนาปรับเปลี่ยนวิธีการในการดำรงอยู่ของตนเองเพื่อที่จะได้ดำรงอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งเหล่านั้นอย่างสอดคล้องกลมกลืน ความสัมพันธ์จึงเป็นไปในลักษณะของการพึ่งพาอาศัย เกื้อกูลและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ที่ชาวนามีต่อธรรมชาติ ต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ และต่อมนุษย์ด้วยกันเอง โดยชาวนาเชื่อมโยงระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวเข้ากับวิถีชีวิต และดำรงรักษาระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อทุกส่วนอย่างสอดคล้อง เชื่อมโยง และผสานไปกับการดำเนินชีวิต

ชาวนาผู้สรรค์สร้างความรู้จากการมีสัมพันธ์กับสรรพสิ่ง

ด้วยทัศนะในการมองความจริง และด้วยการมีสัมพันธ์กับสรรพสิ่งดังกล่าว ชาวนาจึงเข้าไปคลุกคลีใกล้ชิด เกิดความผูกพันกับสรรพสิ่งเหล่านั้น และมีความเข้าใจในสิ่งที่เข้าไปสัมพันธ์ซึ่งเกี่ยวข้องกับอย่างลึกซึ้ง ความจริงที่เกิดจากการสรรค์สร้างของชาวนาจากปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้น กลายมาเป็นความรู้ที่ชาวนานำมาใช้ในการดำรงชีวิต ความรู้เช่นนี้จึงไม่ใช่ความรู้สำเร็จรูปที่ดำรงอยู่ และรอให้ชาวนาไปแสวงหาหรือค้นพบ แต่เป็นความรู้ที่ชาวนาได้สรรค์สร้างขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์กับสรรพสิ่งที่เป็นบริบทแวดล้อมและมีความผันแปร ความรู้ของชาวนาจึงเป็นความรู้ที่มีพลวัตปรับเปลี่ยนไปตลอดชีวิต และเป็นไปเพื่อการดำรงชีวิตของชาวนา

ข้อเสนอแนะ

ผลจากการศึกษากระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชาวนาซึ่งมองผ่านปรากฏการณ์ในการทำนาปลูกข้าวของชาวนา สามารถสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการทัศน์ของชาวนาในการมองและการรับรู้ต่อสรรพสิ่งที่เป็นบริบทแวดล้อมอยู่ในวิถีชีวิต ซึ่งผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะในประเด็นดังนี้

1. ปัจจุบันได้มีความพยายามที่จะทำให้การศึกษาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชุมชน แต่จากแนวนโยบายที่ไทยใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการเตรียมคนให้มีความสามารถเพื่อเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรมในการพัฒนาประเทศ โดยได้จัดให้มีการศึกษาในรูปแบบเดียวคือการศึกษาในระบบโรงเรียน ดังนั้น แม้จะมีความพยายามจัดการศึกษาเพื่อชุมชน โดยให้โรงเรียนเป็นศูนย์กลาง การจัดกระบวนการเรียนนั้นก็คือการจัด

การศึกษาเพื่อชุมชนโดยยึดฐานคิดของการจัดการตามระบบการศึกษาในโรงเรียน ซึ่งเป็นไปเพื่อตอบสนองแนวทางการพัฒนาประเทศ การจัดการศึกษาชุมชนจึงไม่ได้มีกระบวนการที่จะนำไปสู่เป้าหมายเพื่อตอบสนองต่อการดำรงชีวิตของชุมชน

ในกระบวนการเรียนรู้ที่อยู่ในวิถีชีวิต และมีเป้าหมายเพื่อการดำรงชีวิตของชุมชนนั้น ความรู้เกิดขึ้นมาจากการคนที่ใช้ชีวิตอยู่ในชุมชนนั้นสรรค์สร้างขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์กับบริบทที่แวดล้อม ในขณะที่ความรู้ที่การศึกษาในรูปแบบของระบบโรงเรียนให้กับผู้เรียนเป็นความรู้ที่ได้รับจากครู ตำราเรียน และเป็นเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งของการดำรงชีวิต ลักษณะของการศึกษาในระบบโรงเรียนคือการจำกัดพื้นที่ของการให้ความรู้ในห้องเรียน ในขณะที่พื้นที่ความรู้ของการศึกษาในวิถีชีวิตของชุมชนเป็นไปอย่างหลากหลาย และการถ่ายทอดความรู้ก็มีได้มีเพียงการสอนจากครู อาจารย์หรือผู้รู้เท่านั้น หากแต่วิธีการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ในชุมชนเป็นไปอย่างหลากหลาย เช่นเดียวกับผู้ถ่ายทอดซึ่งมีอย่างหลากหลายเช่นกัน

ดังนั้น ด้วยรูปแบบของการศึกษาในระบบโรงเรียนที่แม้จะได้มีการกล่าวอ้างว่าเป็นการศึกษาชุมชน แต่โดยฐานคิดในการจัดการศึกษาที่ถูกกำหนดขึ้นโดยคนภายนอก และได้เป็นไปเพื่อการดำรงชีวิตของคนในชุมชน การศึกษาที่จัดขึ้นภายใต้วิธีคิดเช่นนี้จึงไม่อาจตอบสนองต่อวิถีชีวิตของชุมชน และไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นการศึกษาชุมชนอย่างแท้จริง

2. ปัจจุบันได้มีการจัดการศึกษาชุมชนโดยพุ่งเล็งไปที่การนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาจัดอยู่ในรูปแบบของหลักสูตรท้องถิ่น ในการจัดนี้แม้จะได้มีการรวมถึงหลักการ จุดหมาย โครงสร้าง จุดประสงค์และเนื้อหาของการเรียนรู้ซึ่งได้กำหนดเป็นรายวิชา สื่อการเรียนการสอน วิธีการสอน การวัดและประเมินผลไว้ในการจัด แต่กระบวนการดังกล่าวได้สะท้อนถึงวิธีคิดของการจัดการศึกษาในรูปแบบหลักสูตรท้องถิ่นที่ยังไม่อาจละทิ้งฐานคิดของการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียน ทั้งที่โดยแท้จริงแล้ว การเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชุมชนนั้นมีความสัมพันธ์อย่างเป็นองค์รวม และไม่สามารถแยกส่วนใดส่วนหนึ่งออกจากกันได้ ไม่ว่าจะเป็นการดำรงชีวิต กระบวนการเรียนรู้และระบบความคิด ความเชื่อ การรับรู้หรือกระบวนการทัศนที่อยูเบื้องหลังการดำรงชีวิต และการเรียนรู้ การจัดการศึกษาเพื่อวิถีชุมชนในรูปแบบของหลักสูตรใดๆ ก็ตาม จึงไม่อาจเป็นการปรับเปลี่ยนทางเทคนิค เนื้อหา วิธีการ หรือรายวิชา แต่ทุกส่วนจะต้องผสมสอดคล้องกับการดำรงวิถีชีวิตของชุมชน การศึกษาที่มุ่งจะตอบสนองต่อการดำรงชีวิตของชุมชนเช่นนี้ จึงจะถือเป็นการศึกษาเพื่อชุมชนที่แท้จริง.

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กมล สดประเสริฐ. (2540). "กศน.ใน คศ.2000," ใน *ก้าวต่อไปของ กศน. : มุมมองของนักคิด*. กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ.
- _____. (2541). *การศึกษาขั้นพื้นฐาน*. รายงานการวิจัยประกอบการร่างพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- คณะกรรมการการศึกษานานาชาติว่าด้วยการศึกษาในศตวรรษที่ 21. (2539). *การเรียนรู้: ชุมทรัพย์ในตน*. แปลจาก Learning : The Treasures Within. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- คณะอนุกรรมการวางแผนพัฒนาคนและสังคม. (2540). "แผนพัฒนาคนและสังคม," ใน *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ.2540 – 2544)*. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- จุลศักดิ์ มิทราวาศ. (2539). "ท้องถิ่นสัมพันธ์ : หลักสูตรท้องถิ่นแบบองค์รวม," ใน *การศึกษาในวิถีของชุมชน : รูปแบบและการปฏิบัติ*. กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี.
- เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. (2542, มีนาคม). "เรียนรู้ร่วมกันเพื่อสร้างสรรค์ชุมชน," ใน *เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่ององค์ความคิดในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน เล่ม 2*. กรุงเทพฯ : โครงการพัฒนาต้นความเข้มแข็งของชุมชน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- เจือจันทร์ จงสถิตอยู่ และ อมรวิชัย นาครทรรพ. (2539). "การปรับโครงสร้างทางการศึกษา โอกาสก้าวสู่สังคมแห่งปัญญาและการเรียนรู้," ใน *ปฏิรูปการศึกษา : การสร้างสรรค์ภูมิปัญญา*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์วิชาการและมูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- แจ๊ค เอ็ม.พอดเตอร์. (2526). *โครงสร้างสังคมของชาวนาไทย*. แปลโดย นฤจร อธิธิจักระจรัส. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- จัตตทิพย์ นาถสุภา. (2540). *วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชยันต์ วรรณะภูติ. (2530). "การศึกษาเกี่ยวกับทางเลือกในการพัฒนา," *การศึกษากับการเปลี่ยนแปลงสังคม*. ลำลี ทองธิว บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ : โครงการตำราและเอกสารทางวิชาการ ครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชูเกียรติ ลิ้มสุวรรณ. (2535). *ระบบการเรียนรู้ที่อยู่ในท้องถิ่นภาคเหนือ*. เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

- เดวิด บรูซ จอห์นสัน. (2530). **สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473**. แปลโดย พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม และคณะ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธิดา สารยา. (2544). **ประวัติศาสตร์ชาวนาสยาม**. เอกวิทย์ ณ ถลาง บรรณาธิการ ม ชุดความรู้เรื่องเมืองไทย เล่มที่ 3. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นท์ติ้ง.
- นภาพรณ หะวานนท์. (2539). "องค์ความคิดทางด้านพัฒนศึกษาศาสตร์," **พัฒนศึกษาศาสตร์ : ศาสตร์แห่งการเรียนรู้และถ่ายทอดการพัฒนา**. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- _____. (2540). **สังคมวิทยาสำหรับการพัฒนาประเทศ**. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- นภาพรณ หะวานนท์ และคณะ. (2543, 15 มีนาคม). "ทำนบ : ฐานรากของระบบความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิง," ใน **พื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคมในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิง**. เอกสารประกอบการสัมมนา โครงการวิจัย "พลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย, โรงแรมรอยัลซิติ้ กรุงเทพฯ.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2530). "การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน," ใน **ทิศทางหมู่บ้านไทย**. บรรณาธิการโดย เสรี พงศ์พิศ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.
- _____. (2534, พฤษภาคม-มิถุนายน). "ความหลากหลายของวัฒนธรรมไทย : การท้าทายใหม่," ใน **การประชาสังเคราะห์** . 34(3) .
- _____. (2541, มีนาคม). "ความล้มเหลวของการปฏิรูปการศึกษา," ใน **สานปฏิรูป** . 1(1).
- บัณฑิต อ่อนดำ และ วิภา น้อยวงศ์. (2533). **ยุทธศาสตร์ในการพัฒนาชนบท : ประสบการณ์ของประเทศไทย**. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- บุญมี แท่นแก้ว. (2535). **ญานวิทยา (ทฤษฎีความรู้)**. กรุงเทพฯ : ณะการพิมพ์.
- เบอร์ทรันด์ รัสเซลล์. (2540). **ความรู้ในมือของความรัก**. แปลโดย นพ.สันต์ สิงห์ศักดิ์, กรุงเทพฯ : มูลนิธิเด็ก.
- _____. (2540). **ระเบียบสังคม – ระบบศึกษา**. แปลโดย สุวรรณา สถาอนันท์. กรุงเทพฯ : โครงการสำนักพิมพ์คบไฟ.
- ปฐม นิคมานนท์. (2535) . **การค้นหาคำรู้และระบบถ่ายทอดความรู้ในชุมชนชนบทของไทย**. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. เชียงใหม่ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ถ่ายเอกสาร.
- ประเวศ วะสี. (2538) . **ยุทธศาสตร์ทางปัญญาของชาติ ยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของสังคมทั้งหมดร่วมกัน**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา.

- ประเวศ วะสี. (2541). *ปฏิรูปการศึกษา ยกเครื่องทางปัญญา ทางรอดจากความหายนะ*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- เปาโล แฟร์ร. (2517). *การศึกษาสำหรับผู้ถูกกดขี่*. แปลโดย ช.เชียวพุ่มพวง . กรุงเทพฯ : สหพันธ์นักศึกษาเสรี สารสยาม.
- พจน์ เทียมศักดิ์. (2543). *ปฏิสัมพันธ์ของการเรียนรู้ในชุมชนและโรงเรียน*. ปรินญานิพนธ์ กศ.ด. (พัฒนศึกษาศาสตร์). กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร .
- เพ็ญสิริ จีระเดชากุล. (2539). "กระบวนการทัศน์ของการพัฒนาและการศึกษา วัฒนธรรมของวิกฤตทางจริยธรรมในสังคมไทย," ใน *พัฒนศึกษาศาสตร์ : ศาสตร์แห่งการเรียนรู้และถ่ายทอดการพัฒนา*. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) (2539). *การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน*. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา.
- _____. (2541). *การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย*. กรุงเทพฯ : กองทุนวัฒนธรรม.
- _____. (2543). *ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดศึกษาศาสตร์*. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา.
- พริตจ็อง คอปรา. (2539ข). *จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ*. แปลโดย พระประชา ปสนนธมโมและคณะ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ภักพัฒน์ ทิพย์ประไพ. (2540). *แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียกับการอธิบายหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- ภาสกร เขมณะศิริ. (2537). *เครือข่ายการเรียนรู้ของหมู่บ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน*. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. เชียงใหม่ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ถ่ายเอกสาร .
- มณฑิณี อินทะนา. (2533). *การวัดและการประเมินผลในโรงเรียน*. กรุงเทพฯ : มัธยมสาธิต มศว. ประสานมิตร.
- มาชาโนบุ ฟูกูโอกะ เขียน. (2541). "เกษตรธรรมชาติ : เส้นขนานระหว่างวิทยาศาสตร์กับปรัชญา," ใน *วิถีผู้ธรรมชาติ*. แปลโดย นวลคำ จันภา, เล่ม 2, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- มาลี พฤษพงษ์สวัสดิ์ . (2541). *บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนกับการศึกษา*. รายงานการวิจัย ประกอบการร่างพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี.
- ยศ สันตสมบัติ. (2539ก). *ท่าทีวิพากษ์ : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม*. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

- ยศ สันตสมบัติ. (2539ข). "นิเวศวิฤต กับ ยุทธหัตถีเชิงกระบวนการทัศน์ในสังคมไทย," ใน **จินตนาการสู่ปี 2000 : นวัตกรรมเชิงกระบวนการทัศน์ด้านไทยศึกษา**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- รุ่ง แก้วแดง. (2541). **การศึกษาไทยในเวทีโลก**. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองสาสน์การพิมพ์.
- ลูเซียน เอ็ม แองส์ (2527). **ข้าวกับมนุษย์ : นิเวศวิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์**. แปลโดย นฤจร อธิธิจักร์. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ . มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิชัย วงศ์ใหญ่. (2542). **พลังแห่งการเรียนรู้**. กรุงเทพฯ : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- วิมล คำศรี และ ไพรินทร์ รุยแก้ว. (2544). **วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- วิทยากร เชียงกุล. (2541). **รายงานสภาวะการศึกษาไทย ปี 2540**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- วีระ สมบูรณ์. (2541). **ความไม่รู้ไร้พรมแดน : บางบทสำรวจในดินแดนความคิดทางสังคม**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (ม.ป.ป.). **แนวความคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475**. โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สนง.คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี .
- ศักดิ์ชัย นิรุญทวี. (2542). **วัฏจักรการเรียนรู้ (4 MAT) : การจัดกระบวนการเรียนรู้เพื่อส่งเสริมคุณลักษณะ**. กรุงเทพฯ : เว้นแก้ว.
- คันสนีย์ จัตรคุปต์. (2542). "กระบวนการการเรียนรู้ในสมอง," ใน **สิ่งแวดล้อมและการเรียนรู้สร้างสมองเด็กให้ฉลาดได้อย่างไร**. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2537). "ชีวิตวัฒนธรรมกับความเชื่อในสังคมไทย," ใน **มองอนาคต : บทวิเคราะห์เพื่อปรับเปลี่ยนทิศทางสังคมไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3 . กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา.
- สวัสต์ แซทธะน้อย เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, ดร. นภาพร หะวานนท์ เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่บ้านกุดบาก ตำบลตูม อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา เมื่อ 3 พฤษภาคม 2544.
- สรวิศ อ่องสกุล. (2539). "การปฏิรูปการศึกษาในล้านนา : การสร้างเอกภาพแห่งชาติ," **วัฒนธรรมและการเมืองล้านนา**. กรุงเทพฯ : ต้นอักษรที่มี จำกัด.
- สีลาภรณ์ นาคทรรพ. (2538). "ระบบการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน : กรณีศึกษาชุมชนอีสานใต้," **วารสารสุขุทัยธรรมนิราช**.

- สุทธินันท์ ปรัชญพฤทธิ. (2541ก). "ปฏิรูปการศึกษาไทย กว่าตัวจะสูงงาก็ไหม้", *หนึ่งครว้เรือน สองวิถีการผลิต ทางออกวิกฤติเศรษฐกิจไทย*. กรุงเทพฯ ฯ : เอดิชั่นเพรส โปรดักส์.
- _____. (2541ข, เมษายน). "คนไทยกำลังจ่ายค่าโง่," *सानปฏิรูป*. 1(2).
- สุนัย เศรษฐบุญสร้าง. (2539). "ระบาควิทยาแห่งจริยวิกฤตในสังคมไทย," ใน *จินตนาการสู่ปี 2000 : นวกรรมเชิงกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา*. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- สุนทร กิจนิตยชีวี และคณะ. (2540). *กระบวนการเรียนรู้เพื่อการปรับตัวของชุมชนสากลท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ถ่ายเอกสาร.
- สุรศักดิ์ หลาบมาลา. (2543). *คุณภาพของครูสู่คุณภาพแห่งการเรียนรู้*. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานปฏิรูปวิชาชีพครู สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- สุรุฒิ ปัดโรสง. (2542). "การเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมือง : รากแก้วของกระบวนการสร้างประชาสังคม," ใน *ขบวนการประชาสังคมไทย : ความเคลื่อนไหวภาคพลเมือง*. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุวัฒน์ วัฒนวงศ์. (2538). *จิตวิทยาการเรียนรู้วัยผู้ใหญ่*. กรุงเทพฯ ฯ : โอเดียนสโตร์.
- เสน่ห์ จามริก. (2537). *แนวทางการพัฒนาการศึกษาไทย บทวิเคราะห์เบื้องต้น*. กรุงเทพฯ ฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- เสน่ห์ จามริก. (2540ก). "บทวิเคราะห์ว่าด้วยการศึกษากับการวิจัยและการพัฒนา," ใน *การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย*. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานคณะกรรมการกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- _____. (2540ข). "คำนำ," ใน *ระเบียบสังคม – ระบบศึกษา*. เขียนโดย เบอร์ทรันด์ รัสเซลล์, แปลโดย สุวรรณา สถาอนันท์. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการสำนักพิมพ์คบไฟ.
- _____. (2541). *ฐานคิดสู่ทางเลือกใหม่ของสังคมไทย*. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการวิถีทรรศน์.
- เสรี พงศ์พิศ และคณะ. (2538). *ปฏิรูปการศึกษาเพื่อปวงชน : แล้วชาวบ้านจะเข้าสู่ศตวรรษที่ 21 ได้อย่างไร*. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2539). *การศึกษาในวิถีของชุมชน : รูปแบบและการปฏิบัติ*. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2541). *การปฏิรูปการเรียนรู้ตามแนวคิด 5 ทฤษฎี*. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์ไอดีเอสแควรี่.
- อดัม เคล. (2538). *การศึกษาเพื่อความเป็นไท*. แปลโดย วิศิษฐ์ วัจวิญญู. กรุงเทพฯ ฯ : มูลนิธิเด็ก.

- อัมมาร สยามวาลา และ วิโรจน์ ณ ระนอง. (2533). *ประมวลความรู้เรื่องข้าว*. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศ.
- อมรวิทย์ นาครทรรพ. (2538). *ความฝันของแผ่นดิน*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ตะวันออก.
- _____. (2541). *ความจริงของแผ่นดิน ลำดับที่ 1 : กระบวนการเรียนรู้เพื่อเด็ก ๆ และชุมชนของเรา*. คณะศึกษาศาสตร์ "การศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์". กรุงเทพฯ : เจ.ฟิล์ม โปรเซส จำกัด.
- อมรวิทย์ นาครทรรพ และคณะ. (2543). "การศึกษากับวิถีชุมชน," *เอกสารประกอบการประจำปีว่าด้วยเรื่องชุมชน ครั้งที่ 1*. ชุมชนไทยท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง 30-31 พฤษภาคม.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2538). "การเปลี่ยนแปลงสังคมกับศักยภาพของชุมชนไทย," *วิพากษ์สังคมไทย*. กรุงเทพฯ : อมรินทร์บุ๊คเซนเตอร์.
- อิลลิส, อิวาน. (2532). *ที่นี่ไม่มีโรงเรียน*. แปลโดย นพ.สันต์ สิงห์ภักดี และ สันติสุข โสภณศิริ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกลบอลคิมทอง.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2540). *ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่ภูมิภาค: วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย*. โครงการกิตติเมธี สาขาวิชาศึกษาศาสตร์ , นนทบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- _____. (2541). *วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ – แก่ปัญหาของชาวบ้านไทย*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา.
- เยี่ยม ทองดี . (2538). *ข้าว : วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง*. กรุงเทพฯ : มติชน.
- โรเมอร์, เอเวอร์เรตต์. (2517). *โรงเรียนตายแล้ว*. แปลโดย ช.เชียวพุ่มพวง . กรุงเทพฯ : ฝ่ายวิชาการ องค์การบริหาร สโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อุทัย ดุลยเกษม และ อรศรี งามวิทยาพงศ์. (2540). *ระบบการศึกษากับชุมชน : กรอบความคิดและข้อเสนอเพื่อการศึกษาวิจัย*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- อุทัย ดุลยเกษม. (2542). *ศึกษาเรียนรู้*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- Adams, Don. (1977, June/October). "Development Education," in *Comparative Education Review*.
- Alex, Inkeles and Smith, David Horton. (1976). *Becoming Modern : Individual Change in Six Developing Countries*. Harvard University Press, Second Printing.
- Allen and Martin, Garth Allen and Ian Martin. (1992). *Education and Community : The Politics of Practice*. Cassel.
- Barrow, Robin. (1981). *The Philosophy of Schooling*. WHEATSHEAF BOOKS LTD.
- Pring, Richard. (1976). *Knowledge and Schooling*. LONDON : Open Books Publishing Limited.

- Bauman, Z. (1992). *Intimations of Postmodernity*. London : Routledge.
- Biggs & Moore, Biggs, John B. & Phillips, Moore, J. (1993). *The Process of Learning*.
Prentice Hall.
- Bordo, S.R. (1987). *The Flight to Objectivity*. Albany : State University of New York Press.
- Bourne, Lyie E., Jr. and Ekstrand, Bruce R. (1973). *Psychology : Its Principles and Meaning*.
The Dryden Press, Illinois.
- Boutte Gloria. (1998). *Multicultural Education Raising Conciousness*. Wodsworth Publishing
Co.
- Bowles , S. and Gintis, H. (n.d.). *Schooling in Capitalist Society*. London : Routledge and
Kegan.
- Burnard, Philips. (1996). *Acquiring Interpersonal Skills : A Handbook of Experiential Learning
for Health Professionals* . Chapman & Hall.
- Candy, Phillip. (1993). *On The Attainment of Subject-matter Autonomy*. In Developing Student
Autonomy in Learning, Edited by David Boud Kogan Page. London Nichols Publishing
Company, New York.
- Crawford , William R. and DeCecco, John D. (1974). *The Psychology of Learning and
Introduction*. Prentice-Hall, Inc.
- Cushner , Kenneth (1998). *Human Diversity in Action ; Developing Multicultural Competencies
for the Classroom*. McGraw-Hill College.
- Davitz , Joel R. & Ball, Samuel. (1970). *Psychology of the Education Process*. McGraw-Hill
Book Company.
- Dewey, John. (1938). *Experience and Education*. New York : Macmillian Publishing Co., Inc. USA.
- Elliot, Stephen N. (1999). *Education Psychology : teaching effective learning*. Brown &
Benchmark.
- Fagerlind, Ingemar & Saha , Lawrence J. (1989). *Education & National Development : A
comparative Perspective*. 2nd Edition. Pergamon Press.
- Gadamar, H. G. (1975) . *Truth and Method*. London : Sheed & Ward.
- Gagne, Robert M. (1996). *The Conditions of learning and theory of Instruction*. Holt,
Rinehart and Winston.
- Glaser, Barney G. (1978). *Theoretical Sensitivity*. Sociology Press , Mill Valley, CA.

- Good, Carter V. (1973). *Dictionary of Education*. New York : McGraw-Hill Book Company.
- Guba, Egon G. & Lincoln, Yvonna S. (1994). "Competing Paradigms in Qualitative Research," *Handbook of Qualitative Research*. Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln editors ; SAGE Publications, Inc.
- Hostetler, John A. (1968). *Amish Society*. The Johns Hopkins Pres. Baltimore : USA.
- Hostetler, John A. and Hungtington, Gertrude Enders. *Children in Amish Society : Socialization and Community Education*. Holt, Rinchart and Winston, Inc. : USA.
- Hollinger, Robert. *Postmodernism and the social sciences : a thematic approach*. Contemporary social theory volume 4. SAGE Publications ,Inc.
- Hyams, B.K. and Bessant ,B. (1972). *Schools for the People ?*. Longman Cheshire.
- Jackson, Lewis and Caffarella, Rosemary S. (1994). *Experiential Learning : A New Approach*. Jossey – Bass Publishers. San Francisco : USA.
- Jones, Eillen Baglin & Neville. (1992). *Education for citizenship Ideas and Perspectives for Cross – Curriculum study*. Kogan page.
- Jones, Tudor Powell. (1972). *Creative Learning in Perspective*. University of London Press.
- Kaplan, Leonard. (1992). "Under Sponsorship of the Association of Teacher Educators," *Education and the Family*. Simons & Schuster, Inc. : Massachusetts.
- Klein, Stephen B. (1996). *Learning : Principles and Applications* . 3rd ed. Singapore : McGraw-Hill, Inc.
- Kuhn, Thomas S. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago : The University of Chicago Press.
- Marlowe ,Paul, Bruce, A. and Page, Marilyn L. (1998). *Creating and Sustaining the Constructivist Classroom*. California : Corwin Press, Inc.
- McQuade, Finlay and Champagne, David W. (n.d.) *How to make a better school*. Paramount Massachusetts.
- Morley, Louise and Rassool, Naz. (1999). "Equity and Effectiveness : the Dissonance of Difference," *School Effectiveness : Fracturing the Discourse*. London and New York : Falmer Press.
- Olcott , Mason. (1943). *Better village schools : A programme of Action for India*. YMCA Publishing., House.

- Preston, Peter Wallace. (1996). *Development Theory : An Introduction*. Oxford : UK ; Blackwell Published Inc.
- Reid, Ivan. (1992). *The Sociology of School and Education*. London : Paul Chapman Publishing Ltd.
- Ritzer , George. (1996). *Sociological Theory*. 4th ed. Singapore : Mcgraw-hill Companies, Inc.
- Sullivan Edmund O' (1938). *Transformative Learning Educational Vision for the 21st Century*. London, New York.
- Stehr, Nico. (1994). *Knowledge Societies* . SAGE Publications : London.
- Strauss, Anselm and Corbin, Juliet. (1990). *Basics of Qualitative Research : Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park : Sage Publication, Inc.
- Taylor Paul V. (1993). *The Texts of Paulo Freire*. open university press.
- Thomas ,Alan M. (1991). *Beyond Education : A New Perspective on Society's Management of Learning*.
- Usher, Robin & Edwards, Richard. (1994). *Postmodernism and Education*. London : Roulledge.
- Walkerdine, V.(n.d.) *Psychological Knowledge and Education Practice : Producing the Truth about Schools*. London : University of London.
- Walkerdine, V. (1990). *Schooling Fictions*. London : Verso.
- Webb, Rodman B. and Sherman, Robert R. (1989). *Schooling and Society*. Macmillian Publishing, Co.
- Weaver & Daspit, Toby Daspit & Weaver, John A. (1999). *Popular Cultural and Critical Pedagogy : Reading , Constructing, Connection*. Garland Publishing, Inc.
- Whitaker, Kathryn S. and Moses, Monte C. (1994). *The Restructuring Handbook*. A Guide to School Revitalization, Allyn and Bacon , A division of Simon & Schuster, Inc.

ภาคผนวก

แนวการสัมภาษณ์ ชุดที่ 1

ข้อมูลเกี่ยวกับผู้ให้ข้อมูลหลัก

1. ข้อมูลเบื้องต้น

- ชื่อ / นามสกุล / อายุ / ระดับการศึกษา
- ครอบครัวประกอบด้วยใครบ้าง / มีลูกหลานกี่คน / ลูกหลานทำอะไรบ้าง
- ผู้ให้สัมภาษณ์เป็นคนพื้นเพอยู่ที่ชุมชนนี้หรือไม่ / ถ้าไม่ใช่อพยพมาจากที่ใด อพยพมาในปีใด เหตุใดจึงอพยพมา ในปีที่อพยพมานั้นมีเหตุการณ์สำคัญใดๆ ในชุมชนเกิดขึ้นบ้าง / หากผู้ให้สัมภาษณ์ไม่ใช่คนพื้นเพที่นี่ คู่ครองเป็นคนพื้นเพนี้หรือไม่ แต่งงานกันเมื่อใด แล้วทำไมจึงมาอยู่ที่นี่
- พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ของผู้ให้สัมภาษณ์เป็นคนพื้นเพที่นี่หรือไม่ ถ้าใช่ เคยเล่าเรื่องราวแต่สมัยก่อนให้ฟังบ้างหรือไม่ เรื่องที่เล่ามีเรื่องอะไรบ้าง (ประวัติความเป็นมาของชุมชน , ลักษณะของสภาพพื้นที่และการทำมาหากิน ฯลฯ)

2. ข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นอยู่และการทำมาหากิน

- ผู้ให้สัมภาษณ์ทำอาชีพอะไรเป็นหลัก (ทำนา,ทำสวน,รับจ้าง) / อาชีพเหล่านี้มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ จากอดีตจนถึงปัจจุบัน หากเปลี่ยน เพราะสาเหตุใดจึงเปลี่ยน
- รายได้หลักของครอบครัวมาจากไหน (การทำนา หรือทำไร่) / ใครเป็นผู้หารายได้หลักในครอบครัว / รายจ่ายของครอบครัวส่วนใหญ่ใช้จ่ายในเรื่องใด
- มีที่ดินเท่าไร ที่ดินแยกเป็นไร่เท่าใด ที่สวนเท่าใด ที่ดังกล่าวเป็นที่มรดก หรือเป็นที่หาซื้อเพิ่มเติมภายหลัง ที่ลักษณะดังกล่าวเป็นอย่างไร (ที่ลุ่ม ที่ดอน ตามในรายละเอียดเพิ่มเติม เช่นซื้อมาในปีไหน ราคาซื้อเท่าใด แล้วแต่ผู้ให้ข้อมูลหลักจะเปิดเผย)

แนวการสัมภาษณ์ ชุดที่ 2

ข้อมูลเกี่ยวกับวิถีชีวิตและบริบทของชุมชน

เพื่อต้องการทราบวิถีชีวิตและบริบทของชุมชนในทุกมิติ ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชน มีต่อสภาพแวดล้อม และต่อคนทั้งในชุมชนและนอกชุมชน ลักษณะของคำถามให้เน้นประเด็นของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีต การเปลี่ยนแปลง ตลอดจนวิถีชีวิตและบริบทในปัจจุบัน

1. วิถีชีวิตและบริบทของชุมชนในอดีต

1.1 การตั้งถิ่นฐานของชุมชน

ชุมชนนี้มีอายุประมาณกี่ปี / ก่อกำเนิดขึ้นมาได้อย่างไร / คนรุ่นแรกของชุมชนคือใคร อพยพมาจากไหน มีอะไรบ้างที่เป็นสัญลักษณ์สำคัญของการตั้งถิ่นฐานของชุมชน

1.2 สภาพแวดล้อมของชุมชน

สภาพแวดล้อมของชุมชนในอดีตเป็นอย่างไร สภาพของพื้นที่ ป่า แหล่งน้ำ ลำห้วย คลอง ภูเขา พืช พรรณไม้ สัตว์ เป็นอย่างไรบ้าง / ลักษณะของพื้นที่ เป็นที่ลุ่ม ที่ดอน ที่โคก เป็นอย่างไร

1.3 แหล่งอาหารและการทำมาหากิน

สมัยก่อนคนทำมาหากินอย่างไรในสภาพที่แวดล้อมด้วยป่า คนหาอยู่หากินอย่างไรจากป่า นอกจากการหากินแล้ว ป่า แหล่งน้ำ และสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติสามารถให้ประโยชน์ในการดำรงอยู่ได้อย่างไร (เป็นแหล่งของยาสมุนไพร เป็นแหล่งของต้นไม้ที่นำมาตัดใช้ ฯลฯ)

1.4 ศาสนา ความเชื่อและ ประเพณี วัฒนธรรมในชุมชน

วัดในชุมชนก่อตั้งเมื่อใด / แรกเริ่มที่ก่อตั้งนั้นเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้ก่อตั้ง / ความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชนเป็นอย่างไร / คนในชุมชนไปวัดเมื่อใด ไปทุกวัน หรือในงานบุญประเพณี / มีงานบุญใดบ้างที่มีในชุมชน จัดที่วัด หรือที่ใดในชุมชน / ผู้ที่ไปร่วมงานนำสิ่งใดไปร่วมงานบุญบ้าง

1.5 การแลกเปลี่ยนผลผลิต

ในอดีตมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตกันหรือไม่ แลกเปลี่ยนอะไรกันบ้าง ของที่แลกเปลี่ยนนั้นมีอะไรช่องทางในการแลกเปลี่ยนเกิดขึ้นได้อย่างไร / คนในอดีตคิดคุณค่าของที่แลกเปลี่ยนกันอย่างไร

1.6 การดูแลสุขภาพและการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ

คนในอดีตมีการดูแลสุขภาพกันอย่างไร / เมื่อยามเจ็บป่วยไปหาหมอที่ไหน (ขอให้ยกตัวอย่างอาการไข้ที่เป็น) / ในการรักษามอใช้ยาอะไร / รักษาแล้วหายหรือไม่ อย่างไร

1.7 ลักษณะของบ้านเรือน ที่อยู่อาศัย

คนในอดีตสร้างบ้านเรือนกันอย่างไร / นำอุปกรณ์ วัสดุมาจากที่ไหน / ใช้แรงงานคนสร้างอย่างไร ลักษณะของบ้านเรือนในอดีตเป็นอย่างไร (ถ้ามรยละเอียดถึงคอกสัตว์, และสถานที่ที่เป็นที่พัก

อาศัยอื่นๆ)

1.8 ความเป็นอยู่และวิถีชีวิตในครอบครัว

วิถีชีวิตของครอบครัวเป็นอย่างไร / มีการแบ่งงานกันทำในครอบครัวอย่างไร แบ่งตามเพศ ตามวัย / หน้าที่และความรับผิดชอบของคนในครอบครัวมีอะไรบ้าง / ในแต่ละวันใครต้องรับผิดชอบทำอะไรบ้าง / การเผชิญปัญหา อุปสรรคที่เกิดขึ้น ในครอบครัวมีวิธีการจัดการอย่างไร / กลไกของการจัดการเป็นอย่างไร

1.9 การปกครองหรือการอยู่ร่วมกันในชุมชน

ในอดีตคนอยู่ร่วมกันอย่างไร มีกฎเกณฑ์ใดบ้างในการอยู่ร่วมกัน / ในสังคมของหมู่บ้านเคยเผชิญปัญหาร่วมกันหรือไม่ และแก้ไขอย่างไร / การรวมกลุ่มในการแก้ปัญหาทำอย่างไร / มีวิธีการอย่างไร ใครเป็นผู้นำกลุ่ม / สมาชิกในกลุ่มให้ความร่วมมือหรือไม่ อย่างไร / ในระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนมีความเชื่อเพื่อเผื่อแผ่หรือไม่ หากมี มีในเรื่องใดบ้าง

1.10 โรงเรียนในชุมชน

โรงเรียนในชุมชนในอดีตก่อตั้งเมื่อใด / มีการเรียนการสอนถึงชั้นไหน / ครูที่สอนจบการศึกษาในระดับใด / มีนักเรียนมากน้อยเท่าใด / พ่อแม่หรือคนในชุมชนให้ความร่วมมือในการส่งนักเรียนเข้าเรียนหรือไม่ อย่างไร / ความร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับคนในชุมชนเป็นอย่างไร

2. วิถีชีวิตและบริบทภายหลังจากแนวทางการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยเคลื่อนเข้าสู่ชุมชน

2.1 สิ่งที่ยังใช้ในการเปลี่ยนแปลง

สภาพแวดล้อมและบริบทของชุมชนในอดีตมีการเปลี่ยนแปลงไปหรือไม่ / อะไรคือสาเหตุของการเปลี่ยนแปลง / มีสิ่งใหม่ๆ เข้ามาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ เช่น เชื้อโรค ระบบชลประทาน ถนน ไฟฟ้า เครื่องจักร ฯลฯ รายละเอียดต่างๆ จากการเข้ามาของสิ่งเหล่านี้

2.2 ผลกระทบในการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลง สภาพแวดล้อมของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ในทุกประเด็นของข้อคำถามในส่วนแรก (1.1 - 1.10) ทั้งป่าไม้ แหล่งน้ำ แหล่งอาหารของคนในชุมชน ลักษณะของที่อยู่อาศัย การทำมาหากิน ตลอดจนระบบความสัมพันธ์ ระบบคุณค่า ค่านิยม วัฒนธรรมและประเพณีซึ่งรวมถึงความคิดความเชื่อของคนในชุมชน / การเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชนอย่างไร / คนในชุมชนตั้งรับ และปรับตัวอย่างไรกับการเปลี่ยนแปลงนั้น

3. วิถีชีวิตและบริบทในปัจจุบัน

สัมภาษณ์ถึงวิถีชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยให้สอดคล้องกับประเด็นคำถามที่ตั้งไว้ในส่วนแรก (1.1 – 1.10) ตลอดจนความรู้สึกของผู้ให้สัมภาษณ์ถึงการดำรงชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยเฉพาะความรู้สึกที่มีต่อการใช้ชีวิตของคนรุ่นลูกและหลานท่ามกลางสังคมสมัยใหม่ ตลอดจนสังเกตถึงกิจกรรมที่ทำในชีวิตประจำวัน

4. วิถีชีวิตในการทำนา

เริ่มทำนามาตั้งแต่อายุเท่าใด / วันแรกที่ไปทำนา ไปกับใคร / ในวันนี้ทำอะไรบ้าง (นั่งดู , ลองปักดำ , ลองเกี่ยวข้าว ฯลฯ) / ใครเป็นผู้พาไป และไปสอนหรือแนะนำให้ทำสิ่งนั้น / วิธีการทำสิ่งนั้นเป็นครั้งแรกทำอย่างไร / อะไรที่ทำให้อยากทดลองทำ (พ่อแม่หรือคนในชุมชนชักชวน , บังคับ ฯลฯ) / แบบอย่างที่เห็นในชีวิตการทำนามาจากไหน / รู้สึกอย่างไรกับการเห็นแบบอย่างนั้น

ในการทำนาในช่วงวัยเด็ก กับเมื่อโตเป็นหนุ่ม สาว มีความแตกต่างกันหรือไม่ / และเมื่อเปรียบเทียบความรู้สึกของตอนเป็นหนุ่ม สาวกับวัยที่ออกเรือน มีครอบครัว แตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร / ความยากง่ายในการทำนา หรือความรับผิดชอบ หรือสิ่งใดที่เกิดขึ้นในระหว่างช่วงวัยของการทำนา / เหตุใดจึงมีความรู้สึกเช่นนั้น

ในแต่ละช่วงวัยของการทำนานี้ มีการจัดการกับกิจกรรมในขั้นตอนการทำนาให้สัมพันธ์กับเวลาอย่างไร / ภารกิจประจำวันคืออะไร / ในวันนี้ๆ ทำอะไรบ้างนับตั้งแต่ตื่นนอนจนกระทั่งเข้านอน

การทำนาในวัยที่อายุเพิ่มมากขึ้นเป็นอย่างไร (อยู่ในช่วงวัยที่เลย 60 ปีขึ้นไป) / กิจกรรมในการทำน่ายังเหมือนตอนเป็นหนุ่มสาวหรือไม่ / ถ้าไม่ มีความแตกต่างอย่างไร / มีข้อจำกัดหรือไม่ อะไรคือข้อจำกัดเหล่านั้น

แนวการสัมภาษณ์ ชุดที่ 3 (สัมภาษณ์ชาวนา)

1. กิจกรรมการทำนาในรอบฤดูกาล

1.1 การเตรียมพื้นที่

ในการเตรียมพื้นที่สำหรับทำนาจะต้องทำอะไรบ้าง / ต้องรู้ลักษณะของพื้นที่หรือไม่ / ลักษณะของพื้นที่ดินอย่างไรจะเหมาะกับการทำนาประเภทไหน / ลักษณะของพื้นที่ดินมีผลต่อการปลูกข้าวอย่างไร / ความรู้เรื่องดินได้มาอย่างไร (จากพ่อแม่ , คนในชุมชน หรือจากภายนอกชุมชน) / การเตรียมพื้นที่ มีความสัมพันธ์กับการเตรียมดินในการทำนาหรือไม่ สัมพันธ์กันอย่างไร ขอให้เล่ารายละเอียด

ในการเตรียมพื้นที่ที่มีความคิด ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติหรือไม่ (เช่น เชื่อว่ามีพระภูมิ เจ้าที่ เจ้านาคแลพื้นที่) / ถ้าเชื่อว่ามี เคยทำ หรือเคยเห็นการทำพิธีกรรมเช่นนี้มาก่อนหรือไม่

ในการเตรียมพื้นที่ในการทำนารู้ได้อย่างไร ใครเป็นผู้สอน ผู้ถ่ายทอด / ในการเรียนรู้เรื่องการเตรียมดินมีรายละเอียดอะไรบ้าง / มีอุปกรณ์ เครื่องใช้ หรือเครื่องช่วยอะไรบ้าง ซึ่งการใช้เครื่องมือเหล่านั้นใครเป็นผู้แนะนำ ผู้บอกกล่าว การแนะนำนั้นทำอย่างไร / ทำแล้วได้ผลตามผู้แนะนำหรือไม่ / หากไม่ได้ ปัญหาอุปสรรคคืออะไร / แก้ไขอย่างไร

การเตรียมพื้นที่ดินในปัจจุบันมีความแตกต่างกับการเตรียมพื้นที่ในอดีตหรือไม่ ความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเมื่อใด / มีวิธีการใดบ้างในการเตรียมดินแบบสมัยใหม่ / อุปกรณ์ เครื่องมือ เครื่องจักรที่ใช้มีอะไรบ้าง / ในการเตรียมดินแบบนี้มีพิธีกรรมอะไรบ้าง

1.2 การเตรียมแหล่งน้ำ

ในอดีต ใช้น้ำจากแหล่งใดในการทำนา / จากทำนบใด อยู่ตรงไหน และให้ทำนบร่วมกับใครบ้าง / ในการเตรียมน้ำเพื่อใช้ในการทำนาเริ่มจากขั้นตอนใดก่อน / มีวิธีการทำอย่างไร / มีอุปกรณ์เครื่องมืออะไรบ้าง / มีการจัดการน้ำอย่างไร

ชาวนาในอดีตมีความเชื่อเกี่ยวกับแหล่งน้ำในการทำนาอย่างไร / มีความเชื่อว่ามีเทพเทวดาในการปกป้องรักษาแหล่งน้ำหรือไม่ / ในการหาแหล่งน้ำ หรือจัดการใดๆ ในการเตรียมน้ำเพื่อใช้ในการทำนา จะต้องมีการพิธีกรรมใดๆ หรือไม่ / ในการปลูกข้าว เคยมีการขาดแคลนน้ำหรือไม่ หากมี ชาวนาเคยแก้ปัญหาอย่างไร / เคยจัดพิธีกรรมใดๆ ในการแก้ปัญหาหรือไม่ หากมี เคยเห็นหรือเคยร่วมในพิธีกรรมเหล่านั้นหรือไม่ ขอให้เล่ารายละเอียด

ในการเตรียมน้ำในการทำนารู้ได้อย่างไร ใครเป็นผู้สอน ผู้ถ่ายทอด / ในการเรียนรู้เรื่องการหาแหล่งน้ำมีรายละเอียดอะไรบ้าง / มีการถ่ายทอดความรู้ในการใช้ อุปกรณ์ เครื่องใช้ หรือเครื่องช่วย

อะไรบ้าง / ใครเป็นผู้แนะนำ ผู้บอกกล่าว การแนะนำนั้นทำอย่างไร / ทำแล้วได้ผลตามผู้แนะนำหรือไม่ / หากไม่ได้ ปัญหาอุปสรรคคืออะไร / แก้ไขอย่างไร

ในการเตรียมน้ำเพื่อใช้ในการทำนาในปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลงจากอดีตหรือไม่ หากมีความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นเมื่อใด / มีหน่วยงาน หรือปัจจัยใดเข้ามาเกี่ยวข้องในการเปลี่ยนแปลงนั้น / การจัดการน้ำแบบใหม่เป็นอย่างไร / และชาวนามีวิธีการตั้งรับ ปรับตัวหรือการจัดการใดบ้างในการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น / การเปลี่ยนแปลงนี้มีผลกระทบต่อการเรียนรู้หรือความรู้ในเรื่องของการจัดการน้ำที่เคยมีแต่เดิมหรือไม่ อย่างไร

1.3 การเตรียมเครื่องมือ และเครื่องใช้ในการทำนา

ในอดีตก่อนที่จะทำนา ชาวนาจะต้องเตรียมเครื่องมือเครื่องใช้อะไรบ้าง เครื่องมือดังกล่าวคืออะไร มีอุปกรณ์ที่ใช้อะไรบ้าง / เครื่องมือแต่ละอย่างมีวิธีการเตรียมอย่างไร / ต้องใช้เวลากี่วัน / ในการเตรียมมีความยากง่ายแตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร ขอให้เล่ารายละเอียด และขอดูตัวอย่างเครื่องมือเครื่องใช้ (หากมี)

ในการเตรียมเครื่องมือเหล่านั้น จะต้องมีการพิธีกรรมใดหรือไม่ / ชาวนามีความเชื่อความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติที่เกี่ยวข้องผูกพันกับการทำเครื่องมือเหล่านั้นหรือไม่ หากมี พิธีกรรมนั้นคืออะไร

ในการเตรียมเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาผู้เรียน เรียนรู้ได้อย่างไร ใครเป็นผู้สอน ผู้ถ่ายทอด / ในการเรียนรู้เรื่องเหล่านี้มีรายละเอียดอะไรบ้าง / มีการถ่ายทอดความรู้ในการใช้อุปกรณ์ เครื่องใช้ หรือเครื่องช่วยอะไรบ้าง / ใครเป็นผู้แนะนำ ผู้บอกกล่าว การแนะนำนั้นทำอย่างไร / ทำแล้วได้ผลตามผู้แนะนำหรือไม่ / หากไม่ได้ ปัญหาอุปสรรคคืออะไร / มีวิธีการตรวจสอบหรือไม่ / หากไม่ถูกต้อง มีผู้บอกหรือไม่ หรือสามารถแก้ไขได้อย่างไร

การเตรียมเครื่องมือในการทำนาในปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลงจากในอดีตหรือไม่ / ความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นเมื่อใด / มีวิธีการหรือการจัดการใดบ้างในการเตรียมเครื่องมือแบบสมัยใหม่ / ชาวนาจะต้องทำอย่างไรบ้างในวิธีการเตรียมดังกล่าว / การเปลี่ยนแปลงนี้มีผลกระทบต่อการทำนาหรือไม่ อย่างไร

1.4 การเตรียมพันธุ์ข้าวเพื่อปลูก

ในอดีตเคยปลูกข้าวพันธุ์ใดบ้าง / ลักษณะของนาแต่ละพื้นที่ปลูกข้าว แตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร / ข้าวแต่ละพันธุ์มีความแตกต่างกันอย่างไร / เหตุใดจึงปลูกข้าวพันธุ์นั้น / การเลือกพันธุ์ข้าวที่ปลูกให้มีความแตกต่างกันเพราะอะไร / การคัดสรรพันธุ์ข้าวทำอย่างไร / ในครอบครัวใครเป็นผู้ตัดสินใจว่าในฤดูกาลใดจะใช้ข้าวพันธุ์ใด / มีการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวกันหรือไม่ วิธีการแลกเปลี่ยนทำอย่างไร แลกเปลี่ยนกับใคร คนภายในหรือภายนอกชุมชน

ชาวนามีความเชื่อในเรื่องพันธุ์ข้าวอย่างไร / การจะรู้ว่าพันธุ์ใดเหมาะกับใครนั้นมีวิธีการดูอย่างไร / ในการเตรียมพันธุ์ข้าวในการเพาะปลูกต้องมีพิธีกรรมหรือไม่ หากมีจะต้องทำอย่างไรบ้าง ขอให้เล่ารายละเอียด

ความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าวมีการถ่ายทอดกันอย่างไร / พันธุ์ข้าวชนิดใดเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้แนะนำ บอกกล่าว / การนำมาปลูกต้องทดลองหรือไม่ อย่างไร / การตามดูผลการปลูกมีวิธีการดูอย่างไร

การเตรียมพันธุ์ข้าวเพื่อใช้ในการทำนาในปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลงจากการเตรียมพันธุ์ข้าวในอดีตหรือไม่ หากมี ความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นเมื่อใด / มีหน่วยงาน หรือปัจจัยใดเข้ามาเกี่ยวข้องในการเปลี่ยนแปลงนั้น / ชาวนามีวิธีการหรือการจัดการใดบ้างในการเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว / การเปลี่ยนแปลงนี้มีผลกระทบต่อการเรียนรู้หรือความรู้ในเรื่องของพันธุ์ข้าวหรือไม่ อย่างไร

1.5 การเพาะปลูก

การเพาะปลูกข้าวมีวิธี ขึ้นกับสภาพพื้นที่ในการทำนาหรือไม่ / วิธีการใดจะใช้เมื่อใด และต้องพิจารณาให้สัมพันธ์กับความรู้เรื่องใดบ้าง / ในแต่ละวิธีมีรายละเอียดการปฏิบัติอย่างไร / ในการลงมือจะต้องพิจารณาให้สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมหรือภูมิอากาศหรือไม่ อย่างไร

ในการเพาะปลูก ชาวนามีความเชื่อ หรือต้องประกอบพิธีกรรมหรือไม่ อย่างไร / ความเชื่อนั้นคืออะไร / หากมีจะต้องทำอย่างไรบ้าง / ผู้ให้สัมภาษณ์เคยร่วมในพิธีกรรมเหล่านั้นหรือไม่ ขอให้เล่ารายละเอียด

ความรู้ในเรื่องการเพาะปลูกนี้ ใครเป็นผู้ถ่ายทอด / ผู้ถ่ายทอดมีวิธีการสอนอย่างไร / ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้ในเรื่องใดบ้าง / ผลสำเร็จของการเพาะปลูกมีวิธีการดูอย่างไร / ใครเป็นผู้ตามดู

การเพาะปลูกข้าวของชาวนาในปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลงจากการเพาะปลูกในอดีตหรือไม่ หากมี ความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นเมื่อใด / มีหน่วยงาน หรืออิทธิพลใดเข้ามาเกี่ยวข้องในการเปลี่ยนแปลงนั้น / ชาวนามีวิธีตั้งรับ หรือจัดการใดบ้างในการเปลี่ยนแปลงวิธีการเพาะปลูกที่เกิดขึ้น / การเปลี่ยนแปลงนี้มีผลกระทบต่อการเรียนรู้หรือความรู้ในเรื่องของเพาะปลูกหรือไม่ อย่างไร

1.6 การดูแล และบำรุงรักษาข้าว

ในอดีตชาวนามีวิธีการดูแลและบำรุงรักษาข้าวที่ปลูกอย่างไร / ใช้เวลาในการไปดูแลอย่างไร (ทุกวัน อาทิตย์ละกี่วัน ฯ) / ในการดูแลข้าวในนามีปัญหาอุปสรรคหรือไม่ หากมี ปัญหาหรืออุปสรรคนั้นคืออะไร / ในการแก้ไข จะต้องใช้เครื่องมือ หรือเครื่องช่วยอะไรบ้าง

ในการดูแล และบำรุงรักษาข้าว ชาวนามีความเชื่อ หรือต้องประกอบพิธีกรรมหรือไม่ อย่างไร / ความเชื่อนั้นคืออะไร / หากมีจะต้องทำอย่างไรบ้าง / ผู้ให้สัมภาษณ์เคยร่วมในพิธีกรรมเหล่านั้นหรือไม่ ขอให้เล่ารายละเอียด

ความรู้ในเรื่องการดูแล และบำรุงรักษาข้าวนี้ ใครเป็นผู้ถ่ายทอด / ผู้ถ่ายทอดมีวิธีการสอนการบอกกล่าวอย่างไร / ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้ในเรื่องใดบ้าง / ขั้นตอนหรือวิธีการดูแลมีอะไรบ้าง / ผลสำเร็จของการดูแลเป็นอย่างไร

ปัจจุบันการดูแล และบำรุงรักษาข้าวมีความเปลี่ยนแปลงจากอดีตหรือไม่ หากมี ความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นเมื่อใด / มีปัจจัยใดเข้ามาเกี่ยวข้องในการเปลี่ยนแปลงนั้น / ชาวนามีวิธีการปรับตัว หรือตั้งรับกับการเปลี่ยนแปลงนั้นอย่างไร / การเปลี่ยนแปลงนี้มีผลกระทบต่อการเรียนรู้หรือความรู้ในเรื่องของการดูแลและบำรุงรักษาข้าวในอดีตหรือไม่ อย่างไร / การเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลอย่างไรต่อข้าวที่ชาวนาปลูก

1.7 การเก็บเกี่ยว

ในการเก็บเกี่ยวชาวนาในสมัยก่อนมีวิธีการดูอย่างไรจึงจะรู้ว่าเมื่อใดจึงจะเก็บเกี่ยวได้ / การดูนี้ต้องขึ้นกับระยะเวลาหรือไม่ ในกรณีที่ชาวนามีการทำนาหลายแปลง มีวิธีการจัดการเกี่ยวข้าวอย่างไรให้สัมพันธ์กัน / ในการเกี่ยวข้าวมีวิธีการอย่างไรบ้าง / มีเครื่องมือ เครื่องใช้อย่างไร / ในการเกี่ยวข้าวมีปัญหาอุปสรรคหรือไม่ หากมี ปัญหาหรืออุปสรรคนั้นคืออะไร / ในการแก้ไข จะต้องทำอย่างไร

ในการเก็บเกี่ยว ชาวนามีความเชื่อ หรือต้องประกอบพิธีกรรมหรือไม่ อย่างไร / ความเชื่อนั้นคืออะไร / หากมีจะต้องทำอย่างไรบ้าง / การดำเนินพิธีกรรมเหล่านั้นทำอย่างไร ขอให้เล่ารายละเอียด

วิธีการในการเกี่ยวข้าว ใครเป็นผู้ถ่ายทอด / ผู้ถ่ายทอดมีวิธีการสอนการบอกกล่าวอย่างไร / ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้ในเรื่องใดบ้าง / การฝึกหัดเกี่ยวข้าวเป็นอย่างไร ใช้เวลานานหรือไม่ / ผลสำเร็จของการเกี่ยวข้าวเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้บอก

ปัจจุบันการเกี่ยวข้าวมีความเปลี่ยนแปลงจากอดีตหรือไม่ หากมี ความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นเมื่อใด / มีปัจจัยใดเข้ามาเกี่ยวข้องในการเปลี่ยนแปลงนั้น / วิธีการที่เปลี่ยนแปลงไปนั้นเป็นอย่างไร / มีเครื่องมือ เครื่องใช้ หรืออุปกรณ์อย่างใดที่เปลี่ยนแปลงไปจากของเดิมในอดีตหรือไม่ อย่างไร / การเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลอย่างไรต่อการเรียนรู้ในการเกี่ยวข้าวที่เกิดขึ้นในอดีต

2 ระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อคนและสัตว์

2.1 ความสัมพันธ์ที่มีต่อคน

การทำนาในอดีตมีการวานแรงกันหรือไม่ / เหตุใดจึงต้องมีการวานแรง / วิธีการวานแรงนั้นเป็นอย่างไร / ในแต่ละกิจกรรมในการทำนามีวิธีการวานแรงแตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร / ในการวานแรงชาวนาจะต้องเตรียมการอย่างไรบ้าง ในการจัดการ การเลี้ยงดู และจะต้องตอบแทนอะไรบ้างกับผู้มาช่วยแรง / ในการช่วยแรงแต่ละครั้ง จะต้องมีคนกี่คน การไปวานละครั้งจะต้องบอกใครบ้าง มีวิธีการไปบอกแรงอย่างไร / ผู้มาช่วยแรงจะต้องทำอะไรบ้าง

ปัจจุบัน การวางแผนหรือการช่วยแรงมีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ / เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร / อะไรคือเหตุปัจจัยในการเปลี่ยนแปลง / ชาวนาตั้งรับกับการเปลี่ยนแปลงนี้อย่างไร / พลวัตของระบบความสัมพันธ์ในการวางแผนแต่เดิมเปลี่ยนไปหรือไม่ อย่างไร / ความเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลต่อระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนหรือไม่ อย่างไร

2.2 ความสัมพันธ์ที่มีต่อสัตว์

ในอดีต ชาวนาใช้สัตว์ใดมาช่วยงานบ้าง มีการใช้งานแตกต่างกันอย่างไร / ในการนำสัตว์มาใช้งานจะต้องมีการเตรียมการอย่างไร รายละเอียดของการเตรียมการเป็นอย่างไร เช่น การฝึกสัตว์จะต้องมีวิธีการ หรือขั้นตอนอย่างไร / ใครเป็นผู้ฝึก / การฝึกมีขั้นตอนอย่างไร / ทุกคนสามารถฝึกสัตว์ได้เหมือนกันหมดหรือไม่ หากมีข้อจำกัด อะไรคือข้อจำกัด / การผูกมิตรสนิทสนมกับสัตว์มีความจำเป็นหรือไม่ เพราะเหตุใด / หากเคยทำขอให้เล่ารายละเอียด

ในอดีต ในการใช้งานสัตว์จะต้องทำอย่างไร / การดูแลสัตว์ทำอย่างไร การให้อาหาร น้ำดื่ม ที่พัก จัดไว้อย่างไร / เคยมีสัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้งานแล้วจากไปหรือไม่ (ตาย หรือ ขาย) / รู้สึกอย่างไรกับการจากไปของสัตว์ / และทำอย่างไร (ฝัง , นำเนื้อมากิน ฯลฯ)

ในการทำงานร่วมกับสัตว์ ชาวนาและสัตว์ที่ใช้งานสามารถสื่อสารให้เข้าใจกันได้อย่างไร / มีวิธีการใดบ้างในการสื่อสารนั้น / หากมีข้อจำกัด ข้อจำกัดนั้นคืออะไร

ในสมัยที่มีการเปลี่ยนแปลงการใช้แรงงาน จากแรงงานสัตว์เป็นแรงเครื่องจักร การเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นเมื่อใด เพราะเหตุใด / ชาวนาเรียนรู้หรืออย่างไรกับการเปลี่ยนแปลงนี้ โดยมีวิธีการตั้งรับ และปรับตัวอย่างไร / การใช้แรงงานเครื่องจักร กับแรงงานสัตว์มีความแตกต่างกันหรือไม่ อย่างไร

แนวการสัมภาษณ์ ชุดที่ 4

สัมภาษณ์ชาวนาผู้ชำนาญ

เพื่อต้องการทราบรายละเอียดถึงความเชี่ยวชาญพิเศษของผู้ให้สัมภาษณ์ในกิจกรรมบางอย่างของการทำนา เช่นการปักดำ, การฝึกควาย, การหว่าน โดยที่ความเชียวชาญนั้นเป็นที่ยอมรับของชุมชน

1. ข้อมูลทั่วไปของผู้ให้สัมภาษณ์
เป็นแนวทางการสัมภาษณ์ในชุดที่ 2

2. การเข้าสู่ความชำนาญพิเศษ

การเริ่มต้น (การปักดำ, การหว่าน, การฝึกควาย) ได้เชี่ยวชาญกว่าคนอื่นเริ่มมาจากอะไร (ความสนใจ, การเผชิญปัญหา) / เหตุใดจึงมีความสนใจในเรื่องนี้ / ใครเป็นผู้ถ่ายทอด หรือเรียนรู้จากใคร / ขั้นตอนของการเรียนรู้เป็นอย่างไร / มีวิธีการเรียนรู้อย่างไร / ใช้เวลานานเท่าใดในการเรียนรู้ / ในระหว่างขั้นตอนการเรียนรู้พบปัญหาหรืออุปสรรคใดบ้าง ถ้าหากพบ มีวิธีการแก้ไขอย่างไร ไปพบหรือหาผู้แนะนำเพิ่มเติมบ้างหรือไม่ / ในการเรียนรู้มีสิ่งเหนือธรรมชาติเข้ามาเกี่ยวข้องหรือไม่ หากมี สิ่งที่น่าอัศจรรย์คืออะไร ขอให้เล่ารายละเอียด

ในการเรียนรู้ (การฝึกทำ การปฏิบัติ) ใช้เวลานานเท่าใดจึงจะได้ผลเป็นที่พอใจ / สามารถวัดผลของความสำเร็จได้อย่างไร (การยอมรับนับถือจากคนในชุมชน, ผลสำเร็จที่เป็นตัวเงิน, การบ่งชี้อื่นๆ ฯลฯ) ความเชี่ยวชาญที่เกิดขึ้นเป็นพิเศษกว่าคนอื่นๆ นี้ส่งผลอย่างไรบ้างในการทำนา หรือการดำเนินชีวิต หรือต่อระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อคนอื่นๆ ในชุมชนอย่างไร

หลังจากได้เรียนรู้แล้ว มีผู้สนใจมาขอเรียนรู้หรือไม่ / ได้ถ่ายทอดความสามารถนี้ให้ผู้อื่นหรือไม่ / คิดว่าความสามารถพิเศษนี้ทุกคนสามารถเรียนรู้ได้เหมือนกันหรือไม่ / หากไม่ได้ อะไรคือข้อจำกัด / มีกลยุทธ์หรือวิธีการที่ต้องปิดบังเป็นความลับหรือไม่

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นางฉัตรวรัญ องค์กรสิงห์
วันเดือนปีเกิด	1 ตุลาคม 2505
สถานที่เกิด	กรุงเทพ
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	47/145 หมู่บ้านกฤษดานคร 10 ต.เสาธงหิน อ.บางใหญ่ จ.นนทบุรี 11140
ตำแหน่งหน้าที่การงานในปัจจุบัน	-
สถานที่ทำงานในปัจจุบัน	-

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2522	มัธยมศึกษาตอนปลาย โรงเรียนเฉลิมขวัญสตรี จังหวัดพิษณุโลก
พ.ศ. 2527	บริหารธุรกิจบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
พ.ศ. 2539	รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สถาบันพัฒนบริหารศาสตร์
พ.ศ. 2545	การศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ